Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus iskan ederek Balkanlar'ı şenlendirmiş, inşa ettiği ve yukarıda bahsedilen mimari eserler sayesinde şehirleri hem geliştirmiş hem de insana faydalı hale getirmiştir. Bu sayede Balkan şehirleri günden güne gelişerek yeni bir kültüre, yeni bir kimliğe sahip olmuştur.

gece kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

1

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 550 yıl hüküm sürdüğü Balkan coğrafyasında birçok yeni şehir inşa ettiği gibi mevcut şehirleri sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan geliştirerek insan yaşamına elverişli hale getirmiştir. Şehirleşme, kamusal binaların inşası, nüfus artışı, ekonomik ve ticari ilişkiler gibi süreçlere bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti Balkanlar'da, hem yeni kurulan hem de mevcut şehirlerde çok sayıda cami, han, hamam, bedesten, medrese, çeşme vs. inşa etmiştir. Klasik Osmanlı şehri cami eksenli gelişir. Merkezde cami etrafında han, hamam, bedesten gibi kamuya açık binalar inşa edilir ve şehir bu şekilde caminin etrafında gelişir. Osmanlı Dönemi Balkan şehirlerinin en önemli geçim kaynaklarından birisi daha çok tarımsal ürünlere dayalı yapılan ticarettir. Bu bağlamda bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu tarımın gelişmesi için Balkanlar'a girdiği andan itibaren timar sistemini uygulayarak şehirlerin can damarı tarımın gelişmesine olanak sağlamıştır. Gelişmiş bir timar sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu bu sayede sağladığı güvenlik sistemi sayesinde güvenliği ve sürekli üretimi sağlayarak Balkan şehirlerinin ekonomik açıdan gelişmesine olanak sağlamıştır.

gece kitaplığı

www.gecekitapligi.com

/gecekitapligi /gecekitapligi /gecekitap

9 786051 805641

UBTAS

OSMANLI DÖNEMİ Balkan Şehirleri 1 Zafer GÖLEN Abidin TEMİZER gece kitaplığı

Editörler

Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

1

UBTAS

gece kitaplığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra milliyetçi fikirlerin de etkisiyle bir taraftan gelişen tarih yazıcılığı Osmanlı'nın söz konusu mirasını görmezden gelirken diğer taraftan milli hükümetler Osmanlı'dan kalan çok sayıda somut mirası yok ederek veya değiştirerek Osmanlı'nın izlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Geldiğimiz noktada Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği birçok mimari eserin yok edildiğini görmekle birlikte Osmanlı'dan kalma yerleşim yerlerinin de henüz tam olarak tespit edilemediğini, hatta bazılarının yok olduğunu görmekteyiz.

gece kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

1

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Doç. Dr. Abidin TEMİZER
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Prof. Dr. Hasan BABACAN & Yrd. Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Sosyal Medya • Büşra BÜYÜKDAĞ

İkinci Basım • © Ocak 2017 /ANKARA
ISBN • 978-605-180-564-1 (I. Cilt)

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği'ne aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. Yazıların her türlü hukuki sorumluluğu ilgili makalenin yazar/larına aittir.

Gece Kitaplığı
Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe
Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Son Çağ
İstanbul Caddesi İstanbul Çarşısı 48/48
İskitler/Ankara

Sertifika No: 25931
Tel: 0312 341 36 67

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

1

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

gece kitaplığı

Prof. Dr. Zafer GÖLEN

1970'de Almanya'nın Hilpoltstein kentinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise eğitimini Samsun/Bafra'da tamamladı. 1987 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümüne kaydoldu. 1991 yılında üniversiteden mezun olan Gölen, aynı yılın Kasım ayında Adana Kadirli Yoğunoluk Ortaokulunda Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1995 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1996 yılında Yüksek Lisansını, 2001 yılında doktorasını tamamladı. 2010'da doçent, 2015'de profesörlüğe yükseltildi. Akademik çalışmalarını Balkan Tarihi üzerine yoğunlaştıran Gölen'in Baruthane-i Amire; Çanakkale'den Cumhuriyet'e Cumhuriyetten Geleceğe; Tanzimat Dönemi Bosna Hersek İsyanları; Tanzimat Döneminde Bosna Hersek; Şark Meselesi ve Milli Mücadele adlı basılı 5 kitabı bulunmaktadır. Gölen ayrıca Burdur Kitabı-I, II, III, IV; Kuva-yı Milliye'den Cumhuriyete Burdur; Balkan Tarihi-I-II adlı 7 kitabın da editörlüğünü yapmıştır. Gölen'in çoğunluğu Bosna Hersek'le ilgili olmak üzere yurtiçi ve yurtdışında yayınlanmış 60'ın üzerinde makale ve tebliği vardır. Zafer Gölen evli, İlayda ve İlber adlı iki çocuk babasıdır.

Doç. Dr. Abidin TEMİZER

1981 yılında Van'nın Gürpınar ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Van'da tamamladı. Lisans Eğitimini 1999-2003 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde aldı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde 2007 yılında Yüksek Lisans eğitimini "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)" başlıklı tezi ile; Doktora Eğitimini 2013 yılında "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)" başlıklı tezi ile tamamladı. 2005-2008 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi; 2009-2014 yılları arasında Balıkesir Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Bölümü'nde Okutman olarak çalıştı. 2014 yılı Mayıs ayında Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atanan Temizer, 2015 yılında Doçentliğe yükseltildi. Abidin Temizer'in çalışmaları Karadağ ve Balkan tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri; Şefik Avni Özüdoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı, Türk İnkılabı Tarihi adlı üç kitabı bulunmaktadır. Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar, Balkan Tarihi I-II; South-East European Diplomacy: 100 Years Since the Balkan Wars isimli kitaplara da editörlük yapmıştır. Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Samsun ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır. Abidin Temizer evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER / *CONTENTS*

KISALTMALAR / *ABBREVIATIONS /–XI-*
ÖN SÖZ / *PREFACE /-1-*
HAKEM KURULU / *REFEREE BOARD /-5-*

I. BÖLÜM /*CHAPTER I*
EDEBİYATTA BALKAN ŞEHİRLERİ
BALKAN CITIES IN THE LITERATURE

Alena ĆATOVIĆ & Sabina BAKŠIĆ /-9-
Bosnalı Divan Şairlerinin Tarih Manzumelerinde Bosna Şehirlerinin Gelişimi (Edimbilim Yaklaşımı)
Development of Bosnian Cities as Depicted in the Historical Poems of Bosnian Divan Poets

İsmail AVCI */-23-*
Ahmed Hilmî'nin Bazı Balkan Şehirlerinin Fethine Dair Tarih Manzumeleri
History Poems of Ahmed Hilmi on the Conquest of Some Balkan Cities

Mehmet KIRBIYIK */-47-*
Bir Şehir Hicviyyesi: Hicv-i Yenişehr-i Fenâr
A City Satire: Hicv-i Yenişehr-i Fenâr

Nihada DELIBEGOVIĆ DŽANIĆ & Adisa IMAMOVIĆ */-61-*
Cognitive-Linguistic Analysis of the Ottoman Empire Cartoons from English Magazines
İngiliz Dergilerindeki Osmanlı Devleti Karikatürlerinin Anlam-Dil Analizi

Nehri AYDİNÇE */-77-*
Türk Edebiyatı'nda Şehrengizler ve Balkan Şehirleri
Şehrengizs in Turkish literature and Balkan Cities

Zehra GÖRE */-109-*
Rumeli Şehrengizleri ve Bu Şehrengizlerde Rumeli
Shehrengizs of Rumeli and Rumeli in Shehrengizs

II. BÖLÜM /*CHAPTER II*

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BALKAN ŞEHİRLERİ

BALKAN CITIES FROM THE PERSPECTVE OF TRAVELERS

Abdullah SOYKAN & Süleyman SÖNMEZ & Recep EFE & İsa CÜREBAL */-139-*

Evliya Çelebi'ye Göre 17. Yüzyılda Bosna Şehirlerinin Özellikleri, Coğrafi, Tarihi ve Kültürel Mirasları

Characteristics, Geographical History and Cultural Heritage of Bosnian Cities in the 17th Century According to Evliya Çelebi

Kenan MORTAN */-207-*

Maranki Kardeşlerin Gözüyle Balkan Şehirleri

Balkan Cities from the Perspective of Maranki Brothers

III BÖLÜM /*CHAPTER III*

ŞEHİR, DEMOGRAFİK YAPI VE TAPU-TAHRİR

CITY, DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND LAND REGISTER

Marijan PREMOVIĆ */-219-*

Skadar Defters 1485 As a Source for Studying the Historical Demography and Economy of the Balkans

1485 Tarihli İşkodra Defterlerinin Balkanlar'ın Demografik ve Ekonomik Tarihinin Çalışmasında Kaynak Olarak Önemi

Emre ATAŞ */-233-*

Eski Zağra'nın Demografik Yapısı

Demographic Structure of Stara Zagora

Laura-Mihaela BRIE */-259-*

Population Dynamics in Dobrogea Under the Ottoman Empire Rule

Osmanlı Egemenliği Döneminde Dobruca Nüfusunun Dinamikleri

Selçuk DEMİR /-277-

17. ve 18. Yüzyıllarda Lofça Şehri

Lovech City in the 17th and 18th Centuries

Yunus MERCİMEK /-297-

18. Yüzyılın İlk Yarısında Sofya'da Mahalle Hayatı

The Neighborhood Life in Sofia in the first half of the 18th Century

Derya DEMİREL /-341-

1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Timurhisar Kasabasının Demografik Yapısı

Demographic Structure of Sidirokastro According to the Population Census Date 1831

Nimet Ayşe BAKIRCILAR /-357-

Kalkandelen Kazası'nın Yoklama Defteri (1836-1842) Üzerine Değerlendirmeler

An Assessment of "Yoklama Defteri" of Kalkandelen District (1836-1842)

Adnan TORUN /-379-

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Bosna Hersek: 1854-1878 (Saraybosna Örneği)

Bosnia and Herzegovina in Registrations of the General Directorate of Land Registry and Cadastre: 1848-1878 (The Example of Sarajevo)

Yılmaz KURT /-403-

29 Numaralı Saraybosna Timar Yoklama Defteri

The Number of 29 Sarajevo Timar Yoklama Book

IV BÖLÜM /*CHAPTER IV*

MODERNLEŞME DÖNEMİNDE BALKAN ŞEHİRLERİ

BALKAN CITIES IN THE MODERNIZATION PERIOD

İbrahim SERBESTOĞLU /-421-

Teftiş Raporlarına Göre Tanzimat Döneminde Balkan Şehirlerinin Sorunları

The Problems of the Balkan Cities According to Inspection Reports in the Tanzimat Period

Mucize ÜNLÜ */-443-*

Priştine Kazasının Tanzimat Sonrası Gelişimi

The Development of Pristina District in the Tanzimat Era

Mehmet Ali KARAMAN & Mim Serta. TÜMTAŞ */-469-*

Tarihsel Olarak Kent ve Modernleşme Sürecinde Selanik

Historically the City and Thessaloniki in the Process of Modernization

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT. NZD.	: Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT. UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât
A.MTZ (04).	: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı
AE. SAMD. III	: Ali Emiri III. Ahmed
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.DRB.	: Cevdet Darphane
C.ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
e.t.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editor
FO.	: Foreign Office
H.	: Hicri
H. H.	: Hatt-ı Hümâyûnlar:
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	: Dâhiliye Nezareti İradeleri
İ.HR.	: Hariciye Nezareti İradeleri

İ.MSM.	: Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
İ.MVL.	: Meclis-i Vala İradeleri (): 1037/30.
İA	: İslam Ansiklopedisi
İE.MDN.	: İbnülemin Meadin
KK	: Kamil Kepeci
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ML.VRD.	: Maliye Nezareti Varidat Kalemi
MVL.	: Meclis-i Vala
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araş tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDVİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TFR.I.A.	: Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (
TFR.I.ŞKT.	: Rumeli Müfettişliği Arzuhaller
TKGM	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TKGMA	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemi
Y.A.RES.	: Yıldız Sadâret Resmî Maruzât
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖN SÖZ

UBTAS bir grup bilim insanı tarafından Balkan Tarihi araştırmacılarını bir çatı altında toplamayı ve ortak bilgi birikimi üretmeyi hedefleyen akademik-sivil bir oluşumdur. UBTAS kendine dört temel misyon belirlemiştir. Bunlardan ilki Balkan Tarihi araştırmacılarının birbirlerini tanımaları, çalışmalarından haberdar olmalarıdır. İkincisi Balkan Tarihi hakkında spesifik konularda bilgi üretimine katkı yapmak ve özellikle Balkan tarihi yazımında Osmanlı arşivlerini ön plana çıkarmak, üçüncüsü sempzoyumlarda sunulan bildirileri mutlaka kitap haline dönüştürmek, dördüncüsü ise Balkan Tarihi araştırmacılarının çalışma sahalarını tanımalarını sağlamaktır. Bu yüzden UBTAS teorik çalışmalara olduğu kadar saha tetkiklerine de önem veren bir oluşumdur. UBTAS'ın en güçlü yanı da budur. UBTAS her etkinlik sonrası gerçekleştirdiği zengin sosyal programlarla araştırmacıları saha ile buluşturmuştur. Bu sebeple Balıkesir'de yapılan UBTAS etkinliklerinin ilki hariç tamamı bir Balkan ülkesinde gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar Türkiye, Karadağ, Romanya ve Bosna Hersek'te sempozyumlar yapılmış, bundan sonra da geleneğe bağlı kalarak düzenli olarak herhangi bir Balkan ülkesinde UBTAS etkinlikleri yapılmaya devam edilecektir. UBTAS ekibi olarak bizim en büyük bahtiyarlığımız, Balkan ülkelerindeki meslektaşlarımızın da UBTAS oluşumuna sahip çıkmaları ve özellikle UBTAS'ın kendi ülkelerinde gerçekleşmesi için gösterdikleri çaba olmuştur.

UBTAS'ın bir başka özelliği ise katılımcıların kabul ettiği ve takdirlerini toplayan katı bilimsel tutumudur. Sempozyuma gönderilen bildiri özetleri önce düzenleme kurulu tarafından gözden geçirilerek, sempzoyuma davete layık bulunanlar alanında uzman iki hakeme gönderilir, tebliğ özetlerinin hakemler tarafından onayından sonra araştırmacılar sempozyuma davet edilir. Tebliğ sunumları gerçekleştirildikten sonra, tam metinler yayınlanmadan önce yeniden iki hakem tarafından incelenir. Hakem raporlarının olumlu olmasından sonra ilgili tebliğ sempozyum kitabına girmeye hak kazanır. UBTAS'ı diğer birçok sempozyumdan ayıran hususlardan

biri de budur. UBTAS'da sunulan bildiriler, ilk sempozyumdan itibaren Türkiye'nin önde gelen yayınevleri tarafından kitap olarak basılmıştır. 2016 yılından itibaren sempzoyum kitapları basılı olarak yayımın yanında, sempozyum web sitesinde e-kitap olarak da ücretsiz olarak araştırıcıların istifadesine sunulmuştur. Böylece dünyanın herhangi bir yerindeki araştırmacılar kitaplarımıza istediği yerden kolayca ulaşabilecektir. Sempozyum kitapları ayrıca dünyanın sayılı üniversitelerinin kütüphanelerinde de bulunmaktadır.

UBTAS'ın en zayıf yanı ise maalesef ekonomik bir kaynaktan yoksun olmasıdır. Tamamı akademisyenlerden oluşan UBTAS Komitesi bir sempozyumu her yönü ile yapacak malî kaynaktan yoksundur. Ancak bu problem başta TTK, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü gibi kurumların verdikleri destek ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu noktada birçok meslektaşımız da kendi masraflarını karşılamak suretiyle sempozyuma destek vermişlerdir. Tüm destekçi devlet kurumlarına ve meslektaşlarımıza teşekkür etmek bizim için bir vazifedir.

2016 UBTAS Bosna Hersek'in başkenti Saraybosna'da "Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri ve Balkanlar'da Tapu-Tahrir Sistemi" teması ile gerçekleştirilmiştir. Sempozyuma TTK, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Tuzla Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi katkı sunmuşlardır. Sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Bosna Hersek Büyükelçisi Sayın Cihad Erginay, TTK Başkanı Prof. Dr. Refik Turan, Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muhammet Güven, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Adem Korkmaz, Polis Akademisi Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Osman Köse, Tapu Kadastro Genel Müdür Yardımcısı Hüseyin Kesimoğlu ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanı Zeynel Abidin Türkoğlu olmak üzere; Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, İsveç, Karadağ, Makedonya, Romanya, Sırbistan, Slovenya ve Yunanistan'dan 123 katılımcı iştirak etmiştir.

2016 UBTAS açılış töreni 1 Haziran 2016'da gerçekleştirilmiştir. Açılış töreninin ardından UBTAS Balkan Tarihine Katkı ve Hizmet Ödülleri takdimine geçilmiştir. Balkan Tarihine Katkı Ödülü UBTAS seçici komitesi tarafından her yıl düzenli olarak, Balkan Tarihi alanında öncü çalışmalar yapmış bir ya da birden fazla profesör unvanlı akademisyenlere takdim edilmektedir. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise akademisyen olmayan, ancak Balkan Tarihinin aydınlatılması için her aşamada görev üstlenmiş kişi ya da kişilere verilmektedir. Balkan Tarihine katkı ödülleri 2016 yılına kadar, Montenegro Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Šerbo Rastoder'e, Romanya Bilimler Akademisi'nden Prof. Dr. Ioan Scurtu'ya, Bükreş Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mihail Maxim'e, Erciyes Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet İnbaşı'ya verilmiştir. 2016 yılı UBTAS Balkan Tarihine Katkı Ödülü'ne ise Bosna Hersek tarihine ilişkin yaptığı çalışmalarından dolayı Prof. Dr. Zafer Gölen layık bulunmuştur. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise Balkan Tarihi alanında yapılan çalışmalara verdiği desteklerden dolayı Tapu Kadastro Genel Müdür Vekili Sayın Gökhan Kanal'a takdim edilmiştir.

Sempozyum açılışında Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü ve T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından iki sergi açılmış olup, sergiler katılımcıların büyük takdirini toplamıştır. Sergide Osmanlı İdaresi dönemi Bosna Hersek'ine ait onlarca tarihi vesika yer almıştır.

Sunumlar 2 ayrı salonda 2-3 Haziran 2016, sosyal program ise 4-5 Haziran 2016 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Sunumlar Türkçe, İngilizce ve Boşnakça gerçekleştirilmiş olup, her salonda simultene çevirileri yapılmıştır.

Kitabın içeriğinde de görüleceği gibi, Osmanlı Balkanlar'ındaki şehirlerin başta mimarî yapısı olmak üzere, ekonomik, sosyal ve siyasî vaziyetlerine ilişkin birbirinden kıymetli tebliğler sunulmuştur. Şimdi ise sempozyumun üzerinden henüz altı ay dahi geçmeden, hakem değerlendirme sürecinden geçmeyi başaran 55 makale bu kitapta yer almaktadır. Böylece ilk kez Balkan şehirleri ve Osmanlı Devleti'nin idare sitemi ile ilgili bu çapta bir çalışma okuyucu ile buluşmuş ola-

caktır. Bu vesile ile başta katılımcılar ve destekçilerimiz olmak üzere bizlere destek veren tüm kişi ve kuruluşlara teşekkür eder, diğer sempozyumlarda buluşmak üzere saygılarımızı sunarız.

HAKEM KURULU / *REFEREE BOARD*

Prof. Dr. Abdullah Soykan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Adnan Jahić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Aleksandar Kadıjevıč, Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
Prof. Dr. Amira Turbic-Hadžagić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Božidar Jezernık, Ljubljana Üniversitesi, Slovenya
Prof. Dr. Hasan Babacan, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Yavuz Erler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Osman Köse, Polis Akademisi, Türkiye
Prof. Dr. Šerbo Rastoder, Montenegro Üniversitesi, Karadağ
Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Zafer Gölen, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Abidin Temizer, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Bilgin Çelik, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Hatice Oruç, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mucize Ünlü, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nihada Delibegović Džanić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
Doç. Dr. Yıldırım Atayeter, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yücel Yiğit, Polis Akademisi, Türkiye
Doç. Dr. A. Şevki Duymaz, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Camelia Elena Călın, Spiru Haret Üniversitesi, Romanya
Yrd. Doç. Dr. Dimitar V. Atanassov, Sofia Üniversitesi, Bulgaristan
Yrd. Doç. Dr. Esra Özsüer, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Tütüncü, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Haluk Aydın, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İsmail Avcı, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Jedrzej Paszkıewıcz, Posnan Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Işık, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Redzep Škrıjelj, Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan

Yrd. Doç. Dr. Reyhan Şahin Allahverdi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Suat Donuk, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sümer Aktan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul Özcan, Ordu Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan Sepetçioğlu, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Hasan Bello, Albania Historical Association, Arnavutluk

Dr. Kujtim Nuro, Toronto, Kanada

Dr. Yannis Papadopoulos, Peloponnisos Üniversitesi, Yunanistan

I. BÖLÜM /*CHAPTER I*

EDEBİYATTA BALKAN ŞEHİRLERİ

BALKAN CITIES IN THE LITERATURE

BOSNALI DİVAN ŞAİRLERİNİN TARİH MANZUMELERİNDE BOSNA ŞEHİRLERİNİN GELİŞİMİ (EDİMBİLİM YAKLAŞIMI)

Development of Bosnian Cities as Depicted in the Historical Poems of Bosnian Divan Poets (*Pragmatic Approach)*

Alena Ćatović* & **Sabina Bakšić****

Özet: Osmanlı döneminde Hasan Ziyâ'î, Nergisî, Mezakî, Sâbit, Arif Hikmet Bey gibi birçok Bosna-Hersek kökenli divan şairi Osmanlı Türkçesinde eser vermiştir. Kimi Bosnalı şairler memleketlerinden çıkıp İmparatorluğun farklı bölgelerinde görevde bulunarak şiirleriyle o bölgenin gelişimine ve kültür hayatına tanıklık etmişlerdir. Hasan Ziyâ'î ve Mehmet Meylî gibi kimi şairler ise hayatlarını Bosna'da geçirerek şiirleriyle yerel olayları takip etmişlerdir. Bu bağlamda şehirleşme sürecini anlatan tarih manzumeleri özellikle dikkat çekicidir. Bu makalede, Bosna şehirlerinde köprü, cami, çeşme, sulama sistemi gibi yapıların inşasından bahseden tarih manzumelerinin ne ölçüde gerçeklerle örtüştüğü, şairlerin abartma, iltifat ve iyi dilekler gibi kibarlık stratejilerini ne derece kullandıkları pragmatik bilimi açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: tarih manzumeleri, Bosnalı divan şairleri, Bosna şehirleri, Edimbilim

Abstract: During the Ottoman period many poets of Bosnian origin, such as Hasan Ziyâ'î, Nergisî, Mezakî, Sâbit, Arif Hikmet Bey, had written their poetry in Ottoman Turkish language. Some of them left their homeland for different regions of the Ottoman Empire, hence their poetry was inspired by developments and cultural life of the regions in which they settled. Others, such as Hasan Ziyâ'î, Nihadî, and Meylî, spent their lives in Bosnia following local events, and their works are specifically interesting due to chronograms that tell us about the process of urbanisation. This paper analyses relation between real historical facts, and the way the poets in their chronograms were describing construction of various objects in Bosnian towns, such as bridges, mosques, public faucets, water supply sistems. To that end, it explores, from the aspect of pragmatics, the way they used different poetic tools, such as compliments, hyperbola and good wishes.

Keywords: chronograms, Bosnian divan poets, towns in Bosnia, pragmatics

* (Prof. Dr.); Sarajevo Üniversitesi, Felsefe Fakültesi Türkoloji Kürsüsü, Saraybosna/Bosna-Hersek, e-mail: alenacatovic@yahoo.com

** (Prof. Dr.); Sarajevo Üniversitesi, Felsefe Fakültesi Türkoloji Kürsüsü, Saraybosna/Bosna-Hersek, e-mail: bakic@bihnet.ba

Giriş

Eski Türk edebiyatında tarihler: "Arap harfleriyle yazılmış olmak üzere, bir olayın oluş yılını *ebced hesabı*yla gösteren şiirdir. Bu yolda, yapılan sanata da *tarih düşürmek* denir."[1] olarak tanımlanır. Göstergebilim açısından bakıldığında tarihler, gösteren ile gösterilen arasında çok spesifik bir ilişki oluşturur. Bunun sebebini, gösterenin sadece şiir metninden değil harflerin hesabından da meydana gelmesinde aramak gerekir. Böylece tarihler dilsel göstergelerin yanı sıra grafik göstergeleri de içerir. Üstelik bu şiirler hat sanatıyla yazılıp bir yerde sergilenirse onların değeri, dil ve edebiyat sanatlarını aşar ve görsel sanat boyutlarını kazanır.

Tarih manzumelerin tarihi değerini unutmamak gerekir. Kimi zaman bu tür bir şiir, birtakım olayların tek yazılı kaynağı olur ve her ne kadar bir edebi sanat olarak abartılı olsa da tarihi gerçeklere tanıklık eder. Tarih manzumeleri, özellikle inşa edilen yapılara tanıklık etiği ve şehirleşme süreçlerini takip etmek için önemli belgelerdir.

Bosnalı divan şairlerinin tarih manzumelerine bakıldığı zaman çoğunlukla meşhur şahsiyetlerin faaliyetlerini, sefer, zafer ve ölümlerini anlattıkları görülebilir. Bosna-Hersek'teki şehirleşme sürecine tanıklık edecek çeşitli yapıların inşasını kutlayan tarih manzumeleri pek yaygın değildir.

Memleketinden pek çıkmayan ve ancak yerel olayları takip etmekle yatinen divan şairleri Hasan Ziyâ'î ve Mehmet Meylî'nin şiirlerinde Saraybosna ve Mostar şehirlerindeki önemli mimari yapılara dair sözler bulmak mümkündür. Birisi 16. yüzyılda yaşayıp Hersek bölgesini, diğeri ise 18. yüzyıl Bosna sancağını tarih manzumelerinde terennüm etmiştir. Bu şiirler, tarihi değerinin yanı sıra, edebi ve dilsel özellikleri açısından incelenmeye ve karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

---

[1] Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 502.

1. Hasan Ziyâî'nin Tarihleri

En eski Bosnalı divan şairi sayılan Hasan Ziyâî, Hersek Sancağı'nın Mostar kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte kaynaklara göre 1584 yılında veba hastalığından vefat etmiştir. Eserlerinden *Türkçe Divan, Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* adlı mesnevisi ve *Gıda-i Şoma* adlı şerhi günümüze ulaşmıştır. Divanında 14 tane tarih manzumesi bulunmaktadır. Bunlardan üçü Hersek bölgesinde Mostar ve Livno (eskiden İhlevne) şehirlerinin gelişmesine tanıklık etmektedir. Mostar Köprüsü ve Livno'daki caminin inşasını anlatan tarihler "*Târîh-i Cisr-i Mostâr*", "*Mostâra Gelen Nâzır Suyuna Târîhdür*" ve "*Mustafâ Begün [İh]levnede Binâ Eyledüği Câmi'-i Şerîfün Târîhidür*" başlıklarını taşımaktadır.

Fotoğraf 1: *Mostar Köprüsünün bugünkü görünümü*

Târîh-i Cisr-i Mostâr
Kavs-ı kuzahun aynı bu köprü binâ oldu
Var mı bu cihân içre mânendi hey Allâhım

İbretle bakup dedi târîhini bir ârif
El geçdiği köprüden biz de geçeriz şâhım[2] (974/1566/67)

[2] Hasan Ziyâ'î, *Hasan Ziyâ'î: Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı*, Haz. Müberra Gürgendereli, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.343.

İlginçtir ki Evliyâ Çelebi de, Mostar şehrini ziyaret ettiğinde bu tarihi duyup ondan etkilenmiştir. Söz konusu tarih hakkında Seyahatnâme yazarı, görüşlerini şöyle dile getiriyor: "*Bu cisr-i bî-nazîr hakkında niçe târîhler vardır ammâ hâtıra hatûr eden bunlardır*."[3]

Böylece Evliyâ Çelebi, Mostarlı şairin tarihinin edebî değerine dikkat çekmektedir. Şiirin içeriğini ve dil kullanımını inceleyecek olursak ilginç benzetme, istiare ve sıfatları görmek mümkündür. Özellikle köprünün "*kavs-i kuzah*" ile karşılaştırılması, mimari bir yapıyı göksel bir boyuta taşır. İkinci mısradaki "*Var mı bu cihân içre mânendi hey Allâhım*?" sorusuyla köprüye olan iltifatlar ve övgüler pekiştirilmiştir. Son beyit ise, köprünün bir hayrat olmasını, halkın öbür tarafa geçmesini sağladığını ve böylece ahiretteki sırat köprüsünü çağrıştırdığını vurgulamaktadır.

Fotoğraf 2: *Mostar Köprüsünün eski görünümü*

[3] Nuran Tezcan, "Evliyâ Çelebi Bosna'da Mostar Köprüsüne Bakıyor", *Evliyâ Çelebi*, Editörler: Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.215.

Mostar köprüsünün inşasından 9 yıl sonra Hasan Ziyâî köprünün üzerinden geçirilen su sisteminin inşasına da bir tarih düşürmüştür.

Mostâra Gelen Nâzır Suyuna Târîhdür

Bu âb kevser-âsâ şehri müşerref itdi
'Ukbâda sâhibinün firdevs ola mekânı

Şehrün yüzi suyıdur hem 'aynı Selsebîlün
Yazdılar ana târîh âb-ı hayât-i sâni[4]
(983/ 1575/76)

Bu tarih manzumesi, gerçek bir olaya ve şehir için çok önemli bir su sistemine tanıklık eder. Diğer kaynaklar da, Mostar'ın batı tarafındaki Radobolja Nehrinden alınan suyun Mostar köprüsünün üzerinden şehrin doğu tarafına geçirildiğini öne sürmektedir. Nitekim Evliyâ Çelebi de, köprünün üzerinden geçen böyle bir sudan Seyahatnâmesinde bahseder:

> "Aceb ma'rifet üzre ma'rifet hezâr ahsend kim bu cisrin üstünden Sultân Murâd Hân-ı Râbi'in rûznâmecisi İbrâhîm Efendi bu cisrin cânib-i garbîsi tarafındaki olan Tabâhane varoşu içinden Radobola suyun bu cisir üstünden tuç künkler ile beri tarafındaki çârsû-yı bâzâr şehrine geçirüp cümle hammâmlara ve câmi' ve hân ve imâret medreselere ve niçe yerde çeşmelere ve'lhâsıl kırk beş yere bu cisir üzre sular getirdiğine şu'arâ-yı Mostar târîh-perdâzlık etmişdir."[5]

Mostarlı şairin bu tarihinde dil kullanımı da dikkat çekicidir. Suyun Kevser ve Selsebille, yani cennet sularıyla karşılaştırılması olağanüstü bir iltifat oluşturmaktadır. Pragmatik bilimi açısından suyun sahibine yönelik de iyi dilekleri, yani olumlu kibarlık stratejilerini bulmak mümkün. "*Ukbâda sâhibinün firdevs ola mekânı*" sözlerinden Allah rızası için iş yapan bir insan için daha iyi dilek bulunmadığına göre şairin hayrat sahibine karşı hayranlık beslediği görülür.

---

[4] Hasan Ziyâ'î, *a.g.e.*, s.345.
[5] Nuran Tezcan, a.g.m., s.215.

Fotoğraf 3: *Mostar'ın batısında akan Radobolja Nehri*

Hasan Ziyâ'î, tarih manzumeleriyle Mostar'ın yanı sıra, Hersek Sancağındaki diğer şehirlerde inşa edilen yeni yapılara da tanıklık etmiştir. Mustafâ Beğ'in Livno (eskiden [H]levnede) şehrinde yaptırdığı caminin tarihi bu bağlamda önemlidir:

Mustafâ Begün [H]levnede Binâ Eyledüği Câmi'-i Şerîfün Târîhidür

Mustafâ Beg bir güzel hayr işledi Allâh içün
Yapdı bir câmî ki mislin görmemişdür dehr-i dûn

Bî-kusûr oldı kusûr-i cennet-âsâ her yeri
Kubbesi tâk-ı sipihr-âsâ düşüpdür nîl-gûn

Câmi'ün bünyâdı bir yılda tamâm oldı kamu
Şâd olup mü'minler oldı gebr ü tersâ ser-nigûn

Hep tamâm oldukda âvâz-ı bülend ile hatîb
İndi minberden didi târîhiniyezekkirûn[6]
(984/1576/77)

Mustafa Bey, daha doğrusu Sokolu Mustafa Bey 1574-1577 yılları arasında Klis sancakbeyliği yapmıştır. Klis

[6] Hasan Ziyâ'î, *a.g.e.*, s.345.

sancakbeyi İhlevne'de ikamet ediyordu. İhlevne'de Mustafa Bey, halk arasında Lala Paşa olarak bilinir, takvası hakkında birçok efsane dolaşırdı. Hayatı boyunca hiçbir zaman ikindi namazı kaçırmadığı söylenir. Mustafa Bey camisini yaptırırken İhlevne'de tam caminin karşısında oturuyormuş. Caminin mimarisi çok güzel olup özellikle şerefesi ve geniş kubbesi dikkat çekicidir. Halk arasındaki bir rivayete göre serdar Stoyan Yankoviç 'in Hlevne yağması sırasında caminin bakır kaplaması çalınmıştır.[7]

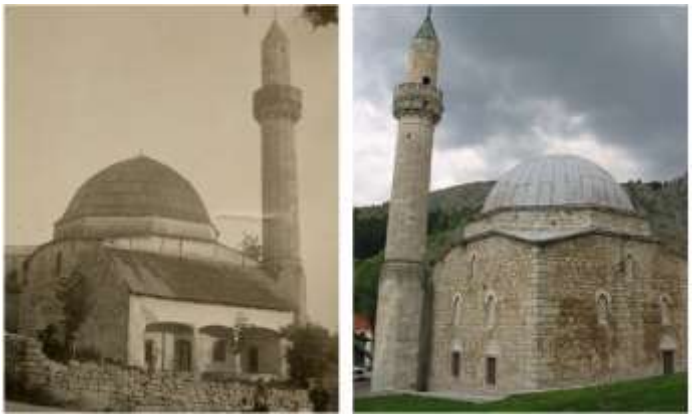

Fotoğraf 4-5: *Mustafa Paşa Camii'nin eski ve bugünkü görünümü*

Pragmatik bilimi açısından tarih manzumelerin metnine bakıldığı zaman, cami yaptıran Mustafa Bey'e karşı övgü ve iltifatlara rastlanır. Hayratı olan caminin yüceltilmesi ise güzel yapının "*dehr-i dûn*" tamlamasının karşısına konumlandırılarak pekiştirilir. Böylece bu dünyaya ait olan şair, Mustafa Bey ve güzel yapısı karşısında kendisini küçük göstermektedir. Yapıyı överken şair abartmalara başvurmaktadır. Bunu özellikle ikinci beyitte caminin "*kusûr-ı cennet-âsâ*" ile karşılaştırılmasında görmek mümkündür. Öte yandan, şairin son beyitte eserinin halk

[7] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998, s. 104.

tarafından okunmasını istemesi hem şiirin hem de şiirine konu olan mimari yapının kalıcı olmasını temenni ettiğine işaret etmektedir.

2. Mehmet Meylî'nin Tarihleri

Tarih manzumelerinde Hersek bölgesine yoğunlaşmış olan Hasan Ziyâ'î'den farklı olarak 18. yüzyılda yaşamış olan Mehmed Meylî kendi tarihlerinde Saraybosna şehrinin gelişimini anlatmıştır. Saraybosna'da 1713 yılında doğan Mehmed Meylî, tüm hayatını bu şehirde geçirmiş, 1781 yılındaki ölümüne kadar vaizlik ve başkâtiplik yapmıştır. Tarihlerini çoğunlukla devrin büyüklerinin ölümünden sonra mezar taşlarına yazılmak üzere nazmettiği halde, kimilerinde şehrin yeni yapılarına da yer vermiştir. Saraybosna içinde yeni inşa edilen binaların yanısıra, 1697 yılında Eugen de Savoye komutanlığındaki Avusturya ordusunun Saraybosna'ya saldırıp yakmasından sonra yapıların tamir edilmesine tarihler düşürmüştür. Bu tarihler arasında Hâce Kemaleddin Camii'nin[8] 1766/67 yılında, yani Eugen de Savoye'nin yıkmasından yetmiş yıl kadar sonra Silahdâr Mehmed Paşa tarafından onarılması şerefine yazmış olduğu tarih dikkat çekicidir:

İftihârü'l-vüzerâ hazret-i destur-i celil
Sâhibül'l-hayri Asaf-ihüsn bi-misl ü 'âdil

Sihr-i sultân-i cihân y'ani Mehmed Paşa
Eylemiş mâlını hayrât-i meberrata sebil

Câmi-i muhterek Hâce Kemalettini
Yeniden eyledi lillâh bina ve tekmîl

Düştü yek mısra'-i zîbâ ile Meylî tarih
Berekellah 'aceb câmi bî-misl ü 'âdil[9]

[8] Ne yazık ki bu cami Yugoslavya Krallığı zamanında 1940 yılında tamamen yıkılmıştır. Fehim Nametak, "Boşnak Mehmed Meylî ve Manzum Tarihleri" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, (Balkan Özel Sayısı I.II), 2012-2 (Temmuz-Aralık), s. 39.

[9] Fehim Nametak, a.g.m., s. 39.

Fotoğraf 6: *XX. yüzyıl başlarında Saraybosna Sokağı. Arkada Havace Kemalettin Camii'nin (Çemaluşa) minaresi görülmektedir.*

Havace Kemalettin Camii'nin onarılmasına yazılan yukarıdaki tarih, yapıdan çok yaptıranını överek kaside türünün medhiye kısmıyla benzerlikler gösterir. Şair, "*İftihârü'l-vüzerâ hazret-i destur-i celil*","*Sâhibül'l-hayri Asaf-i hüsn bimisl ü 'âdil*","*Sihr-i sultân-i cihân*" gibi saygı ve hayranlık ifade eden tamlamaları kullanarak medhiyelerde sıkça bulunan abartmalara yer vermektedir. Tarihin sonu ise, şairin kendi şiirlerine yönelik övgüler içerdiği için kaside türünün fahriye kısmını andırmaktadır. Meylî, son beyitte kendi mısraları için "*zîbâ*" sıfatı kullanarak kendi hünerini yeni ve güzel mimari yapıya yakıştırır. Tarihi içeren son mısrada "*Berekellah 'aceb câmi bî-misl ü 'âdil*" sözleriyle iyi dilekler dile getirilmektedir.

Benzer dil kullanımına Mehmed Meylî'nin bir başka caminin ihyasını anlattığı cevher tarihli dizelerinde bulmak mümkündür. Söz konusu olan Hasan Pehlivan Camii de Eugen de Savoye'nin baskınında yıkılmıştır. Cami, 1177/1763-64 yılında serdengeçti Hacı Abdullah Ağa tarafından yapılmıştır.

Fahr-i serdengeçdiyan el-Hacc Abdullah ağa

Fi-sebilillâh bu nev cami'i itdi bina

Der ki Mevla'da makbul ola bu hayr-i hasen
Afv-i gufranena bais eyliye ane Hüdâ

Harf-i menkut ile Meylî yazdı tarihini
Cami'i lillâh bina kıldı Abdullah ağa[10]

Fotoğraf 7: *Hasan Pehlivan Camii bugünkü görünümü*

Mehmet Meylî, Saraybosna'daki onarımları şiirlerinde anlatırken sadece camileri konu etmemiş, çeşme, suyolları ve benzer yapıların tadilatlarını da terennüm etmiştir. Örneğin Meylî'nin tarih manzumelerinde, Hacı Ömer Jetitza'nın hayratı olan suyolu ve çeşmenin onarımı hakkında bilgiler bulmak mümkündür. İlginçtir ki bu tarih, Ömer Jetitza'nın hayratını anlatan tek yazılı kaynaktır.[11]

Hacı Ömer ol sâhib-i himeme kim
Hayrat-ı câri su gibi yer yer

Ezcümle bu nev âb-ı hayâtı
İcraya vâfir sarf eyledi zer

Tâ menbâ'ından yapdı mücedded

[10] Fehim Nametak, a.g.m., s.41.
[11] Fehim Nametak, a.g.m., s.40.

Hak vire ecrini der rûz-i mahşer

Atışına Meyli tarihi söyledi
Bu çeşmeden al iç ab-ı Kevser[12]

Diğer tarihlerde görüldüğü gibi burada da hem yapıya hem de yaptırana karşı övgü, iltifat ve iyi dilekler bulunmaktadır. Yaptırılan çeşme "*nev âb-ı hayât*", yaptıran Hacı Ömer ise "*sâhib-i himem*" olarak adlandırılır. Tarihin sonunda dindar bir kişi için en iyi dilek olarak değerlendirilebilecek "*Hak vire ecrini der rûz-i mahşer*" sözleri yer almaktadır.

Meylî, ihyanın yanı sıra yeni yapıları da şiirlerine taşımıştır. Nitekim Meylî, Saraybosna ileri gelenlerinden İsmail Cennetiç'in konağının inşasına dair bir tarih manzumesi yazmıştır. XVIII. yüzyıl Saraybosnası'nın bir kültür merkezi hüviyetini kazanan bu konağın selamlık kısmındaki sohbet meclislerine sık sık Meylî de katılmaktaydı. [13] Belki de bu yüzden konağın inşasını pek ilhamlı bir tarihe konu etmiştir.

Tealellah zahi beyt-i ferhuinceş neşat-i efza
Hoşa nev tarh-i rana cay-ı bî-manend

Cenâb-i İbn Cennet-zade İsmail-beg yani
Saadetle bu beyt-i dilkuşâyı eyledi ibnâ

İçinde zevk ide evlâd-i ehibba bile banisi
Olup dârü'n-niâm m'amûr ola durdukça bu dünya

Didi itmâm-i salinde ekâmili bu tarihi
Kıldı İsmâil Bey ihya bu kasr-ı dilkuşâ[14]

Meylî'nin yukarıdaki tarihi İsmail Bey konağının salonunda, pencerenin üstünde yazılı olması[15], o zümrede şiirin ne kadar önemsenmiş olduğuna bir işarettir. Şiirdeki dil kullanımı ise Hasan Ziyâ'î'ninki ile benzerlikler göstermektedir. Burada da övgü, abartma ve iyi dilekleri bulmak mümkündür. Örneğin tarihin başında, konağın övülmesi Allah'ın adının

[12] Fehim Nametak, a.g.m., s.40.
[13] Mehmed Mujezinović, *a.g.e.*, s.12.
[14] Fehim Nametak, a.g.m., s.40.
[15] Mehmed , *a.g.e.*, s.13.

anılmasıyla pekiştirilmiştir. Şiirin devamında yapılan evin "*kasr-ı dilkuşâ*", "*beyt-i dilkuşâ*", "*neşat-i efza*" tamlamalarıyla anlatılması kişileştirme, benzetme ve istiare gibi divan edebiyatında yaygın olan söz sanatlarının sıkça kullanıldığını gösterir. Konağın yüceltilmesinin yanı sıra, sahibine "*Cenâb-i İbn Cennet-zade İsmail-beg*" ünvanıyla hitap edilmesi, ona karşı hem saygının hem de onay ve sempatinin göstergesidir. Tarih, yapının sahibi ve ailesine yönelik

> "*İçinde zevk ide evlâd-i ehibba bile banisi*
> *Olup dârü'n-niâm m'amûr ola durdukça bu dünya*"

şeklindeki iyi dileklerler ile sona ermektedir.

Sonuç

Bosnalı Divan şairleri, tarih manzumeleriyle şehirleşme süreci ve cami, konak, köprü, çeşme, su sistemi gibi yapıların inşasına tanıklık etmişlerdir. Tarihler, hem mimari yapılara şahitlik eden bir yapıt hem de bir edebiyat ve dil anıtı olup zaman ile mekânı buluşturan bir sanat eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şiirler, bir şehre özgü mekânları konu ederken gelecek zamanlara ve okurlara hitap etmektedir. Dil kullanımı açısından Hasan Ziyâ'î ve Mehmet Meylî'nin tarih manzumeleri benzerlikler göstermektedir. Her ne kadar farklı şairler tarafından, farklı yüzyıllarda yazılmış olsalar da, bir yapının ve onu yaptıranın anlatılmasında tarihlerde benzer sıfat,övgü, iltifat ve iyi dileklere rastlanmaktadır.

Tarihlerin pragmatik boyutu, yalnızca yapıların imar edildiği ve inşalarını şiirleriyle yücelten şairlerin zamanında kalmayıp, önemini bugün de korumaktadır. Tarih manzumeleri, özellikle günümüze ulaşmamış ve yıkılmış olan yapıların hatırası olarak hem şehir tarihi hem de edebiyat tarihi açısından birinci derece kaynaklardır.

Kaynakça

Alaeddin Sabit, *Bosnalı Alaeddin Sabıt: Divan,* Haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.

Bakšić, Sabina, *Strategije učtivosti u turskom jeziku,* Elektronsko izdanje Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 2012.

Brown, Penelope - Stephen C.Levinson, *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

Ćatović, Alena, *Orijentalno-islamska književna tradicija u stvaralaštvu Hasana Zijaije Mostarca,* Elektronsko izdanje Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 2013.

Dilçin, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Hadžiosmanović, Lamija -Salih Trako, *Tragom poezije bosnaskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku,* Gazi Husrevbegova bibloteka, Sarajevo 1985.

Hasan Ziyâ'î, *Hasan Ziyâ'î: Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı*, Haz. Müberra Gürgendereli, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Mezâkî, *Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Haz. Ahmet Mermer, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.

Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine,* Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998.

Nametak, Fehim, "Boşnak Mehmed Meylî ve Manzum Tarihleri", *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, (Balkan Özel Sayısı I.II), 2012-2 (Temmuz-Aralık), s.37-43.

Rukopisna zbirka GHB biblioteke u Sarajevu, *Târîh-i Enverî*, Svezak II i III., Dosya No: 7300-7328.

Tezcan, Nuran, "Evliyâ Çelebi Bosna'da Mostar Köprüsüne Bakıyor", *Evliyâ Çelebi*, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011.

AHMED HİLMÎ'NİN BAZI BALKAN ŞEHİRLERİNİN FETHİNE DAİR TARİH MANZUMELERİ

History Poems of Ahmed Hilmi on the Conquest of Certain Balkan Cities

İsmail Avcı[*]

Özet: Klasik Türk şairleri arasında çokça rağbet gören çeşitli hadiselere "ebcet"le tarih düşürme geleneği, Fatih'in İstanbul'u fethiyle birlikte hızlı bir gelişme göstermiş ve sonraki yıllarda da oldukça yaygınlık kazanmıştır. Pek çok şairin divanında "tarih manzumeleri" kısmında bu türden şiirlere rastlamak mümkündür. Bu çalışmada ele alınacak olan tarih manzumeleri de bu geleneğin son dönemdeki örneklerindendir. Ahmed Hilmî tarafından bugün Yunan topraklarında bulunan bazı şehirlerin fethiyle ilgili düşürülen bu tarihler, şairin hicri 1315 yılında basılan *Gülzâr-ı Tabî'at* adlı divançe hacmindeki şiir kitabında yer almaktadır. 15. asır ortalarından 1830 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Yunanlar, 1897'de Girit'i zapt edince tarihte Osmanlı-Yunan Harbi olarak anılan savaş patlak vermiş, savaş sırasında Osmanlı kuvvetleri hızlı bir şekilde Atina'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu ilerleme sırasında daha önceden Osmanlı toprağı olan Tırnova, Yenişehir, Dömeke, Ermiye, Tesalya ve Tırhala gibi yerler Yunanlardan geri alınmıştır. Ahmed Hilmî'nin tarih manzumeleri söz konusu bu yerlerin yeniden fethini konu almaktadır. "Kasîde-i Feth-i Tırnova ve Yeñişehr", "Târîh-i Feth-i Dömeke ve Ermiye", "Tesalya Muzafferiyyeti" ve "Târîh-i Feth-i Tırhala" başlıklarını taşıyan kıt'a nazım şekliyle yazılmış bu şiirlerde Ahmed Hilmî, Osmanlı ordusunu ve padişah Abdülhamid'i övmüş, şiirlerin sonunda da bu yerlerin fetih tarihlerini vermiştir. Çalışmada tarihî bilgilerle şiirler birlikte değerlendirilmiş ve söz konusu manzumelerin metinleri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih manzumesi, ebcet, Ahmed Hilmî, Yunanistan, şehir, fetih

Abstract: The tradition of using "abjad" calculations to determine the date of various events were highly praised among the Classical Turkish poets and gained a quick momentum upon the conquest of Constantinople (Istanbul) by Sultan Mehmed II, The Conqueror, and it had been widely used thereafter. Such types of poems were possible to be found under the title of "history poems" contained in the collected poems (divan) of numerous poets. The history poems

[*] (Yrd. Doç. Dr.), Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir/Türkiye, e-mail: ismailavci@balikesir.edu.tr

to be discussed in this study are also the examples of this tradition in the late period. These dates, determined by Ahmed Hilmi to be relevant to the conquest of certain cities located in Greece today, are contained in the poet's small collection of poems (divançe) titled *Gülzar-ı Tabi'at* published in 1315 according to the Mohammedan calendar year. When the Greeks, having been under the hegemony of the Ottomans from the mid-15th century to 1830, invaded Crete in 1897, the Ottoman-Greek War began and the Ottoman forces promptly began to march towards Athens during the war. During this march, such places as Tyrnavos, Larissa, Domokos, Almyros, Thessaly and Trikala, formerly belonging to the Ottoman, had been retrieved from the Greeks. The history poems of Ahmed Hilmî are about the re-conquest of these places. In these poems, titled "Kaside-i Feth-i Tırnova ve Yenişehr", "Tarih-i Feth-i Dömeke ve Ermiye", "Tesalya Muzafferiyyeti" and "Tarih-i Feth-i Tırhala" written in the literary forms of verse, Ahmed Hilmî praised the Ottoman army and the Sultan Abdul Hamid II, and provided the conquest date of these places at the end of his poems. In this study, historical information and poems have been discussed in relation to one another and the texts of the aforementioned poems have been provided.

Keywords: History poem, abjad, Ahmed Hilmi, Greece, city, conquest

Giriş

Tesalya (Thessaly), bugünkü Yunanistan'ın on üç bölgesinden biridir. Merkezi Larissa (Yenişehir veya Yenişehir-i Fenar) olan söz konusu bölge, verimli iki ovasıyla tarih boyunca Yunanistan'ın tahıl ambarı olmuş ve farklı toplumların ilgisi nedeniyle birçok savaşa da şahitlik etmiş bir bölgedir. Bu yazıda, tarih manzumeleri vesilesiyle üzerinde durulan Tırnova (Tyrnavos), Tırhala (Trikala), Yenişehir, Ermiye (Almyros) ve Dömeke (Domokos, günümüzde Orta Yunanistan'da) söz konusu bu bölgede yani Tesalya'da yer almaktadır.

Tarihi Neolitik Çağa kadar inen Tesalya, Grek kabilelerin buraya yerleşmesi neticesinde MÖ. 12. yüzyılda Yunan mitolojisine girecek derecede önemli bir yer hâline gelmiştir. Tarihî süreçte birçok kez el değiştiren bölge 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gazi Evrenos Bey ve oğulları ile

Gazi Turahan Bey ve oğullarının gayretleriyle peyderpey fethedilmiş ve buralara Türkler yerleştirilmiştir. Yıkılan eski yerleşim yerlerinin bulunduğu alanlarda veya çevresinde imar faaliyetleri başlatılmış; camiler, medreseler, hamamlar, dükkânlar, tekkeler, kervansaraylar, bedestenler ve köprüler yapılmıştır. Uzun müddet Osmanlı hâkimiyetinde kalan Tesalya bölgesinde 1855'te milliyetçi Yunanların kışkırtmaları neticesinde Osmanlı idaresine karşı isyanlar başlamış, bastırılan bu isyanlardan sonra bölgeye refahı tekrar getirmek niyetiyle çok şey yapılmış ancak Yunan güçlerin baskısı sonucunda Tesalya, Yunan Krallığı'na bırakılmıştır. Osmanlı'nın geride bıraktığı yapılar ise hızlı bir şekilde ortadan kaybolmuştur. 1897'de ise Yunan milliyetçilerinin tahriki nedeniyle Osmanlı-Yunan Harbi patlak vermiştir.[1]

Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı arasındaki kara savaşı Tesalya ve Epir bölgesinde gerçekleşmiş ancak savaşın ağırlıklı noktasını Tesalya bölgesi muharebeleri oluşturmuştur. Yaklaşık bir ay süren ve Osmanlı kuvvetlerinin Yunan kuvvetlerini her yerde ağır yenilgiye uğrattığı bu mücadelenin neticesinde Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya ve İngiltere gibi büyük devletler Osmanlı Devleti'nin Atina'yı ele geçireceği endişesiyle araya girip bir anlaşma imzalanmasını sağlamışlardır. Bu anlaşmaya göre Tesalya bölgesi Yunanistan'a bırakılmış, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne tazminat ödemesine karar verilmiştir.

Osmanlı ve Yunan kuvvetleri arasında gerçekleşen Tesalya bölgesindeki savaşın tarihen seyri şöyledir: Milano Geçidi (18 Nisan 1897) ve Deliler köyünün zaptı (23 Nisan 1897), Tırnova'nın işgali (24 Nisan 1897), Yenişehir'in işgali (25 Nisan 1897), Dışkata ve Leftekarya tarafıyla Kavala kıyılarındaki mücadeleler, Tırhala'nın işgali (26 Nisan 1897), Birinci Velestin Muharebesi (29-30 Nisan 1897), Çatalca Muharebesi (5-6 Mayıs 1897), İkinci Velestin Muharebesi (5-6

[1] Machiel Kiel, "Tesalya", *D.İ.A*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 522-525.

Mayıs 1897), Dömeke Meydan Muharebesi (17-20 Mayıs 1897), Ermiye'nin işgali (16-21 Mayıs 1897).[2]

Tesalya'da kazanılan bu başarı uzun zaman zafere hasret kalan Osmanlılar arasında büyük bir sevinç ve memnuniyet yaratmış, bu zaferi konu alan birçok eser yazılmıştır.[3] Türker Acaroğlu bu durumu şöyle izah etmektedir:

> "Büyük zafer ve şanlı kahramanlıklarla dolu olan bu harp, edebiyatımızda Edebiyatıcedîdeciler devrine rastladı. Bu tema üstünde onlar ve ötekiler, şiir, hikâye, roman vs. gibi birçok edebî eserler vücuda getirdiler. Şimdiye kadar veyahut, daha doğrusu, o zamana kadar bu harp hakkında olduğu gibi, harplerimizin

[2] Metin Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008, s.104-5; Colmar Freiherr Von Der Goltz, *Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313-1897)*, Çev. Yakup Şevki (Paşa) Subaşı, Haz. İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Aksın, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 96-222.

[3] Bu eserler hakkında şu kaynaklara bakılabilir: *Resmolu Mavnahoyuzâde Kasım bin Ahmed, Tesalya Târîhi, 1313;* Mâhir Mehdî, *Bedreka-i Zafer Yahud Tesalya ve Yenişehir*, *Yunaki Panayotidis Matbaası, Dersaadet 1314; Mustafa Ra'ûf, Muhtıra-i Zaferden Feth-i Yenişehir ve Muvaffakiyyât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Malumat Matbaası, Dersaadet 1314; Mustafa Ra'ûf, Muhtıra-i Zaferden Feth-i Tırhala ve Muvaffakiyyât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Malumat Matbaası, Dersaadet 1314;* Bayram Kodaman, *1897 Türk-Yunan Savaşı (Tesalya Tarihi)*, TTK Yayınları, Ankara 1993; İbrahim Serbestoğlu, "1897 Türk Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmini Meselesi", *OTAM,* S. 34, Güz 2013, s.223-243; Erol Ülgen, *1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Türk Şiirindeki Akisleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993; Cafer Şen, *1897 Osmanlı-Yunan Muhârebesi'nin Türk Edebiyatındaki Akisleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997; Türker Acaroğlu, "Tesalya Harbi'nin Edebî Yankıları", *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, S.104, 1945, s.137-140; Necat Birinci, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Şiirimizdeki Akisleri", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s.127-143; Yasemin Mumcu Ay, "1897 Türk-Yunan Savaşının Basında Yer Alan Şiirlere Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IX, S.2, 2008, s.185-201; Halûk Harun Duman-Salih Koralp Güreşir, "Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat (1828-1911)", *Turkish Studies*, Vol. 4/1-I, 2009, s.29-77; Ömür Ceylan, "Şiir, Savaş; Tarih, İbret: Şair Gözüyle 1897 Türk-Yunan Harbi", *Bağ Bozumu, Edebiyat Araştırmaları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s.137-145; Mehmet Güneş, "Rumeli'nin Kaybının Türk Şiirindeki Akisleri", *Türkbilig*, S.21, 2011, s.183-206.

> hiçbirisi hakkında bu derece bol ve mükemmel yazılar yazılmamış olduğu katiyetle söylenebilir. Gerçekten, Osmanlı Türk imparatorluğunun en son zaferi olan bu harp için şairlerimizden Tevfik Fikret, İsmail Safa, Abdülhak H. Tarhan, Recaizade M. Ekrem, Ali E. Bolayır (A. Nadir), Hüseyin S. Özseven, Süleyman Nazif, Muallim Feyzi, Nigâr B. Osman, Mehmet E. Yurdakul vs. ile hikâyecilerimiz ve romancılarımızdan Ahmet Mithat, Abdullah Zühtü, Ahmet Rasim, Abdülhak Ş. Hisar vs. gazete, dergi, kitap sayfalarında neşrettikleri birçok kuvvetli eser yazdılar."[4]

1897 Osmanlı-Yunan Harbini konu alan edebî eserlerin genel hatlarıyla "harp esnasında ve sonrasında cephe gerisini konu alanlar", "harbin kazanılması neticesinde zaferi anlatanlar", "Sultan II. Abdülhamid ve Edhem Paşa hakkında yazılanlar" gibi başlıklar altında toplandığı görülür.[5] Söz konusu bu eserlerin çoğunluğu manzumdur. Mensur eserler içinde Ahmet Mithat Efendi'nin *Gönüllü*, Ahmet Rasim'in *Asker Oğlu* ve Abdullah Zühdü'nün *Şanlı Asker* adlı romanları;[6] Halit Ziya'nın "*Osman*", Hüseyin Cahit'in "*Topal*" ve Ahmet Hikmet'in "*Nakiye Hala*" adlı hikâyeleri sayılabilir.[7]

Manzum olarak kaleme alınan eserler ise oldukça fazladır. Bunlardan bir kısmı doğrudan savaşı, savaş mekânlarını, Türklük ve Osmanlılık şuurunu, dine, vatana ve padişaha bağlılığı, gazilik ve şehitliği, bayrak ve sancağı, askerlerin kahramanlıklarını ve düşmanın durumunu konu alan şiirlerdir. Bu şiirlerin çeşitli nazım şekilleriyle ve farklı hacimde oldukları görülür. Önemli bir kısmı devrin çeşitli mecmualarında ve gazetelerinde çıkan şiirlerin bazılarının kime ait olduğu belli değildir, bazıları ise "*Bir Asker*", "Bir Gönüllü" şeklinde isim verilmeden yayımlanmıştır. Bu grupta değerlendirilebilecek 93 şaire ait 159 şiir tespit edilmiştir. Şairler şunlardır: A. Nâcî, A. Nâdir, A. Nâsih, Abdülhak Hâmid, Abdülhak Sâmî, Abdülkâdirzâde Hüseyin Hâşim, Adanalı Ârif Hik-

[4] Türker Acaroğlu, a.g.m., s.137.
[5] Cafer Şen, *a.g.t.*, 552-849.
[6] Halûk Harun Duman-Salih Koralp Güreşir, a.g.m., s.68.
[7] Cafer Şen, *a.g.t.*, s.850.

met, Âgâh Paşa, Ahmed Hamdî, Ahmed Râsim, Ali Şâdî, Andelîb, Âşık Mehmed, Âtıf Bey, Avram Naon, Bâkîzâde H. Subhî, Bey Ağazâde Sâdık, Bursalı Münîb Paşazâde Mehmed, Hakkı, Celâl, Cihângîr Endicânî, Demircili Avnî, Ekrem, Enver, Giritli Süleyman Nüzhet, Hafîd, Hakkı, Hâlid Eyüp, Halil Edîb, Hayret, Hilmî, Hüsâmeddin (İştip kaymakamı), Hüseyin Dâniş, Hüseyin Sîret, İbn-i Sâmih Rif'at, İbnüsseyyid Gâlib, İsmail Safâ, İzmirli Behcet, İzmirli M. Kâmil, Kâmil (Uşak tahrirat kâtibi), Kaytazzâde Nâzım, Kırşehirli Osman Hilmî, Leskovikli Ali Remzî, M. Mâhir (Develi kaymakamı), M. Sa'îd (Malatyalı), M. Şahin Sünbülî, M. C., M. D., Mâhir Mehdî, Manastırlı Rif'at, Mehmed Celâl, Mehmed Cemîl, Mehmed Emîn, Mehmed Hilmî, Mehmed Rif'at, Menemenlizâde Tâhir, Midhat Buharî, Muallim Feyzî, Muhsin, Musacalızâde Mehmed Sa'îd, Mustafa Reşîd, Muzaffereddin Gâlib, Müstecâbîzâde İsmet, Nazîf Sürûrî, Nejat Ekrem, Nigâr bint-i Osman, Niyâzî, Recâîzâde Mahmud Ekrem, Rıza Tevfik, Sa'dî, Sa'dî (Edirneli), Sa'dî (Manastırlı), Sa'dî (Sirozlu), Sâdık Fikrî, Sâdık Vicdânî, Salâhî, Sâlim, Selanikli Tevfik, Sivasîzâde Hüseyin Tal'at, Süleyman Nazîf, Şahinzâde Kâtibi Remzî, Şâkir, Şerîfzâde Mustafa Nûrî, Şeyh Moralı Babazâde Mehmed Fazlullah, Tepedelenlizâde Kâmil, Tevfik Fikret, Tırnolavlızâde Mustafa Celâl, Tokadîzâde M. Şekîb, Trabzonlu Müftüzâde Sa'dî, Tunalı, Yaşar bint-i Kadrî, Yusuf Nihâd, Yusuf Ziyâ, Ziyâ.

Manzum eserler içinde ikinci grubu ise tarih manzumeleri oluşturmaktadır. Beşpınar, Çatalca, Dömeke, Ermiye, Tesalya, Tırhala, Tırnova, Velestin ve Yenişehir gibi yerlerin fethi vesilesiyle düşürülen tarihlerin yanı sıra doğrudan zaferi konu alan tarihlerle orduya kumanda eden Edhem Paşa ve Abdülezel Paşa hakkında düşürülmüş 73 şairin 139 Türkçe tarihi vardır. Bunlardan başka 14 şaire ait 22 de Arapça ve Farsça tarih düşürülmüştür. Mısra, beyit, kıta hacminde veya daha uzun olarak Türkçe düşürülen tarihler şu şairlerindir: A. İsmet, Abdurrahman Ulvî, Abdülkâdir Nûrî, Âgâh Paşa, Ahmed Efendizâde Râgıb, Ahmed Râşid, Ahmed Şükrî, Akhisarlı

Mehmed Sa'îd, Ali Haydar, Ârif (kâtip), Âtıf, Ayıntâbî Zeynep Hanım, Câzim, Celâl, Eşref Efendi, Feyzî Efendi, Hâfız Bahâ Bey, Hâfız Tevfik, Hafîd, Hakkı, Halepli Tâhir, Hâlid Eyüp, Halil Edîb, Hasan Tevfîk, Hıfzî, Hocazâde Hâfız Müctebâ, Hüsnî, İbrahim Re'fet, İhsân Bey, İhsân Efendi, Kalkandelenli Şeyh Mustafa Efendi, Konyalı Âtıf (talebeden), Lutfî Efendi, M. Tevfîk, Mahmud Fuâd, Mehmed Hakkı, Mehmed Hilmî, Mehmed Necâtî, Mehmed Niyâzî, Mehmed Râşid, Mehmed Rıfkî, Muallim Feyzî, Muallim Nûrî, Muhtar, Mustafa Efendizâde Nûrî Efendi, Münîr, Nazîf, Nazmî, Necmî Efendi, Nişli Receb Sabrî Efendi, Nizâmeddin, Nûrî Efendi, Ömer Faruk, Prizrenli Îsâ, Prizrenli Ömer Lutfî (talebeden), Râcî, Rahmî Beyefendi, Rif'at, Sa'deddin, Sa'dî (Sirozlu), Sâbit Paşazâde Abdülkâdir Vahdetî, Sabrî, Sâlim, Selânikli Nûrî, Sıdkî, Şâkir Âgâhî, Şükrî, Tekfurdağlı İbrahim Fevzî, Üsküdarlı Re'fet, Vakanüvis Lutfî, Yanyalı Âdem Rızâ, Yümnî, Ziyâ. Şu isimlerin ise Arapça ve Farsça tarihleri vardır: Âgâh Paşa, Hafız Tevfîk, Lazkiyeli Sûfîzâde Mehmed Nu'mân, Mahmud Râmî, Mehmed Burhaneddin Belhî, Mehmed Reşîd, Mehmed Rıfkî, Mehmed Sâlih, Mehmed Şâkir, Sâlim, Selâhaddin, Süleyman Fâik, Şâkir Âgâhî, Şerif Ali Efendi.[8]

Osmanlı'nın Tesalya ve civarında ele geçirdiği bazı yerlerle ilgili tarih düşüren şairlerden biri de Ahmed Hilmî'dir. Ancak şairin adı ve şiirleri savaş ve zaferi konu alan çalışmalarda geçmez.

1. Ahmed Hilmî ve Eserlerine Dair

Kamusu'l-A'lâm, Sicill-i Osmanî, Sicill-i Osmanî Zeyli, Osmanlı Müellifleri, Son Asır Türk Şairleri, Tuhfe-i Nâ'ilî gibi son dönem biyografik kaynaklarda Hilmî veya Ahmed Hilmî adlı / mahlaslı bazı müelliflere rastlanmakla birlikte bunlar içerisinden kendisine *Gülzâr-ı Tabî'at* adlı eserin isnat edildiği bir şaire rastlanmaz. Onunla ilgili en kesin bilgi eserin kapağında yer almaktadır. Kapaktaki ifadeye göre Ahmed

[8] Erol Ülgen, *a.g.t.*, s.54-385.

Hilmî, "İkinci fırka-i humâyûna mensûb hâssa piyâde altıncı alayıñ birinci taburu kâtibi"dir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan birkaç belgede *Gülzâr-ı Tabî'at* müellifi olması muhtemel bir Ahmed Hilmî'den söz edilmektedir. Bu belgeler doğrudan onun hâl tercümesi olmamakla birlikte ölümünden sonra ailesine maaş bağlanmasıyla ilgili kayıtlardan oluşmaktadır ve buradan bazı bilgiler çıkarılabilmektedir. Ancak bu belgelerde *Gülzâr-ı Tabî'at*'den veya başkaca bir eserden bahsedilmez. Belgelere göre Ahmed Hilmî, İkinci Ordu-yı Hümayun'a mensup Cisr-i Mustafa Paşa Hastanesi kâtibidir ve 12 Ağustos 1290 (24 Ağustos 1874) tarihinde askerlik mesleğine girmiştir.

Eylül 1296 (Eylül-Ekim 1880) tarihinde Ordu-yı Hümayun'a nakledilmiş, Teşrin-i Evvel 1298 başlarında (Ekim 1882) dördüncü sınıfa terfi edilerek Dimetoka Hastanesi kâtipliğine atanmış, Mart 1302 başlarında (Mart 1886) 640 kuruş maaşla üçüncü dereceye düşürülerek Cisr-i Mustafa Paşa Hastanesi birinci kâtipliğine tayin edilmiştir. Ahmed Hilmî 17 Temmuz 1315 (29 Temmuz 1899) tarihindeki vefatına kadar burada görev yapmıştır. Toplam görev süresi 24 sene, 11 ay ve 14 gündür. Ahmed Hilmî'nin ölümü neticesinde annesi Hasîbe, eşi Fıtnat, kızları Fâtıma Şâziye ve Ümmü Gülsüm ile oğulları 15 Teşrin-i Sani 1308 (27 Kasım 1892) doğumlu Süleyman Fehmî ve 25 Haziran 1315 (7 Temmuz 1899) doğumlu Hüseyin Efendi'ye 30'ar kuruş maaş bağlanmıştır.[9] Burada yer alan bilgilere göre Ahmed Hilmî yaklaşık olarak 1270'li yılların başlarında doğmuş olmalıdır. Görevdeyken vefat etmesine bakılırsa henüz emekli olmadan, genç denilebilecek bir yaşta ve ikinci oğlunun doğumundan sadece 22 gün sonra öldüğü anlaşılır.

Ahmed Hilmî'nin (eğer *Gülzâr-ı Tabî'at* müellifi Ahmed Hilmî burada hakkında bilgi verilen isim ise) kaynaklarda iki eserinden söz edilir. Bunlardan ilki şairin manzum tarihlerini de ihtiva eden *Gülzâr-ı Tabî'at* adlı şiir kitabıdır.

[9] BOA., *ŞD*., 643/4/1; BOA., *ŞD*., 643/4/5; BOA., *ŞD*., 643/4/7; BOA., *BEO*., 1473/110450/1/1.

1315'te İstanbul'da Ahter Matbaası'nda basılan *Gülzâr-ı Tabî'at* 70 sayfadan oluşan hacimsiz denilebilecek bir şiir mecmuasıdır.[10] Eserde kaside, gazel, müstezat, kıta, mesnevi, tahmis, muhammes, müseddes gibi farklı nazım şekilleriyle yazılmış toplam 59 parça şiir yer almaktadır. Mukaddimesi bulunmayan ve doğrudan kaside nazım şekliyle yazılmış bir münacatla başlayan mecmuada şiirler karışık olarak yer almaktadır. Eserin basım yılı ile Ahmed Hilmî'nin vefat yılı aynıdır. Bu durumda şairin ölmeden eserini bastırma yoluna gittiği düşünülebilir.

Şairin kaynaklarda adı geçen ikinci eseri *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend* adını taşımaktadır.[11] Eser 1326'da (1910-11) Cihan Matbaası'nda basılmıştır. 12 sayfalık bu hacimsiz eserde 16 bentlik bir terkîb-i bentle 4 bentlik bir tercî-i bent bulunmaktadır.[12] Eğer *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend* yukarıda tanıtılan Ahmed Hilmî'nin ise şairin bu şiirleri *Gülzâr-ı Tabî'at*'e niçin almadığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Bu durumda *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend*'in başka bir Ahmed Hilmî'ye ait olduğu düşüncesi akla gelmektedir. Diğer taraftan bu ikinci eserin kapağında birincisinden farklı olarak müellifin adı dışında bir bilgi yer almamaktadır. Terkîb-i bent ve tercî-i bendin başlangıç kısımları aşağıdaki gibidir.

Terkîb-i Bent:

Hem-cinsini âzurde-dil eyler mi bir insân
Varken der-i uhrâda hisâb dûzah-ı sûzân (s. 2)

Tercî-i Bent:

Nedir ey nefs-i hevâ-hʸâh bu tekebbür bu gurûr
Saña mahsûs u müsellem mi 'aceb cümle umûr (s. 10)

[10] Ahmed Hilmî, *Gülzâr-ı Tabî'at*, Ahter Matbaası, İstanbul 1315.
[11] Selçuk Çıkla-Gaye Belkız Yeter, *1839-1928 Yılları Arasında Basılmış Türkçe Şiir Kitapları Bibliyografyası*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2013, s.46.
[12] Ahmed Hilmî, *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend*, Cihan Matbaası, İstanbul 1326.

2. Ahmed Hilmî'nin Tarih Manzumeleri

Ahmed Hilmî'nin eserinde toplam 5 tarih manzumesi vardır. Bunlardan ilki padişah II. Abdülhamid'in doğum günü için yazılmış 12 beyitlik bir kıtadır. Mecmuada yer alan diğer tarih manzumeleri ise şairin 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında fethedilen Tırnova, Yenişehir, Dömeke, Ermiye, Tesalya ve Tırhala için düşürdüğü tarihlerden oluşmaktadır.[13] Manzumelerin *Gülzâr-ı Tabî'at*'teki sırası (s. 49-54) bu yerlerin fetih sırasıyla örtüşmez.

a. Tırnova ve Yenişehir'in Fethi

Tırnova adı, Türkçede "dikenlik" anlamına gelen Slavca *tırnovo* kelimesinden gelmektedir. Tırnova'da yerleşim 12. asra kadar gitmekle birlikte şehrin asıl kuruluşu Konya'dan gelen savaşçı Türk göçebelerinin buraya yerleştirilmesiyle 15. asrın ortalarında Osmanlılar döneminde olmuştur. Osmanlı döneminde birçok yapı inşa edilmiş; Tırnova, Tesalya bölgesinin en büyük kasabası hâline gelmiştir. Şehir, 18. asırda İslami hayatın etkili olduğu yerlerden biridir. 1882'de Tırnova, Osmanlıların elinden çıkmış, inşa edilen yapılar da hızlıca hiçbir iz bırakılmadan yok edilmiştir.[14]

Bugün Larissa adıyla bilinen Yenişehir ise 3000 yıllık tarihî geçmişe sahip önemli bir yerdir. 14. asrın ikinci yarısında fethedilen Yenişehir (Yenişehir-i Fenar), Osmanlı döneminde eski şehrin kalıntılarının aşağısında tekrar kurulmuştur. Şehir Osmanlılar devrinde elliden fazla camisi, önemli

---

[13] Söz konusu bu tarih manzumeleri hakkında daha önce Namık Açıkgöz tarafından "19. Asrın Son Zaferine Şiirler" başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Ancak bu çalışmada şiirler *"Manzumelerini aktardığımız Hilmî, 1842-1907 yılları arasında yaşayan ve devrinde nüfuzlu bir Bektaşi olan bir şairdir."* denilerek yanlışlıkla Mehmed Ali Hilmî Dedebaba'ya atfedilmiş; bu tarih manzumelerinin şairin baştan ve sondan noksan matbu *Divan*'ından alındığı ifade edilmiştir. Ancak adı geçen eserde söz konusu bu şiirler yoktur. Namık Açıkgöz, "19. Asrın Son Zaferine Şiirler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.45, Eylül 1990, s.54; Gülbeyaz Karakuş, *Mehmed Ali Hilmi Dedebaba Dîvânı*, Revak Kitabevi, İstanbul 2012.

[14] Machiel Kiel, "Tırnova", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s.117-118.

bazı medreseleri ve pek çok tekkesiyle imparatorluğun Avrupa'daki en büyük on şehrinden biri hâline gelmiştir. Yenişehir 1881'de Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış, Tırnova'da olduğu gibi burada da Osmanlı döneminde yapılan tarihî binalar hızla yok edilmiştir.[15]

1897'de Osmanlı'nın Yunanlara savaş ilan etmesinden sonra Tırnova'nın fethine hazırlık için şehre hâkim olan Lisvaki ve Veleçko tepeleri zapt edilmiş, bunu gören Yunan orduları başkomutanı veliaht Prens Konstantin, Osmanlı kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayınca askerlerine Yenişehir tarafına çekilmelerini emretmiştir. Bu hadisenin neticesinde 24 Nisan 1897'de (22 Zilkade 1314/12 Nisan 1313) Tırnova, Neşet ve Hamdi paşalar tarafından ele geçirilmiştir. Ardından Osmanlılar, Yenişehir'e yönelmişler, Yunan güçlerinin daha önce düzensiz bir şekilde geri çekilmesinden dolayı herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan 25 Nisan 1897'de (23 Zilkade 1314/13 Nisan 1313) burayı da fethetmişlerdir.[16]

Ahmed Hilmî bu iki yerin alınmasını "Kasîde-i Feth-i Tırnova ve Yenişehir" başlıklı şiirle anlatır. Başlıkta her ne kadar "kaside" denilse de manzume, aslında kıta nazım şekliyle yazılmıştır. Şiirin vezni "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün"dür. Belli bir kompozisyonun takip edildiği 23 beyitlik kıtada şair "Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in cihat emri, padişah II. Abdülhamid'in düşmana karşı yiğitliği ve Allah'ın yardımı" gibi konulardan sonra sözü "gazilik ve şehitliğe" getirir. Buradaki ifadesine göre her bir Osmanlı yiğidinin kalbinde Allah'ın bu iki lütfu vardır ve Osmanlılar bunun için can vermekte, kan dökmektedir:

Her bir efrâd-ı şecâ'at-pîşeniñ kalbinde hep
Gâzilik ile şehâdetdir musavver dâ'imâ
Bu iki lutf-ı Hudâ'ya cân virir 'Osmânlılar
Ol sebebden kan döker efrâd-ı 'asker dâ'imâ (b. 6-7)

[15] Machiel Kiel, "Yenişehir", *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.473-6.
[16] Metin Hülagü, *a.g.e.*, s. 106.

Şair bu beyitlerden sonra Osmanlıların kahramanlıklarından, Türklerin savaşçı yapılarından söz eder. Şairin burada ve ileriki kısımlarda "Osmanlılar" ve "Türkler" diye kullandığı ifadelerin birbirinin yerine geçecek şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır:

Levh-i 'âlemde münakkaş kahramân 'Osmânlılar
Hey'et-i 'udvânı eylerler müdemmer dâ'imâ
Lem'a-pâş-ı satvet ü heybet olur şemşîr-i dâd
Pertev-efşân-ı cihândır seyf ü hançer dâ'imâ
Ez-kadîm mu'tâd u kârı Türkleriñ ceng ü cidâl
Harb ile zabt eylemekdir şehr ü bender dâ'imâ (b.8-10)

Hilmî ardından savaşın diğer tarafında yer alan Yunanlardan söz etmeye başlar. Burada Osmanlı askerinin harp ateşini Yunanların tekrar gördüklerini, bazı eski hadiselerden cesaret alarak harbe girmiş olabileceklerini, Osmanlıların gaflet uykusunda olmadıklarını, Yunanların topların gürlemesiyle şehirlerini terk edip kaçtıklarını, Yunanistan'ın Allah'ın lütfuyla adım adım fethedildiğini, Yunan askerlerini umutsuzluk ve keder bulutunun sardığını dile getirir. Bu kısımdaki son beyitte ise onların bazı vasıflarını sıralar: Cehalet, gaflet, kibir ve vahşet. Şairin dediğine göre bu sıfatlar, sahiplerinin aşağılanmasına sebep olur, onları hüsrana uğratır:

Cehl ü gaflet kibr ü vahşet mûcib-i hüsrân olur
Bu sıfât ashâbını eyler muhakkar dâ'imâ (b. 17)

Sonraki beyitlerde şair Türklerle Yunanları karşılaştırır. Türkler onlar gibi cenk meydanında vahşice savaşmazlar, adaletleri güneşten daha açıktır. Ancak kendilerine emredilen cihat nedeniyle harp ateşleri cehennem ateşinden daha beterdir. Tarihte yaşamış eski milletlere bakıldığında Osmanlıların dünyayı mamur ettikleri, bu mülkü süsledikleri görülür. Şair bu kısımda bir beyitle Osmanlı bayrağının haşre dek dalgalanması ve Osmanlıların her zaman muzaffer olmaları için dua eder:

Râyet-i 'Osmâniyân itsün temevvüc haşre dek
Zirve-i iclâlde yâ Rab kıl muzaffer dâ'imâ (b. 20)

Şiirdeki son beyit Hilmî'nin tarihi söylediği beyittir. Ancak ilk mısrada yıl 1322 olarak çıkmaktadır. Beyit şöyledir:

طرنویله یکیشهری پادشاه آلدی بو سال
نصرت سبحان اوله هر دمده رهبر دائما

Tırnova'yla Yeñişehr'i pâdişâh aldı bu sâl (1322)
Nusret-i Subhân ola her demde reh-ber dâ'imâ (b. 23)

b. Dömeke ve Ermiye'nin Fethi

Yüksek ve yalçın kayalıklar üzerinde kurulu olan Dömeke, geniş Tesalya ovasına hâkim bir konumdadır. Kasaba bu vasfı nedeniyle Yunan kuvvetlerinin son istinatgâhı olmuştur. Osmanlı ordusu burayı alabilmek maksadıyla 17 Mayıs 1897'de muhtelif kollardan saldırıya geçmiş, iki tarafın askerilerinin büyük kısmının katıldığı bir meydan muharebesi neticesinde 20 Mayıs 1897'de (18 Zilhicce 1314 / 8 Mayıs 1313) Dömeke ele geçirilmiştir. Dömeke'de yapılan savaş Tesalya bölgesinin fethi için yapılan savaşların en şiddetlisi ve zorlusu olmuştur. Dömeke'nin alındığı günlerde Ermiye'nin de fethi için çalışılmış, önce kasabanın kuzey taraflarındaki tepeler ele geçirilmiş, ardından da kasaba merkezi alınmıştır.[17]

Ahmed Hilmî, Dömeke ve Ermiye'nin fethine 6 beyitlik bir kıtayla (şiir bu hâliyle bir gazeldir, ayrıca mahlaslı bir nazımdır) tarih düşürmüştür. Şiirin vezni "Müfte'ilün mefâ'ilün müfte'ilün mefâ'ilün" ve "Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün" kalıplarına yaklaşmakla birlikte problemlidir. Hilmî şiire II. Abdülhamid'in övgüsüyle başlar. Onun ülkedeki düzeni sağladığını, talih ve şan yıldızının âleme güzellik ve parlaklık verdiğini, yücelik güneşinin arzı aydınlattığını, kâtiplerin onun ezici gücü ve hücumunu feleklerin en yüksek yerine yazdıklarını, onun askerlerinin cesaret ve savaşçılıklarıyla bütün devletleri hayran bıraktığını ifade eder. Ardından da bu hadiseye düşürdüğü tarihi verir:

[17] Metin Hülagü, *a.g.e.*, s.118-121.

ائمۂ اثنی عشر امداد ایله حلیما دیدم
پادشاهم فتح ایلدك دومکه ایله ارمیه‌یی

E'imme-i isnâ 'aşer imdâdla Hilmiyâ didim

Pâdişâhım feth eylediñ Dömeke'yle Ermiye'yi (b. 6) (1303+12=1315/1897)

c. Tesalya'nın Fethi

Tesalya daha önce de ifade edildiği üzere Tırnova, Tırhala, Yenişehir, Ermiye ve Dömeke (günümüzde Orta Yunanistan'da) gibi yerleşim yerlerini içine alan bir bölgenin adıdır. Ancak Tesalya'nın bütün olarak fethinden söz ederken 18 Nisan-21 Mayıs 1897 tarihleri arasında kalan bütün savaşları ve savaş mekânlarını göz önüne almak gerekir. Zira bölgede söz konusu bu yerler dışında fethedilen Golos (Volos), Velestin (Velestino), Çatalca (Farsala) ve daha başka yerler de vardır.

Ahmed Hilmî, Tesalya'nın fethini 6 beyitlik bir kıtayla anlatır. Kıtanın vezni "Mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün"dür. Bu şiire de önce devrin padişahı II. Abdülhamid'le başlar. Allah'ın yardımıyla o, askerlerinin her birini düşmanın üzerine aslan gibi salmıştır. Askerler de onun bu emrini fazlasıyla yerine getirmiş, savaş meydanında akıllar hayrette kalmıştır. Düşman askerleri kılıçların, topların, tüfeklerin ateşinden kaçarken arkalarından yara almışlar ve Osmanlı askerleriyle savaştıkları için kendilerinden utanmışlardır. Hilmî son beyitte Yunanların savaştan pişmanlık duyduklarını söyleyerek tarihi şöyle vermiştir:

ندامت ایلدی حلمی یونانیلر هپ بو تاریخده
تسالیا قطعه‌سین حرباً بوگون عبد الحمید آلدی

Nedâmet eyledi Hilmî Yunânîler bu târîhde
Tesalya kıt'asın harben bugün 'Abdü'l-hamîd aldı (b. 6) (1315/1897)

d. Tırhala'nın Fethi

Yunanca Trikkala / Trikala adıyla bilinen şehir, kısmen Sırp-Bizans kısmen de Osmanlı yapımı kalenin eteklerinde kurulmuştur. Antik dönemde Trikka olarak bilinen Tırhala, Yunanistan'ın en eski şehirlerinden biridir. Tırhala 1393 yılı sonuyla 1394 yılı başlarında I. Bayezit ve Gazi Evrenos komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından fethedilmiştir. Burası daha sonra bütün Tesalya'yı içine alacak şekilde bir sancak hâline getirilmiştir. 1881'de Osmanlı'dan koparılan Tırhala'daki tarihî yapıların akıbeti diğer şehirlerdeki gibi olmuş, kısa sürede ortadan kaldırılmıştır.[18]

Tırhala'nın Osmanlılar tarafından ikinci kez fethi 26 Nisan 1897 (24 Zilkade 1314 / 14 Nisan 1313) tarihinde gerçekleşmiştir. Yenişehir'in Osmanlı ordusu tarafından zaptedildiği sıralarda Hayri Paşa ve Memduh Paşa emrindeki kuvvetler Tırhala üzerine yürümüşler, küçük bir çarpışma neticesinde şehir ele geçirilmiştir.[19]

Ahmed Hilmî, Tırhala'nın fethi için 7 beyitlik bir tarih kıtası yazmıştır. "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle kaleme alınan şiirdeki ilk beyit Yunanların daha harbin başlangıcında duydukları pişmanlıklarıdır. Osmanlıların galibiyeti Allah'ın takdiridir ve takdiri tağyir mümkün değildir. Edhem Paşa onlara harbin nasıl yapılacağını öğretmiştir. Askerlerin her biri düşmana öldürücü zehir püskürtmektedir ve düşman neferlerinden ölüm korkusuyla naleler yükselmektedir. Hilmî tarihi son beyitte şu şekilde düşürmüştür:

دیدی حلمی تاریخین دو چشمی چیقدی دشمنك
حربله آلدی پادشاه او بلدهٔ ترحاله‌یی

Didi Hilmî târihin dü çeşmi çıkdı düşmeniñ
Harble aldı pâdişâh o belde-i Tırhala'yı (b. 7) (1315/1897)

[18] Machiel Kiel, "Tırhala", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s.114-6.
[19] Metin Hülagü, *a.g.e.*, s.107-8.

Ahmed Hilmî'nin manzumelerindeki tarihlerde bazı problemler vardır. Tırnova ve Yenişehir'in fethine dair manzumede yıl 1322, diğer manzumelerde ise 1315 çıkmaktadır. Savaşın hicri 16 Zilkade 1314 (rumi 6 Nisan 1313, miladi 18 Nisan 1897) tarihi ile 19 Zilhicce 1314 (rumi 9 Mayıs 1313, miladi 21 Mayıs 1897) tarihleri arasında meydana geldiği dikkate alınırsa tarih mısralarından çıkan 1315 yılı doğru kabul edilemez.

Bahsedilen savaş için tarih düşüren ve yukarıda adları sayılan şairlerin tarih mısralarından hicri 1314 yılı çıkmakta, eğer tarih rumi yıla göre düşürülmüşse bu ifade edilerek 1313 yılına ulaşılmaktadır. Örneğin Tırnova'nın fethine tarih düşüren Marmaris rüsûmat memuru Mehmed Rıfkî'nın aşağıdaki tarih beytinde yılın rumi olduğu ifade edilmiş ve 1313 yılı verilmiştir:

Didi nisan bülbüli rûmî dilinden bir nevâ
Feth olundı seyf ile Yunan ilinden Tırnova[20]

Tırnova ve Yenişehir'in ferthine ait birinci manzumede tarihi veren mısradaki "Tırnova'yla" (طرنویله) kelimesi "Tırnova'yı" (طیرنووایی) şeklinde yazılırsa 1314 yılına ulaşılmaktadır. Ancak Tırnova'yla Yenişehir'in fethine tek mısrayla ve Hilmî'de olduğu şekilde tarih düşüren eski İşkodra mektupçusu Hasan Tevfîk'in (öl. 1908) bu mısrasının altında 1314 yılı yazması da ilginçtir:

Tırnova'yla Yeñişehr'i pâdişâh aldı bu sâl (1314)[21]

Tırhala'nın fethi için söylenen manzumenin ikinci mısrasında "Tırhala'yı" (ترحاله یی) kelimesi elifsiz olarak (یی

[20] Mehmed Rıfkî, *Malumat*, C.IV, Numara 85, 11 Muharrem 1315 / 31 Mayıs 1313, s.740. Metinde "Tırnova" kelimesinin imlası (طرنوه) şeklindedir ancak bu hâliyle yıl 1317 çıkmaktadır. Kelime bir önceki kafiye kelimesinde (نوا) olduğu gibi (طرنوا) şeklinde yazılırsa yıl doğru şekilde 1313 olmaktadır.

[21] Hasan Tevfîk, *Malumat*, C.IV, Numara 81, 10 Zilhicce 1314 / 1 Mayıs 1313, s.665.

ترحله) şeklinde yazılırsa yıl 1314 olarak hesaplanır. Diğer taraftan *Didi Hilmî târihin dü çeşmi çıkdı düşmeniñ / Harble aldı pâdişâh o belde-i Tırhala'yı* beytinde ilk mısradaki "dü çeşmi çıkdı" ifadesinden hareketle 1315-2=1313 rumi yılına ulaşmak mümkünse de şair teamülen bu tarihi rumi yıla göre düşürdüğünü ifade etmediğinden bu hesabın yanıltıcı olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Dömeke ve Ermiye'nin fethinden söz eden ikinci tarih manzumesinde "Dömeke ile" (ایله دومکه) şeklinde yazılan ifade vezin gereği "Dömeke'yle" şeklinde okunmaktadır. Burada okuyuş esas alınmak suretiyle bu ifadenin imlası (یله دومکه) şekline sokulursa bir elif kaldırılmış olmakta ve 1314 yılına ulaşılabilmektedir. Tesalya muzafferiyetini konu alan üçüncü tarih manzumesinde ise hem Tesalya hem de Teselya şeklinde kullanılan kelimenin metindeki (تسالیا) şeklindeki imlası yerine (تسلیا) şekli tercih edilirse bir elif eksiltilmiş olunur ve böylelikle 1314 yılı elde edilir.

Sonuç

Ahmed Hilmî'nin 1897 Osmanlı-Yunan Harbi vesilesiyle yazmış olduğu tarih manzumelerini konu alan bu çalışma sonucunda şunlar söylenebilir:

• 14. asırda fethedilen ve 1855'te Osmanlı toprağı olmaktan çıkan Tesalya bölgesi, 1897'de yapılan ve yaklaşık bir ay süren savaşta tekrar alınmasına rağmen büyük devletlerin müdahalesiyle Osmanlı'nın masada kaybettiği yerlerden biri olmuştur. Bu bölgede kazanılan zafer, Osmanlı'nın kazandığı son büyük zaferdir ve bu başarı hem Osmanlılar hem de farklı ülkelerde yaşayan Müslümanlar arasında büyük bir sevinç ve memnuniyet yaratmıştır.

• 1897 Osmanlı-Yunan Harbi edebî alanda da büyük yankı uyandırmış, bu konuyu ele alan birçok eser yazılmıştır. Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Rasim, Abdullah Zühdü, Halit Ziya, Hüseyin Cahit ve Ahmet Hikmet konuyla ilgili mensur eser veren müelliflerdir. Manzum olanlar ise oldukça fazladır. Doğrudan savaşı ve zaferi konu alan 93 şaire ait 159 şiir tespit

edilmiştir. Diğer taraftan 73 şair de 139 Türkçe tarih düşürmüştür. 14 şairin ise 22 adet Arapça veya Farsça olarak tarih düşürdüğü görülmüştür.

• Askeriyede kâtip olarak çalışan Ahmed Hilmî de bu fetihlere tarih düşüren şairlerden biridir. Ancak Tesalya bölgesinde meydana gelen savaşı ve kazanılan zaferi konu alan eserlerle ilgili yapılan çalışmalarda Ahmed Hilmî'nin bu tarihlerinden söz edilmemiştir.

• Eserin müellifi Ahmed Hilmî'nin kimliğinin tam olarak aydınlatılabildiği söylenemez. Ona ait olduğunu tahmin ettiğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgelerden hareketle onun 1874 yılından vefat ettiği 1899 yılına kadar askerî kâtip olarak görev yaptığı, vefatıyla geride annesi, eşi ve dört çocuğunun kaldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda kendisine atfedilen eserlerden *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend*'in ona ait olmama ihtimali vardır.

• Osmanlı-Yunan Harbi, hicri 1314 / rumi 1313 yılında meydana gelmiştir. Ancak Ahmed Hilmî'nin düşürdüğü tarihlerden birinde yıl 1322, diğerlerinde ise 1315 çıkmaktadır. Bu problemin, kelimelerin bazı imla hususiyetlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Yazımdaki küçük değişikliklerle yıl hicri 1314 olarak bulunabilmektedir. Buradan hareketle şairin tarihleri doğru düşürdüğü ancak eserin basımı sırasında bu kelimelerin imlasına dikkat edilmediği ileri sürülebilir.

• Tarih mısralarındaki özensizlik ve ikinci manzumedeki vezin sıkıntısıyla birlikte Hilmî'nin manzumelerinin devrindeki diğer şairlerce yazılmış tarihlere bakıldığında başarısız denilemeyecek örnekler olduğu söylenebilir. Bu manzumeleri zafere susamış Osmanlı toplumunun bir edibi olarak Hilmî'nin, tarihî hadiseleri nazmen kayıt altına alması olarak değerlendirmek mümkündür.

Metin

Kasîde-i Feth-i Tırnova ve Yeñişehr [49]

(Fâʿilâtün Fâʿilâtün Fâʿilâtün Fâʿilün)

1 Ehl-i tevhîd dü-cihânda lâ-cerem mansûr olur
Câridür kalbinde çün Allâhu ekber dâʾimâ
2 Nûr-ı tevhîd-i ilâhî anları pür-nûr ider
Vardığı yerler olup der-hâl münevver dâʾimâ
3 Emr idince ümmete harb ü cihâdı her zamân
Anlara nusret virir rûh-ı peyâm-ber dâʾimâ
4 Bâ-husûs eyler müdemmer düşmeniñ ecnâdını
Hazret-i Sultân Hamîd'dir el-muzaffer dâʾimâ
5 Haydarâne savletin gördi ʿadûsı sû-be-sû
ʿAvn-i Hak'dır yâveri tevfîke reh-ber dâʾimâ
6 Her bir efrâd-ı şecâʿat-pîşeniñ kalbinde hep
Gâzilik ile şehâdetdir musavver dâʾimâ
7 Bu iki lutf-ı Hudâ'ya cân virir ʿOsmânlılar
Ol sebebden kan döker efrâd-ı ʿasker dâʾimâ
8 Levh-i ʿâlemde münakkaş kahramân ʿOsmânlılar
Heyʾet-i ʿudvânı eylerler müdemmer dâʾimâ
9 Lemʿa-pâş-ı satvet ü heybet olur şemşîr-i dâd [50]
Pertev-efşân-ı cihândır seyf ü hançer dâʾimâ
10 Ez-kadîm muʿtâd u kârı Türkleriñ ceng ü cidâl
Harb ile zabt eylemekdir şehr ü bender dâʾimâ
11 Âteş-i harb-i cünûd-ı pâdişâh-ı ekremiñ
Gördiler Yunâniler çünki mükerrer dâʾimâ
12 Sâbık-ı gayretle mi harbe cesâret aldılar
Bilmiyorlar mı berâber rûh-ı Haydar dâʾimâ
13 Hᵛâb u râhatla gunûde zann iden Yunâniler
Bildiler ʿOsmâniyân'ı hep sefer-ber dâʾimâ
14 Gürledikce top u aʿdâ kûb-ı satvet der-ʿakab
Kaçdılar terk eyleyüp her şehr ü kişver dâʾimâ
15 Yunanistan feth olur eltâf-ı Hak'la ser-te-ser
Hatve hatve anları sürmekde yer yer dâʾimâ
16 Kapladı aʿdâyı bir ebr ü sehâb-ı yeʾs ü gam
Vâdi-i hayretde kaldılar mükedder dâʾimâ
17 Cehl ü gaflet kibr ü vahşet mûcib-i hüsrân olur

Bu sıfât ashâbını eyler muhakkar dâ'imâ
18 Eylemez sahrâ-yı cengde vahşiyâne harb u ceng
ʿAdl ü dâdı Türkleriñ çün günden azher dâ'imâ
19 Nâr-ı dûzahdan beterdir Türkleriñ harb âteşi [51]
Çünki emr eyler cihâdı şerʿ-i enver dâ'imâ
20 Râyet-i ʿOsmâniyân itsün temevvüc haşre dek
Zirve-i iclâlde yâ Rab kıl muzaffer dâ'imâ
21 Târih-i eslâfı gör ahlâfa kıl ʿatf-ı nazar
Virdiler evrâk-ı dehre zîb ü zîver dâ'imâ
22 Geldi Hilmî söyledi bir yâver-i harb târihin
ʿAvn-i Hak'la olalım böyle mübeşşer dâ'imâ
23 Tırnova'yla Yeñişehr'i pâdişâh aldı bu sâl
Nusret-i Subhân ola her demde reh-ber dâ'imâ

Târîh-i Feth-i Dömeke ve Ermiye

(???)[22]

1 El-Gâzî Hân-ı ʿAbdü'l-hamîd çün ahkâm-ı şerʿiyeyi
Hıfz u himâye eyledi nizâmât-ı merʿiyeyi
2 Kevkeb-i şân u tâliʿi tâb u fer virdi ekvâna
Mihr-i semâ-yı şevketi itdi pür-nûr arziyeyi
3 Tâk-ı eflâke yazdılar hâme-i zerle kâtibân
Bu savlet-i şîrâneyi bu satvet-i harbiyeyi
4 ʿAskerleriñ savleti itdi hayrân devletleri [52]
Gördiler hep âteş saçar top u tüfeng mermiyeyi
5 İtdi tevâlî sû-be-sû fevz ü zafer feth-i bilâd
Bâlâ-yı târîhe yazsun bu ahvâl-i fahriyeyi
6 E'imme-i isnâ ʿaşer imdâdla Hilmiyâ didim
Pâdişâhım feth eylediñ Dömeke'yle Ermiye'yi
(1303+12=1315)

Tesalya Muzafferiyyeti

(Mefâʿîlün Mefâʿîlün Mefâʿîlün Mefâʿîlün)

1 Bi-ʿavnillâh cünûd-ı hazret-i ʿAbdü'l-hamîd Hân'ıñ
Beher ferdi hemân haydar gibi aʿdâsına saldı
2 O rütbe satvet-i şâhâneyi gösterdi ki ʿasker

[22] Vezin problemlidir.

Sahârî-i vegâda hep ʿakıllar hayrete taldı
3 Kılınclar süngiler top u tüfengler de ateş saçdı
İrişdiler kaçarken gerden-i düşmenlere çaldı
4 Nişân-ı iftihâr takdı guzât hep levha-i sadra
Ser-â-ser leşker-i Yunân cerîha arkadan aldı
5 Bu hey'et ki şecâʿatle muhammer tîneti Hak'dan
Anuñla ceng iden aʿdâ cihânda şerm-sâr kaldı
6 Nedâmet eyledi Hilmî Yunânîler bu târîhde [53][23]
Tesalya kıtʿasın harben bugün ʿAbdü'l-hamîd aldı
(1315)

Târîh-i Feth-i Tırhala

(Fâʿilâtün Fâʿilâtün Fâʿilâtün Fâʿilün)

1 İbtidâ-yı harbde nâdim oldılar Yunâniler
Satvet-i şâhâne virdi beht ü hayret vâleyi
2 Kudretiñ ibdâʿını tağyîre kâdir mi olur
Kim bozar necm ü kamerde şuʿledir bu hâleyi
3 Fenn-i harb âdâbını Edhem Paşa'dan gördiler
Okusun Yunâniler mektebde bu risâleyi
4 Şerm-sâr eyler nihâyet anları kizb ü dürûğ
ʿÂkılân itmeli tayy harbde her merhâleyi
5 Püskürür zehr-i helâhil her nefer ejder-misâl
Çıkarır âfâka aʿdâ hevl-i cânla nâleyi
6 Pîş-i kahrında turup tahvîl-i mecrâ kasdıyla
Katre zann itmek revâ mı seyl-âbe-i seyyâleyi
7 Didi Hilmî târihin dü çeşmi çıkdı düşmeniñ [54]
Harble aldı pâdişâh o belde-i Tırhala'yı (1315)

[23] "Yunanîler" kelimesinden sonra "hep" kelimesi vardır ancak vezni bozduğundan yazılmamıştır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

ŞD., 643/4/1; ŞD., 643/4/5; ŞD., 643/4/7; BEO., 1473/110450/1/1.

2. Kitap ve Makaleler

Acaroğlu, Türker, "Tesalya Harbi'nin Edebî Yankıları", *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, S.104, 1945, s.137-140.

Açıkgöz, Namık, "19. Asrın Son Zaferine Şiirler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.45, Eylül 1990, s.53-58.

Ahmed Hilmî, *Gülzâr-ı Tabî'at*, Ahter Matbaası, İstanbul 1315.

Ahmed Hilmî, *Terkîb-i Bend ve Tercî'-i Bend,* Cihan Matbaası, İstanbul 1326.

Birinci, Necat, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Şiirimizdeki Akisleri", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s.127-43.

Ceylan, Ömür, "Şiir, Savaş; Tarih, İbret: Şair Gözüyle 1897 Türk-Yunan Harbi", *Bağ Bozumu, Edebiyat Araştırmaları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s.137-45.

Goltz, Colmar Freiherr Von Der, *Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313-1897)*, Çev. Yakup Şevkî, Haz. İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Aksın, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Çıkla, Selçuk-Gaye Belkız Yeter, *1839-1928 Yılları Arasında Basılmış Türkçe Şiir Kitapları Bibliyografyası*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2013.

Duman, Halûk Harun-Salih Koralp Güreşir, "Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat (1828-1911)", *Turkish Studies*, Vol. 4/1-I, 2009, s.29-77.

Güneş, Mehmet, "Rumeli'nin Kaybının Türk Şiirindeki Akisleri", *Türkbilig*, S. 21, 2011, s.183-206.

Hasan Tevfîk, *Malumat*, C.IV, Numara 81, 10 Zilhicce 1314 / 1 Mayıs 1313.

Hülagü, Metin, *Osmanlı Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008.

Karakuş, Gülbeyaz, *Mehmed Ali Hilmi Dedebaba Dîvânı*, Revak Kitabevi, İstanbul 2012.

Kiel, Machiel, "Tesalya", *D.İ.A*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s.522-526.

Kiel, Machiel, "Tırhala", *D.İ.A*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 114-116.

Kiel, Machiel, "Tırnova", *D.İ.A*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s.117-118.

_____, "Yenişehir", *D.İ.A*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.473-476.

Kodaman, Bayram, *1897 Türk-Yunan Savaşı (Tesalya Tarihi)*, TTK Yayınları, Ankara 1993.

Mâhir Mehdî, *Bedreka-i Zafer Yahud Tesalya ve Yenişehir*, *Yunaki Panayotidis Matbaası, Dersaadet 1314.*

Mehmed Rıfkî, *Malumat*, C.IV, Numara 85, 11 Muharrem 1315 / 31 Mayıs 1313.

Mumcu Ay, Yasemin, "1897 Türk-Yunan Savaşının Basında Yer Alan Şiirlere Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IX, S.2, 2008, s.185-201.

Mustafa Ra'ûf, Muhtıra-i Zaferden Feth-i Tırhala ve Muvaffakiyyât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Malumat Matbaası, Dersaadet 1314.

Mustafa Ra'ûf, Muhtıra-i Zaferden Feth-i Yenişehir ve Muvaffakiyyât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Malumat Matbaası, Dersaadet 1314.

Resmolu Mavnahoyuzâde Kasım bin Ahmed, Tesalya Târîhi, 1313.

Serbestoğlu, İbrahim, "1897 Türk Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmini Meselesi", *OTAM,* S. 34, Güz 2013, s.223-243

Şen, Cafer, *1897 Osmanlı-Yunan Muhârebesi'nin Türk Edebiyatındaki Akisleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

Ülgen, Erol, *1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Türk Şiirindeki Akisleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

BİR ŞEHİR HİCVİYYESİ: HİCV-İ YENİŞEHR-İ FENÂR

A City Satire: Hicv-i Yenişehr-i Fenâr

Mehmet Kırbıyık*

Özet: Klâsik Türk şiirinde bir şehri veya herhangi bir yerleşim birimini konu alan manzumeler, genellikle bu yerleri övmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte az da olsa şehir, kasaba ve köylerin hicvedildiği manzum metinlerle de karşılaşılmaktadır. 17. yüzyılda dilcilik, şairlik, tercümanlık, hatırat yazarılığı ve bestecilik gibi nitelikleri olan Leh asıllı *Ali Ufkî Bey*'in hazırladığı Türk musikisi tarihi ve Türk edebiyatı açısından önemli bir kaynak olan *Mecmûa-i Sâz u Söz* adlı eserde şehir hicviyyesi niteliğinde bir manzume de tespit edilmiştir. Bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan *Yenişehr-i Fenâr*'ın *(Larissa)* hicviyyesi olan bu manzume; şehrin sokaklarından, insanlarından, evlerinden, mevsime bağlı değişen özelliklerinden, ağaçsız hâlinden, mesire yerlerinden, kabristanından bahsetmektedir. Ancak şiire konu olan hususlar şiire konu olan hususlar gerçek olup argo ifadelerle de tasvir edilmektedir. Bu çalışmada, söz konusu hicviyyenin metni verilerek manzume şekil ve muhteva bakımından incelenecektir. Ayrıca bu manzumenin benzerleri arasında yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hiciv, şehir hicviyyesi, Mecmûa-i Sâz u Söz, Yenişehr-i Fenâr (Larissa)

Abstract: In the Classical Turkish Poetry, poems on a certain location or settlement are generally written to praise these places. Yet, although rare in number, there are satirical poems on some certain cities, towns, and villages. In the 17th century, in *Mecmûa-i Sâz u Söz,* an important source about Turkish Music History and Turkish Literature, a satirical poem about a city is written by Ali Ufkî Bey (Wojciech Bobowski) a polish linguist, poet, translator, memoir writer, and composer. This satirical poem about Yenişehr-i Fenâr (Larissa), located in today's Greece, is about streets, people, houses, seasonal features, barren hills, recreational areas, and cemeteries. Yet, although presented realistically, these subjects in the poem are written satirically using even slang expressions. In this study, the text of the satirical poem will be analyzed in its form and content. Moreover, the place and value of *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni among similiar kind of works will also be determined.*

Keywords: Satire, City Satire, Mecmûa-i Sâz u Söz, Yenişehr-i Fenâr (Larissa)

Klâsik Türk şiirinde bir şehri veya herhangi bir yerleşim birimini konu alan manzumeler, genellikle bu yerleri övmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte az da olsa şehir, kasaba ve köylerin hicvedildiği manzum metinlerle de karşılaşılmaktadır.

Bu manzumelerde şairler, "beğenmeme, halkından hoşlanmama, umduğunu bulamama, doğasından ya da coğrafî konumundan rahatsızlık duyma, isteği dışında gönderilme" gibi birçok gerekçeyle Osmanlı coğrafyasının yerleşim birimlerini söz sanatlarıyla ve argo ifadelerle hicvetmişlerdir.[1]

17. yüzyılda dilcilik, şairlik, tercümanlık, hatırat yazarılığı ve bestecilik gibi nitelikleri olan Leh asıllı *Ali Ufkî Bey*'in hazırladığı Türk musikisi tarihi ve Türk edebiyatı açısından önemli bir kaynak olan *Mecmûa-i Sâz u Söz* adlı eserde şehir hicviyesi niteliğinde şairi belirtilmeyen bir manzume vardır. *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni* başlıklı manzume, hâlen Yunanistan'da bulunan Yenişehr-i Fenâr'ın (Larissa) hicviyesidir. *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni*, Yenişehr-i Fenâr (Larissa)'ı sokaklarıyla, sularıyla, insanlarının yaşantıları ve alışkanlıklarıyla, evleriyle, mevsime bağlı özellikleriyle, mesire yerleriyle, kabristanıyla yansıtmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu hicviyenin metni verilerek manzume şekil ve muhteva bakımından incelenecektir. Ayrıca *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni*[2], başka şehir hicviyeleriyle karşılaştırılacaktır.

---

[1] Fatma Sabiha Kutlar "Klasik Türk Şiirinde Şehir Hicivleri ve Arpaemînizâde Mustafa Samî'nin Edirne Kasidesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.6/2, Erzincan Spring 2011, s.1.

[2] *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni* başlıklı Yenişehr-i Fenâr (Larissa) hicviyesinin metni *Mecmûa-i Sâz u Söz*'ün tıpkı basımının yer aldığı şu çalışmadan alınmıştır: Şükrü Elçin, *Ali Ufkî Mecmûa-i Sâz u Söz,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.321-322.

Ali Ufkî Bey'in[3] hazırladığı *Mecmûa-i Sâz u Söz* adlı eserinde yer alan *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni*' adlı 31 beyitten oluşan nazım, başlığından da anlaşılacağı üzere tür itibariyle bir hicviye örneğidir. Bu metin, kaside nazım şekli ile kaleme alınmıştır. "Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün" kalıbıyla yazılmıştır.

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni başlıklı manzumede muhteva bakımından temas edilen hususlar üzerinde şöyle durulabilir:

Şair, okuyucusuna hitap ederek söze başlar ve kalemini kişileştirerek (teşhis) kalemin okuyucuya Yenişehir Fenâr'ın özelliklerini, bir bir anlatacağını söyler:

1. Hâmeden dinle nedir vasf-ı Yenişehr-i Fenâr
   Saña bir bir diye tâ anlayasın her ne ki var

Birinci beyitteki giriş cümlesinden sonra şair, Yenişehir Fenâr'ı değişik yönleriyle anlatmaya başlar. İkinci beyitte,

---

[3] Ali Ufkî Bey, Leh kökenlidir. Doğum yeri Lwow (Lamberg)'dur. Kaynaklarda adı, Wojciech Bobowski'nin yanı sıra Albertus Bobovius, Alberto Bobovivio, Bobonius, Bohonius, Bobrowski gibi birçok biçimde geçmektedir. 1610 yılında doğduğu ileri sürülmektedir. Kırım Tatarları tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Müslüman olmuş ve uzun süre sarayda yaşamıştır. Osmanlı sarayında sazendeler arasına girmiştir. Enderun'da öğrendiklerini batı notalarıyla kaydetmiştir. Doğu ve batı dillerinden pek çoğunu bildiği için Divan-ı Humayun'da tercümanlık yapmıştır. İstanbul'da ölmüştür. Ölüm tarihinin 1672, 1675, 1676 veya 1680 olabileceği hakkında rivayetler vardır. Ali Ufkî ile ilgili geniş bilgi için bkz., Turgut Kut, "Ali Ufkî Bey", *D.İ.A.*, C.II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.456-457; Cem Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayınları, Ankara 1990, s.9-44; M. Hakan Cevher, *Ali Ufkî Bey ve Hazâ Mecmûa-i Sâz u Söz (Transkripsiyon, İnceleme),* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s. 7-15; Cem Behar, *Musıkıden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, 17-56; Elçin, *a.g.e.*, s.IX-XXIII; Funda Toprak, *XVII. Yüzyıla Ait Bir İncil Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük),* Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası , Ankara 2006, s.14-30.

şehrin sokaklarının kış günü çamur olduğunu sokakları "balçık denizi"ne benzeterek ifade eder. Ulaşılması gereken semtlerin çamurdan insana geçit vermeyeceğini dile getirir:

2. Evvelâ her sokağı kış güni balçık denizi
Vardığın semte geçid virmez olursun bîzâr[4]

Yenişehr-i Fenâr'da, herkes avlusuna birden çok kuyu kazmakta ve bu kuyulara da yerdeki pis yağmur suları dolmaktadır. Bu şehrin sakinleri de bu pis suyu vücut temizliğinde ve çamaşır yıkamada kullanmaktadır:

3. Âb-ı bârân akacak yer bulamaz çünki görür
Her kişi havlısına bir iki üç kuyu kazar

4. Kar yağmur suyı çirk-âbla pür ola kuyu
Gâh gasl eyler içer gâh çamaşır yaykar

5. Bunça vefretle yine harç ider imsâk üzre
İçdüği yidüği b..dan yine vâfir artar

Şehir halkı aynı sudan faydalanarak evlerinin yapımında kullanılan kerpiçleri elde etmektedir. İnşa edilen bu kerpiç evler dayanıklı olmadığından kolay yıkılmaktadır. Halkın kazancı, malı, eşyaları, emekleri heba olmaktadır:

6. Bu cihetde suyı çok toprağı müstevfâdır
Evvelâ yuyına kerpîç keser oldukça bahâr

7. Bir yanıdan yıkılup bir yanıdan yapmakda
Hâsıl-ı mâlını toprağa salar leyl ü nehâr

Şehirde kumar çokça oynanmaktadır ve bunun sonucu olarak da kumarla iptila seviyesinde meşgul olan insan sayısı da çok fazla olmaktadır:

8. Ne 'aceb bunda kumârbâz çok olsa zîrâ
Bu şehir âdeminün kârı hemân lu'b-ı kumar

Evler ve binalar, o kadar eski ve harap durumdadır ki herkes bu yapıları sürekli tamir etmekten bıkmış durumdadır.

[4] Metinde "bezzâr" şeklindedir.

Evlerin, binaların bir yanı onarılırken bir yanının yıkıldığı görülmektedir.

9. ‘Âciz olmış evinün her biri ta‘mîrinden
Bir yanın yapsa bugün ertesi bir yanı uçar

Evlerin ve binaların ayakta durmasını sağlayan dayaklar, direkler zayıflamış binalar, sanki tek çivi ile sabit durabilmektedir. Harap olmuş, bakımsız, yaşanılamayacak binalar bu şehirde o kadar çoktur ki marangozlara devamlı iş çıkmakta ve onlar da sanki “arşunı elde gezer” vaziyette iken ölçü aletlerini daima ellerinde hazır tutmaktadırlar:

10. Yek mîh üstünde turur evlerün pâyendeleri
Arşunı elde gezer dâyiresinde neccâr

Evde otururken evlerin tavanı öylesine açık ve delik deşiktir ki yıldızları seyretmek mümkündür. Bununla birlikte tavanı bile yok denilebilecek bu evlerin duvarlarında resimlerden, süslemelerden, nakışlardan da geçilememektedir:

11. Otururken görinür sakf-ı semâda encüm
Sakfı yok beytinün ammâ hele pür nakş-ı nigâr

Yenişehr-i Fenâr halkı, haremliği ve selamlığı önemsememekte “mahrem ü nâ-mahrem”, bir biçimde aynı odada oturmaktadır. Hatta kadın erkekleri ayıran duvarı bile edep dışı bulmaktadır:

12. Karışık birbirine mahrem [ü][5] nâ-mahrem hep
Bunlara terk-i edebdür ara yerde dîvâr

Halkın yaşadığı meskenler, harap olmuş ve tamir edilemeyecek durumdadır. Bu mekânlarda, viranelerde yaşayan baykuşun yaşamasının uygun olacağı düşünülmektedir:

13. Böyle ta‘mîr kabûl eylemeyen vîrâne
Bûm-ı şu'mun yiridür itse n'ola cây-ı karâr

Yaz mevsimin kışa karşılık ve/veya mükafat olarak verdikleri (teşhis) müstehzi ifadelerle anlatılır. Kış günlerinin

[5] Metne yapılan ilaveler, “[ ]” işareti içerisinde gösterilmiştir.

karına ve yağmuruna karşılık olarak yaz günlerinde sıcaklık, sıtma, susuzluk, toz, kir, pas şehirde kendini gösterir:

14. Yaz gelse ider elbetde mükâfât-ı şitâ

Berf ü bârâna bedel tâb ü teb gaym u gubâr

Yenişehr-i Fenâr'da yaşayanların yaralı yüzleri, ciltleri, karışık kuş yuvası görünümündedir. Bunun sebebi de şehirde yaz günleri hâkim olan kuru, sıcak ve ağır havadır:

15. Bu yübûset bu harâret bu kesâfetdür kim
Bunda sâkin olanun çehresin itmiş evkâr (?)

Şehirde ağaç olarak ne servi, ne şimşir, ne de söğüt vardır; kara karganın kanatlarından başka gölge veren bir varlıkla karşılaşmak mümkün değildir (alay, mübalağa):

16. Sâye-dâr ola meğer bâl ü per-i zâğ-ı siyâh
Yohsa serv ne şimşâd ne bîd ne çenâr

Bu şehir halkının ince bir müzik zevki yoktur. Şehirde olsa olsa davul ve boynuzdan yapılan boru şeklindeki nefîr sesi duyulabilir; tef, tambur, ney, musikâr gibi enstümanların sesini duymak imkânsızdır:

17. Sâzdan işidemezsin ola ger kûs u nefîr
Kanda kaldı def ü tanbûr ney [ü] mûsîkâr

Yenişehr-i Fenâr'da yaşayanlar, çemende oturup eğlenmesini, gezmesini bilmezler. Burada gül bahçesinden, cana can katan güzel kokulardan bahsetmek mümkün görünmemektedir:

18. Encümen seyr-i çemen bunda nedür bilmezler
Bûy-ı cân-bahş değül[6] zevk ü safâ-yı gülzâr

Bu yörenin halkı, kırmızı gülün değerini bilmeyen kaba, eşek yaratılışlı (har-mizâcân) olarak görülmekte, onların bülbülü serçe, gülü lale, baykuşu da bülbül sanacak kadar bilgisiz ve zevksiz oldukları düşünülmektedir (mübalağa):

[6] Metinde "*değül ü*" şeklindedir.

19. Har-mizâcân ne bilürler gül-i hamrâ[7] kadrin
Bülbül[ı] serçe gül[ı] lâle sanur bûm[ı] hezâr

Bu şehrin İnsanları akılsız, durgun ve uyuşuk olduklarından çiçek yerine salatalık koklarlar. Zevksizliklerinden salatalıkla çiçeğin kokusunu aynı sanırlar:

20. Bî-dimâğ [u] ne kadar hîre durur[8] âdemi kim
Şemm ider misl-i şükûfe ele girse hıyâr

Köprübaşı, şehrin mesire olarak gösterilebilecek en önemli yeridir. Ancak burası da şehrin seçkinlerinin mantar gibi ürediği bir çöplükten başka bir alan değildir. Her türlü pisliğin koktuğu bu yere, gelenlerin ferahlık veren bir mekân demeleri de şaşırtıcıdır:

21. En mesîre yiri Köprübaşı'dır mezbele-zâr
Zurafâsı dirilüp anda misâli mantar

22. Söyleşüp birbirine dir ne ferah-zâdur[9] bu
Ne 'aceb turfe necâset ne güzel fışkı kokar

Halkının beğenilmediği alaya alınarak mübarek olsun (bârekâ'llâh), ne güzel, ne hoş (zihî) tabirleriyle ifade edilir. Şehir halkına insan görünümünde iki ayaklı eşek (dü-pâ sûret-i âdemde hımâr) sözleriyle hakaret edilir. Yenişehr-i Fenâr halkı içinde bir asilzade bile olmadığı belirtilir:

23. Bârekâ'llâh zihî kudret-i Hak kim itmiş
Bunları böyle dü-pâ sûret-i âdemde hımâr

24. Kimi dehkâni kimi Tırnovalı[10] külli Urum
Bir ocak-zâdesi yok cümle fürû-mâye tebâr

---

[7] Metinde "*gül-i hamrânun*" şeklindedir.
[8] Metinde "*hîredür*" şeklindedir.
[9] Metinde "*ferah-efzâdur*" şeklindedir.
[10] Tırnova, Yunanistan'ın Tesalya bölgesinde tarihî bir kasabadır. Bu bölgedeki Larissa (Yenişehir) idarî bölümünün sınırları içindedir. Bugünkü adı Tyrnavos'tur. Machıel Kıel, "Tırnova", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.117-118.

25. Pek mülâyim didiler dilberini[11]gerçek imiş
Kutu kumbarası dirsen hemân ardınca uyar

26. Be ne rüsfây (?) olur imiş bu Urum'un direği
Kurtulamazsın elinden dönemezsin (?) nâ-çâr

27. Nakd ile 'askeriye virmedi me'bûnları da
Maskolur (?) va'desiyle beledin (?) muğlim arar

Osmanlı şehir ve kasabalarını gezdiğini dile getiren nâzım, Yenişehr-i Fenâr ve halkından daha pisini, kirlisini görmediğini söylemektedir. Şehrin etrafında kabristan vardır ve o civarda açıktaki ölülerin kokusundan burasının gezilmesi mümkün değildir. Mezarlıklardaki ölüler köpekler tarafından yenmekte, maskara durumuna düşmektedir.

Bu şehir de yaşayanlar da şehrin ölülerinden pek farklı değildirler. Onların her biri mezar taşı gibi donuktur, hareketsizdir. Âlemin maskarası, soytarısı olup düşük bir konumdadırlar:

28. Gezmedük yir komadum mülket-i 'Osmân içre
Görmedim buncılayın kavm u diyâr murdâr

29. Şehrün etrâfı mekâbir gezemezsin kokudan
Meyyitün üsti açuk lâ[şe]si hayvân girdâr

30. Bir kanara yiridür tut ki mezâristânı
El açuk taşrada hep kût-ı kilâb-ı bâzâr

31. Ölüsi gidilerün mashara-i ehl-i kubûr
Dirisi kaşmer-i 'âlem bir alay seng-i mezâr

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni başlıklı hicviyede şehrin sokakları, kış ve yaz mevsimindeki hâlleri, tabiat manzarası, su kuyuları, meskenleri, kabristanı şairin hakaret, alay dolu sözleri ile dile getirilmiştir:

Şehrin sokakları kış günü çamurdur, "balçık denizi"ne benzetilir. Burada, yaz günü sıcaklık, sıtma, susuzluk, toz, kir,

[11] Metinde "*dilberlerini*" şeklindedir.

pas, ağır hava hâkimdir. Sıcak, kuru, ağır vs. nitelikteki yaz havası insanların yüzlerini ve ciltlerini yaralı hâle getirmektedir ki bu yüzler de alayla karışık olarak kuş yuvasına benzetilmektedir.

Şehirde gölge olabilecek dahi bir ağaç yoktur. Şehrin mesire olarak gösterilebilecek en önemli yeri de aslında bir çöplükten başka bir şey değildir. Her türlü pisliğin koktuğu bu yere uğrayanların da burasını ferahlık verici bulmaları, şaşırtıcı ve gülünç görülmüştür.

Halk temizliğe riayet etmemektedir. Kuyulara dolan pis yağmur suları şehrin sakinlerince her türlü temizlikte kullanılmaktadır.

Şehirde, kerpiçle yapılan ve sürekli yıpranan evler de hicve, alaya konu olmaktadır. Açıkça söylenmese de halkın evlerle ilgilenmeyip harap olmuş bakımsız, yaşanılamayacak binaların ortaya çıkmasına sebep olduğunu, şairin ima ettiği söylenebilir. Öte yandan tavanı bile yok denilebilecek bu evlerin duvarlarında resimlerden, süslemelerden, nakışlardan da geçilememesi çelişkili bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halkın yaşayış biçimi, zevksizliği de şair tarafından hicvedilmektedir. Şehirde çok kumar oynanmaktadır. Evlerde otururken haremliğe ve selamlığa dikkat edilmemektedir. Halkın müzik zevki yoktur. Şehirde olsa olsa davul ve boynuzdan yapılan boru şeklindeki nefîr sesi duyulabilir; tef, tambur, ney, musikâr sesi duymak mümkün değildir. Akılsız, durgun, uyuşuk halk; çemende oturup eğlenmesini, gezmesini bilmez. Çiçek sevgisinin ne olduğunu, ne anlama geldiğini bilmez.

Şair halka hakaret dolu sözler sarf etmektedir. Şehir insanlarını hayvana benzetmektedir. Osmanlı şehir ve kasabalarının hepsini veya birçoğunu gezdiğini söyleyerek Yenişehr-i Fenâr ve halkından daha pisini, kirlisini görmediğini

ifade etmektedir. Şehrin kabristanında açıktaki ölülerin kokusu hâkimdir. Mezarlıklardaki ölüler köpekler tarafından yenmekte, maskara durumuna düşmektedir.

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni ile bazı şehir hicviyeleri şöyle karşılaştırılabilir.

Şehir hicivlerinin, genellikle "beğenmeme, halkından hoşlanmama, umduğunu bulamama, doğasından ya da coğrafî konumundan rahatsızlık duyma, isteği dışında gönderilme" gibi sebeplere binaen söz sanatlarıyla ve argo ifadelerle yazıldığı[12] dikkate alındığında, bu hususların bir kısmının *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni* için de geçerli olduğu söylenebilir.

Bu manzumede şair; halkından hoşlanmadığı şehri beğenmediğini hatta oradan tiksinti duyduğunu belirtmiştir. Şehrin coğrafî konumundan açıkça söz etmese de ağaçsız manzarasından şikayetçi olmuştur. Şairin Yenişehr-i Fenâr'a isteği dışında gönderildiği, orada umduğunu bulamadığı manzumede açıkça görülmemektedir.

Şair Eşref'in (ö. 1912) atanıp da gitmek istemediği bir şehir için söylediği

Beni Sivrihisâr'a merhamet eyle [de] oturtma
Kerem kıl Akhisârı dersen İzmir'den ırak olsun
Mücerred bir hisâra gönderilmekse eger maksad
Efendim başı sivri olmasın da bâri ak olsun

şiirindeki[13] gibi, *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni*'de tayine itiraz yoktur. Ayrıca bu şiirdeki gibi şehrin ismi hicve konu olmamıştır.

Sehî Bey (ö. 1548), Mora'nın kuzeyindeki Korintos sancağını hicvederken *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li*-Sükûni'de olduğu üzere bu şehrin, insanlara olumsuz tesiri olan havasından, suyunun kötülüğünden, harabe meskenlerinden bahsetmektedir. Bununla birlikte "Dil ü cân bu gamdan tolar infi'âl" mısraında söylendiği gibi, *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-*

[12] Fatma Sabiha Kutlar, a.g.m., s.1.
[13] Fatma Sabiha Kutlar, a.g.m., s.3.

*Sükûni'*de şahsî sebeplerden ortaya çıkan bir kaygı da söz konusu değildir:

Husûsâ Korintus hevâsıyıla
Sarardı beñiz ü bozardı misâl

(…)

Suyı bed hevâsı çepel kendü şûm
Yöresi harâbe yatık pür-Dalâl?

Tokınsa hevâsına bir şîr-i tıfl
Bir ayda kocala ola kaddi dâl

İçerse kimesne bir içim suyın
Verem baglar içi olur kendü lâl

Dahi görmez ayruk o sıhhat yüzin
Hor olur ayakda kalur pây-mâl

Dirîgâ ki böyle olursa bu hâl
Dil ü cân bu gamdan tolar infi'âl[14]

Fehîm-i Kadîm'in,

'Ahdüm olsun ger der-i cennet olursa ey Fehîm
Sağ olursam geçmeyem bir dahı bâb-ı Mısr'dan

Tâ ki cânum tendedür mâü'l-hayât olsa eger
İçmeyem Hızr eylese teklîf âb-ı Mısr'dan

Çekse Yûsuf gâşiyem tutsa rikâbum ger'azîz
İctinâb itdüm muhassal irtikâb-ı Mısr'dan[15]

beyitlerinde olduğu üzere Mısır'da olabilecek cennetin, ortaya çıkabilecek âb-ı hayâtın ve Hz. Yusuf'un Mısır'dan uzaklaşma isteğini engellemeyeceğinin söylendiği, sadece şairin şahsî ve sübjektif bakış açısıyla anlam kazanmış bir ifadelere, *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni*'de rastlanmaz.

[14] Hakan Yekbaş, *Sehî Bey Divânı*, Kitabevi, İstanbul 2010, s.167.
[15] Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, dîvânı ve metnin bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s.280.

Sonuç

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni başlıklı söz konusu hicviye; gözleme dayanan, gerçekçi bir hatıra, seyahat yazısı kabul edilebilir. Buradaki tespitlerin, kısmen subjektif, abartılı, taraflı, gerçekle tam örtüşmeyecek yönlerinin olması ihtimali vardır.

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni'de şairin mizaha, alaya, hicve konu olan noktalar karşısında yer yer şaşkınlık, kızgınlık, üzüntü hâllerini de yaşadığı söylenebilir.

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni'nin diğer hicviyeler gibi argo, hakaret-amiz vs. sözleri de ihtiva ettiği görülmektedir. Şehir hicivlerinin, "beğenmeme, halkından hoşlanmama, umduğunu bulamama, doğasından ya da coğrafî konumundan rahatsızlık duyma, isteği dışında gönderilme" gibi yazılma sebeplerinin bir kısmı *Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni* için de geçerlidir. Manzumede şair; halkından hoşlanmadığı şehri beğenmediğini hatta oradan tiksinti duyduğunu belirtmiştir. Şehrin coğrafî konumundan açıkça söz etmese de ağaçsız manzarasından şikayetçi olmuştur. Şairin Yenişehr-i Fenâr'a isteği dışında gönderildiğine, orada umduğunu bulamadığına dair manzumede bir işaret görünmemektedir.

Şair, Yenişehr-i Fenâr (Larissa)'ı, donuk ve idraksiz insanlarıyla, harabeye dönmüş kerpiç evleriyle, kışın balçık denizine dönmüş sokaklarıyla, yazın kuru ve sıcak havasının sebep olduğu hastalık ve tozuyla, ağaçsız tabiat manzarasıyla, çöplüğe dönmüş mesire yerleriyle, kötü kokusunu etrafa yayan kabristanıyla ele alarak gerçekçi ama olumsuz bir biçimde hatta argo ve hakaret dolu ifadelerle hicve konu etmektedir.

Hicv-i Yenişehr-i Fenâr li-Sükûni'de, insanların yaşayış biçimlerinde, gözlemlenen şehir kabristanına yönelik tespitlerde, tavsiflerde, aşırı gerçekçilik denilebilebilecek bir tavır göze çarpmaktadır.

Mecmualarda ve edebî eserlerde geçen bu tür manzumelerin tarih belgelerinde bulunmayan ayrıntılı birtakım bilgileri bulundurabileceği muhakkaktır. Bununla birlikte tarih çalışmalarında da söz konusu metinlerden ihtiyatlı olmak kaydıyla yararlanılabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Kaynakça

Behar, Cem, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayınları, Ankara 1990.

Behar, Cem, *Musıkıden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

Cevher, M. Hakan, *Ali Ufkî Bey ve Hazâ Mecmûa-i Sâz u Söz (Transkripsiyon, İnceleme),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.

Elçin, Şükrü, *Ali Ufkî Mecmûa-i Sâz u Söz,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Kıel, Machıel, "Tırnova", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.117-118.

Kut, Turgut, "Ali Ufkî Bey*", D.İ.A.*, C.II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.456-457.

Kutlar, Fatma Sabiha, "Klasik Türk Şiirinde Şehir Hicivleri ve Arpaemîni-zâde Mustafa Samî'nin Edirne Kasidesi" *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/2, Erzincan Spring 2011, s.1-16.

Toprak, Funda, *XVII. Yüzyıla Ait Bir İncil Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük),* Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, Ankara 2006.

Üzgör, Tahir, *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, dîvânı ve metnin bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Yekbaş, Hakan, *Sehî Bey Divânı*, Kitabevi, İstanbul 2010.

COGNITIVE-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE OTTOMAN EMPIRE CARTOONS FROM ENGLISH MAGAZINES

İngiliz Dergilerindeki Osmanlı Devleti Karikatürlerinin Anlam-Dil Analizi

Nihada Delibegović Džanić* & **Adisa Imamović****

Abstract: This paper analyses the Ottoman empire cartoons from English magazines. The aim of the paper is to show that conceptual integration theory is equipped with the mechanisms that can explain the construction of the meaning of political cartoons. The construction of the meaning of political cartoons involves the construction of a blended space which results in an incongruity that is characteristic of humorous blends.[1] The theory of conceptual integration successfully explains the creation of humor and its use as a criticism of reality.

Keywords: Conceptual integration theory, Ottoman cartoons, English magazines, criticism of reality

Özet: Bu çalışmada İngiliz dergilerinde Osmanlı İmparatorluğu hakkında yapılan karikatürler incelenmektedir. Bu çalışma, kavramsal entegrasyon teorisinin siyasi karikatürlerin anlamlığının oluşumunu anlatabilen mekanizmalara sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Siyasi karikatürlerin anlamlığı, mizah alanlarında yansıtılan uyuşmazlığı içeren harman özgün mekânda oluşturulmaktadır. Kavramsal entegrasyon teorisi, gerçekliğin eleştirisi olarak kullanılan mizahin oluşumunu başarılı bir şekilde anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kavramsal entegrasyon teorisi, Osmanlı karikatürleri, İngiliz dergileri, gerçekliğin eleştirisi

* (Assoc. Prof. Dr.),, University of Tuzla Faculty of Humanities and Social Sciences, Tuzla/Bosnia and Herzegovina, e-mail: nihada.delibegovic @untz.ba

** (Assoc. Prof. Dr.),, University of Tuzla Faculty of Humanities and Social Sciences, Tuzla/Bosnia and Herzegovina, e-mail: adisa.imamovic@untz.ba

[1] Seana Coulson, *What's so funny: Conceptual blending in humorous examples*, accessed October 12, 2010, *http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/funny.html*. 2002

1. Conceptual Integration Theory

The theoretical framework for this study is blending theory or conceptual integration theory. Conceptual integration theory, introduced by Fauconnier and Turner in 1993, has found its application in accounting for a wide range of phenomena of human thought and action. Conceptual blending is a powerful process which provides "global insight, human-scale understanding and, the new meaning". [2] Fauconnier and Turner built blending theory on the foundations of Fauconnier's mental space theory.[3]

The central idea behind blending as a basic cognitive operation is that it operates over a conceptual integration network, which comprises mental spaces and relations holding between them. "Building an integration network involves setting up mental spaces, matching across spaces, projecting selectively to a blend, locating shared structures, projecting backward to inputs, recruiting new structure to the inputs or the blend, and running various operations in the blend itself"..[4]

A conceptual integration network is composed of at least two input spaces, a generic space, and a blended space, although a single network can be composed of several inputs as well as blended spaces. The generic space captures the shared elements of both inputs and these elements from the generic space are in turn mapped onto the counterpart elements in the input spaces. The structure from the input spaces is projected into the blend, a new mental space. "Blends contain generic structure captured in the generic space but also contain more specific structure, and they can contain structure that is

---

[2] Gilles Fauconnier and Mark Turner, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books, 2002, p.92.

[3] Fauconnier (2007: 351) defines mental spaces as "very partial assemblies constructed as we think and talk for purposes of local understanding and action".

[4] G. Fauconnier and M. Turner, *ibid*., p. 44.

impossible for the inputs, […]".[5] However, not all elements from the inputs are projected into the blend, which means that projections from the input spaces to the blend are partial. The emergent structure in the blended space is not copied from either input. Rather, the new structure within the blend is generated in three ways, namely through the processes of composition, completion, and elaboration, all of which operate unconsciously.

Blends and mental spaces can be represented in the form of a diagram (Fig. 1), in which circles represent mental spaces, points in the circles represent elements and lines stand for connections between elements in different spaces. Lines in the diagram represent neutral co-activations and bindings.

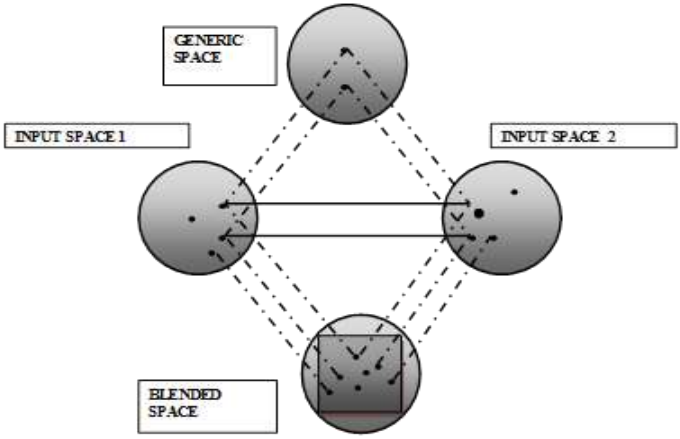

Figure 1: *The basic diagram presenting a conceptual integration network*[6]

However, not all elements from the inputs are projected into the blend, which means that projections from the input spaces to the blend are partial. The emergent structure in the blended space is not copied from either input. Rather, the new

[5] G. Fauconnier and M. Turner, *ibid*., p. 47.
[6] G. Fauconnier and M. Turner, *ibid*., p. 46.

structure within the blend is generated in three ways, namely through the processes of composition, completion, and elaboration, all of which operate unconsciously.

Behind the possibilities for conceptual blending, there is an entire system of interacting principles. In order to explain one of the products of this system, it is necessary to tackle the entire system. This system rests on conceptual compression, which has an effect on a set of relations strongly influenced by shared social experience and fundamental human neurobiology. These relations are also referred to as vital relations.[7]

In addition to vital relations, Fauconnier and Turner propose a set of optimality principles that further clarify the relations within the conceptual integration network.[8] They claim that under these principles, blends function most efficiently, but also point out that satisfying one of these principles does not automatically involve satisfying the other ones. Coulson and Oakley suggest that these principles limit the spectrum of possible blending analyses and make conceptual integration theory less arbitrary.[9]

"Blending can be detected in everyday language, idioms, creative thought in mathematics, evolution of sociocultural models, jokes, advertising, and other aspects of

[7] Fauconnier and Turner (2002) distinguish the following vital relations: Change, Identity, Time, Space, Cause – Effect, Part – Whole, Representation, Role, Analogy, Disanalogy: Property, Similarity, Category, Intentionality and Uniqueness.

[8] These principles include: Topology Principle, the Pattern Completion Principle, Integration, the Maximization of Vital Relations Principle, the Intensification of Vital Relations Principle, the Web Principle, the Unpacking Principle, the Relevance Principle, the Compression Principle, and Metonymic Tightening (Fauconnier and Turner 2002); Gilles Fauconnier and Mark Turner, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books, 2002; Gilles Fauconnier and Mark Turner, "Conceptual integration networks.", *Cognitive Science*, 22.2, 1998, pp.133-187.

[9] Seana Coulson and Todd Oakley, "Blending basics", *Cognitive Linguistics*, 11-3/4, Walter de Gruyeter, 2000, p.186.

linguistic and nonlinguistic behavior".[10] In that sense, conceptual integration theory has emerged as a powerful theory that can account for a wide variety of linguistic and non-linguistic phenomena. Therefore, it is not surprising that conceptual integration theory has found its application in the study of political cartoons.[11]

Coulson claims that "[t]hough not all blends are humorous, blending does seem to be an inherent feature of humor".[12] The key element for the creation of humor is the incongruity that arises in the blended space. Marín-Arrese explains it in the following way: The creation and interpretation of the joke involves the construction of a blend where the integration of structure and elements from the two input spaces yield an incongruity or a cognitive clash. The problem solving or resolution of the incongruity is realized by projecting backward to these input spaces.[13]

---

[10] Mark Turner and Gilles Fauconnier, "Conceptual integration and formal expression", *In Metaphor and Symbolic Activity*, 10, 1995, p.186.

[11] Conceptual integration theory has been successfully applied to humor in several papers written in recent years. Bergen (2004), Coulson (2002), Marín-Arrese (2003), and Delibegović Džanić and Omazić (2011) apply conceptual integration theory to the analysis of political cartoons. Furthermore, applying this theory, Lundmark (2003) studies puns in advertising, Kyratzis (2003) discusses humor in discourse among friends, while Coulson (2005) examines humor in discourse from talk radio. Berberović and Delibegović Džanić (2009) discuss the creation of humor in late-night political jokes poking fun at statements of politicians and political pundits and Delibegović Džanić and Berberović (2010) analyze late-night political jokes which contain modified idiomatic expressions that serve either as the punch line or as a basis on which the joke is built. Delibegović Džanić and Berberović (2014) analyze the role of modifed phraseological units in political cartoons.

[12] Seana Coulson, What's so funny: Conceptual blending in humorous examples, accessed October 12, 2010, *http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/ funny.html. 2002*

[13] Gilles Fauconnier and Mark Turner, "Conceptual integration networks", *Cognitive Science*, 22.2, 1998, pp.133-187.

S. Coulson, *ibid*.

Juana I Marín-Arrese, Humour as ideological struggle: The view from cognitive linguistics, accessed August 16, 2009, *http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc /Papers/ JuanaMarinArrese.pdf. 2003.*

2. Conceptual Blending in Political Cartoons: Case Studies

a. Case Study One

Political cartoons as a distinctive genre, with characteristic features, conventions and discourse aims, have had a long tradition as a means of shaping public opinions. The primary purpose of political cartoons is to express a political or social commentary through creative, memorable, and often humorous pictorial and verbal representation of aspects of political, cultural and social reality. As Hess and Northrop point out, "[c]artoonists continually translate political abstractions into tangible visual representations". [14]These visual representations of political, social and cultural issues, drawn in pencils and crayons, are far from realistic. Rather, political cartoons often represent fantastic and humorous scenarios in which caricatures of politicians are cast in ludicrous roles and political issues are represented as bizarre. Unrealistic as they may be, cartoons are not intended simply to entertain the viewer. Rather, by posing interpretative riddles before the viewers, composed of pictorial and verbal elements, cartoons offer different points of view and powerfully criticize reality.

These interpretative puzzles are never too hard to decipher for the viewers as cartoonists, in order to convey their messages, exploit the viewers' shared knowledge, including their social, historical, and political knowledge.The Balkans has always been the point of interest of world great powers. Relations between countries in the region of the Balkans served as inspiration for cartoonist not only from the Balkans regions, but also from other parts of the world. The example that we will analyze in this paper is taken from Punch, British weekly magazine of humor and satire.

---

[14] Stephen Hess and Sandy Northrop, *American political cartoons: The Evolution of a National Identity, 1754-2010*, New Jersey: Transaction Publishers, 2011. p.14.

Figure 2: *Punch cartoon from 17 June 1876*

In this cartoon Russia is about to let the dogs of war at Turkey and actually take part in the conflict that will inevitably start in the following months. If we take a closer look at the cartoon we can see that it forms a five space network in which input space one incorporates political situation in the broader Balkans region. In input space two resides the expression *dogs of war*, which first appeared in Act 3, Scene 1, line 273 of William Shakespeare's *Julius Caesar*.[15] Dogs of war are actually soldiery. In the third input space we have typical spy scenario.

The blend inherits frame structure from input spaces two and three, since in the blend Ottoman Turkey is carelessly walking around completely unaware that Russia with a pack of angry dogs is immediately behind its backs. John Bull

[15] "Cry 'Havoc!', and let slip the dogs of war".

which metonymically stands for the United Kingdom is monitoring the situation over the fence. However, it is not clear whether he is about to do something, to stop Russia or warn Turkey. The blend projects back to input spaces and highlights serious situation in inputs as Great Eastern Crisis is just about to begin.

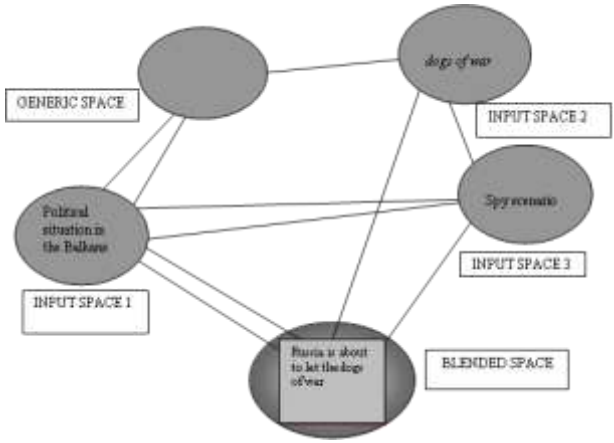

Figure 3: *Conceptual integration network for Case study 1*

b. Case Study Two

Our second example is also taken from British weekly magazine of humor and satire. It also vividly portrays the situation in the Balkans before the First World War. The cartoon depicts European leaders sitting on a boiling pot trying to keep the lid closed. Leaders metonymically stand for Britain, France, Russia and Germany. However, it is not clear whether Archduke *Franz Ferdinand* of Austria is standing on the lid or he is actually waiting for the Balkan Pot to boil over. The cartoon forms a four space network in which input space one incorporates political situation in the broader Balkans region before the First World War. In second input space resides boiling pot. Conceptual metaphor "*Society is a container*" connects two input spaces. In input space one we have members of society, while in input space two reside ingredients in the

container. Social and political processes from the first input space correspond to process of preparing food, which must be carrefully overlooked since it can result in complete fiasco, if left unattened.

Figure 4: *Punch cartoon from 2 October 1912*

Once the meal inside the container starts boling it is difficulty to to stop it unless you lower the heat or remove it form the cooker. Leaders of Britain, France, Russia and Germany try to sop the boling process by sitting on the lid. They face expressions tell us that they are probaly aware that they

will not be able to stop the process of boiling and the ingredients will boil over. Boiling over coressponds to the outbreak of war.

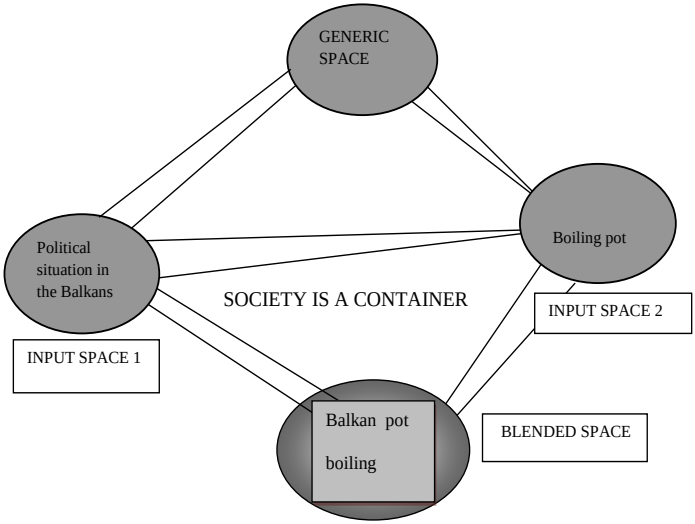

Figure 5: *Conceptual Integration Network for Case Study 2*

c. Case Study Three

Our third example is taken from in the American newspaper the Brooklyn Eagle. This cartoon appeared in July 1914 and vividly portrays Chain of friendship. Characters portrayed in the cartoon are leaders of Serbia, Austria, Russia, Germany, France and Great Britain. These leaders metonymically stand for their countries. It is said that the caption reads: "If Austria attacks Serbia, Russia will fall upon Austria, Germany upon Russia, and France and England upon Germany." On 28th of July 1914 Austria declared war on Serbia and Russia starts mobilization. On 1st of August 1914 Germany declared war on Russia, two days later Germany declared war on France and one day after it Great Britain declared war on Germany

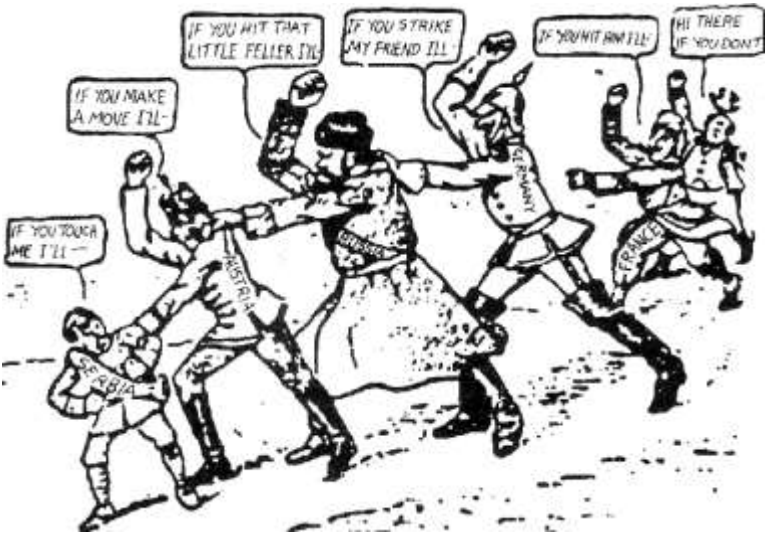

Figure 6: *The Brooklyn Eagle cartoon from July 1914*

The cartoon creates four space network in which input space one involves political situation in the Balkans in 1914 and in the second input space we have social relations. In the blend leaders of Serbia, Austria, Russia, Germany, France and Great Britain are involved in the Chain of friendship reaction. Austria attacks Serbia, as result Russia attacks Austria and Germany attacks Russia. It is almost inevitable to avoid France and Great Britain in such major historical events, therefore their leaders are running after to give their contribution to the process and literary attack Germany. Backward projections from the blend to input spaces highlight certain aspects of these mental spaces, as a result of which we view the scenarios in the blend from the different perspective i.e. comic effect created in the blend. These absurd scenarios in the blend contain serious rhetorical messages.

Conclusion

Humor is produced in a series of mental gymnastics over a conceptual integration network. The key element in the creation of humor in conceptual blending is the incongruity

produced in the blended space. Cartoons that we analysed in this paper form double scope networks that have input spaces with different organizing frames. The organizing frame of the blended spaces includes parts of the organizing frames from the inputs as well as the emergent structure of its own, as a result in the blended space we have a hybrid model that does not exist in either domain.

What these cartoons have in common is the incongruity of the two worlds–one real and one absurd produced in the blended space. The outcome of this cognitive clash of two worlds in the blend is a new structure which produces 'unexpected inferential and emotional effects which contribute to the humor appreciation'.[16] It is believed that the incongruity produced in the blend is the key element in the creation of humor.[17] In addition, it can also be claimed that this is a characteristic of humorous blends only. However, what all blends have in common are backward projections from the blend into input spaces.[18] It is believed that this cognitive operation is a decisive element in the resolution of humor. In that sense, Marín-Arrese claims that '[t]he problem solving or resolution of the incongruity is realized by projecting backward to these input spaces...'.[19]

Furthermore, the incongruity and humor created in the blend also successfully criticize the absurdities of the real world. In that sense, Coulson finds that the emergent structure in the blend can promote the constuals in the input spaces.[20] Backward projections from the blended space to input spaces

---

[16] Juana I Marín-Arrese, *ibid*.
[17] Juana I Marín-Arrese, *ibid*.
Seana Coulson,What's so funny: Conceptual blending in humorous examples, accessed October 12, 2010, *http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/ funny.html. 2002*.
[18] Gilles Fauconnier and Mark Turner, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
[19] Juana I Marín-Arrese, *ibid*.
[20] S. Coulson, "What's so funny…", *ibid*.

reinforce construals in input spaces in accordance with the new structure created in the blend. The emergent structure in the blend not only helps us conceptualize a certain scenario but it also reinforces a certain construal in the input spaces. In that sense, Coulson concludes that '[c]onceptual integration processes allow us to construct bizarre, disposable concepts which in turn promote particular construals of their input domains'.[21]

We have seen that humor is created in a complex mental operation, that of conceptual blending. In conceptual blending, humor is produced in the blended space as a result of the cognitive clash of the two worlds, usually one real and one absurd. The incongruity produced in the blended space creates humorous effects and it is characteristic of humorous blends. Projecting back from the blended space to the input spaces, the scenarios related to the real world residing in input spaces are highlighted and seen in a new light and in accordance with the new scenario created in the blended space. Although this paper presents preliminary research of humor in light of Conceptual Integration Theory, it has shown that Conceptual Integration Theory can be successfully applied to the analysis of political cartoons and can also provide some valuable insights. To a certain extent, Conceptual Integration Theory can explain why human beings laugh.

In humor research, cartoons have received less attention in comparison to jokes. The theory that explicitly deals with differences between verbal and pictorial humor does not exist. According to the importance of pictorial representations for the creation of humor, we can distinguish three types of cartoons: (a) the picture may be perceived as an illustration of a verbal joke, which means that it is not essential to understand the message of the cartoonist; (b) both the picture and text are important for the production of humor; (c) the pictorial representation is essential for the creation of humor. Therefore, the analysis of cartoons represents a challenging task.

[21] S. Coulson, "What's so funny…", *ibid*.

The decoding of cartoons is not always as simple and straightforward. Their condensed form and the interaction between verbal and pictorial elements for the creation of humor sometimes present a fairly demanding task for the reader. The selected cartoons we analyzed are related to the political and economic situation in the Balkans during the Ottoman period, which implies that certain background knowledge is required for one to understand and appreciate them. Although Palmer points out that the background knowledge must be available in advance, because 'its explanation afterwards will never make up the deficit', we are not concerned about whether we have appreciated cartoons instantly, but we actually try to explain which mechanisms are triggered to create a cartoon.[22]

Considering that one of the goals of political cartoons is to represent a serious situation in a humorous way in order to shape public opinions, conceptual integration shows that the emergent structure created in the blend also promotes certain construals in the input space. Therefore, it can be claimed that conceptual blending produces a new meaning in the blended space, which is creative and amusing but which, at the same time, also criticizes the absurdities of the real world.

Bibliography

Berberović, Sanja and Nihada Delibegović Džanić, "Političari, dvorske dame i kajgana: Teorija konceptualne integracije i politički humor", *Lingvistika javne komunikacije: Sociokulturni, pragmatički i stilski aspekti*, edited by Mario Brdar et al. Zagreb-Osijek: HDPL, 2009, pp.139-153.

Bergen, Benjamin, "To awaken a sleeping giant: Blending and metaphor in editorial cartoons after September 11", *Language, Culture, and Mind*, Edited by Michel Achard and Suzanne Kemmer, Stanford: CSLI Publications, 2004, pp.23-36.

[22] Jerry Palmer, *Taking Humour Seriously*, London- New York: Routledge, 1993, p.149.

Coulson, Seana and Todd Oakley, "Blending basics." *Cognitive Linguistics*, 11-3/4, Walter de Gruyeter., 2000, pp.175-196.

Coulson, Seana, "Extemporaneous blending: Conceptual integration in humorous discourse from talk radio", *Style*, 39, 2005, pp.107-122.

Coulson, Seana, What's so funny: Conceptual blending in humorous examples, accessed October 12, 2010, *http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/funny.html*. 2002.

Delibegović Džanić, Nihada and Sanja Berberović, "Hot Cakes: The Use of Idioms in Political Cartoons", *Phraseology and Culture*, Edited by Vida Jesenšek and Dmitrij Dobrovol'skij, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Zora, 2014, pp. 339-351.

Delibegović Džanić, Nihada and Marija Omazić, "Conceptual blending in political cartoons", *English Language and Literature Studies: Image, Identity, Reality*, Edited by Nenad Tomović and Jelena Vujić, Belgrade: University of Belgrade, 2011, pp. 61-64.

Delibegović Džanić, Nihada and Sanja Berberović, "On politicians in big women's sunglasses driving buses with their feet in mouths: Late-night political humour and conceptual integration theory", *Jezikoslovlje*, 11.2, 2010, pp.197-214.

Fauconnier, Gilles and Mark Turner, "Conceptual integration networks", *Cognitive Science*, 22.2, 1998, pp.133-187.

Fauconnier, Gilles and Mark Turner, "Conceptual integration networks", *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, Edited by Dirk Geeraerts, Berlin: Mouton de Gruyter. pp.303-371. Reprint of 1998: Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22.2, 2006, pp.133-187.

Fauconnier, Gilles and Mark Turner, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books, 2002.

Fauconnier, Gilles, "Mental spaces", *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, Edited by Dirk Geeraerts and Hubert Cuyckens, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 351-376.

Grady, Joseph, Todd Oakley and Seana Coulson, "Conceptual blending and metaphor", *Metaphor in Cognitive Linguistics*, Edited by Raymond W. Jr Gibbs and Gerard J. Steen. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1999, pp.101-124.

Hess, Stephen and Sandy Northrop, *American political cartoons: The Evolution of a National Identity, 1754-2010*, New Jersey: Transaction Publishers, 2011.

Kuiper, Koenraad, "Cathy Wilcox meets the phrasal lexicon: Creative deformation of phrasal lexical items for humorous effect", *Lexical Creativity, Texts and Contexts*, Edited by Judith Munat. Amsterdam: John Benjamins., 2007, pp.93-112.

Kuiper, Koenraad, *Formulaic Genres*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Kyratzis, Sakis, Laughing metaphorically: Metaphor and humour in discourse, accessed August 16, 2009, *http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers/Kyratzis.pdf. 2003.*

Lundmark, Carita, Puns and blending: The case of print advertisements, accessed August 16, 2009, http://wwwling. arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers/Lundmark. pdf. 2003.

Marín-Arrese, Juana I., Humour as ideological struggle: The view from cognitive linguistics, accessed August 16, 2009, http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers /JuanaMarinArrese.pdf. 2003.

Palmer, Jerry, *Taking Humour Seriously*, London- New York: Routledge, 1993.

Turner, Mark and Gilles Fauconnier, "Conceptual integration and formal expression", *Metaphor and Symbolic Activity* 10, 1995, pp.183-203

TÜRK EDEBİYATI'NDA ŞEHRENGİZLER VE BALKAN ŞEHİRLERİ

Şehrengizs in Turkish Literature and Balkan Cities

Nehri Aydinçe[*]

Özet: Balkanlar tarih boyunca her türlü siyasî, dinî, içtimaî ve kültürel olaylardan etkilenmiş bir coğrafyadır. Bu bağlamda şehirler de her dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de büyük öneme haizdir. Osmanlı İmparatorluğu beş asırdan fazla hüküm sürdüğü Balkanlar'da fethettiği şehirleri her alanda geliştirmiştir. Edebiyatımızda şehir üzerine yapılmış çalışmalar mevcuttur. Şehrengiz; kelime olarak "şehri tahrik eden, uyandıran, heyecanlandıran" demektir. Istılahî olarak da "bir yerin tabiî ve sosyal özelliklerinden bahseden bir nazım türü", "bir şehir halkının yaşama biçimini, güzelliklerini, güzellerini, meslek erbabını konu edinen şiir türü" diye kısaca tarif edilebilir. Özellikle XVI. yüzyılda ortaya çıkan bir edebî tür olan şehrengizler aynı zamanda Türk edebiyatının millî bir nazım türü olma özelliğine de sahiptir. Bu tür eserler şairin samimi olduğu, daha fazla duygularını ön planda tuttuğu ve çok fazla sanat kaygısı gütmeden yazdığı eserlerdir. İşte edebiyatımızda İstanbul, Bursa, Edirne başta olmak üzere Belgrad, Üsküp, Mostar, Yenice, Siroz, İştip, Yenişehir gibi önemli Balkan şehirleri hakkında da böyle eserler kaleme alınmıştır. Şehrengizler kültür tarihimiz için önemli ve değerli eserlerdir çünkü yazıldıkları dönemin insanını, toplum hayatını, güzellerini, halkın yaşamını, tabiî ve tarihi güzelliklerini konu edinirler. Bu çalışmada da Osmanlı döneminde Balkan şehirleri hakkında yazılmış şehrengizleri tanıtmak, şehirlerin yapısını, oradaki sosyal hayatı, güzelleri ve güzellikleri vb. özelliklerle şehir tasavvurunun ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şehrengiz, Balkanlar, Şehir, Osmanlı, Edebiyat

Abstract: Hosted by different religions in the Balkans, language, race, culture and like a mosaic elements. It also has an important place in the history scene throughout history and all kinds of political, religious, social and cultural events are influenced by geography. Cities in the Ottoman period, as in every period is of great importance. City conquered by the Ottoman Empire ruled the Balkans for more than five centuries have developed in all areas. Our literature made available on the city works. This issue special and

[*] (Öğr. Gör.); Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Eskişehir/Türkiye, e-mail: nehri.aydince@gmail.com

exclusive studies are on a specific genre of poem named by şehrengiz. Şehrengizs; word as "the city of inciting, provoking, excites" means. Technical terms as "a verse of talk about the natural and social characteristics of a place", "lifestyle of a city people, the beauty, nice to, to analyze his career men poem," we can describe briefly. Especially XVI. şehrengizs a literary genre that emerged in the century has also the distinction of being a national verse of Turkish literature. Such works of the poet is sincere, he held more emotion in the foreground and concern of a lot of art works that were written without intent. Here in our literature especially İstanbul, Bursa, Edirne, has been written about in such works as the major Balkan cities: Belgrad, Skopje, Mostar, Yenice, Siroz, Shtip, Yenişehir. Şehrengizs are important and valuable artifacts in our culture work for the people of the time they were written, public life, the beautiful, the people's life, they learn subjects of natural and historical beauties. To promote this study and written about the Ottoman period şehrengizs Balkan cities, construction of the city, there social life, good and beauty and so on feature is intended to demonstrate the imagination with the city.

Keywords: Şehrengizs, Balkans, City, Ottoman Empire, Literature

1. Türk Edebiyatı'nda Balkanlar

Balkanlar içinde barındırdığı farklı din, dil, ırk, kültür vb. unsurlarla bir mozaik gibidir. Aynı zamanda tarih sahnesinde önemli bir yeri olan ve tarih boyunca her türlü siyasî, dinî, içtimaî ve kültürel olaylardan etkilenmiş bir coğrafyadır. Stratejik ve jeopolitik konumuyla dünyada önemli bir yer tutan Balkan coğrafyası ezelde olduğu gibi günümüzde de önemini korumaktadır. Bu bağlamda şehirler de her dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de büyük öneme haizdir. Osmanlı İmparatorluğu beş asırdan fazla hüküm sürdüğü Balkanlar'da fethettiği şehirleri her alanda geliştirmiştir. Edebiyatımızda da şehir üzerine yapılmış çalışmalar mevcuttur. Bu konuya has ve müstakil çalışmalar şehrengizlerdir.

Malumunuz olduğu üzere Balkanlar her alanda Osmanlı kültür ve medeniyetine katkı yapmış ve bu coğrafyadan her alanda mühim şahıslar yetişmiştir. Bunun en önemli kısmını edebiyat sahası oluşturur. Balkan coğrafyasının edip ve şair kaynağı olduğunu 16. yüzyılın önemli şair tezkiresi ya-

zarlarından Âşık Çelebi şöyle anlatır: *"Rivayet olunur ki Prizren'de oğlan doğsa adından akdem mahlas korlar. Yenice'de doğan oğlan baba diyecek vakit Farisi söyler, Priştine'de oğlan doğsa diviti belinde doğar, derler. Binaen ala zalik Prizren şair menbaı, Yenice Farisi ocağı, Priştine kâtip yatağıdır."*[1] Âşık Çelebi'nin bu tespiti Balkanlar'ın Türk edebiyatı için önemini ortaya koyan dikkate değer bir göstergedir.

2. Şehrengiz'in Tanımı

Şehrengiz; kelime olarak "*şehri tahrik eden, uyandıran, heyecanlandıran*" demektir. Farsça şehr ve engiz (harekete getiren, karıştıran) kelimelerinden oluşan şehrengiz bir şehrin güzellerini, doğal ve tarihi güzellikleriyle sanat ve meslek dallarında ün yapmış kişileri ve onların sosyal durumlarını anlatır.[2] Şehrengiz; bir şehrin kendisine aşk duyulan güzel ve çoğu çarşı esnafından olan delikanlılarını tasvir eden ve öven şiirlerden oluşan eserdir.[3]

Edebiyat araştırmacılarının; "Bir yerin tabii ve sosyal özelliklerinden bahseden bir nazım türü"[4]; "Divan edebiyatında bir şehir ile o şehrin mahbubları hakkında yazılan manzum eserler olup, küçük kitaplar halinde düzenlenen şehrengizler yalnız Türk edebiyatında görülen millî bir nazım türüdür."[5]; "Bir şehrin güzellerini tasvir maksadıyla kaleme alınmış eserlerdir"[6]; "Bir şehir halkının yaşama biçimini, güzelliklerini; güzellerini, güzel olarak tanımlanan meslek erbabını

---

[1] Filiz Kılıç, *Meşâirü'ş- Şuarâ İnceleme-Metin*, 3 Cilt, İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s.904,

[2] Bayram Ali Kaya, "Şehrengiz", *D.İ.A.*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.461.

[3] Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatı'nda Türler*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011, s.292,

[4] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013, s.1150.

[5] İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010, s.425.

[6] Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1957, s.13.

konu edinen şiir türüne verilen addır."[7] tarzındaki tanımlamalar şehrengiz türünün genel yapısını ortaya koymaktadır.

3. Edebiyat'taki Yeri

Şehrengiz türünün ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler bulunur: Dihhudâ, Edward G. Browne ve Muhammed Ca'fer Mahcûb gibi araştırmacılar türün kaynağının Fars edebiyatı olduğunu ve buradan Türkler'e geçtiğini ileri sürmüşlerse de E. J. W. Gibb ve Agâh Sırrı Levend şehrengizin gazavâtnâme, sûrname ve târifnâmeler gibi Osmanlı edebiyatında ortaya çıktığını belirtmişlerdir.[8] Aslında, İran edebiyatı incelendiğinde şehr-âşûb türünün 16. yüzyılda İran edebiyatında artık geleneksel hale geldiğini gösterir. Yani İran edebiyatında daha önceki yüzyıllarda bu tür şiirler yazılmıştır. Mesela 12. yüzyıl şairlerinden Mes'ud-i Sa'id-i Selmân'ın çarşı esnafının güzelleri üzerine yazmış olduğu 92 kıtadan oluşan eseri İran edebiyatının şehr-âşûb türünün ilk gerçek örneği olarak karşımıza çıkar. Yine 12. yüzyılda Senâî'nin Belh'i ziyareti dolayısıyla şehri ve saray çevresinin şahsiyetlerini övgülü ya da mizahlı bir şekilde anlattığı yaklaşık 500 beyitlik Kâr-nâme-i Belh adlı eseri de vardır. Aynı zamanda şehrengizlerle ilgili çalışma yapan Metin Akkuş ise şehrengiz türüne öncülük ve kaynaklık eden 3 eserden bahseder. Bunlar: Ferrûhî-i Sistânî'nin Şehr-âşûb'u, Enverî'nin Belh Şehr-âşûb'u ve Şihâbî-i Turşuzî'nin Merv şehrini hicveden eseridir.[9] Genellikle şehir övgüsü veya yergisine yer veren ilk Farsça örnekler, şehrengizlerde de türe zemin hazırlayan ilk örnekler sayılabilir. Bu tür manzumelere İran edebiyatında rastlansa da şehrengiz türü en mükemmel ve olgun örneklerini Türk edebiyatında vermiştir, denilebilir.[10]

Şehrengiz türünün tercüme örneklerine bakıldığında Arap edebiyatında pek ilgi görmediği söylenebilir. Kaside,

---

[7] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.292.
[8] Bayram Ali Kaya, a.g..m, s.461; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.14.
[9] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.295.
[10] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.296.

gazel, kıta, rubâî, terkib-i bend gibi farklı nazım biçimleri kullanılan şehrengizler daha çok klasik mesnevi tarzında kaleme alınır ve üç bölümden oluşur. Genel olarak münâcât bölümüyle başlayan bu tür sebeb-i telif ile devam eder ve hâtime bölümüyle de bitirilir.

İlk bölüm, klasik edebiyatımızdaki kasidelerde yer alan münâcâtlardan farklıdır. Kasidelerin münâcât bölümlerinde Allah'ın büyüklüğünden söz edildikten sonra bu sonsuz azamet karşısında aciz kalan kulun çaresizliği dile getirilirken, şehrengizlerde münâcât, şairin, Allah'a olan namaz, oruç gibi kulluk vazifelerini bir yana bırakarak güzellerin peşinden koşmasından duyulan pişmanlık üzerine kuruludur. Şair bu dizelerde pişmanlığını dile getirir, suçlu olduğunu kabul ve itiraf eder. Ancak yine de asıl amaç; güzellerin anlatılması için uygun bir zemin hazırlamaktır.[11]

Sebeb-i Telif ya da diğer ismiyle Sebeb-i Nazm-ı Kitab bölümünde güzellerin tasviri yapılır. "Sebeb-i nazm-ı şehrengîz / hasbihal" bölümünde padişahın şehri ziyareti, bir dostun ricada bulunması, görülen bir rüya gibi sebeplerden ötürü eserin yazıldığı açıklanır. Asıl yapılmak istenen belirli bir meslek erbabı ile onların uğraştıkları sanatlar anlatmaktır. Ama bu metinlerde güzel erkeklerin de tasvir edildikleri bilinmektedir. İsimlere kafiyeli sözler eklenir, mesleklere uygun cinaslar yapılır ve şehrin güzelleri anlatılır. Bazı şehrengizlerde bu bölüm gece, gündüz, seher vb. tasvirlerle başlamasına karşılık, doğrudan maksada girilen örnekler de vardır. Bu durumda şair, güzellerini beğendiği veya konu edindiği şehri övmeye başlar. Şehrin özelliklerini, başka şehirlere benzemeyen, onlardan üstün olan yanlarını sıralar. Sonra da en ünlülerinden başlanmak üzere, şehrin güzellerinin tasvirine geçilir. Bazen güzellerin adları sayılır, bazen de adları anılmadan tasvirleri yapılır. Şehrengizlerde güzelleri ırklarına göre sıralama geleneği de vardır. Şehrengizler, şehirlerin güzellikleri yanında şehrin

[11] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.293; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.13; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.461.

güzellerini, mahbuplarının hususiyetlerini, kavim-ırk (Türk, Çerkez, Gürcü, Boşnak, Arap, Arnavut güzelleri vb.), aile, eğitim vs. yönlerden de ele alıp işlerler.

Hâtime; şehrengizin bitiş bölümüdür. Şair, genellikle eserinde şehrin tüm güzellerini anlatamadığını, şehrin güzellerinin saymakla bitmeyeceğini söyler. Son olarak eserine en ünlü güzelleri aldığı için övünür ve tüm güzellere hayır duada bulunur. Onları kem gözden esirgemesini Allah'tan diler ve kendini de övmeyi unutmaz.[12]

Şehrengiz, bir büyüğün arzusu ile yazılabildiği gibi, yazıldıktan sonra da ululardan birine sunulabilir. Şairler 16 ile 19. yüzyıllar arası yani 3 asır boyunca bu alanda eserler vermişlerdir. İçeriklerine ve yapılarına göre şehrengizler 4 grupta incelenir:

• Bir şehrin veya yerleşim biriminin mesleklerini ve sanatkârlarını tavsif eden şehrengizler. Şehrengizlerin büyük çoğunluğu bu tiptedir.

• Bir şehrin güzelliklerini konu edinen şehrengizler.

• İlk iki tip şehrengizin özelliklerinden bir veya birkaçını bir aray getiren sergüzeşt-nâme mahiyetindeki eserler.

• Tam bir şehrengiz özelliği göstermeyen ve Rum, Ermeni, Gürcü, Boşnak vb. kavim veya ırkların güzellerinin genel vasıflarını sıralama özelliği taşıyan şehrengizler.[13]

Şehrengizlerde güzellik ve güzeller gibi iki temel unsura ağırlık verildiği görülür. Bu tür eserlerde güzeller için âfet, şuh, mehrû, meh-pâre, işveger, mahbûb, dilber, hûbân, dilber, bütân, put vb. kadınlara mahsus nitelemeler kullanılmakla beraber söz konusu edilen kişiler büyük oranda erkektir ve bunlar bazen isimleriyle bazen de meslek adlarıyla

[12] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.293; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.13; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.461; Pala, *a.g.e.*, s.425.
[13] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.293-294; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.14; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.461; İskender Pala, *a.g.e.*, s.426.

birlikte zikredilir. Birçok eserde erkek güzellerinden bahsedildiği için bunlar arasında çok müstehcen olanları da vardır.[14]

Şehrengizler kültür tarihimiz için önemli ve değerli eserlerdir çünkü yazıldıkları dönemin insanını, toplum hayatını, güzellerini, halkın yaşamını, tabiî ve tarihi güzelliklerini konu edinirler. Yazıldıkları dönemin toplum hayatının birer tanığı olan şehrengizler tasvir edilen yerlerin doğal güzellikleri yanında eğlence mekânları, buralardaki yaşayış, gelenek, âdet ve inançlar bakımından kültür tarihimiz için önem taşır. Günümüzde mevcut olmayan meslekler hakkında bilgi verilmesi, bu mesleklerle ilgili geleneklerin aktarılması, tasvir edilen kişilerin mesleklerine ve sosyal durumlarına göre giyeceklerinden eğlence anlayışlarına kadar birçok mahallî renk ve motifin sunulması gibi özelliklerinden dolayı şehrengizler ayrıca bir tür belge niteliğindedir.[15]

İçerdikleri mizahî unsurlarla orta tabaka insan tipinin eğlencelerine de ışık tutan şehrengizler bütün bunları bir divandan daha canlı şekilde yansıtmaktadır ve adeta divan şiirinin dış dünyaya açılan pencereleridir. Şehrengizlerin dili ve üslûbu, şairlerin çoğunlukla sanat endişesini ön plana almadıkları ve duygularını olduğu gibi aktarmaya çalıştıkları için yalın, sade ve samimidir. Şâir tavsif edeceği kişileri, sanat erbabını, şehrin sakinlerini geleneğin güçlü etkisiyle aşk, âşık ve maşuk üçgeninde ele alarak onları mesleklerine, ad ve lakaplarına uygun cinas ve teşbihlerle anlatmaya çalışır.[16]

Şehrengizler, şairin kendi çevresindeki insanlardan ve içinde yaşadığı toplumdan kesitler vermesi bakımından Osmanlı şiirinin en özgün türlerinden biri sayılır. Şehrengiz türü edebiyatımızda XVI. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış

---

[14] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.294; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.14; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.461; İskender Pala, *a.g.e.*, s.426.
[15] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.300; Agâh Sırrı Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.13-14; Kaya, a.g.m., s.461-462, Pala, *a.g.e.*, s.426.
[16] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.300; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.13-14; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.461-462, İskender Pala, *a.g.e.*, s.426.

ve kısa sürede yaygınlık kazanmıştır. Edebiyatımız'daki ilk şehrengiz Mesihî (ö. 1518) tarafından *Şehr-engiz der medh-i cuvânân-ı Edirne* ismiyle yazılmıştır. Bu alandaki ikinci eser ise Zâtî'nin kaleme aldığı *Şehrengiz-i Edirne*'dir. Mesihî'nin bu alandaki ilk eseri çok meşhur olmuş ve bu esere birçok nazire yazılmıştır. Ayrıca Balkan coğrafyasının edebiyatımıza katkısından bahsederken edebiyatımıza bu türü kazandıran, ilk şehrengiz türünü işleyen ve bu konuda eser veren Mesihî'nin Priştineli yani bir balkanlı olduğunun da altını çizmek gerekir.

Edebiyatımızda farklı araştırmacılar tarafından farklı sayılar verilse de genel kanaate göre günümüze metinleri ulaşanlarla sadece adları bilinen toplam 68 şehrengiz tespit edilmiştir. Bu sayı şehrengize yakın kabul edilen eserlerle birlikte 78'e ulaşmaktadır.[17]

Şehrengizlere konu olan şehirler devletin tarihinde önemli yerlere sahip olan şehirlerdir. Şehrengizlerde, genelde zamanında devlete başkentlik etmiş ya da hala başkent olan, sosyo- kültürel açıdan önemli bir yere sahip olan, ticaret yönünden ve ticaret yolları bakımından mühim bir konuma sahip olan şehirler işlenir. Haklarında en fazla şehrengiz yazılan yerler İstanbul, Bursa ve Edirne'dir. İşte şehirleri konu alan tür olan şehrengizlerin içinde de birçoğu Osmanlı döneminde birer kültür merkezi olan Belgrad, Mostar, Siroz (Serez), Yenice, Üsküp gibi şehirler için kaleme alınmış şehrengizler de vardır. Çalışmamızda 14 tane eseri tanıtmaya çalışacağız. Bunlar:

- Cemâlî-Siroz Şehrengizi
- Dürrî-Gümülcine Şehrengizi
- Hayretî-Belgrad Şehrengizi
- Hayretî-Yenice Şehrengizi
- Hacı Derviş-Mostar Şehrengizi

[17] Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.297; Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.17; Bayram Ali Kaya, a.g.m., s.462; Barış Karacasu, "Türk Edebiyatı'nda Şehr-engîzler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.V, S.10, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 2007, s.260.

- İshak Çelebi-Üsküp Şehrengizi
- İsmi belli olmayan bir şair-Siroz Şehrengizi
- Maksadî-Yenice Şehrengizi
- Maksadî-İştip Şehrengizi
- Rahmî-Yenişehir Şehrengizi
- Usûlî-Yenice Şehrengizi
- Vahid Mahdûmî-Yenişehir Şehrengizi
- Zâ'fî-İştib Şehrengizi
- Zâ'fî-Moton Şehrengizi

4. Cemâlî-Siroz Şehrengizi

Başlangıç (11 beyit)
Münâcât (5 beyit)
Hasb-ı hâl (17 beyit)
Gece ve gündüz tasviri,
Siroz şehri ve güzelleri (24 tasvir)
Hâtime
Toplam 179 beyittir.

Mesnevî nazım şekliyle yazılan eserde "münacat", "sebeb-i telif", "hâtime" bölümleri mevcuttur. Eser, aruzun mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün kalıbıyla nazmedilmiştir.

I. Giriş:

İlâhî her kelâmum bir kitâb it
Bana 'ışk âleminden feth-i bâb it

beytiyle başlayan bölüm, giriş mahiyetindedir. Şair bu fasılda, gönlünü bir gün yüzlü güzele kaptırdığını ve bu güzelin kendisini türlü felaketlere sürüklediğini, bu güneş yüzlüden ayrı kaldığında kendisi için dünyanın kapkaranlık bir yer hâline dönüştüğünü, bu eseri şairlik iddiasında bulunmak için yazmadığını, maksadının güzelleri övmek ve okuyup dinleyenden dua almak olduğunu; basiret ehlinden bu manzumenin ayıplarını görmemelerini beklediğini, mestane yaşayanların hatalarının mazur görülmesi gerektiğini söyler.

II. Münacat: İkinci fasıl münacat bölümüdür. Bu bölümde lisanının fasih sözler söylemeye yatkın olması için dua

eder ve teşbih-i beliğ yapmak suretiyle gönlünü, güzel ve kusursuz sözleri avlayan bir doğana benzetir. Şair vahdet şarabıyla kendinden geçip ta haşre dek sarhoş bir vaziyette olma isteğini ifade eder. Devamında Siroz şehrinin güzelliklerini açıklayabilmek için lisanını açık ve anlaşılır kılması hususunda Tanrı'ya yalvarır.

III. Hasb-i Hâl: Bu fasılda şair, okuyucuyla söyleşir. Ona göre gönlü efsaneleşmiş bir divanedir. İşi gücü güzel sevmek ve gece gündüz mecnûn gibi yaşamaktır. Yine gönlünün uçsuz bucaksız bir denize daldığını ve ansızın bir güzele âşık olduğunu, aşk ateşinin kendisini perişan kılacak derecede yakıcı olduğunu söyler. Aşkının ifşa olması sebebiyle insanların yüzlerine bakamadığını, böylece sefere çıkmaya niyet ettiğini, bir yıl boyunca Rumeli'nde gezmedik yer bırakmadığını, kimi zaman puthaneleri, kimi zaman kiliseleri dolaştığını; zamanın müstesna güzellerini gördüğü hâlde bir an bile tesellî bulamadığını söyler.

IV. Sıfat-ı Şeb: Bu fasılda gece tasviri yapan şair, tabiat olaylarını çeşitli benzetmelerle anlatır. Zaman kara yağız bir mahbube, zemin ise siyah örtülü Kâ'be gibidir. Felek sanki bir güzelin zülfünden renk almıştır. Zaman Yusuf 'unu kaybetmiş, yıldızların gözleri kederden ağarmıştır. Âlem, sevgilinin gam dolu kâkülünü görüp ona miskînlik etmektedir. Yedi feleğin uykusunun geldiğini bu yüzden Zühre çalgıcılarının kılını bile kımıldatamaz hâle geldiğini söyler.

V. Sıfat-ı Rûz: Şair bu fasılda gündüzün tasvirini yaptıktan sonra, Siroz hakkında çeşitli sıfatları sıralar. Şaire göre Siroz latîf, gönül çeken, güzel ve gönül yakan bir yerdir. Suyu kevser, rüzgârı Cennet esintisidir. Rumeli'nin yüz suyudur. Siroz'un binaları, yedi göğe meydan okurken, güzelleri cennet hurilerini kıskandıracak ölçüdedir. Siroz güzelleriyle âdeta Cennet-i A'lâ'dır. Bu sıfatlardan sonra Cemâlî, kurulduğu yer itibarıyla Siroz'u tanıtır. Ona göre bir nehrin kenarında kurulmuş olan Siroz şehrinin halkı her yaz dağdaki yaylalara çıkma arzusu içindedir. Ona göre dünya yaratıldığından

beri buranın yaylası gibi süslü bir yer görülmemiştir. Bu yaylalar gürül gürül akan soğuk pınarları ile insana hayat veren birer âb-ı hayâttır. Cemâlî, Siroz halkının işrete düşkün ve insanların birbirleriyle dostane ilişkiler içinde olduğunu söyler.

Mahzun âşıkları, nâzenîn güzelleriyle orada herkes birbirini tanır. İnsanları güzel huylu, nazik, nüktedan ve şanı yüce kimselerdir. Bunlardan biri fidan boylu İrfân Efendi, diğeri akıllı, sadık bir dost olan Baba-zâde'dir. Bir diğeri ise maharet sahibi, güzel söz söyleyen Câbî-zâde'dir. O güzel sözlü kimselerden biri ise Bıçak-zâde olup leventlerin şahıdır. Bir diğeri dünyanın ruhu, Âdem'in çocukları zümresinin seçilmişi, Koçi Bey'dir. Bu kimseler ağızlarını açıp hepsi birden "Ey ikinci Sahban, bu gün şehrimiz gizli bir hazinedir, güzeldir ve dünyanın makbul bir sevgilisidir. Bu süslü şehre güzel bir şehrengîzin yazılması uygundur. Sözü yiğitçe doğru söylemek, iyi gördüğünü iyi söylemek gerektir" dediler.

Şair, iş kendisince kolaylaşınca sonunda bu emre uymaya karar verdiğini söyler. (Böylece) bir yerde ne kadar güzel varsa gidip onun güzelliğini seyrettiğini, hepsini seçtiğini, şirinlik ve güzellik defterinin dolduğunu, buradaki her dükkân ve her çarşının güzel körpelerle dolu olsa da bu seçtiklerinin, onların en parlağı ve dünyanın en yüceleri ve en meşhurları olduğunu söyler.

VI. Ser-defter-i Hûbân: Dünyanın güzellik defterinin başına yazılması gerekenlerden biri Hamza'dır. Ona canını vermek bahtiyarlık ve elinden kurtulmak pehlivanlıktır. Şair bu bölümde Hamza'yı çeşitli yönleriyle överek vasfeder. Devamında İbrâhîm (5 beyit), Hüseyin Bâlî (5 beyit), Muhammed Şâh (3 beyit), Kâsım Bâlî (3 beyit), Ahmed Koçi (3 beyit), Sinan Beg-zâde (3 beyit), Felâkî-zâde (3 beyit), Siyehzâde (3 beyit), Şâh İsmâ'îl (3 beyit), İmâm-zâde (3 beyit), Ömer-zâde (3 beyit), Muhammed Tâlib-i İlm (3 beyit), Şekerzâde (3 beyit), Bâkî-i Kazzâz (3 beyit), Hâcı Hüseyin-zâde (3 beyit), Mustafa Beg (3 beyit), Şeyh-zâde (3 beyit), Serrâczâde (3 beyit), Cüneyd-zâde (3 beyit), Bakkal Mustafa (3 beyit), Çıkrıkçı-zâde (3 beyit), Debbâğ Cafer (3 beyit), Kirbâzî

Tersâ-beççe (7 beyit) olmak üzere 24 güzeli tasvir eder ve Hâtimetü'l-kitâb (10 beyit) faslıyla eserini tamamlar.[18]

5. Dürrî-Gümülcine Şehrengizi

Şehrengizin tamamı 66 beyitten oluşmaktadır. Mesnevî nazım biçimiyle yazılan şehrengîz aruzun *mef û lü / me fâ î lü / me fâ î lü / fe û lün* vezniyle kaleme alınmıştır. Dîvân'ın son kısımlarında yer alan şehrengiz, Gümülcine Yaylak'ının özelliklerini tasvir eden bir nesib ile başlamaktadır. Şehrengiz'de bu girişin ardından gelen beyitlerde Yayla'nın farklı yönlerinin dile getirildiği görülmektedir. Güzelliğiyle Cennet bahçesine benzetilen Yayla'da bulunan ağaçlar, uzun boylu sevgiliye teşbih edilmiş ve Cennetteki Tûbâ ağacıyla eş tutulmuştur. Dürrî, Gümülcine oluklarının özelliklerini anlattığı beyitlerde Şeyh Oluğu'nun özelliğine de değinir. Şeyh Oluğunun bir eğlence yeri, işret yapılan bir mekân oluşuna dikkat çeken şâir bu oluğun değişik köşelerinde yapılan sohbetlerin zevkine değinir.

Şehrengiz, XVII. yüzyıl Gümülcine'sinde çay ve derelerde alabalık avlandığını da anlatmaktadır. Dürrî, Gümülcine Yaylası'nda bulunan Akçay'da alabalık avlandığını belirtmektedir. Dürrî, Şehrengiz'de iyi bir gözlemci olduğunu Gümülcine eşrâfıyla ilgili tespitlerinde de ortaya koymaktadır. Bu anlamda ahâlîden bazı kimseler hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir: Şâir, Hazret-i Molla zamanının takva açısından arzulanan bir nokta olduğunu "gördün mü" sorusuyla dile getirirken, Şeyh Yamânî'nin onun takvasına gıptayla bakmasını örnek göstermektedir. Ahaliden Yümnî Efendi ile ilgili görüşlerin paylaşıldığı beyitlerde onun saf, temiz, iyi niyetli, melek gibi kişiliğinden bahsedilmektedir. İnsanların Yümni Efendi'nin etrafında pervane oluşu, ay ile güneşin, yer ile göğün onun hizmetinde bulunmasıyla mübalağalı biçimde dile getirilmiştir. Câmi kürsüleri insanların bilgilendirildiği, onlara dînî bilgilerin aktarıldığı mekânlar arasındadır. Şâir bu

[18] Lokman Turan, "Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C.XXXVII, İstanbul 2011, s.49-76.

mekânla ilgili gözlemlerini Vâiz Ramazan Efendi'nin şahsında dile getirmekte ve onun kürsüden verdiği nasihatlara dikkat çekmektedir. Ayrıca müezzinin sesinin güzel oluşu da bir ayrıntı olarak şâirin dikkatinden kaçmamıştır. Bunun dışında şâirin ahâliden Hızır Ağa'nın cömertliğinden, Sulak Ağa'nın zevk ehli oluşundan, Ahmed Ağa'nın hasmından, Recep Bey'in yârân ile sohbetinden, Kayyım-zâde'nin zayıf bedeninden, Abdi Ağa'nın dostlarını ziyaretinden, Eyyûb Çelebi'nin sözlerinden ve Ahmed Efendi'nin softalığından bahisler açtığı görülmektedir.

Şehrengiz'de Mevleviliğin bu bölgede kurumlarıyla yerleştiği Osman Ağa ile ilgili bölümlerden anlaşılmaktadır. Ağa'dan bahis açılan beyitlerde, onun tesbihi elinde Dede gibi dolaşması, zikir meclisine katılması Gümülcine'de Mevleviliğin etkisini ve yapılanmasını gösteren ifadeler olarak değerlendirilebilir. Şehrengizde Bektâşiliğin Gümülcine'deki varlığına işaret eden ifadelere de yer verildiği görülmektedir. Metinde geçen "*sarı köpek*" ifadesi ile Sarı Saltuk ve Barak Baba geleneğine telmih yapılmıştır. Barak Baba, Hacı Bektaş'ın halifelerinden Sarı Saltuk'un müridi olmuş ve ona bağlanmıştır. Kendisine Barak (köpek) lakabını Sarı Saltuk'un verdiği nakledilmektedir. İslâm dininin mâlî ibadetleri arasında bulunan hac ibadetine Gümülcinelilerin de rağbet etmesi Mekke ve Medîne şehirlerine yapılan ziyaretlerle anlatılmaktadır. Dürrî, sabâ rüzgârının Gümülcine Yaylasından eserek getirdiği kokulardan aldığı ilhamla başladığı şehrengizde, sabâ rüzgârıyla konuşmasını bütün beyitlerde devam ettirmiştir. Ancak buna rağmen Gümülcine'ye ait çeşitli hususları dile getirmekte aciz kaldığını, bâd-ı sabâ ile gelen haberlerin ancak binde birini şerh eyleyebildiğini ifade etmektedir.

Şair, Gümülcine halkından birisi olarak bölgenin genel yapısını, özelliklerini ve dikkat çekici yönlerini dile getirdiği şehrengizinde yaz mevsimin sıcak oluşundan dolayı halkın yaylağa çıktığına işaret ederken kendisinin de ahâli gibi davrandığını ve yaylağa çıktığını belirtir. Dürrî, yaylada yaşayanların mutlu ve huzurlu olduğunu söylerken onların yüzlerinde

Cennet gülü gibi gülücükler açtığını belirtmektedir. Şehrengizin son bölümünde Gümülcine Yaylası'nın özelliklerini ve güzelliklerini vurgulayan Dürrî, Allah'ını seven kişinin, insana huzur veren Gümülcine Yaylasına gitmesi gerektiği konusundaki görüşlerini tekrar etmektedir. Şehrengiz yaylada yaşayan ahâlinin selam ve iyi dileklerinin gönderilmesiyle son bulmaktadır.

Sonuç olarak, Gümülcine şehrinin XVII. yüzyıldaki konumuna ayna tutulan Şehrengizde Dürrî, şehrin genel yapısı, coğrafî ve karakteristik özellikleri, sosyal yaşamı gibi çeşitli yönlerini dile getirmektedir. Şehrengiz, bölgenin siyasi, kültürel ve edebî değerini yansıtan çalışmalara ışık tutması açısından edebî ve tarihî değere sahip bulunmaktadır. Dürrî Dîvânı XVII. yüzyıl Dîvan Edebiyatı'nın Batı Trakya'daki varlığının tespiti bakımından da önemli bir eser olarak değerlendirilebilir.[19]

6. Hayretî-Belgrad Şehrengizi

Başlangıç (61 beyit)
Belgrad şehri, güzeller (28 tasvir)
Hitap (13 beyit)

Toplam 261 beyittir.

Hayretî, şehrengize uzun bir yakarış (münâcât) ile başlamaktadır. 46. beyitte biten bu yakarışta şair önce, dertli, hasta ve kimsesiz vs. olduğunu söylemekte, 5. beyitten başlayarak bu halinin manevi yoksulluktan, bu dünyanın benliği, nefsi doyurup oyalayacak nesnelerine çokça kapılmaktan ileri geldiğini açıklamaktadır. Bir türlü mana perdesini açamamış, bu şekil veya sûret âleminde kalmıştır, meyhanelerde dolaşıp kendini içkiye vurarak, gördüğü güzellere kapılıp onların kuru sevdasına başını salmıştır. İstediği aşk, gerçek aşk yani Tanrı sevgisi, sarhoşluk da elest meclisinde, ruhlar alemin-

[19] İlyas Yazar, "Dürrî'nin Şehrengizinden Gümülcine'ye Bakış", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 2/2, Erzincan Spring 2007, s.770-789.

deyken görüp sarhoş olduğu ilâhi güzelliktir. 47. beyitten başlayarak 61. beyite kadar kendi kendisine öğüt vererek aşıklığın ve er kişi olmanın gerçek yolunu salık verir. 61. beyitten itibaren eli açık olan Husrev paşa'yı övmeye başlar. Yeni alınmış bir serhad şehri olan Belgrad'da birçok gözüpek gazi beyler vardır. Bunlar içleri temiz, sevmesini bilen, dünyanın da tadını çıkaran kişilerdir. 74. beyitte şehrin bir diğer özelliğinden, güzellerinin bolluğundan söz etmeye başlar. Bunlar, güzelliklerine âşık olanlarla bağda bahçede dolaşıp meyhanelerde eğlenirler. Fakat şair kimsesiz ve yalnızdır. Daha sonra 28 güzeli tasvir etmeye başlayacak olan şair ilk başta Mehmed'den bahseder. 28 güzeli isim ve lakapları üzerinde mana ve söz oyunları yaparak anlattıktan sonra şair, Belgrad şehrinde kendisinden bahsettirip maddi ve manevi faydalar sağlayacak bir eser bırakmak için yazdığı şehrengizi bitirir. Bu şehrengizde Belgrad'la ilgili açık ve belli bir şey yoktur. Şehrin hiçbir semtinden, bir mimari eserinden söz edilmemiştir. Tasvir ettiği kişilerin mesleği veya giyim kuşamıyla ilgili hemen hemen hiç bir şey söylenmemiştir. Bu bakımdan tarih, sosyoloji ve etnografya bakımından bize hiçbir bilgi vermemektedir.

7. Hayretî-Yenice Şehrengizi

Bahar tasviri (30 beyit)
Güzeller (10 tasvir)
Hâtime (14 beyit)

Toplam 96 beyittir.

Şehrengiz bir bahar tasviriyle başlar. Bahar gelmiş, soğuk rüzgarlar dinmiş, çimenler yemyeşil olmuş, nergis, yasemen, lale, gül gibi çiçekler açılmıştır. Bülbüller mahabbet sözleri söylemekte, gül onu dinlemektedir. Devamla "*Yenice şehrini firdevs cenneti görse gıbta eder. Her tarafı gonca ağızlı, gül yüzlü, servi boylularla doludur. Divâneleri, perişanları çok fakat bir bülbülleri yoktur*" der. Daha sonra güzelleri tasvire başlar. Bu tasvir de mahbubların isimleri ve meslekleri etrafında şekillenir.

Birinci güzelin adı Mustafa'dır. İkinci güzelin adı İbrahim'dir. Üçüncü güzelin adı Husrev'dir. Dördüncü güzel yine İbrahim'dir. Beşinci güzelin adı Yusuf'tur. Altıncı güzelin adı Murad'tır. Yedinci güzelin adı Terzi Mustafa'dır. Sekizinci güzel Alem Şah. Dokuzuncu güzel ise Mehemmed'tir mesleği de helvacılıktır. Onuncu güzelin adı Hüseyn'dir. Bundan sonra sonuç bölümü gelmekte, şair, Hüseynin aşkına tutulduğunu, o aşkla içinin aydınlandığını, mahabbet potasında eridiğini söylemektedir. Bu aşk onun işlerini ve halini düzeltmiştir. Dünya zevkleri onun nazarında artık zillettir.

Hayretî'nin bu şehrengizi gerek muhteva, gerek söyleyiş bakımından kendisinin Belgrad şehrengizi ile bile kıyaslanamayacak kadar düşük bir seviyededir. Bize Yenice şehri hakkında hemen hemen hiçbir şey vermez. Diğer şehrengizlerde bulduğumuz sosyal ve etnolojik bilgilerden hiçbirine bunda rastlamıyoruz. Sanat bakımından da Hayretî'nin ününe yakıştırılamayacak kadar düşüktür.

8. Hacı Derviş-Mostar Şehrengizi

Başlangıç (79 beyit)
Güzeller (37 tasvir)
Hâtime (22 beyit)

Toplam 287 beyittir.

Mesnevi nazım şekliyle yazılan şehrengiz, aruzun mefâîlün / mefâîlün / feûlün vezniyle kaleme alınmıştır. Mostar şehrengizi'nde 39 güzel tanıtılmaktadır. Eser, 79 beyitlik *sebeb-i te'lif* bölümü ile başlar. Güzelleri görünce kendinden geçtiğini, aklının başından gittiğini ifade ederek söze devam eden şair, *asıl bölüm*'de de güzellerin önde geleni olarak ifade ettiği *"Selim"* adlı güzeli metheder.

Şair, aşk karşısındaki tavrını ifadeden sonar, aşkın özelliklerini dile getirirken, Mostar'ın güzellerini övmediği ve cefakârlarını da yermediği için Mostar'ın âşıklarının sitemine maruz kaldığını ifade ederek ısrarlara fazla dayanamadığını ve Mostar'ın güzellerini methetmek için canla başla çalışacağını belirtir. Daha sonra 5 beyitle Mostar şehrini över.

Bu övgüde Mostar'ın huri ve gılmana benzeyen güzelleriyle cennet gibi olduğu, dünyada eşi ve benzeri bulunmadığı, baharının cennetten bir iz taşıdığı, saba rüzgarının gümüş ve inciler saçtığı, velhasıl Mostar'ın güzelliklerinin tariff edilemeyeceği, safasını sürmeyenlerin bunu anlayamayacağı ifade edilmektedir. Mostar şehrinin güzelliklerinin tasvirinden sonar şair, Mostar'ın güzellerini methetmenin güç olduğunu; yine de bu güzellerin hatırları kalmasın diye her birini baştan ayağa methetmeye karar verdiğini ve böylelikle bunların isimlerinin kıyamete kadar anılmasını, bu şehrengizin dostlar arasında eğlence kaynağı olmasını istediğini belirtir ve hayır ile anılmayı diler.

Hayırla anılmayı diledikten sonra Mostar'ın güzellerinin anlatıldığı *asıl bölüm*'e geçer. Bu bölümde şair 39 güzeli över. Güzellerden, mukaddime bölümünde de methedilen *Selim* övgüsü için 6 beyitlik bir övgü yapmış, bir güzeli 4 beyitlik bir övgüyle, diğer güzelleri de 5'er beyitlik övgülerle anmıştır. Şair övgüsünü yaptığı gençlerin/güzellerin –biri hariç– hepsinin ya adlarını ya da unvanlarını belirtmiştir. Hiçbir yerde başlık kullanmamıştır. Şair, ilk beyitte güzelin adını veya unvanını vermiş, müteakip beyitlerde ise uğraşını belirtip övgüsünü yapmıştır.

"Ey adı güzel kişi! Bu şehrengiz tamamlandı ve beklenen tek şey hayır duadır." Şeklindeki bir geçiş beytiyle 20 beyitlik *hâtime*'ye geçer. Hâtime'den sonar şair, üç beyitten oluşan bir tarih kıtası söyler ve *"Muradun hasıl oldı yine Derviş"* mısraı ile, eserin tarihini 1040/1630 olarak belirtir ve *"Tamam şud bi-avni'llahi Te'ala"* ifadesiyle de eserini bitirir. Bu eser, Mostarın o zamanki çarşı yaşantısından bazı kesitler sunar. Düğmeci-ilikçi, ticaret erbabı, mücellid, kahveci, müezzin, hatip 1 kez; baba mesleği olarak basmakçı/ayakkabıcı, sipahi, kapudan, terzi gibi çarşı esnafına mensup kişilerin meslekleri eserde geçmektedir. Ayrıca 5 yerde de meslek olarak ilim erbabı geçer. Güzellerin karakter özelliklerinden de

bahsedilmiştir. Bu özellikler, bazen meslek veya lakapla ilgili gösterilir.[20]

9. İshak Çelebi-Üsküp Şehrengizi

105 beyittir.

Şair bu şiirinin sonunda, Üsküp'ü över: Bahar mevsimi gelmiş, Üsküp bir cennete dönmüştür. Üsküp'ün gönüllerin sevgilisi, canlar safası olan gönül alıcı güzelleri/gençleri pek çoktur. Her biri can dostu, gönüller sevgilisi pehlivanlardır. Ama bunların hepsine yer vermek mümkün olmadığından altı tanesini seçip tanıtabilmiştir.

10. İsmi belli olmayan bir şair-Siroz Şehrengizi

Başlangıç
Güzel tasvirleri (28 güzel)

Hâtime

Yazarı belli olmayan bu eser şöyle başlıyor:

Elâ iy âşık-ı şûrîde-meşereb
Sirişti ışk u sevdâdan mürekkeb
Gel imdi pendümi cânile gûş it
Dem-i köhne bahar irişdi cuş it
Husûsâ şehr-i Siroz ola ma'mur
Güneş yüzlülerile ola meşhur

gibi beyitlerle başlangıç manzumesini yapan şair daha sonra 28 güzeli 3'er beyitle tasvir ediyor. Tasvirler bittikten sonra şu beyitlerle eser tamamlanıyor:

Tamam oldı eğerçi medh-i hûban
Velî olmuşdurur berveçh-i noksan
Ümiz oldur ki erbâb-ı maarif
Bunun noksanına oldukda vâkıf
Kusurını ide islâh bir bir

[20] Beyhan Kesik, "Yeni bir nüshadan hareketle Hacı Derviş'in Mostar Şehrengizi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Vol. 5/3, Erzincan Summer 2010.

Yehud ol semtine olmaya nâzır[21]

11. Maksadî-Yenice Şehrengizleri
a. İlk Yenice Şehrengizi

Maksadî'nin şiirlerinin derlendiği mecmuada Yenice şehri için iki ayrı vezinde yazılmış iki şehrengiz mevcuttur. İlk şehrengiz, mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün vezniyle yazılmıştır. Bu şehrengiz 65 beyittir. Şehrengiz şairin kendisinden önce yaşayıp nam bırakmış ve bu dünyadan göçmüş kişileri de söz konusu etmesi hasebiyle farklı bir özelliğe sahiptir. Şair Şehrengiz'e gökyüzü tasviriyle başlar. Âlemi hayranlıkla seyredip kendi perişan hâlini sorgularken Selanik miri Zeynel Paşa'nın kendisine sunduğu lütuf kadehiyle ihya olduğunu, Paşa'nın fermanıyla Yenice şehrine geldiğini belirtir. Bundan sonra şair şehrin övgüsüne geçer.

Anun fermân-ı lutfıyla Yenice şehrine geldüm
Teferrüc eyledüm dâr-ı diyârını çü ser-tâ-ser
Müferrih şehr imiş Şirâz-ı Rûmı çün nazar kıldum
Letâfetde İrem gül-zârıdur ehl-i dile manzar

Şehrengizde şair Yenice şehrinin güzelliklerini vasfederken bu şehrin cennetten bir köşe olduğu; havasının, suyunun, insanının eşsiz olduğu gibi diğer şehrengizlerde görülen klişe ifadelere başvurur. Ona göre şehir Rumeli'nin Şiraz'ıdır. Şair bundan sonra şehir ahalisinin övgüye değer özelliklerini methiye üslubunda kaleme alır.

Maksadî bu ifadelerin ardından kendi ifadesiyle:
Bu zikr olanlarun kimi bekâya eylemiş rihlet
Henüz kimi vücûd iklimine serdâr u ser-asker

beytiyle ölmüş ve yaşayan yirmi beş kişinin övgüsüne başlar. Bu kişiler şunlardır: Yusuf Sîneçâk,

Hayâlî, Sırrî Efendi, Gâzî Evrenos Beg, Aynî Beg, Hamdi Ahmed Beg, Süleyman Beg, Hüseyin Çelebi, Sü-

[21] Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 45.

leymân Beg, Şeyh Ataullah, Hâletî Beg, Usûlî Beg, Fâzıl Çelebi (İlâhî), Günâhî Dede, Agehî, Fehmî Efendi, Aşkî, Rûhî, Ali Dede, Koçi Efendi, Ömer Çelebi, Kelâmî Çelebi, Yalman Çelebi, Fehmî Efendi ve Misalî Dede.

Şair güzellere duayla şiirini sonlandırır.

b. İkinci Yenice Şehrengizi

Maksadî'nin ikinci Yenice Şehrengizi ise mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün vezniyle yazılmıştır. Maksadî'nin bu ikinci Şehrengizi beyit sayısı ve bahsi edilen kişi sayısı bakımından ilkinden daha hacimlidir. Şehrengiz 188 beyitten oluşmaktadır. Bazı sayfalarda derkenara yazılmış ancak silinti, leke ve yırtılma gibi sebeplerle okunamayan bazı beyitlerin de Şehrengiz'le ilgili olma ihtimali vardır. Bununla beraber Şehrengiz metninin kompozisyon açısından bütünlük taşıdığı ifade edilebilir. Yazma mecmuada bu Şehrengiz metninin arasına diğer Yenice Şehrengizi ve İştib Şehrengizi'ne ait bazı bölümler yazılmıştır. Bu nedenle Şehrengiz metninin farklı sayfalara düzensiz yazılan bölümleri tarafımızdan anlatım akışına uygun olarak çeviriyazı metne yerleştirilmiştir.

Şair, Şehrengiz'ine nefsine esir oluşundan, günahkarlığından, kusurlarının çokluğundan yakınarak başlar ve günahlarının bağışlanması için Allah'a yakarır. Şair, dünyayı dolaşmaya başladığını ve yolunun bağları cennet bahçeleri gibi güzel, gönle ve cana sefalar veren bir şehre düştüğünü belirtir. Bu şehrin her yanından pınarlar doğup nehirler akmaktadır. Şair bu güzel şehrin ahalisini ziyaret ettiğini belirtip halkının özelliklerini nakleder. Ahaliyle olan bu tanışıklık ve sıcaklıktan sonra şair bu kişilerin isimlerini anmak ve onları övmek maksadıyla bir şehrengiz yazmaya koyulduğunu ifade eder. Bu şehir Vardar Yenicesi' (Yenice-i Vardar)dir. Yenice şehrinin yaylağı, suyu, bağı, bahçesi, mesire yerleri ve ovası hayli güzeldir. Çınar'ı meşhur mesire yeridir. Şair bu bölümden sonra vasfedeceği güzellerin genel özelliklerini anar.

Şair bu güzellerin adlarını anmaya başlar. Şairin zikrettiği yirmi sekiz kişi şunlardır: Kadızade Mustafa, Koçi Efendizade Ahmed, Müderriszade Abdullah, Hacı Pervizzade Yusuf, Bâlîzâde Ahmed, Hacı Koçizade Mahmud, Abdullahzade Ahmed, Bâkî Şah, Abdî Şahzade Ahmed, Me'munzade Ahmed Çelebi, Semercizade Muhammed, Hasan, Yusufzade Muhammed, Hacı Musazade Yusuf, Kerimzade Ömer Çelebi, İbo, Nalbandzade Mahmud, Bâli Şah, Hacı Hüseyinzade Mehmed, Tuzcuzade Muylı, Rûhî Bâli, Muylızade Muhammed, Muylı Şah, Kurdzade, Muylı İbn-i Dellal, Hümazade Mustafa, Salarzade Bâkî Bâlî, Muylızade Bakî.

Bu Şehrengiz'de ilkinden farklı olarak şairin kendisinden önce yaşayan ve şiir sahasında şöhret bulan şairlerin isimleri zikredilmemiştir. Kişilerin çoğu babalarının adları veya meslekleriyle anılmıştır. Şair geleneğe uyarak bu kişilerin vasıflarını genel-geçer ifadelerle zikredip, isimlerin veya lakapların anlamlarına uygun çağrışımlara uygun nitelemelerde bulunmuştur.

Maksadî Şehrengiz'iyle ilgili kusurlarının hoş görülmesini ister. Bundan sonra hem kendi günahlarının affı hem de methettiği güzeller için dua eder. Şair dualarını eserini okuyacaklar için sürdürür. Yenice şehrinin her türlü afet ve tehlikeden uzak olması için duasına devam eden şair şehre teşrif eden ve adı verilmeyen devlet yöneticisi ve şehrin hâkimi için de dua eder. Güzellerin övgüsünün yapıldığı bölümden sonraki kısımlarda anlamsal olarak sık tekrar göze çarpar.

12. Maksadî-İştib Şehrengizi

Maksadî'nin kaleme aldığı İştib Şehrengizi şehir ve güzelleri hakkındadır. İştip Şehrengizi de mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün vezniyle yazılmıştır. Yüz yirmi iki beyitten oluşmaktadır. Şair Şehrengize Allah'ın yaratma gücünün ve yüceliğinin anlatıldığı tevhidle başlar. Bundan sonra nasihat-name üslubuyla Allah'ın emirlerine uyarak yaşamayı ve Hz. Muhammed'in sünnetine tabi olmayı öğütledikten sonra hasbihal tarzında kendi acizliğini ve günahkârlığını belirtir. Bu beyitlerin ardından ibadet etmesine engel bir güzelden ve ondan ayrı

kalmanın verdiği kederden şikâyet eder. Şair bu derbederlikle gezip gönlünü eğlendirecek, kendisine sefa verecek bir şehir aradığını, gönül ehli birinin de bu şehrin İştip olduğuna işaret ettiğini ve böylelikle bu şehre geldiğini ifade eder. Şair şehrin ve ahalinin tasvirinden sonra Murtaza Mustafa Paşa'nın övgüsüne geçer. Şehir içindeki mekânlardan sadece Kavaklı'nın adı anılır. Şehrin güzellerinin genel övgüsünden sonra bu kişilerin adlarını zikreder. Bu kişiler şunlardır: Dizdarzade Ahmed, Bahadırzade Kerim Bali, Rahim Bali, Çerçizade Muhammed, Ali Bali, Mumcuzade Muslı, Kerimzade İbn-i Poyraz, Muslı Bali, Etmekçizade Mahmud ve Zahid Paşa. Maksadî şehrengizini dua bölümüyle bitirir.[22]

13. Rahmî-Yenişehir Şehrengizi

Başlangıç (yaratılış, 24 beyit)
Günahların itirafı (28 beyit)
Sebeb-i te'lif (151 beyit)
Yenişehir ve güzelleri ve tasvirler (23 tasvir)

Şair 24 beyitlik başlangıç manzumesinde "yaradılış"ı anlatıyor. Sonra:

İlâhî, âciz ü zâr ü nizârem
Giriftâr-ı kemend- zülf-i yârem

beytiyle maksada giriyor. 28 beyit süren bu bölümde suçunu itiraf ediyor. Sonra "sebeb-i te'lif" sayılabilecek başlıksız 151 beyit süren bölümde müderris olarak görevi başına gitmek üzere yola çıktığını Rumeli'yi dolaşarak Yenişehir'e ulaştığını söyledikten sonra, şehri ve şehrin güzellerini övüyor. Nihayet dilberlerin tasvirine geçiyor. 23 tasvirin yalnız sonuncusu 4, ötekiler 3'er beyittir. Eser şöyle bitiyor:

Bu şehrün çok didiler mâh-rûsın
Nice meh-rû gazâl-ı müşk-bûsın
Bunlardur gün gibi meşhur olanlar

[22] Murat Öztürk, "Maksadî'nin Yenice Ve İştip (İştib) Şehrengizleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XI, S.25, Yıl: 2014, s.51-80.

Kemâl-i hüsnile mezkûr olanlar
Güzeller içre bunlardur müsellem
Fakirün bildüği v'Allâhü a'lem[23]

14. Usûlî-Yenice Şehrengizi

Yenice şehri, başlangıç (52 beyit)
Güzeller (8 tasvir)
Hâtime (9 beyit)

Eser tevhid, miraciye, münacat ile aşktan bahseden uzun bir manzume ve küçük mensur bir parçayla devam ediyor. Bu kısım 20 beyit sürdükten sonar şair şöyle devam eder:

Kulın seyreylemişdür Rûm ile Şâmı
Beğendüm lîk bir âlî makamı
Yenice şehridür Vardar ilinde
Ki misli ne Hıtâda var ne Çinde

Şehrin askerler, beyler, bilginlerle dolu olduğunu söyledikten sonra güzellerinden bahsediyor. Bunlardan birine âşık olduğunu söyleyerek gece ve sabah tasviri yapıyor; sonar bir arkadaşının yanına gelerek:

Yenice şehrinün dilberlerini
Serîr-i hüsnde serverlerini
Öğüp a'lalârını beğlerini
Güzellikde kamudan yeğlerini
Eğer medhedebilürsen güzeldür
Katı bir nicedür gaayet mahaldur

dediğini anlatıyor. Şair biraz nazlandıktan sonra razı oluyor. 52 beyitlik bu başlangıç manzumesinden sonra 8 dilberi tasvir ediyor. Birinci tasvir 7, dördüncü 8, ötekiler 4'er beyittir. Şair 9 beyitlik bir "hâtime" ile eserini tamamlıyor.[24]

15. Vahid Mahdûmî-Yenişehir-i Fenar Şehrengizi (Lâlezâr)

Yaratılış konulu tevhid (12 beyit)
Nat (10 beyit)

---

[23] Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 36-37.
[24] Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 29-30.

İtiraf (18 beyit)
Sebeb-i te'lif (158 beyit)
Bahar tasviri (47 beyit)
Güzeller (10 tasvir)
Dört güzelle gezinti (139 beyit)
Dua

Toplam 524 beyittir.

Lâlezâr

Mahdûmî, şehrengiz sahibi divan şairlerinden biridir. Lâlezâr adlı şehrengizini, yeniden İstanbul'a dönünceye kadar yaşamak zorunda kaldığı, fakat tanıdıktan sonra gerek insanlarını ve gerekse doğal güzelliklerini çok beğendiği, dönemin önemli Türk şehri Yenişehr-i Fenar (Larissa) için kaleme almıştır. 21 Aralık 1747 yılında Müftî-zâde Said Mehmed tarafından istinsah edilen nüshanın baş kısmına, adı geçen müstensihin düştüğü *"Merhum Mahdûmî Yenişehir'de menfâ iken isti'fâ içün Kapudan Mustafa Paşa'ya nevzemîn yapup irsâl itmişdür"* şeklindeki kayıttan da anlaşılacağı üzere, eser, Kaptan Mustafa Paşa'ya sunulmuştur.

Lâlezâr, Feilâtün Mefâilün Feilün aruz ölçüsüyle meydana getirilmiş toplam 524 beyitlik bir mesnevidir. Nerede ve niçin yazıldığı ve neden bu isimle anıldığı gibi hususlar, sebeb-i telif niteliğindeki ilgili bölümden öğrenilebilmektedir. Buradaki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Mahdûmî, padişahin emriyle İstanbul'dan uzaklaştınldıktan sonra nihai olarak Yenişehir'e gelir ve burada yerleşir. Zamanla yeni dostlar edinir ve şehrin edebi muhiti içine girerek zevkli günler geçirmeye başlar. Bir gün şehrin ileri gelen dört kişisi (güzeli), buranın son derece güzel yerleri olduğunu, halkımn güzel insanlardan oluştuğunu dile getirerek Yenişehir için bir şehrengiz yazmasını teklif ederler ve yazacağı eserin Lâlezâr adıyla anılmasım isterler. Mahdûmî, Lâlezâr'ı, bu talep üzerine kaleme aldığını bildirmiştir:

İsm-i sâmîsi Lâlezâr olsun
Ehl-i irfâna yâdigâr olsun

Çün o subh-ı bahâr olınsa neşîd
Diyelüm ana Lâlezâr-ı Vahîd

Gerek üslup, gerekse içerik bakımından şehrengiz türünün başarılı örneklerinden sayılan Lâlezâr, 19 ayrı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında yer alan; Tevhid, Na't-i Cenab-ı Fahr-i Rüsül, İtibar-ı Günahkarî-i Hod, Bâdî-i Nazm-ı Lâlezâr-ı Bütân (Sebeb-i Te'lif) ve Sıfat-ı Nevbahâr-ı Şûrengiz başlıklı kısımlardan sonra tamamı erkek güzellerden oluşan; Çukadaroğlu, Mustafa ibni Musa, Monla (Kızmito), Es'at İbni Kırlankıç, Gümrükci kayını Aynî Hüseyin, Mustafa Tokuç-zâde, Varda-zâde Monla Ali, Hacı Kerpiç İbrahim oğlu Mustafa, (birbiriyle adaş olan) Ali Paşalar, Tuz Muhammed oğlu Abdurrahman, Demirci-zâde Hüseyin ismindeki 11 güzel, ayrı ayrı övülür. Güzellerin ardından Hâtime ve Der Temâşa-yı Âlem-i Envar başlıklı iki kısım yer alır. Sonunda ise Medh-i Kapudan Paşa ve Arz-ı Hâl-i Vahîd başlığı altında, şairin, Kaptan Mustafa Paşa'ya yazdığı arz-ı hâl bulunmaktadır. Burada Mahdûmî, yeniden İstanbul'a dönebilmek ümidiyle, başından geçen olayları ve çektiği sıkıntıları bir bir anlatır.

Lalezar'ın muhtevasından yola çıkarak, sosyal ve kültürel hayatıyla, çeşit çeşit insan tipleriyle, eğlenceleriyle, mimari eserleriyle, koruları, bahçeleri, mesire yerleri ve içinden geçen nehriyle, Yenişehr-i Fenar'ın o dönemdeki özellikleri hakkında yeterli bilgiler edinmek mümkündür.

Yine adından yola çıkarak, o dönem çok meşhur olan lale çeşitlerinin eserin içerisine serpiştirilmiş olabileceği gözden kaçmamştır. Lâlezâr'a, lale çeşitleri göz önünde tutularak bakıldığında, bir çok kelimenin aslında bir lale adı olduğu gözlenmiştir. *"ruh-ı nu'manî"*, *"çelebi lâlesi"* (339.beyit), *"pabuccı lâlesi"* (319.beyit), *"sinân"* (122.beyit), *"mülûkî"*, *"asafî"* (101.beyit), *"nîze-i gülgûn"* (83.beyit), eserde adları belli olan lale çeşitlerinden bir kaçıdır.[25]

[25] Bahattin Kahraman, "Vahîd Mahtûmî", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, S.27, İstanbul 2006, s. 100-102.

Osmanlı yönetiminde bulunduğu yıllarda nüfusunun çoğu Türklerden oluşmaktaydı. Bu yıllarda nüfusunun 25.000'den fazla olduğu bilinmektedir. İçindeki Türk dönemi yapılarıyla, Türk kültür ve medeniyetini yansıtan önemli yerleşim merkezleri arasındadır.

16. Zâ'fî-İştib Şehrengizi

Bu dünyâ-yı denîyi itmeyüp kayd
Gezerdi dehr içinde arayup sayd
Dilerdi sayd ide dahı gazâli
Gör âhir n'oldı ol şûrîde-hâli
Gezerken mîşe-i gerdûn içinde
San ol mecnûn gibi hâmûn içinde
İrişdüm bir diyâr-ı cân-fezâya
Naîm-âsâ makâm-ı dil-güşâya
Konulmış İştife nâm ol diyâra
Hevâsı benzemiş dâru'l-karâra

Za'fî'nin İştip şehrengizi mesnevi türüyle yazılmıştır ve 83 beyitten oluşmaktadır. Bu beyitlerde gençliğin bir nimet olduğunu ve seyahat tutkusunu anlatmak için şair İştip şehrinin güzelliklerini anlatmaya başlar. Bu arada Pınarbaşı adında bir yöreden de bahseder ki bu yöre muhteşem tatlı suları barındırdığı için özellikle bahar aylarında herkes tarafından ziyaret edilir. Daha sonra 6 beyitle İbrahim, Ali Balî, İslam, Muşti Ali ve Sultan Mahmud adlı şahısları över ki bu şahıslar İştip şehrinin değişik karakterleriyle tanınmışlardır. Şehrengiz türünün neredeyse bütün örneklerinde görüldüğü gibi bu mesnevi de *arz-i hâl* ve *dua* ile sona erer. Bu eseri 5 beyitlik bir gazelle bitirdikten sonra şair bu eserini 1540 (H. 947)'de yazdığını ilan eder.

Olup her biri hüsn ile ser-efrâz
Semend-i nâz ile cevlân itsün
Dil-i âşık belâ sahrâsı içre
Dokunsun taşlara efgân itsün
Bu denlü itdi Za'fî medh-i hûbân

Begenmezse eger yârân itsün[26]

17. Zâ'fî-Moton Şehrengizi

Toplam 111 beyittir.

Manzume, mesnevi nazım şekliyle ve aruzun *mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün* kalıbıyla yazılmıştır. 1-25. beyitler arasında Allah'a nida ile başlayan Za'fî, sevgilinin zülfünün müptelası ve esiri olduğunu söyleyerek günahkârlığını ve nefsine uyduğunu anlatmış. Eğer günahlarına bakılsa cehennem çukuruna atılması gerektiğini ancak Allah'ın rahmet deryasının sınırsız olduğunu, önüne set çekilemeyeceğini, bu sebeple ne kadar asi ve günahkâr olsa da mahşer gününde onun kendisini rüsva etmeyeceği ümidiyle lütfunu umduğunu belirtmiştir. Aczini bildirerek niyaz eden Za'fî, Hz. Peygamber'in de şefaatini dilemiş, onun sancağının altıda olmak için duada bulunmuştur.

Manzumenin 26-36. beyitleri *sebeb-i telif* bölümü olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu beyitlerde şair içinde bulunduğu zamanı haber veren bir bahar imajıyla âlemi, bülbüllerin şen ötüşleriyle dolu bir gül bahçesine benzeterek sözlerine başlar. Devamında ise güneşin hamel burcunda olduğunu söyleyerek nevruz vaktini işaret eder. Daha sonra bu zamana uygun benzetmelerle tabiatı resmetmeyi sürdürür: Cem'in kadehi gibi olan laleleri, çiçeklerle donanmış dağ ve ovaları anlatır. Ancak âlemin yeniden hayat bulduğu ve güzellik kazandığı bu bahar zamanı, âşıkları sevdaya düşürmüştür. Bahar onları okyanus dalgaları gibi coşturarak, heveslerine kapılmaya ve sersemliğe sevk etmiştir. Za'fî de böyle bir ruh hâlinde çaresiz, düşkün ve miskin bir hâlde sevgilinin ayrılığı ile mahzun ve gamlıdır. Yalnız başına derdiyle yanıp otururken baharın hâlleri kendisine tesir eder ve gamlı gönlünü mutlu kılmak için etrafını seyretmeyi, seyahat sanatını kendine rehber ederek bu âlemi baştanbaşa gezmeyi düşünür 37-39. beyitler arası ise *girizgâh* mahiyetindedir.

---

[26] Bilal Çakıcı, "The Shahrangiz of Shtip by Za'fi", *International Journal of Central Asian Studies*, Vol.14, 2010, s.97-106.

Seyahate başlayan şair, gezerken gönül açan hoş bir makama gelir. Çünkü burasını görünce gönlündeki keder gider ve divane gönlü buraya mail olur. Burası öyle bir yerdir ki kişinin canı ferahlık bulduğu gibi dahası buraya ikinci firdevs dense yeridir. Za'fî etkisinde kalarak tasvir ettiği ve çok beğendiği bu yerin adının *Moton* olduğu 40. beyitte haber verir.

Şehrengizin 40. beytinden sonra şair, Moton'u anlatmaya başlar. Bu kısım güzellerin tavsif edildiği 56. beyte kadar devam eder. Bu beyitlerde genel itibarıyla divan şiirinin anlatım kalıpları içinde şehrin övgüsüne yer verilmiştir. Şehrin gerçek manada tarihî ve doğal güzelliklerini ya da gezip görülecek yerlerini söz konusu etmeyen Za'fî'nin Moton'a dair verdiği en net bilgi şehrin konumuna dairdir. Buna göre her yanı menekşe, gül nergis ve susam çiçeğiyle süslü Moton bir kale ile ve bu kalenin etrafı da denizle çevrilidir. Moton hakkında bilgi verilen kısımda şehrin müstahkem bir kale ile korunduğu belirtilmişti. Dolayısıyla şairin de şehre dair en dikkat çekici unsur olarak kalesinden bahsetmeyi gerekli bulduğu anlaşılmaktadır.

Moton hakkındaki sözlerini uzatmayan Za'fi, sözü hemen şehrin güzellerine getirerek gümüş bedenli, yasemin tenli, lale yanaklı güzel yüzlülerden bahseder. Bu şehrin güzellerinin sayı bakımından çokluğunu vurgulayarak, hepsini vasfetmenin mümkün olamayacağını söyler. Ancak her biri güzellik burcunun ay yüzlüsü olan sevgililerden önde gelenlerini ismiyle ve suretiyle anlatacağını, diğerlerinin de bunlarla kıyaslanmasını ister.

Za'fî'nin Moton şehrengizinde güzellerin övgüsü 56. beyitten itibaren başlar ve 101. beyte kadar sürer. Şair bu kısımda isimleri *Memi Rûmoğlu, Derbân-zâde Mustafa, Dizdâroğlu Ahmed, Hasırcı-zâde Mahmûd, 'Ubeydullâh, Turmuş, Ağa-zâde Mahmûd Bâlî, Dervîş, 'Ali Bâlî* olan dokuz güzelin tavsifine yer verir. Her güzel beş beyit içinde anlatılmıştır. İsimlerden anlaşılacağı üzere *güzeller babalarının adı* ile ve *kendi adıyla anılanlar* şeklindedir. Bundan başka lakap,

meslek ya da yaşadığı yerle vs. ilgili isimlendirilmeler görülmez. Diğer taraftan bu güzellerin tasvir edilişi şehrengiz türünün yapısına uygunluk gösterir: hindû benli, ahu gözlü, güneş yüzlü, hokka ağızlı, inci dişli, yanağı ayna, gül budağı vb. surette; kan dökücü, naz ve cefa fennini ezber etmiş, cahillerle ülfet eden, âşıkların gönlüne ateş vuran vb. huydadır. Başka bir ifade ile Za'fî'nin tasvirleri ideal güzelliğin tarifi şeklinde olup, güzellerin somut olarak tasavvur edilmesi mümkün değildir, dolayısıyla bu anlamda bir orijinallik taşımaz.

Şair Moton şehrinin kendi söylediğine göre önde gelenlerini anlatmış, hepsinin mesleğini açıkça ifade etmemiş ancak seçtiği kelimelerin çağrışımlarıyla mensup olduğu zümreyi ima etmiştir.

Güzellerin anlatıldığı beyitlerden sonra gelen beyitler dua ve hâtime niteliğindedir. Bu kısımda şair, önce bu güzellerin güzellik tahtı üzerinde mutlu ve âşıklara yar olarak var olmaları için dua eder. Sonra sözü kendisine getirerek güçsüzlüğünü ve günahkâr oluşunu vurgulayarak Allah'a sığınır ve Peygamberin şefaatini diler. Şehrengiz bu söyleyişlerle tamamlanır.[27]

Sonuç

Şehrengizler kültür tarihimiz için önemli ve değerli eserlerdir çünkü yazıldıkları dönemin insanını, toplum hayatını, güzellerini, halkın yaşamını, tabiî ve tarihi güzelliklerini konu edinirler. Şehrengizler, şairin kendi çevresindeki insanlardan ve içinde yaşadığı toplumdan kesitler vermesi bakımından Osmanlı şiirinin en özgün türlerinden biri sayılır. Yazıldıkları dönemin toplum hayatının birer tanığı olan şehrengizler tasvir edilen yerlerin doğal güzellikleri yanında eğlence mekânları, buralardaki yaşayış, gelenek, âdet ve inançlar bakımından kültür tarihimiz için önem taşır.

---

[27] Zehra Göre, "Za'fî-i Gülşenî'nin Moton Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi/Journal of Ottoman Legacy Studies*, C.II, S.4, Kasım 2015, s.41-57.

Günümüzde mevcut olmayan meslekler hakkında bilgi verilmesi, bu mesleklerle ilgili geleneklerin aktarılması, tasvir edilen kişilerin mesleklerine ve sosyal durumlarına göre giyeceklerinden eğlence anlayışlarına kadar birçok mahallî renk ve motifin sunulması gibi özelliklerinden dolayı şehrengizler ayrıca bir tür belge niteliğindedir. İçerdikleri mizahî unsurlarla orta tabaka insan tipinin eğlencelerine de ışık tutan şehrengizler bütün bunları bir divandan daha canlı şekilde yansıtmaktadır ve adeta divan şiirinin dış dünyaya açılan pencereleridir. Bu çalışmada da Balkan coğrafyasında bulunan şehirler hakkında yazılmış bu müstakil eserler incelenmeye ve tanıtılmaya çalışıldı.

Kaynakça

Akkuş, Metin, "Şehrengiz", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.

Canım, Rıdvan, *Divan Edebiyatı'nda Türler*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.

Çeltik, Halil, "Rumeli Şairlerine Göre Rumeli Coğrafyası", *38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007 Ankara) Bildiriler*, C.I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 419-443.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.

Dursunoğlu, Halit, "Klasik Türk Edebiyatı'nda Bir Şehrin Güzelleri ve Güzellikleri İle İlgili Eserler (Şehrengizler)" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C.II, 2003, s. 57-74.

Gibb, E. J. Wilkinson, *Osmanlı Şiir Tarihi History of Ottoman Poetry* I-II, Tercüme Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

Göre, Zehra, "Za'fî-i Gülşenî'nin Moton Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi/Journal of Ottoman Legacy Studies*, C.II, S.4, Kasım 2015, s.41-57.

Kahraman, Bahattin, "Vahîd Mahtûmî", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, S.27, İstanbul 2006, s.83-108.

Karacasu, Barış, "Eski Türk Edebiyatı'nda Şehr-engîzler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.V, S.10, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 2007, s.259-313.

Kaya, Bayram Ali, "Şehrengiz", *D.İ.A.*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.461-462.

Kesik, Beyhan, "Yeni Bir Nüshadan Hareketle Hacı Derviş'in Mostar Şehrengizi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 5/3, Erzincan Summer 2010, s.368-399.

Kılıç, Filiz, *Meşâirü'ş- Şuarâ İnceleme-Metin*, 3 cilt, İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1957.

Özkırımlı, Atilla, "Şehrengiz", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990.

Öztürk, Murat, "Maksadî'nin Yenice Ve İştip (İştib) Şehrengizleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XI, S.25, Yıl: 2014, s. 51-80.

Pakalın, Mehmet Zeki, "Şehrengiz", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, s.327

Pala, İskender; *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010.

Tığlı, Fatih, "Klâsik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Vol. 2/4, Erzincan Fall 2007, s.763-770.

Turan, Lokman, "Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, S.37, İstanbul 2011, s.49-76.

Yazar, İlyas, "Dürrî'nin Şehrengizinden Gümülcine'ye Bakış", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Vol. 2/2, Erzincan Spring 2007, s.770-789

RUMELİ ŞEHRENGİZLERİ VE BU ŞEHRENGİZLERDE RUMELİ

Shehrengizs of Rumeli and Rumeli in Shehrengizs

Zehra Göre*

Özet: Rumeli, Osmanlı Devleti'nin önemli bir kültür ve sanat merkezidir. Tezkirelerde Rumelili olduğu söylenen sanatçıların sayı bakımından çokluğu Rumeli'yi divan edebiyatı açısından da ayrıcalıklı kılar. Söz konusu Rumelili sanatçılar divan edebiyatına önemli katkılar sağladığı gibi bazı konularda öncülük de etmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan ve bir süre şairler arasında adeta yazılması moda haline gelen şehrengiz türünün ilk örneğinin Priştineli Mesihî'ye ait olması ve Rumelili şairlerin kalemleriyle gelişme göstermesi bunun en güzel örneğidir. Diğer taraftan Rumeli'nin şehir, kasaba, dağ, nehir vs. gibi unsurlarının divan şiirine malzeme olduğu görülmektedir. Şairler bunların etrafında şekillenen hayallerle beyitler yazmışlardır. Ayrıca Rumeli şehirleri için müstakil şiirler ve şehrengizler yazarak bu şehirleri edebiyat tarihine mâl etmişlerdir. Hayretî'nin Belgrad ve Yenice Usûlî'nin Yenice, İshak Çelebi'nin Üsküp, Maksadî'nin Yenice ve İştip, Defterzâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz, Dervîş'in Mostar, Dürrî'nin Gümülcine ve Moton, Za'fî'nin Yenice, İştip, Âbkır, Moton şehrengizleri buna örnek olarak gösterilebilir. Çalışmada Rumeli şehirleri adına yazılmış olan ve tespit edilebilen şehrengizler tanıtılarak, bu eserlerden hareketle Rumeli'ye dair sosyal ve kültürel değerlendirmeler yapılacaktır. Başka bir ifadeyle şehrengizlerin açtığı pencereden Rumeli şehirleri izlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rumeli, şehrengiz, divan şiiri, şehir.

Abstract: Rumeli is an important cultural and artistic center of the Ottoman Empire. Tezkires in terms of number of artists said that the majority of the council makes Rumelili Rumelia privileged in terms of literature. He also said Rumelili artists lead on some issues as it provides important contributions to Ottoman literature. XVI. which it began to be seen from almost century and a period of poets writing in the first instance of Pristina type of fashion that has become shehrengizs Mesihî owned and Rumelia show improvements with pen of the poet is the most beautiful example. On the other hand Rumelia cities, towns, mountains, rivers, etc. It is seen that

* (Prof. Dr.), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya/Türkiye, e-mail: zgore@hotmail.com

such elements of that material to the Divan poetry. Poets have written couplets dreams that formed around them. In addition, this city by typing in the name of individual poems shehrengizs for Rumeli cities and towns they have cost him the history of literature. Hayretî's Belgrade and Yenice, Ishak Chalabi's Skopje, Maksadî's Yenice and Ishtip, Defterdarzade Ahmed Cemâlî's of Siroz, Dervish's Mostar, Dürrî''s Gumılcine and Moton, Za'fî's Yenice, Ishtip, Âbkır and Moton shehrengizs shown as an example. In a statement written on behalf of Rumeli cities and detectable shehrengizs introduced, social and cultural considerations will be made about the movement of these works Rumelia. In other words, the window opened shehrengizs Rumeli will try to follow cities.

Keywords: Rumelia, shehrengizs, divan poetry, city.

Giriş

Rumeli, Osmanlıların Balkan yarımadasına verdikleri coğrafi isim ve aynı zamanda bu bölgeyi içine alan eyaletin adıdır. Bizanslıların kendileri ve ülkeleri için kullandıkları Romaioi, Romania kelimeleri İslam dünyasında onların Rum, Doğu Roma İmparatorluğu ülkesinin de "*bilâdü'r-Rûm*" veya "*memleketü'r-Rûm*" şeklinde tanınmasına yol açmış, bu tabirler, Anadolu'nun Türk-İslam hâkimiyeti altına girmesinden sonra Rum ismiyle Bizans idaresinde bulunmuş ve bilindiği üzere Anadolu'yu gösteren bir coğrafi ad olarak yaygınlaşmıştır. Batılı seyyahlar, XIII. yüzyılda Türklerin idaresindeki Anadolu'ya Turquemenie (Turquie) ve Bizans İmparatorluğu'na tabi yerlere Romanie (Romania) demişler, nihayet bu tabir, daha ziyade Ortodoks Yunan mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını ifade etmeye başlamıştır.

Osmanlı Türkleri, Balkanlar için Rum-ili adını Romania'dan almışlar ve Anadolu'ya karşı denizin ötesinde Bizanslılar'dan fethettikleri bölgeler için kullanmışlardır. Başka bir ifadeyle Osmanlı'nın Avrupa'da fethettiği Trakya'dan Balkanlar'a kadar uzanan bölge, Rumeli olarak bilinmektedir. Rumeli'ye bazen Balkanlar denildiği de görülmektedir. Fetih hareketlerine bağlı olarak Rumeli'nin sınırları sürekli değiş-

miş. XVII. yüzyıldan itibaren ise sınırlar daralmaya başlamıştır. Balkan savaşlarından sonra ise Rumeli'deki topraklarımız bugünkü sınırlara gelmiştir.[1]

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti kendi içerisinde pek çok farklı kültürleri barındırmıştır. Bu kültür merkezlerinin yer aldığı coğrafyalardan biri de Rumeli olmuştur.[2] Büyük çoğunluğu şimdiki sınırlarımız dışında kalan Rumeli bölgesinde fetihlerle kısa sürede önemli kültür ve sanat merkezleri meydana gelmiş, Osmanlılar Anadolu'yu ihya etmek için gösterdikleri hassasiyeti Rumeli için de gerekli kılmışlar, bölgede imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Konuya edebiyat tarihi açısından bakacak olursak Balkanlar'daki Türk hâkimiyeti ve ardından gelen uzun barış devresinde ortaya çıkan gelişmelerden bilim, kültür ve sanat da kendine düşen payı almış ve bölgede bu açıdan da büyük bir gelişme görülmüştür.[3]

Bilhassa ilk örneklere rastlanılan II. Bayezid döneminden (1481-1512) sonra ise Edirne, Gelibolu, Saraybosna, Serez, Vardar Yenicesi, Üsküp, Manastır, Filibe, Selanik, Sofya ve Belgrad gibi önemli kültür merkezlerinden ve bunlardan biraz daha az öneme sahip başka beldelerden yüzlerce şair ve yazar yetişmiştir. Tezkirelerden de anlaşıldığına göre Osmanlı Devletinin şair kadrosunun önemli bir bölümünü Rumeli coğrafyası oluşturmaktadır.[4] Bu itibarla Rumeli şairlerinin klâsik Türk şiiri içerisinde ayrı bir yerleri vardır. Bu şairlerin bazı konularda öncülük ederek Klâsik Türk Şiirine önemli katkılar sağladıkları görülmektedir. Edebiyatımızda

---

[1] Halil Çeltik, "Rumeli Şairlerinin Klasik Türk Şiirine Katkıları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4/8, Erzincan Fall 2009, s.805.

[2] Halil Çeltik, *Divan Sahibi Rumeli Şairlerinin Şiir Dünyası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s.1.

[3] Mustafa İsen, "Balkanlar'da Türk Edebiyatı", *Ötelerden Bir Ses-Divan Edebiyatı ve Balkanlar'da Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler,* Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 514,

[4] Mustafa İsen, ""Balkanlar'da Türk Edebiyatı…", s. 515.

şehrengiz yazma geleneğine Rumeli şairlerinin öncülük ettikleri kabul edilmektedir.[5] XVI. yüzyıldan itibaren görmeye başladığımız ve şairler arasında revaç bulan, özgün yapısı ile dikkat çeken şehrengiz türünün ilk örneğinin Priştineli Mesihî'ye ait olması ve Rumelili şairlerin kalemleriyle gelişme göstermesi bunun en güzel örneğidir. Bir taraftan Rumeli'nin şehir, kasaba, dağ, nehir vs. gibi unsurları divan şiirine malzeme eden ve bunların etrafında şekillenen hayallerle beyitleri süsleyen şairler, diğer taraftan bu cezbedici coğrafyanın şehirleri için müstakil şiirler ve şehirleri adına şehrengizler yazarak edebiyat tarihine mâl etmişlerdir: Hayretî'nin Belgrad ve Yenice, Usûlî'nin Yenice, İshak Çelebi'nin Üsküp, Maksadî'nin Yenice ve İştip, Defterzâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz, Dervîş'in Mostar, Bursalı Rahmî'nin Yenişehir, Dürrî'nin Gümülcine ve Moton; Za'fî'nin Yenice, İştip, Âbkîr, Moton; Sanî'nin Rodos, Garamî'nin Karaferye, Cem'î'nin Podgorica ve İşkodra şehrengizleri bu çalışma aracılığıyla tespit edilen ve Rumeli şehirlerini anlatan eserlerdir.[6]

Klasik Türk edebiyatında 16. yüzyılın başından itibaren görülmeye başlayan ve bu dönemden itibaren yazılması adeta moda olan şehrengizler çoğu çarşı esnafı olmak üzere şehirlerin güzel/mahbub/dilber olarak tavsif edilen meşhurlarını tasvir eden yerli konulu eserlerdir. Bu eserlerin yerelliğini ve özgünlüğünü gösteren taraf şairin yaşadığı şehre dair gözlemlerine yer vermesi ve tasavvur edilen değil tanınan şahsiyetleri söz konusu ederek aynı zamanda toplumsal hayatı yansıtmalarıdır. Ayrıca Lâmi'î'nin Bursa şehrengizi örneğinde görüleceği üzere bazı şehrengizlerde şehrin sadece güzelleri değil doğal ve tarihi güzellikleri de işlenmiştir.[7] Bu bakımdan şehrengizler Osmanlının şehirlerine ayna tutan ve kimi durumlarda belge hükmü taşıyabilecek mahsullerdir.

---

[5] Halil Çeltik, "Rumeli Şairlerinin…", s.804

[6] Bu çalışmada sadece bugünkü sınırlarımız dışında kalan Rumeli şehirleri söz konusu edilmiştir.

[7] Lâmi'î Çelebi'nin söz konusu şehrengizi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Nuran Tezcan, "Güzele Bir Şehrengizden Bakış", *Türkoloji Dergisi*, C.XIV, S.1, s.161–194.

Şehrengizler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında araştırmacıların bu alana ilgi gösterdikleri ve pek çok şehrengizin incelenerek yayınlandığı görülmektedir. Yapılan çalışmalara göre tespit edilen ve şehrengiz türünde sayılabilecek eserlerin sayısı 80'i aşmaktadır. Bunların görebildiğimiz kadarıyla 19'u Rumeli şehirlerini konu etmektedir ki bu sayıya İstanbul, Edirne gibi bugünkü sınırlarımızı işaret eden coğrafyada Trakya olarak adlandırılan bölgede yer alan şehirler dâhil değildir. Çalışmalar devam ettikçe bu sayının daha da artması mümkündür.

1. Yenice

Rumeli şehrengizleri arasında hakkında en çok şehrengiz yazılan şehir Yenice'dir. İkisi Maksadî'ye ait olmak üzere Hayretî, Usûlî ve Za'fî'nin yazdığı beş Yenice şehrengizi bilinmektedir. *Vardar Yenicesi* ya da *Yenice-i Vardar* olarak tanınan şehir bugün Yunanistan'da Selanik'in kuzeydoğusunda olup *Giannitsa* adıyla anılmaktadır. Yenice-i Vardar devlet adamı, yazar, tasavvuf erbabı gibi pek çok önemli şahsiyetin doğum yeridir ama en çok şairler menbaıdır. Nitekim Hayretî ve Usûlî de burada doğmuş ve memleketlerine birer şehrengiz armağan etmişlerdir. Buradan çıkan şairlerin sayısı Anadolu ve Rumeli'de uzun zaman eyalet merkezliği yapmış pek çok şehirdekinden fazladır.[8] XIV. yüzyılda Gazi Evrenos Bey tarafından kurulmuş olup Osmanlının Balkanlar'daki en önemli merkezlerinden olan Yenice'den yetişenlerin ve adına yazılan şehrengizlerin sayısı bu şehrin dönemin önemli kültür merkezlerinden biri olduğunun göstergesidir.

Şehrengizler arasında en bilineni olan Hayretî'nin Yenice şehrengizi 73 beyitlik küçük bir manzumedir.[9] Bu eserde şehre dair hemen hemen hiçbir şey söz konusu edilmemiş,

[8] Mustafa İsen, "Balkanlar'da Türk Edebiyatı…", s. 88.

[9] Ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmed Çavuşoğlu, "Hayretî'nin Yenice Şehrengizi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.I-II, İstanbul 1975-1976, s.81-100. Ayrıca Hayretî'nin Yenice Şehrengizi'ne ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

şehrin mekânları ya da doğal ve tarihî güzellikleri anlatılmamıştır. Bahar tasviri ile başlayan manzumenin devamında Yenice şöyle tavsif edilmiştir:

Yenice şehrini şimdi husûsâ/Görürse reşk ider Firdevs-i a'lâ
Tolu her gûşesi gonce-dehenler/Yüzi gül kâmeti serv-i çemenler (Hayretî, YŞ/ b.20-21)

Bu beyitler, okuyucuya Yenice'yi tanıtmaktan çok uzak klişe benzetmelerdir. Bazı şehrengizlerde görülen sosyal ve etnolojik bilgilerden hiçbirine bunda rastlanmaz (Çavuşoğlu 1976, 85). Güzellerin övgüsünün yapıldığı kısımda şair, 10 mahbubu anmaktadır: *Sipahizâde Mustafa, İbrahim, Husrev, İbrahim, Yusuf, Murad, Terzi Mustafa, Alem Şâh, Helvacı Mehemmed, Hüseyin*. Bunlardan sadece Terzi Mustafa ve Helvacı Mehemmed meslekleriyle anılmış ve mesleklerinin etrafında oluşan çağrışımlarla tavsif edilmiştir, diğerleri ise isimlerine dayanan mecazlarla divan şiirinde kullanılagelen benzetmelerle övülmüştür:

Birisi dahı Derzî Mustafâdur
Dile bir pâresi çok dil-rübâdur

Şu kim terk eyledi pîşinde cânı
Bulur İdrîs gibi zindegânî

Nice medh eyleyü bilsün anı kes
Ki bir âvâresidür çarh-ı atlas (Hayretî, YŞ/b. 49-51)

Birisi dahı Halvâcı Mehemmed
Hüveydâdur yüzinde nûr-ı Ahmed

Sözi şekker lebi halvâ-yı şîrîn
Gözi bâdem özidür fitne-âyîn

Yolında şol ki virmez tatlu cânı
İrişmez hân-ı vasla râyegânî (Hayretî, YŞ/b. 55-57)

Usûlî 'nin Yenice şehrengizi ise daha hacimli olup 191 beyittir.[10] Tevhidle başlayan manzumede şair pek çok yeri do-

[10] Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa İsen, "Usûlî'nin Yenice Şehrengizi", *Ötelerden Bir Ses-Divan Edebiyatı ve Balkanlar'da Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 422-442.

laştığını söyledikten sonra sözü övmek üzere Yenice'ye getirir. Bu şehrengizde de Yenice'yi somut olarak tanıtacak ifadeler yoktur. Şair Yenice'nin güzelliğini anlatmak üzere Hıta ve Çin diyarı ile kıyaslamaya girerek emsalsiz oluşunu vurgular. Ancak bu manzumede Usulî, Yenice'nin ahalisi ile ilgili önemli bilgiler verir. Buna göre Yenice içi sipahi, beyzade, filozof, âlim ve kâmil, hüner sahibi kimselerle dolu bir şehir olup cahili olmayan bir yerdir.

Kulun seyr eylemişdür Rûmu Şâmı
Begendi lîk bir âlî makâmı

Yenice şehridir Vardar içinde
Ki misli ne Hıtâda var ne Çînde

İçi dolu sipâhîler ulular
Nice begzâdeler yüzü sulular

Nazar kılmış Hudâ ehline anın
Kamusu feylesofudur cihânın

İçinde âlim ü kâmilleri çok
Kamu ehl-i hüner bir câhili yok (Usûlî, YŞ/b. 22-29)[11]

Usûlî'nin şehrengizinde 8 güzel vasfedilmiştir. Bunlardan *Hüseyin, İbrahim, Hızr* ve *Süleyman* asker sınıfından olup çarşı esnafı olarak *Zerger (kuyumcu) Memi* ve *Terzi Mustafa*, anılmaktadır. Babasınını ismiyle anılan *Voyvodaoğlu Mustafa, Firûze-zâde* ile sadece ismi söylenilen *Mustafa*'nın mesleği ile ilgili bir bilgi yoktur. Birbiriyle çağdaş olan Hayretî ile Usûlî'den hangisinin şehrengizini önce yazdığı tespit edilememektedir. Ancak her iki manzumede Terzi Mustafa, İbrahim ve Hüseyin ortak olarak anılan şahıslardır.

Za'fî'nin Yenice Şehrengizi ise 191beyit olup şehrengizde Yenice şehrinden dokuz kişi şehrengiz geleneğine uyularak isimlerinin anlamlarından ve çağrışımlarından hareketle

[11] Usûlî'nin Yenice Şehrengizi'ne ait beyitler şu çalışmadan alıntılanmıştır: Mustafa İsen, *Usûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990, s. 44-56.

vasfedilmiştir. Bu şehrengizde de Yenice'ye özel mekânların tanıtımı yerine genel övgü ifadelerine yer verilmiştir.[12]

16. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı tespit edilen Maksadî, Yenice'ye dair biri 65 diğeri 188 beyit olan iki şehrengiz yazmıştır.[13] İki metinde toplam 53 güzeli konu etmektedir. Bu şehrengizlerde de Yenice şehri emsalsiz oluşuyla övülmekle beraber şehrin tanıtımı gerçekçi değil soyuttur. Maksadî'ye göre Yenice cennetten bir köşe olup Rumeli'nin Şirâz'ıdır.

Müferrih şehr imiş Şirâz-ı Rûmı çün naçar kıldum
Letâfetde İrem gül-zârıdur ehl-i dile manzar (Maksadî, YŞ-I/17)

Şair bundan sonra Usûlî'nin şehrengizindeki ifadelerle de örtüşecek şekilde Yenice'nin insanlarından bahsetmektedir. Buna göre Yenice halkı gönül ehli ve fazilet sahibi olmalarıyla tanınmaktadır. Şehrin çoğunluğu okuryazardır ve bu sebeple gerek ilim ehli gerek dinî ya da tasavvufî üst düzey insanların varlığını vurgulayacak şekilde müftü, molla, hâkim, âlim, fâzıl, âdil gibi sıfatlarla ahaliyi tanımlar. Şairin bu ifadeleri Yenice'nin ilim ve kültür merkezi olduğunu gösteren delillerdir.

Garîb dost ehl-i dil hulkı kemâliyle mu'ârefet
Belâgatle fesâhatde okur yazardurur ekser

Kimi müftî kimi monlâ kimi hâkim kimi dânâ
Kimi şeyh-i tarîk anhâ kimi vâ'iz virür ebnâ

Kimi 'âlim kimi 'âmil kimi 'âkil kimi fâzıl
İren esrârına dâhil kimisi sâhib-i takvâ

Kimi mürşid kimi rehber kimi bende kimi server
Kimi 'âdil kimi dâver kılur eser-i hoş-icrâ (Maksadî YŞ-I/b.19-22)

[12] Murat Öztürk, "Maksadî'nin Yenice ve İştip Şehrengizleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XI, S.25, 2014, s. 53-54.

[13] Maksadî'nin şehrengizleri ile ilgili bkz., Murat Öztürk, a.g.m., s.51-80. Ayrıca Maksadî'nin şehrengizlerine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

Yenice'nin zenginliğini evliyaullahın bu mülkü ihya etmesine bağlayan şair, şehrin bu yüzden Allah'ın lutûf nazarına mazhar olduğunu söylemektedir. Bu düşüncesini de izaha girişen Maksadî, Yenice'nin fethedilmesinden itibaren şehrin itibar kazanmasında yeri olan tarihî şahsiyetleri tanıtır. Bunların başında Yenice'yi fetheden *Gâzî Evrenos Bey* gelir ki şair onun övgüsünden sonra kabrinin halkın ziyaretgâhı olduğunu söylemeyi de ihmal etmez. Bu kısımda *Aynî Bey, Burak Bey, Hamdi Ahmed Bey*'i bilhassa kahramanlıkları ile andıktan sonra şehirdeki tasavvufî ortamın oluşmasında etkili olan tarikat erbabından ve bunların başında Şeyh Abdullah İlahî'den bahseder. Bu anılan kişiler ebediyete göçmüştür. Maksadî'nin şehrengizini diğerlerinden ayıran en önemli yön ve orijinallik de bu durumla ilgilidir. Nitekim şair, şehrin sadece yaşayan meşhurlarını değil, ölmüş ancak şehrin gelişimine katkıda bulunmuş kişileri de anarak ruhlarına rahmet okumaktadır.

Maksadî'nin şehrengizinde övgüde bulunduğu diğer isimler şunlardır: *Yusuf Sîneçâk, Hayâlî, Sırrî Efendi, Aynî Beg, Hamdi Ahmed Beg, Süleyman Beg, Hüseyin Çelebi, Süleymân Beg, Şeyh Ataullah, Hâletî Beg, Usûlî Beg, Fâzıl Çelebi (İlâhî), Günâhî Dede, Agehî, Fehmî Efendi, Aşkî, Rûhî, Ali Dede, Koçi Efendi, Ömer Çelebi, Kelâmî Çelebi, Yalman Çelebi, Fehmî Efendi ve Misalî Dede*.[14]

Bu zikr olanlaruñ kimi bekâya eylemiş rihlet
Henüz kimi vücûd iklimine serdâr u ser-'asker (Maksadî, YŞ-I/b. 59)

Beytiyle eserinde yer verdiği kişilerin kimisinin bekâya göçtüğünü kimisinin yaşadığını söyleyen şairin şehrengizi adeta manzum bir tezkire örneğidir. Birer beyit içerisinde varsa mahlasını, müntesibini, mürşidini, uğraştığı alanı vb. söyleyerek kişileri tanıtır. Listede görüleceği üzere buradaki isimlerin neredeyse tamamı *Yusuf Sineçâk, Hayalî, Usulî, Günahî, Aşkî, Âgehî* gibi Yenice deyince akla gelen ama sadece

[14] Murat Öztürk, a.g.m., s. 55.

Yenice'nin değil Osmanlı kültürünün şair, âlim ya da tasavvuf ehli olarak tanınmış şahsiyetleridir.

Maksadî'nin ikinci şehrengizinde klişe benzetmelerin yanında Yenice'nin doğal güzellikleri ve görülecek yerleri söylenmiştir. Şairin dediğine göre ferahlık veren bir şehir olan Yenice havası, suyu ve yaylaları ile bilinmektedir. Her taraf mesireliktir ve Çınar meşhur gezinti yeridir:

Muhakkakdur bu Yenice-i Vardar
Müferrih şehr imiş ya misli mi var

Hevâsı âbı hem yaylağı rûşen
Güli vü gülsitânı bâgı rûşen

Mesîre her taraf sahrâ vü yazı
Öter bülbülleri turnası kazı

Teferrücgâhıdur meşhur Çenârı
Müferrih gûşedür bir lâlezârı (Maksadî YŞ-II/ b. 47-50)

Şairin zikrettiği yirmi sekiz kişi şunlardır: *Kadızade Mustafa, Koçi Efendizade Ahmed, Müderriszade Abdullah, Hacı Pervizzade Yusuf, Bâlîzâde Ahmed, Hacı Koçizade Mahmud, Abdullahzade Ahmed, Bâkî Şah, Abdî Şahzade Ahmed, Me'munzade Ahmed Çelebi, Semercizade Muhammed, Hasan, Yusufzade Muhammed, Hacı Musazade Yusuf, Kerimzade Ömer Çelebi, İbo, Nalbandzade Mahmud, Bâli Şah, Hacı Hüseyinzade Mehmed, Tuzcuzade Muylı, Rûhî Bâli, Muylızade Muhammed, Muylı Şah, Kurdzade, Muylı İbn-i Dellal, Hümazade Mustafa, Salarzade Bâkî Bâlî, Muylızade Bakî*.[15]

Görüldüğü üzere kişilerin çoğu babalarının adları veya meslekleriyle anılmıştır. Bahsi geçen meslekler, tüccâr (Baki Şah), semerci (Muhammed), kapıcı (Yusufzade Muhammed) ve nalbanttır (Mahmud). Bu manzumede de şahıslar şehrengiz geleneğine uygun bir üslupla tasvir edilmişlerdir. Netice itibarıylaYenice şehrengizleri toplu bir biçimde değerlendirildiğinde bu şehrin doğal güzellikleri olan ama özellikle kültürel

[15] Murat Öztürk, a.g.m., s. 56.

açıdan Osmanlının merkezi olduğu açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

2. İştip

Bugün Makedonya'nın doğu bölgesinde yer alan ve XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı egemenliğine giren İştip, Rumeli'deki önemli kültür merkezleri arasındadır. İştip hakkında biri yine Maksadî'nin diğeri de Za'fî'nin olmak üzere iki şehrengiz yazılmıştır.[16]

Maksadî'nin şehrengizi 122 beyit olup, 11 güzeli konu etmiştir. Şair, klasik söyleyişe uygun olarak İştip diye bilinen şehrin cennetin gül bahçelerine benzediğini söyler.

Didi İştib dürür bu şehr-i rûşen
Gülistân-ı cinân mânend-i gülşen (Maksadî, İŞ/ b. 36)

Şehre dair diğer benzetmelerde burasının doğal güzellikleri olduğu ima edilmektedir. Ayrıca bahar geldiğinde insanların gezmeye geldiklerinden ve adı dillerde dolaşan meşhur mesire yeri Kavaklı'dan bahsedilmektedir:

Güzîn-i kûşedür bu şehr-i İştib
Mu'âdil hâkine sahrâ-yı Yesrib

'Aden gülzârıdur bâg u bahârı
İder bülbülleri âhile zârı

Akar her yâneden âb-ı revânı
Serâylar irişüp her bir mekânı

Teferrücgâhıdur meşhûr Kavaklı
Dem-â-dem söylenür dillerde nakli

Müzeyyen bâgçedür cennet misâli
Çayır çimen akar âb-ı zülâli

Çıkar seyre bahâr eyyâmı hûbâ
İderler 'ıyş u 'işret yâr u yârân (Maksadî İŞ/ b. 62-67)

Evliya Çelebi de Seyahatnâme'sinde İştiple ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler Maksadî'nin İştip'e dair

[16] Ayrıntlı bilgi için bkz., Murat Öztürk, a.g.m., s. 51-80.

söyledikleri ile örtüşmektedir. Şehrin doğal güzelliklerini de konu edinen Evliya Çelebi bu kısımda tepeler ve dağlar arasında bulunan kasabaya yakın bağ-bahçelerin olduğunu ayrıca yaz mevsimi gelince bazen suyu kesilen küçük bir nehrin de bulunduğunu anlatmaktadır. Ayrıca şehrin doğu tarafında Kavaklı denilen yerde bir mesire yeri olduğunu söylemektedir.[17]

İştiple ilgili en önemli bilgi ise insanlarına dairdir. Tıpkı Yenice'de olduğu gibi burası da irfan madeni, okuryazar makamıdır. İlmin bereketlendirdiği bu mübarek beldede ahali saygıdeğer ama o nispette de alçak gönüllü olarak tanımlanmıştır:

Mübârek ravzadur bu kân-ı 'irfân
Okur yazar makâmı şehr-i handân

Bulara feyz olupdur 'ilm ü kudret
Bulupdur fazl ile her biri rif'at

Nazar kılmış bulara hazret-i Hak
Kamunuñ kadri 'âlî gönli alçak

Kimisi mürşid ü irşâda mâlik
Kimi ehl-i irâdet kimi sâlik (Maksadî İŞ/ b. 40-43)

Şair övdüğü güzellerden sadece dördünün mesleğini söylemiştir. Bunlar Dizdarzâde Ahmed (kale muhafızı), Çerçizade Muhammed (çerçi), Ali Bali (nalbant), Etmekçizade Mahmud (ekmekçi). Diğerlerinin de bir kısmı babalarının ismiyle anılmıştır: Bahadırzade Kerim Bali, Rahim Bali, Mumcuzade Muslı, Kerimzade İbn-i Poyraz, Muslı Bali, ve Zahid.

Za'fî'nin şehrengizinde İştip'ten "İştife" diye bahsedilmektedir. [18] Şehrin övgüsünün yapıldığı kısımlarda yer alan tabiat tasvirleri her ne kadar geleneğe uygun ise de bunlara

[17] Evliyâ Çelebi, *Seyahatname,* VI. Kitap, s. 61-63.
[18] Ayrıntılı bilgi için bkz., Bilal Çakıcı, "The Shahrangiz of Shtip by Za'fî", *İnternational Journal of Central Asian Studies,* Corea: The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, Vol.14, 2014, s. 96-107. Ayrıca Za'fî'nin İştip Şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

bakarak Maksadî'de olduğu gibi İştip'in doğal güzelliklerinin bulunduğu anlaşılabilir:

İrişdüm bir diyâr-ı cân-fezâya
Na'îm-âsâ makâm-ı dil-güşâya

Konulmış İştife nâm ol diyâra
Hevâsı beñzemiş Dâru'l-karâr'a

Ne şehr ol kim anuñ her bâg u râgı
Virür insâna cennetden ferâgı

Varup her gül-şene itseñ nigâhı
Görürsin hikmet-i sun'-ı ilâh'ı (Za'fî, İŞ/b.13-16)

Benzetmelere bakarak suları bol olan İştip'in *Pınarbaşı* denilen mevkii herkesin ziyaret ettiği meşhur bir yerdir, söylendiğine göre bahar geldiği vakit insanlar buralarda suya girermiş:

Bıñarbaşı aña çün nâm olmış
Ziyâret-gâh-ı hâss u 'âm olmış

Bahâr eyyâmı olsa cümle hûbân
İdüp gül-geşt-i sahrâ vü beyâbân

Olup her birisi çâk-i girîbân
Gelüp anda girerler suya ey cân (Za'fî, İŞ/b.30-32)

83 beyit olan manzumede 5 güzelin övgüsü yapılmıştır. Bunlar *İbrahim, Ali Balî, İslâm, Müşti Ali, Sultan Mahmud*'dur. Bu kişilerden sadece *İslâm* için ilme talip denilmiş, diğerlerinin uğraştıkları alan hakkında bir bilgi verilmemiştir. Güzeller isimlerinin çağrışımlarıyla tavsif edilmişlerdir.

3. Mostar

Bosna-Hersek'in tarihi şehirlerinden olan Mostar, Slav dillerinde "köprü" anlamına gelir. Evliya Çelebi de Mostar'ın "köprülü şehir" anlamına geldiğini belirtmektedir.[19] Mostarlı olduğu düşünülen ve XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Hacı Derviş, Mostar için

[19] Muhammed Aruçi, "Mostar", *D.İ.A.*, C.XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 295

bir şehrengiz yazmıştır. Bu manzume Rumeli şehrengizleri içinde en hacimli olanıdır. 297 beyit olan eserde 39 mahbub tavsif edilmiştir.[20] Tavsifi yapılan güzeller genellikle beş beyit içinde işlenmiştir.[21] Şehrengiz'de Mostar'ı tanıtmaya yönelik bir anlatım yoktur. Şair birkaç beytin içerisinde Mostar'ı cennete benzetmek suretiyle tasvir eder, ayrıca burasının bahar mevsiminde tarif edilemeyecek kadar güzel bir yer olduğunu bu güzelliğin ancak yaşanarak bilineceğini söyler. Böylece şehrin tabiat güzelliklerine dikkat çeker:

Bihiştâsâ olup Mostâr el-ân
İçinde dil-berân hûr ile gılmân

Bütün dünyâda yokdur hîç naziri
İnanmazsañ biraz söylet bu pîri

Acısın görmişüm şîrînini hem
Tutanlar bal yalar barmagını hem

Bahâr eyyâmı cennetden nişândur
Sabâ esdükçe sîm ü zer-feşândur

Güli eyyâmı vasfa gelmez anuñ
Safâsın sürmeyenler bilmez anuñ (Derviş, MŞ/65-69)

Hacı Derviş'in şehrengizi sayı bakımından çok güzele yer verdiği için sosyal yaşantıya dair daha fazla tespit yapma imkânı sunmaktadır. Her ne kadar şairin güzel tasvirleri şehrengiz üslubuna uygun olarak sembolik bir anlatımla gerçekleştirilmişse de somut birer kişi olan bu şahsiyetler içinde bulunulan zamanın Mostar şehrinin sosyal hayatını yansıtmaktadır. Anılan kişilerin hepsi çarşı esnafı ya da çırağı değildir: kimisi ilim talibi olarak tanımlanmış (*Hacı Bâlizâde Mehemmed, İsa, Hüseyin, Hasan, Mahmud, Küçük Mehemmed*), kimisi asker sınıfındandır (*Ahmed beg oglu İshak, Abdi-Lafizâde*, *Yeniçeri oğlu Kaya, Mustafa*). *Mehemmed* ile *Yûsuf*

[20] Ayrıntılı bilgi için bkz., Beyhan Kesik, "Yeni Bir Nüshadan Hareketle Hacı Derviş'in Mostar Şehrengizi", *Turkish Studies, İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 5/3, Erzincan Summer 2010, s. 369-399. Ayrıca Hacı Derviş'in Mostar Şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.
[21] Kesik, a.g.m., s. 374-375.

müezzin; *İsmail* ise imamdır. Begzâde lakaplı *Danyal* ise kapudandır. *Başmakçı Bâlizâde Tıflî* hatip olmaya kabiliyetlidir, Karu lakaplı *Hacızâde Ahmed* ise sadece şairle babası hac arkadaşı olması sebebiyle anılmıştır. Dikkat çekici bir başka taraf ise adı geçen kişilerden bir kısmı daha çocuktur ve herhangi bir meslekle ilgileri yoktur (*Mehemmed Ağazâde Mustafa, Selman Ağazâde, Mustafa'nın ammizâdesi, Hacızâde Musli*). Mostar çarşısının esnafı olarak iki terzi, tüccar, mücellid, düğmeci-ilikçi, kahveci, başmakçı-ayakkabıcıya yer verilmiştir. (*Kâsezâde-tüccar, Ali-düğmeci-ilikçi, Selim-terzi, Savazâde İsa-kılıççı, Kelimânzâde Osman-mücellid, Derzizâde Mahmud-terzi, Kız nakışlı-kahveci*) Bazı kişilerin ise hangi meslekle uğraştıkları belli değildir*: Paşa Ahmed, Ali Çavuşzâde, Ahmed, Hacı Oruczâde Ahmed, Benefşezâde Mustafa, Mehemmed Morozâde, Nasuhzade Salih, Mustafa, Pul oğlu Abdi*

Samimi bir üslupla yazılmış olan Mostar şehrengizi tespit edilen şehrengizler arasında şehrin esnafını en fazla söz konusu eden renkli bir yapıya sahiptir. Bu anlatımlardan hareketle Mostar'ın Rumeli'deki ticari hayatın faal olduğu şehirlerden biri olduğuna hükmedilebilir.

4. Belgrad

Rumeli'nin eski ve önemli merkezlerinden biri de Belgrad'dır. Hayretî de Belgrad adına bir şehrengiz yazarak bir anlamda bu önemi vurgulamıştır.[22] Türün en bilinen örneklerinden olan Belgrad şehrengizi 261 beyit olup, 28 mahbubun övgüsüne yer verir. Hayretî şehrengizde Belgrad ile ilgili bilgi vermemekle beraber, burasının bir serhad şehri olduğunu ve şehirde bir çok mert gazi ve bey, ağa yani önde gelen şahsiyet bulunduğunu söyler. Ayrıca şehrin bir başka özelliği güzellerinin bolluğudur. Bunlar güzelliklerine âşık

[22] Ayrıntılı bilgi için bkz., Ç Mehmed avuşoğlu, "Hayretî'nin Yenice Şehrengizi...", s.81-100. Ayrıca Belgrad Şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

olanlarla bağda bahçede dolaşıp meyhanelerde eğlenmektedirler.[23] Böylece şair sözü güzellere getirmiş olur:

Anun eyyâm-ı 'adlinde Beligrâd
Olupdur şimdi bir hoş şehr-i âbâd

Derûnı toptolu begdür ağadur
Kamusu şîr-i merdân-ı gazâdur

Başı herbirinün meydânda bir top
Erenler işiginde yüzi cârûb

Kamusu gıll u gışdan sâdelerdür
Mahabbet bendesi âzâdelerdür

Kılurlar birbiriyle 'ayş u şâdî
Alurlar dehr-i fâniden murâdı

İçerler birbiri şevkına bâde
Olurlar gül gibi dâyim güşâde

Perî-rûlar dahı bî-hadd ü gayet
Kimi gül-çihre kimi serv-kâmet

Yürür anlar dahı 'âşıklar ile
Yolında subh-veş sâdıklar ile

Düzüp her gûşede bezm-i neşâtı
İderler birbiriyle ihtilâtı

Gehî seyrân iderler bâg u râgı
Gehî mey-hâne eylerler turagı
Dem-âdem zevk iderler demleri var
Mezîd olsun güzel 'âlemleri var (Hayretî, BŞ/b. 68-78)

Şair 28 güzeli tasvir etmektedir. Güzellerin genellikle isminin, lakabının etrafında oluşan çağrışımlarla tasvirlerini meydana getirmiştir. Çarşı esnafı olarak sadece bir muhasebeci ve bir berberden bahseder ve bu güzellerin övgüsünde de meslekleriyle ilgili mecazlardan faydalanır. Bunun yanında tasvir ettiği kişilerin mesleği veya giyim kuşamıyla ilgili hemen hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Bu bakımdan tarih,

[23] Mehmed Çavuşoğlu, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengîzi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.IV-V, İstanbul 1973- 1974, s. 329.

sosyoloji ve etnografya bakımından bize hiçbir bilgi vermemektedir.[24]

Birisi Muhtesib-zâde Mehemmed
Zenahdânı durur çâh-ı mü'ebbed

Niçe eksüklinün cânın o fettân
İder çâh-ı zenahdânına zindân

Bulup eksükligin mâh-ı sipihrün
Tutup bâzârını gezdürdi şehrün (Hayretî, BŞ/ b. 163-165)

Biri Berber Hasan bir nevcuvândur
'Aceb başlar kesici bî-emândur

Ele tîg alsa ger ol kalbi bek taş
Sunar boynın niçe abdâl açup baş

Kul olan ana hatt-ı în ü ânı
Tırâş ider gönül levhinden ânî (Hayretî, BŞ/b. 195-197)

5. Siroz/Serez

Osmanlı'nın Rumeli'deki önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri de Serez/Siroz'dur. Defterzâde Ahmed Cemâlî bu şehir adına bir şehrengiz yazmıştır. 179 beyitten meydana gelen manzumede 24 güzelin övgüsüne yer verilmiştir.[25] Eserde, şehrengizlerde bulunan tertip hususiyetlerine uyulmuştur. Manzumenin giriş mahiyetindeki beyitlerinde gönlünün tesellisini bulmak maksadıyla Rumeli'de gezmedik yer bırakmadığını, pek çok şehir gezip buraların güzelliklerini seyrettiğini kimi zaman puthaneleri kimi zaman kiliseleri dolaştığını müstesna güzellikler gördüğünü anlatan şair yine de aradığını bulamamıştır:

Görüp gönlümde çün yok sabra tâkat
Sefer kılmaga itdüm 'azm ü niyyet

İdüp bir yıl temâmet keşf-i sahrâ

[24] Mehmed Çavuşoğlu, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengîzi...", s. 331
[25] Ayrıntılı bilgi için bkz., Lokman Turan, "Defter-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengizi", *Osmanlı Araştırmaları*, S.37, İSAM, 2011, s. 49-76. Ayrıca Siroz Şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

Komadum Rûmili'nde gezmedik câ

Nice yere irüp buldum kerâmet
Temâşâ eyledüm çokluk vilâyet

Sunup sâkî-i bezm âb-ı hayâtı
Ayag altına aldum kâ'inâtı

'Aceb 'âlî şehirler eyledüm seyr
Gehî büt-hâne nakş itdüm gehî deyr

Görüp çok hûbb-ı müstesnâ-yı devrân
Tesellî bulmadum bir lahze bir ân (Cemâlî, SŞ/b. 28-33)

Derdiyle ah ettiği bir gün yine gezerken yolu Siroz denilen latif, güzel, gönül çeken bambaşka bir şehre erişir. Şair böylelikle sözü Siroz'a getirmiştir. Bilindik benzetmelerle şehrin evsafını dile getiren Cemalî, Siroz'u İstanbul'un bir mahallesine benzetmektedir. Ayrıca orada yaşayanların da söylediklerine göre Siroz, Rumeli'nin yüz suyudur:

Gezüp ol gün iderken derdile âh
Yolum bir özge şehre irdi nâ-gâh

Latîf ü dil-keş ü hûbb u dil-efrûz
Dinilürmiş anuñ nâmına Sîroz

Nesîm-i Cennet ü kevser edâsı
Anuñ 'âlemde âbile hevâsı

Dolu her gûşesi ni'metle galle
Sıtanbul'dan san oldı bir mahalle

Budur halk-ı zemînüñ güft ü gûyı
Kim oldur Rûmili'nüñ âb-ı rûyı (Cemâlî, SŞ/b. 52-56)

Cemâlî, kurulduğu yer itibarıyla Siroz'u tanıtır. Ona göre bir nehrin kenarında kurulmuş olan Siroz şehrinin halkı her yaz dağdaki yaylalara çıkma arzusu içindedir ve dünya yaratıldığından beri buranın yaylası gibi süslü bir yer görülmemiştir. Bu yaylalar gürül gürül akan soğuk pınarları ile insana hayat veren birer âb-ı hayâttır. Şehrin doğal güzelliklerini bu şekilde tarif eden şair, bunun yanında ahali ile ilgili olarak da işrete düşkün ve birbirleriyle dostane ilişkileri olduğu bilgisini vermektedir:

Safâ kânı leb-i deşt ü leb-i cû
Geniş yüzli perî-zâdile memlû

Kaçan yaz olup irse zevk-i yaylak
Koyup şehri olur il taga müştâk

Görülmedi cihân olalı peydâ
Anuñ yaylagı gibi cây-ı zîbâ

Var anda câ-be-câ çok mâ-i cârî
İçinden taş alınmaz her pınarı

Kimi 'aynü'l-hayâtile müsemmâ
Kimi 'aynü'l-firîb-i 'âlem-ârâ

Cemî'-i halk anda ehl-i 'işret
Dün ü gün kârı nûş u zevk-i sohbet

Kamu ashâb-ı peygamber gibi hem
Halâyık birbiriyle yâr u mahrem (Cemâlî, SŞ/b. 57-65)

Cemâlî'nin şehrengizinde çarşı esnafından pek çok meslek söylenmiştir. Bu durum da bize şehirde ticarî hayatın hareketli ve canlı olduğunu göstermektedir. Anılan meslekler şunlardır: güreşçilik, kazzâzlık, kirbâsîlik, hâsiblik, bakkallık, debbâğlık, takkecilik, çıkrıkçılık, saraçlık, şekercilik, sipahîlik.[26] Bunlardan başka ilim ehli olarak tavsif edilen şahısların da sayısı az değildir. Buradan hareketle Siroz'un ilim ortamının da ileri bir seviyede olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Siroz şehrengizinde övülen kişiler ve meslekleri şöyle tespit edilmiştir: İbrâhîm Bâlî, Hüseyin Bâlî (ilim ehli), Muhammed Şâh (sipahi), Kâsım Bâlî, Ahmed Koçi (fazl ehli, nükte-dân), Sinan Beg-zâde Muhammed, Felâkî-zâdeler (iki kardeş biri okuryazar, diğeri kazzâz), Siyeh-zâde Mustafa (ilim ehli), Şâh İsmail (sipahî), İmâm-zâde Abdi (kazzâz), Ömer-zâde Muhammed (ilim ehli), Muhammed Tâlib-i İlm (ilim ehli), Şeker-zâde Ali Muhammed şekerci), Bâkî-i Kazzâz (kazzâz), Hâcı Hüseyin-zâde (ilim ehli), Mustafa Beg

[26] Lokman T uran, a.g.m., s. 64.

(sipahî), Ahmed Şeyh-zâde (takkeci), Serrâc-zâde Muhammed (saraç), Cüneyd-zâde Muhammed (çocuk), Bakkal Mustafa (bakkal), Çıkrıkçı-zâde Mustafa (çıkrıkçı), Debbâğ Cafer (debbâğ), Kirbâzî Tersâ-beççe (gayrimüslim, kirbâsî).

6. Moton

XVII. yüzyılda Rumeli'nin yetiştirdiği şairlerden Dürrî doğduğu bu coğrafyaya iki şehrengiz armağan etmiştir. Bunlardan birisi Moton diğeri de doğum yeri olan Gümülcine'dir. Moton, (Metone, Methone) Şemsettin Sami'nin verdiği bilgiye göre, Mora'daki (Medun) kasabasının kadim ismidir.[27] Stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan bu küçük liman kenti II. Bayezid tarafından 3-4 Muharrem 906 / 9-10 Ağustos 1500'de fethedilerek Osmanlının eline geçmiştir. Belki de bu önemli konumu açısından şairlerin dikkatini çeken Moton için Dürrî'den başka Za'fî de bir şehrengiz yazmıştır. Bu iki şehrengiz üslup bakımından birbirinden farklıdır. Dürrî'nin Moton şehrengizi divanının içerisinde 39 beyitten meydana gelen küçük bir mesnevidir.[28]

Şair eserinde şehrin güzellerini tavsif etmeyi değil Moton kalesinin düşürülmesi ve fethi ile ilgili düşüncelerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türün diğer örneklerinden de farklılık arz eden mesnevi bu yönüyle daha çok tarihî bir hüviyet taşımaktadır. Dürrî, Moton şehrinin içinde gazilerin çokluğuna dikkat çekmekte ve onların hikâyelerine göndermelerde bulunmaktadır.

Pürdür içi gâzîyile ol şehr-i cenâbuñ
Vasf eyleyeyin diñle biraz hazz ide canuñ (49b/2)[29]

Osmanlı donanmasının namı, gücü ve etkisi şehrengizde açık olarak dile getirilirken, bu donanmada görev alan

[27] Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. VI, Kaşgar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 4152.
[28] Dürrî'nin Moton Şehrengizi ile igili ayrıntılı bilgi için bkz., İlyas Yazar, "Dürrî'nin Moton Şehrengizi", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S.55, 2009, s. 175-190.
[29] İlyas Yazar, a.g.m., s.180.

askerlerin, azmi, cesareti ve kahramanlıkları şairi heyecanlandırmaktadır. Gazilerin derya üzerinde cenge gidişi ve onların sefere çıkışıyla düşman saflarındaki korku ve panik havası şairin gururla sunduğu tablolar arasında yer almaktadır. Dürrî, Moton gazasıyla ilgili ileri geri konuşanları, bu fethi ve fethe katılan gazileri küçümseyenleri onlara yapılmış büyük bir kötülük olarak değerlendirerek bu durumdakilere dünya ve ahirette iyilik, rahat ve huzur bulmamaları için beddua etmekten geri durmaz. Moton muhasarasının fetihten bir asır sonra bile edebî metinlerde yer alması, bu şehrin önemini ve stratejik konumunu hâlâ muhafaza ettiğini de ortaya koymaktadır.[30]

Za'fî'nin Moton şehrengizi ise türün tipik bir örneğidir.[31] 111 beyitten oluşan mesnevide her birini beş beyitle tavsif ettiği 9 güzel yer almaktadır. Şair, şehrengizin 40. beytinden sonra Moton'u anlatmaya başlar. Bu kısım güzellerin tavsif edildiği 56. beyte kadar devam eder. Bu beyitlerde genel itibarıyla divan şiirinin anlatım kalıpları içinde şehrin övgüsüne yer verilmiştir. Şehrin gerçek manada tarihî ve doğal güzelliklerini ya da gezip görülecek yerlerini söz konusu etmeyen Za'fî'nin Moton'a dair verdiği en net bilgi şehrin konumuna dairdir. Buna göre her yanı menekşe, gül nergis ve susam çiçeğiyle süslü Moton bir kale ile ve bu kalenin etrafı da denizle çevrilidir. Moton hakkında bilgi verilen kaynaklardan anlaşıldığına göre şehir müstahkem bir kale ile korunmaktadır. Dolayısıyla şairin de şehre dair en dikkat çekici unsur olarak kalesinden bahsetmeyi gerekli bulduğu anlaşılmaktadır:

Ne hoş şehr ol ki her câyı müzeyyen
Benefşeyle gül ü nergisle sûsen

Hisâr itmiş ihâta çevresini
Sanasın hâle mâhuñ devresini

Muhît olmış hisârı bahr-ı 'ummân

---

[30] İlyas Yazar, a.g.m., s.180-182.

[31] Za'fî'nin Moton şehrengizi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Zehra Göre, "Za'fî-i Gülşenî'nin Moton Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.4, Kasım 2015, s. 41-57. Ayrıca Moton şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

Zihî kudret ki kılmış sun'-ı Yezdân (Za'fî, MŞ/b. 41-43)

Şair bu kısımda isimleri *Memi Rûmoğlu, Derbân-zâde Mustafa, Dizdâroğlu Ahmed, Hasırcı-zâde Mahmûd, 'Ubeydullâh, Turmuş, Ağa-zâde Mahmûd Bâlî, Dervîş, 'Ali Bâlî* olan dokuz güzelin tavsifine yer verir. Her güzel beş beyit içinde anlatılmıştır. İsimlerden anlaşılacağı üzere güzeller babalarının adı ile ve kendi adıyla anılanlar şeklindedir. Bundan başka lakap, meslek ya da yaşadığı yerle vs. ilgili isimlendirilmeler görülmez. Şair, Moton şehrinin kendi söylediğine göre önde gelenlerini anlatmış, hepsinin mesleğini açıkça ifade etmemiş ancak seçtiği kelimelerin çağrışımlarıyla mensup olduğu zümreyi ima etmiştir.

6. Âbkîr (İskefiye)

Za'fî Divanı'nda yukarıda tanıtılan şehrengizlerden (Yenice, İştip, Moton) başka muhammes nazım şekliyle yazılmış iki şehrengiz daha bulunmaktadır. Bunlardan birisinin hangi şehre ait olduğu belli değilken birisi Girit adasında İskefiye sancağında bir kaza olan Âbkîr şehri hakkındadır ve on üç bentten meydana gelmektedir. Şehrin adının geçtiği bend şudur:

Âbkîr dilberlerin bir bir beyân it bî-hilâf
Tâ bula andan safâ-hâtır gönüller ola sâf
Lâkin iderüm da'vâ-yı 'ışk eyleyüp biñ dürlü lâf
Râstluk göster tarîk-ı 'ışk çün olmaz güzâf
Ehl-i diller arasında olmasun dirsen su'âl (III. Bent)[32]

Şehrengizde şairin dokuz yıldız diye nitelendirdiği ve her birini bir bentte ele aldığı 9 güzelin övgüsü yapılmıştır. Bunlar *Muslî, Memi Şâh, Hasan Bâlî, Abdurrahmân, Hüseyin, Berber Ahmed, Berber Ali, Korkmaz, Derviş Ali*'dir.

Bu tokuz encüm felekde seb'a-i seyyâredür
Her birinüñ şevkına mihr-i felek âvâredür
Saçları sevdâsı ile baht-ı 'âşık karadur
Gamzesinden her birinüñ Za'fî dil sad-pâredür

[32] *Za'fî Divanı*, Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum Eserler, Nu: 254, vr. 34a.

Yâ İlahî eyle âhir demde erzânî visâl (bent 13)[33]

Şehre dair somut bilgilerin yer almadığı şehrengizde tavsif edilen güzellerden ikisinin berber olduğu anlaşılmaktadır, diğerlerin ise meslekleri belli değildir.

7. Gümülcine

Yunanistan'ın Trakya kesiminde eski bir Osmanlı kasabası olan Gümülcine, *Kornotini* adıyla anılmaktadır. Birçok camii, kalabalık Türk nüfusu ve Pomak azınlığı ile Batı Trakya Müslümanlarının dinî ve kültürel merkezidir. Şehir 1371'den 1912 'ye kadar kesintisiz olarak Osmanlı idaresi altında kalmıştır.[34]

XVII. yüzyılda yaşayan ve Gümülcineli olan Dürrî doğduğu bu şehir için bir şehrengiz yazmıştır. 66 beyitten meydana gelen bir mesnevi olan manzume şairin divanında *"Gümülcine Yaylakı Ahâlisine Dürrî Efendinüñ İrsâl Eyledügi Şehrengizdür"* başlığıyla yer almaktadır.[35] Dürrî'nin şehrengizi Lamii Çelebi'nin Bursa şehrengizi örneğinde görüleceği gibi şehrin güzelliklerini anlatan bir manzumedir. Gümülcine'nin tabiat güzellikleri ile mesire yerlerinin tasviri ön plandadır. Şehrengiz, Gümülcine Yaylak'ını tavsif eden beyitlerle başlar:

Ey bâd nedür sende bûyını ferah-efzâ
Yaylâk-ı Gümülcineye mi ugraduñ âyâ

Her nefha-i cân-bahşuñ olup nefha-i 'anber
Yaylâkımıza ugradıguñ oldı mukarrer

Gördüñ mi o yaylâkı niçe rûh-fezâdur
Her köşesi cennet gibi bir cây-ı safâdur

Ezhârını gördüñ mi açılmış mı ser-a-pâ

---

[33] *Za'fî Divanı,* Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum Eserler, Nu: 254, vr.35a.
[34] Machiel Kiel, "Gümülcine", *D.İ.A.*, C.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 268.
[35] Dürrî'nin Gümülcine şehrengizi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Yazar, a.g.m., s. 770-789. Ayrıca Dürrî'nin Gümülcine şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

Reşk itmede mi bûyına ya zülf-i dilârâ

Ta'tîr-i dimâg itmede mi müşg-feşânumı
Yaylâkımuz ey bâd-ı sabâ 'ayn-ı cenânumı (Dürrî, GŞ/b.1-5)

Dürrî Gümilcine yaylasının sularını över ve bu suları kaynakları olan Yakuz Pınarı, Kara Oluk ve Şeyh Oluğu'ndan bahseder.

Gördüñ mi ya Kara Olugını anda ne sorur
Dünyâda hayât âbı dinür işte o budur

Bir mürde-i gam içse anuñ âbını fi'l-hâl
Bir hâlet irer kim olur ol mürde iken sâg

Var mı niçe biñ âb-ı revân-bahşı ya anuñ
Her birini içdik de safâ itdi mi cânuñ

Gördüñ mi Yakuz puñarı reşk-âver her şey
Farkından ururlar çukur uruncaya hey hey (Dürrî, GŞ/b. 8-11)

Gümülcine'nin Akçay mevkiinde ise alabalık avlandığını belirtir:

Lutf itdi mi yârâna yine hazret-i hâlık
Dutuldı mı Akçayda fîrâvân ala balık (Dürrî, GŞ/b. 59)

Dürrî'nin Gümüşcine şehrengizinde adı geçen 18 kişi bulunmaktadır: *Şeyh Yamânî, Yümnî Efendi, vâ'iz Ramazân, Pîr Muhammed Çelebi, Hızr Ağa, Sulak Ağa, Osmân Ağa, Ahmed Ağa, Abdî Çelebi, Receb Beg, Kayyım-zâde, Hasan, Dervîş 'Alî, Pîr Muhammed Çelebi, Abdi Ağa, Eyyûb Çelebi, Ahmed Efendi, İsmail Ağazâde.* Şairin bu şahısları ele alması da diğer şehrengizlerden nispeten farklıdır. Şehrengizlerde görülen güzellerin adı, lakabı mesleği etrafında şekillenen mecazlar etrafında övülmesi Dürrî'de ön planda değildir. Şair, söz konusu ettiği şahıslara toplumsal ve gerçekçi bir üslupla yer vererek daha ziyade eleştirel yaklaşmış, kişilerin birbirleriyle ilişkilerine değinmiştir:

Gördüñ mi Sulak Agayı zevk üzre mi her-bâr
'İşrette ola dâ'im o racüllere ser-dâr

'Osmân Agamuz anda urup dutmadı yâ

Halk ile yine itmede mi yok yere gavgâ

Tesbîhi elinde dedeyüm deyü gezer mi
Şeyhi evine hû dimege gâhî gider mi (Dürrî, GŞ/b.26-28)

Şairin Gümülcine eşrâfından bazı kişilerle ilgili görüşlerini, onların diğer kişiler nezdindeki itibarlarını örneklemelerle dile getirmiş olması, XVII. yüzyılda Gümülcine'deki sosyal yaşama ilişkin önemli ipuçları vermektedir.[36]

8. Yenişehir

Bugün Larissa adıyla bilinen Yenişehir, Osmanlı döneminde (1386-1881) elliden fazla camisi, önemli bazı medreseleri ve pek çok tekkesiyle imparatorluğun Avrupa'daki en büyük on şehri arasında bulunuyordu. Yenişehir veya Bursa Yenişehir ile karışmaması için Yenişehr-i Fenâr adı verilmiştir.[37] 16. yüzyılın ünlü şairlerinden biri olan Bursalı Rahmî'nin Yenişehr şehrengizi 279 beyitten oluşan bir mesnevîdir. Eserde Rumeli'de bulunan Yenişehir'in güzelliklerinden ve buradaki önde gelen yirmi dört kişiden söz edilmektedir.[38]

Şehrengizin türün diğer örneklerinde görülen giriş mahiyetindeki beyitlerinden sonra, şair sözü Yenişehir'e getirir. Rumeli'yi tamamen gezdiğini ve pek çok güçlük çektikten sonra yolunun Yenişehir'e ulaştığını anlatır. Bu kısımda Rahmî Yenişehir'in sağlam temelli, eski ve büyük bir şehir olduğunu söyler. Şehir üzerinde pek çok gazinin himmeti olduğunu vurgulayan şair, imaretler aracılığıyla sabah akşam halka yiyecek dağıtıldığını, buralardan ayrım yapılmaksızın herkesin faydalanmasını sağladıklarını anlatmaktadır. Rahmî'nin şehrengizinde verdiği bilgiler tarihi gerçeklerle

---

[36] İlyas Yazar, a.g.m., s. 778

[37] Machiel Kiel, "Yenişehir", *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 473-474.

[38] Bursalı Rahmî'nin Yenişehr şehrengizi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Erdoğan, "Bursalı Rahmî ve Yenişehir Şehrengizi", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 63, 2012, s. 89-126. Ayrıca Yenişehr şehrengizine ait beyitler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

uyuşmaktadır. 1320'lerden itibaren yıkılan ve boş kalan Larissa tepesindeki Bizans şehrinin kalıntılarının aşağısında çoğunluğu Türkler'in oluşturduğu Yenişehir kurulmuş, 1400 yılı civarında Gazi Evrenos'un oğlu Barak Bey buraya bir imaret-cami, bir kervansaray ve otuz iki dükkân yaptırmıştır. 1506'da Yenişehir'deki imaretin 64.116 akçelik geliri ve on dokuz kişi çalışanı olduğu ve yolcularla yoksullara büyük miktarda yiyecek dağıtıldığı belirtilmektedir.[39] Rahmî'nin şehrengizinde bu bilgilerin yer alması bu tür eserlerin bazı durumlarda belge hükmünde olabileceğinin ya da belgeleri destekleyecek nitelikleri bulunduğunun delilidir:

Temâmet geşt idüp Rûm illerini
Temâşâ eyledüm dil-berlerini

Meşakkat tîgi ile kat' idüp râh
Yenişehre yolum irişdi nâ-gâh

Kadîmî şehr imiş ol bûm-ı a'zam
Sevâdı 'âli vü bünyâdı muhkem

Nice gâzîler anda himmet itmiş
'İmâretler yapup pür-ni'met itmiş

Çıkar her subh u şâm anun ta'âmı
Tena 'um üzre olmış hâs u 'âmı (Rahmî, YŞ/b. 92-96)

Rahmî, Yenişehri anlatırken görkemli yüksek yapılarından da bahsetmiş, buraları cennet kasırlarına benzetmiştir. Bu ayrıntılar Yenişehir'in işlenmiş süslü konakları bulunan, imar edilmiş refah seviyesi yüksek bir şehir olduğunu göstermektedir:

Anun her hânesi mânend-i dîde
İçinde merdümi olmış güzîde

Ne hâne her biridür bâg-ı cennet
İçi gılmân ile pür-zîb ü zînet

Sütûn-ı hânesidür sîm-endâm
Der ü dîvârı olmış nukre-i hâm

[39] Machiel Kiel, "Tesalya", *D.İ.A.*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 523.

Felek kâhı gibi kâşâneler var
Cinân kasrı misâli hâneler var (Rahmî, YŞ/b. 100-103)

Yenişehir'e geldikten sonra *Köprübaşı* denilen yerde yerleşmeye karar veren Rahmî bu mevkii de tavsif eder. Anlaşıldığına göre burası ağaçların altından nehir akan yeşillik bir yerdir. Yenişehir hakkında bilgi veren kaynaklarda da şehrin yanından ve içinden geçen akarsular ve üzerlerinde köprüler bulunduğundan bahsedilir (Halaçoğlu 1974, 95). Bunların en bilineni üzerinde su değirmenleri ve çok sayıda bahçe bulunan Köstem nehridir.[40] Ancak şehrengizde söz konusu edilen nehrin adı açıkça belirtilmemiştir.

"*Der-Vaŝf-ı Cüvânân*" başlıklı kısımdan itibaren de 24 güzelin övgüsü yer almaktadır. Bunlar: *Ferhâd-zâde, Nâzır-zâde, Kâtib-zâde, Nâib-zâde, Çiğdemzâde (serrâc), Yûsuf Bosnavî-zâde, Satı-zâde, Pîr Ali, Boyacı-zâde, Emîn-zâde (sipahi), Ali İbn-i Bektaş (ferrâş), Ases-zâde Hızır Bâlî, Karakaş, Dutan-zâde, Bakkal-zâde, Rûhî (şair), Kayyım-zâde, Suyıkdı-zâde, Ali Fış oğlu, Baba-zâde Yusuf, Hızır Bâlî oğlu Pîr Muhammed, Ebubekir oğlu Alem Şâh, Kumsı-zâde ve Bende (bezzâz).*

Adı geçen kişiler daha ziyâde âşıkâne bir tarzda anlatılmakta, güzellikleri övülmekte ve kişilerin isimleri yahut meslekleriyle ilgi kurularak kelime oyunları yapılmaktadır. Burada şair, şehrin güzellerinin çok olduğunun söylendiğini, ancak kendi bildiklerinin bunlar olduğunu belirterek sözü tamamlamaktadır.[41]

9. Üsküp

Balkan yarımadasının ortasında Vardar nehrinin her iki yakasında yer alan Üsküp şehri 6 Ocak 1392'de Osmanlı idaresine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da en önemli

[40] Machiel Kiel, "Yenişehir", s. 474.
[41] Mustafa Erdoğan, a.g.m., s. 101-102.

uç merkezlerinden biri olarak stratejik öneme sahiptir.[42] Buradan pek çok şair yetişmiş ancak Üsküp'le özdeşleşen isim İshak Çelebi olmuştur:

Âh ol kişiye kim geçüre rüzgârını
Görmek müyesser olmaya Üsküp diyârını (İshak Paşa Divanı, G.322/1)

Yukarıdaki beyitte de görüldüğü gibi Şair divanında pek yerde doğduğu ve yaşadığı coğrafyayı dile getirmiş bununla da yetinmemiş Üsküp'e bir şehrengiz armağan etmiştir.

Şehrengizin ilk beytinden anlaşıldığına göre şiir nevruz zamanında yazılmıştır. 105 beyitten meydana gelen manzumenin giriş kısmındaki beyitlerde şair, baharın gelişinden ve tabiata verdiği güzelliklerden bahsetmiştir (b. 1-14). 15. beyitte ise Üsküp şehrinin sadece adı anılmış şehre dair herhangi bir tasvir ya da tanıtacak ifadelere yer verilmemiştir. Bunun yerine şair, daha önceki beyitlerle bağlantılı olacak biçimde baharın kendi duygularında meydana getirdiği galeyanı dile getirmiştir:

Diyeydün kim behişt olmışdı Üsküb
Bahâr ile şu resme zeyn idi hûb

Görüp bu hâli dil geldi hurûşa
Taşup sular gibi başladı cûşa

Elümden gitdi ol dem ihtiyârum
Dükendi kalmadı sabr u karârum (İshak Çelebi, ÜŞ/b. 15-17)

Eserin sözün güzellere geldiği kısma kadar olan beyitleri (b. 18-24) klasik şehrengiz üslubuna uygundur. Böyle bir girizgahtan sonra *Mehemmed Bekir, Mahmûd, Pîr Ali (kazzaz), Aşçıoğlu Mustafâ, Kılıçoğlu Ali Bâli, Kazancıoğlu Mustafâ* olmak üzere altı güzelin övgüsüne geçer. İshak Çelebi'nin Üsküp şehrengizinin bu kısmının tertibi ise diğer şehrengizlere göre farklılık arz etmektedir. Şair övgüde bulunacağı güzele dair önce yedi beyit söylemiş sonra bu beyitlerin

[42] Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *D.İ.A.*, C.XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 377-379.

sonunda *"şi'r dile gelmek, şi'r okumak, şi'r inşa eylemek, şi'r terâne kılmak, şi'r ile i'lam etmek*" ifadelerini kullanmak suretiyle söz konusu güzelin adını redif yaptığı farklı vezinlerde gazeller yazmıştır. Başka bir ifadeyle mesnevinin içinde güzeller vasfında gazeller vardır. Güzellerin anlatımından sonra şehrengiz 9 beyitlik bir hatime ile son bulmaktadır.

İshak Çelebi'nin övdüğü güzeller arasında mesleği en açık biçimde ifade edilen Pir Ali'dir. Kazzâz olan Pir Ali tavsif edilirken bu mesleğe uygun çağrışımlar oluşturacak *ibrişim, rişte* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında İshak Çelebi'nin Üsküp şehrengizi güzelleri tavsif etme yönüyle türünün tipik örneğidir.

10. Rodos

Sânî'nin Rodos şehrengizi, 171 beyit olup, seçtiği yedi güzeli, beşer beyitle tavsif etmiştir: Mustafa, Celil, Dizdarzâde, Hasan, Hasan Bâlî, Kerim ve Mustafa. Bu kişileri gelenekte olduğu gibi hem mesleklerinin, hem de isimlerinin çağrışımlarıyla övmüştür.[43]

11. Podgorica ve İşkodra

1876 yılında Karadağ'daki isyanı bastırmak üzere Urfa'dan gelen askerler içinde yer alan Urfalı Cem'î'nin yaşadıklarını ve gördüklerini kaleme almak suretiyle meydana getirdiği ve Divan şiiri geleneğinden farklı olarak dörtlükler halinde ve hece ile yazdığı eserin muhtevasındaki bazı kısımlar Podgorica ve İşkodra şehirlerinden bahsetmektedir.[44] Eser esas itibarıyla gazavatname niteliğindedir. Şairin görüp konakladığı yerler hakkında verdiği bilgiler sebebiyle hatıra ve

[43] Aydemir, Yaşar, "Sânî'nin Rodos Şehrengizi", *Türk Kültürü*, S.455, 2001, s. 167-174.

[44] Podgorica ve İşkodra şehrengizleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Bünyamin Çağlayan, Adem Balaban, "Cem'î'nin Podgorica ve İşkodra Şehrengizleri", *Doğunun Batısı Batının Doğusu Uluslararası Balkanlar Konferansı*, 5-7 Haziran 2013, Prizren. Eserden verilen örnek dörtlükler de bu çalışmadan alıntılanmıştır.

seyahatname olarak mütalaa edilecek bir hüviyet de taşımaktadır. Diğer taraftan şairin Karadağ'daki Podgorica şehri ile buraya gitmeden önce ve dönüşünde iki defa uzunca bir süre konakladığı İşkodra şehirleri için yazdıkları ise şehrengiz özelliği taşımaktadır. Cem'î iyi bir gözlemci olarak bu şehirlerin coğrafî durumlarını, yapılarını, çarşı pazarını, mahallelerini, erkek ve kadınların giyim kuşamlarını anlatarak bir panorama çizmektedir. Bilhassa XIX. yüzyılın son çeyreğinde İşkodra'nın nasıl olduğu konusunda değerli bilgiler sunmaktadır:

İşkodra'yı gezdim a'ladan a'la
İsayi gülünde şekerci bala

Güzel çok amma bu bir tek bela
Yüzünden bengi nişan bulunmaz

İşkodra şehrine çevirsen yüzün
Biraz medhi eyle göreyim özün

Çarşu pazarına aç iki gözün
Urum ilinde böyle kasaba olmaz

Çarşı esnafından bazı kişileri tasvir ettiği kısımlarda divan şiirinin güzeli tavsif etme üslubuna uygun söyleyişler hâkimdir:

Yaşı on beşdir kaşı kemanı
Öldürür uşşakı vermez amanı
Kaddi fidandır kâkil reyhanı
Yirişi keklik duzah olunmaz

Zatından ismi sormuşam Bekir
Nice aşıka olmuşdur mekir
Derç itdim aklımı eyledim fikir
Böyle bir cellad asla bulunmaz

San'atın gördüm ekmekçizade
Güzel içinde bir tek piyade
İsterem halim edem ifade
Arnavudlukdur lisan bulunmaz

İman önüne eğmiş külahı

Beline sokmuş çifte silahı
Böyle ben gördüm yokdur hilafı
Cilve edası asla bulunmaz

Bunlardan başka kaynaklardan anlaşıldığına göre Garamî isminde bir şair memleketi *Karaferye* hakkında şehrengiz yazmıştır. Ancak eser bu gün elde değildir (Başpınar 2015, 43). Âşık Çelebi, tezkiresinde Garamî'nin Karaferye şehrengizi bulunduğu bilgisini verdikten sonra söz konusu eserden iki beyti örnek olarak verir:

Çiçekler kim bitürür seng-i hâre
İder gün terbiyetle la'l-pâre
Sevr burcında toğar gice gündüz
Sığır kuyrukları kuyruklı yılduz

Sonuç

Sonuç olarak Osmanlı tarih ve edebiyatını pek çok yönden besleyen önemli bir kaynak olan Rumeli coğrafyasına şairler kayıtsız kalmamışlar, bir taraftan Rumeli'nin şehir, kasaba, dağ, nehir vs. gibi unsurları divan şiirine malzeme etmişler diğer taraftan bu cezbedici coğrafyanın şehirleri için müstakil şiirler ve şehirleri adına şehrengizler yazarak edebiyat tarihine mâl etmişlerdir. Hayretî'nin Belgrad ve Yenice, Usûlî'nin Yenice, İshak Çelebi'nin Üsküp, Maksadî'nin Yenice ve İştip, Defterzâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz, Dervîş'in Mostar, Bursalı Rahmî'nin Yenişehir, Dürrî'nin Gümülcine ve Moton; Za'fî'nin Yenice, İştip, Âbkır, Moton; Sanî'nin Rodos, Garamî'nin Karaferye, Cem'î'nin Podgorica ve İşkodra şehrengizleri bu çalışma aracılığıyla tespit edilen ve Rumeli şehirlerini anlatan eserlerdir.

Rumeli şehrengizleri arasında hakkında en çok şehrengiz yazılan şehir Yenice'dir. İkisi Maksadî'ye ait olmak üzere Hayretî, Usûlî ve Za'fî'nin yazdığı beş Yenice şehrengizi bulunmaktadır. Osmanlının Balkanlar'daki en önemli merkezlerinden olan Yenice'den yetişenlerin ve adına yazılan şehrengizlerin sayısı bu şehrin dönemin önemli merkezlerinden biri olduğunun göstergesidir. Yenice şehrengizleri değerlendiril-

diğinde de doğal güzellikleri olan ama özellikle kültürel açıdan Osmanlının merkezi olduğu açık bir biçimde görülmektedir.

Şehrengizlerden anlaşıldığına göre şairler bazen görev bazen de seyahat maksadıyla Rumeli şehirlerinde bulunmuşlar ve buralardan etkilenerek beğenilerini göstermek için şehirler adına şehrengizler yazmışlardır. Hayretî, Usulî, İshak Çelebi, Garamî ve Dürrî ise doğdukları şehirlere dair bir şehrengiz yazarak memleketlerine bir anlamda vefa göstermişlerdir. Bunlar arasında Garamî'nin Karaferye şehrengizinin varlığını kaynaklar bildirmekle beraber elde değildir.

Dörtlüklerle ve hece vezniyle yazılmış olan Podgorico ve İşkodra şehrengizleri ile Za'fi'nin bendlerle yazdığı muhammes Abkır şehrengizi istisna edilirse tespit edilen şehrengizler mesnevi nazım şekliyle yazılmışlardır. Tertip özellikleri açısından hepsinin giriş beyitleri birbirine benzer. Münacaâtı çoğu zaman na't takip eder, peygamberin övgüsü yapıldıktan sonra ise eserin sunulacağı padişah ya da devlet erkânı varsa onun methiyesi yapılır. Sebeb-i telif bölümünde şair, eseri niçin kaleme aldığını belirtir ve bu noktadan sonra güzelleri tasvir etmeye başlar. "Hatime" bölümünde ise dua edilerek eser tamamlanır. Bununla birlikte İshak Çelebi'nin Üsküp şehrengizi ise güzellerin ele alındığı kısım itibarıyle farklılık arz eder. Şair mesnevinin içinde güzellere dair olmak üzere ana metnin vezninden farklı vezinlerde gazeller yazmıştır. Başka bir ifadeyle bu mesnevinin içinde şairin söz konusu ettiği altı güzel vasfında altı gazel bulunmaktadır.

Şehrengiz türünde yazılmış eserlere topluca bakıldığında bir kısmının şehrin güzelliklerini, gezip görülecek yerlerini anlattığı ve bir kısmının da şehirde bulunan güzellerin (dilber/mahbub) anlatılması şeklinde oluşturulduğu tespit edilmektedir. Rumeli şehrengizlerinde de genellikle güzellerin anlatılması ön plandadır. Bunlar arasında Dürri'nin Moton şehrengizi Moton'un fethi ve gazilerine yer vermesi itibarıyla nispeten farklılık arz eder. Bazı şehrengizlerin anlatılan şehre dair hemen hemen hiçbir şey vermediği, şehirlerin tarihî ya da

doğal güzelliklerinin anlatımının sınırlı olduğu, çok beğenilen şehirlerin cennete benzetilmek suretiyle tasvir edildiği görülmüştür.

Şehrengizlerde güzeller her ne kadar şehrin meşhurları olarak somut kişilerse de ortak güzellik unsurları çerçevesinde işlenmişlerdir. Güzellik tasvirleri ele aldığı kişinin adı, lakabı ya da mesleği ile ilgili ortaya çıkan mecaz ve çağrışımlarla, söz oyunlarıyla, Osmanlı şiirinin alışılmış benzetmeleriyle yapılmıştır. Maksadî'nin Yenice şehrengizlerinden birisi ise diğerlerinden farklı olarak şehrin sadece yaşayan meşhurlarını değil, ölmüş ancak şehrin gelişimine katkıda bulunmuş kişileri de anarak ruhlarına rahmet okumaktadır.

Bu çalışmayla Rumeli şehirleri adına yazılmış olan ve tespit edilebilen şehrengizler tanıtılmış, bu eserlerden hareketle muhtevaya yönelik olarak Rumeli'ye dair sosyal ve kültürel değerlendirmeler yapılmıştır. Başka bir ifadeyle şehrengizlerin açtığı pencereden Rumeli şehirleri izlenmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Aruçi, Muhammed, "Mostar", *D.İ.A.*, C.XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s.295-298.

Aydemir, Yaşar, "Sânî'nin Rodos Şehrengizi", *Türk Kültürü*, S. 455, 2001, s. 167-174.

Başpınar, Fatih, "16. yy. Klasik Türk Şiirinden İlginç Bir Şair Garâmî ve Dîvân'ında Cinas Sanatının Kullanılışı", *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Nisan 2015, s. 40-58.

Çağlayan, Bünyamin, Balaban, Adem, "Cem'î'nin Podgorica ve İşkodra Şehrengizleri", *Doğunun Batısı Batının Doğusu Uluslararası Balkanlar Konferansı*, 5-7 Haziran, 2013, Prizren.

Çakıcı, Bilal, "The Shahrangiz of Shtip by Za'fî", *İnternational Journal of Central Asian Studies, Corea: The International Association of Central Asian Studies Korea*

University of International Studies, Vol.14, 2010, s. 96-107.

Çakıcı, Bilal, "Za'fî'nin Vardar Yenicesi Şehrengizi", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (JTS/TUBA), Harvard: Department of Near Eastern Languages and Civilizations*, Harvard University 2008, 32/I, s. 169-193.

Çavuşoğlu, Mehmed, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengîzi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.IV-V, İstanbul 1973- 1974, s. 325-356.

Çavuşoğlu, Mehmed, "Hayretî'nin Yenice Şehrengizi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.I-II, İstanbul 1975-1976, s.81-100.

Çavuşoğlu, Mehmed- Tanyeri, M. Ali, *Üsküplü İshak Çelebi, Divan, Tenkidli Basım*, MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

Çeltik, Halil, "Rumeli Şairlerinin Klasik Türk Şiirine Katkıları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4/8, Erzincan Fall 2009, s. 804-824.

Çeltik, Halil, *Divan Sahibi Rumeli Şairlerinin Şiir Dünyası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004.

Erdoğan, Mustafa, "Bursalı Rahmî ve Yenişehir Şehrengizi", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S.63, 2012, s.89-126.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, VI. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman -Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Göre, Zehra, "Za'fî-i Gülşenî'nin Moton Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.4, Kasım 2015, s.41-57.

Halaçoğlu, Yusuf, "Teselya Yenişehri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma", *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2-3, İstanbul 1974, s. 89-100.

İnbaşı, Mehmet, "Üsküp", *D.İ.A.*, C.XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.377-379.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *D.İ.A.*, C.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 232-235.

İsen, Mustafa, "Balkanlar'da Türk Edebiyatı", *Ötelerden Bir Ses-Divan Edebiyatı ve Balkanlar'da Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler,* Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.512-537.

İsen, Mustafa, "Usûlî'nin Yenice Şehrengîzi", *Türk Kültürü Araştırmaları* (Mehmed Kaplan İçin), 1988, s. 131-148.

Kiel, Machiel, "Gümülcine", *D.İ.A.*, C.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.268-270.

Kiel, Machiel, "Tesalya", *D.İ.A.*, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.522-526.

Kiel, Machiel, "Yenişehir", *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.473-476.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1958.

Öztürk, Murat, "Maksadî'nin Yenice ve İştip Şehrengizleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XI, S.25, 2014, s. 51-80.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.VI, Kaşgar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 4152.

Tezcan, Nuran. "Güzele Bir Şehrengizden Bakış." Türkoloji Dergisi, XIV/1, 2001, s. 161-194.

Turan Lokman, "Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi", *Osmanlı Araştırmaları*, S.37, 2011, s. 48-75.

Yazar, İlyas, "Dürrî'nin Moton Şehrengizi", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 55, 2009, s. 175-190.

Yazar, İlyas, "Dürrî'nin Şehrengizinden Gümülcine'ye Bakış", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 2/2, Erzincan Spring 2007, s. 770-789.

Za'fî Divanı, Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum Eserler, Nu: 254.

II BÖLÜM /*CHAPTER II*

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BALKAN ŞEHİRLERİ

BALKAN CITIES FROM THE PERSPECTVE OF TRAVELERS

EVLİYA ÇELEBİ'YE GÖRE 17. YÜZYILDA BOSNA ŞEHİRLERİNİN ÖZELLİKLERİ, COĞRAFİ, TARİHİ VE KÜLTÜREL MİRASLARI

Characteristics, Geographical History and Cultural Heritage of Bosnian Cities in the 17th Century According to Evliya Çelebi

Abdullah Soykan[*] & Süleyman Sönmez[**]
Recep Efe[***] & İsa Cürebal[****]

Özet: Bosna-Hersek ve bu ülkenin halkı olan Boşnaklar, Balkan yarımadasının tarihi ülkelerinden ve milletlerinden biridir. Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed tarafından 1464 yılında fethedilmiştir. Hristiyan Boşnaklar bu tarihten itibaren İslâm dinine girmeye başlamışlardır. Bosna-Hersek ve Boşnaklar hakkında Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde önemli bilgiler bulunmaktadır. Çelebi Bosna-Hersek'i birçok kez dolaşmış veya bu ülkeden gelip geçmiştir. Bu seyahatlerinden biri 1659 *milâdi yılında* Belgrad'dan hareketle Varat'ın (Oradae) fethine gitmek için başlamıştır. Bu şehir fethedildikten sonra geriye dönülerek Temeşvar (Tameşvar) – Belgrad - Valjevo (Valva) - Srebrenica (Surhpençe) kasabası ve Javor (Ravna yaylağı) dağları üzerinden Bosna'ya gelinmiştir. Çelebi Bosna'nın merkezi şehri Saraybosna'dan *Saray* şehri olarak söz etmektedir. Önce şehrin coğrafi konumunu açıklayıp daha sonra önemli yapılarından bahsetmektedir. Çelebi şehrin adının Saray olmasını, Fatih zamanında şehir fethedildikten sonra "aşağı şehir" denilen mevkide "Hünkâr Camii" olan yerde büyük bir saray yapılması ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Çelebi şehrin adı hakkında şunları yazmıştır: "*Büyük nehrin adına **Bosna** derler. Nehrin ismi ile şehrin ismi birleştirilerek Bosna Saray deniliyor*.". Günümüzdeki resmi adı ise "*Sarajevo*" dur. Kentin kalesi hakkında da şu bilgileri vermektedir: "*Yüksek bir dağ üzerinde, küçük, taş yapı, güzel bir kaledir. Çevresinin uzunluğu tam dört yüz adımdır."* Saraybosna kalesi günümüze ulaşmıştır. Bosna ırmağının kuzeyinde Trebevic dağı adı verilen dik yamaçlı yüksek ve hakim bir tepenin zirvesinde (666 m) *Bjela Tabija* (Beyaz kale) adıyla varlığını sürdürmektedir. Çelebi daha sonra sırayla şehrin imâretlerinden, camilerinden, medreselerinden, mescitlerinden, tekkelerinden, çeşmelerinden, sebillerinden, nehirlerinden, değirmenlerinden, çarşılarından, köprülerinden, halkının fiziki görünümünden, kıyafetlerinden, yiyecek ve içeceklerinden, lisanlarından bahsetmektedir. Bosna halkının dili hakkında "*Bu diyar halkına, halkı*

[*] (Prof. Dr.); Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Balıkesir/Türkiye, E-mail: soykana@gmail.com
[**] (Yrd. Doç. Dr.), Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Balıkesir/Türkiye, E-mail: muhtesemnef@gmail.com
[***] (Prof. Dr.), Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Balıkesir/Türkiye, E-mail: recepefe@hotmail.com
[****] (Prof. Dr.), Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Balıkesir/Türkiye, E-mail: curebalisa@hotmail.com

ağzında Boşnak derler. Fakat bunlara "Bosnavi" denilse daha çok hoşlanırlar. Gerçekten lisânları ve kendileri temiz ve kadirşinas adamlardır. Lisanları Lâtin diline yakındır. Evliya Çelebi, 1663 yılında Belgraddan Hersek Sancağına, Söhrab Mehmet Paşaya "Muhafaza Emirlerini" götürürken Bosna - Hersek topraklarından bir kez daha geçmiştir. Bu seyahat sırasında Belgrad'dan hareket eden Evliya sırasıyla Uzice (Uziçse) - Rudo (Roda) - Lim nehri - Priboj (Prepol) -Prijepolje (Aşağı Prepol) - Milesevo, Hisarcık (Miloşove) - Pljevlja (Taşlıca) - Cajnice (Çaniçse) - Foça (Foçe) - Ulog (Oluk) - Nevesinje (Novesin) - Predolje (Dol, Predol) – Stolac (Ustulca) - Ljubinje (Lâbin) yerleşmelerine uğramak suretiyle Dubrovnik'e ulaşmıştır. Bu şehir ve kasabalardan Rudo, Cajnice, Foça, Ulog, Nevesinye, Predol, Stolac ve Ljubinje günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan Bosna Hersek'e ait yerleşmelerdir. Evliya Çelebi tüm bu yerleşmelerin özelliklerinden, bazıları teferruat derecesinde olmak üzere bahsetmiştir. Meselâ Foça şehrinin siti hakkında "*Büyük Drin nehri kenarında doğudan batıya uzunca olup, kıble, güney ve batısı ormanlık dağlardır*" demektedir. Bu kente geniş bir yer ayıran Çelebi, en son Ljubinye kasabasını tanıtarak bölümü bitirmektedir. Seyahatnamesinin 5. ve 6. ciltlerini Balkanlar'a ayırmış olan seyyahın, Bosna Hersek'in yerleşmeleri hakkında vermiş olduğu bilgiler hem tarihi coğrafya, hem Boşnak kültürü ve hem de ülkenin genel coğrafi özellikleri hakkında büyük önem taşır. Bunlardan yararlanmak ve bunları yorumlamak suretiyle Balkan ülkelerinden Bosna Hersek'i ve Balkan milletlerinden Boşnaklar'ı daha ayrıntılı bilmek ve onları daha yakından tanımak mümkün olabilecektir. Bu tasvirleri ve verilen bilgileri mevcut coğrafi şartlarla karşılaştırdığımızda Bosna - Hersek ülkesinin ve şehirlerinin bazı yönlerden değiştiğini fakat bazı doğal ve beşeri özelliklerinin ise çok fazla değişmeden günümüze kadar gelmiş olduğu görülür. Bu tespitler Bosna - Hersek, Boşnaklar, onların doğal ve kültürel coğrafyalarını anlamak bakımından ilginç ve önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Bosna-Hersek, Şehir Coğrafyası, Kültür

Abstract: Bosnia and Herzegovina, where Bosnians reside, is one of the countries that date back a long time in the Balkan Peninsula. The country was conquered by the Ottoman Emperor Fatih the Conqueror in 1464. Christian Bosnians started to embrace Islam after this date. Important information exists in Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Travelogue) about Bosnia and Herzegovina and the Bosnians. Çelebi traveled in Bosnia and Herzegovina many times or passed through the country. One of these journeys commenced from Belgrade for the conquest of Varat (Oradae) in 1659 (Gregorian calendar). Following the conquest of this city, he reached Bosnia via Temeşvar (Tameşvar) – Belgrade - Valjevo (Valva) - Srebrenica (Surhpençe) town and Javor (Ravna pasture) Mountains. Çelebi refers to Sarajevo, the center of Bosnia, as the City of the Palace. He first explains the geographical position of the city and mentions the important structures in the city. Çelebi states that the city is called the Palace because of the grand palace built at the time of Fatih in "the lower city" where "Hünkar Mosque" stands. Çelebi writes the following about the name of the city: "The large river is called Bosnia. The name of the river and the name of the city are combined which provides Bosnia Palace. Formal name of the city today is "Sarajevo". Çelebi provides the following information about the castle of the city: "located on a high mountain, it is a small, stone structure; a beautiful castle. Its perimeter is precisely four hundred paces". Sarajevo castle still

stands today. It is now called Bjela Tabija (The White Castle) located at the peak of a steep, high and dominant hill called Trebevic Mountain situated in the north of Bosnia River. Çelebi later discusses the almshouses, mosques, madrasahs, prayer rooms, dervish lodges, drinking fountains, public fountains, rivers, mills, bazaars, bridges of the city, physical appearance of its public people, their clothes, food and drinks and languages. About the language of the Bosnian people he writes: "The people of this region are called the Bosnians in the colloquial language but they prefer to be called "Bosnavi". Both their languages and they are really pure and appreciative. Their language is similar to Latin".Evliya Çelebi passed thorough Bosnia and Herzegovina soil once more while he was going from Belgrade to Herzegovina district in 1663 to take "Protective Orders" to Söhrab Mehmet Pasha. During this journey, Evliya Çelebi who departed from Belgrade arrived at Dubrovnik via Uzice (Uziçse) - Rudo (Roda) - Lim nehri - Priboj (Prepol) -Prijepolje (Aşağı Prepol) - Milesevo, Hisarcık (Miloşove) - Pljevlja (Taşlıca) - Cajnice (Çaniçse) - Foça (Foçe) - Ulog (Oluk) - Nevesinje (Novesin) - Predolje (Dol, Predol) – Stolac (Ustulca) and Ljubinje (Lâbin) settlements respectively. Rudo, Cajnice, Foça, Ulog, Nevesinye, Predol, Stolac and Ljubinje are still Bosnia and Herzegovina settlements which have continued their existence till the present time. Evliya Çelebi mentions the characteristics of all these settlements and gives details about some of them. For instance, he explains that the site of the Foça city "lies on the direction of east to west, along Grand Drin with Forest Mountains on the direction of Mecca, the south and the west". Çelebi, who allocated a large part for this city in his travelogue, finishes the section by presenting Ljubinye town the last. The information about the Bosnia and Herzegovina settlements provided by the pilgrim, who has allocated the 5th and 6th volumes of his Travelogue to the Balkans, is curial for both geography and Bosnian culture and also for the general geographical characteristics of the country. It will be possible to know the Balkan country Bosnia and Herzegovina and the Balkan nation Bosnians in more detail and more closely by drawing on these resources and interpreting them. When we compare these descriptions and the provided information with the current geographical conditions, we realize that the country of Bosnia and Herzegovina and its cities have changed in some ways but kept some of their natural and human characteristics without much change. This assessment is interesting and important in terms of understanding Bosnia and Herzegovina, the Bosnians and their natural and cultural geography.

Keywords: Bosnians, Bosnia and Herzegovina, Urban Geography, Culture

Giriş

Bu çalışmanın amacı, kadim Balkan milletlerinden Boşnaklar'ın memleketi Bosna-Hersek ve yakın çevresinde yer alan başlıca kasaba ve şehirlerin XVII. yüzyıldaki durumunu ve ayrıca zamanımıza intikal eden coğrafi, tarihi ve kültürel miraslarını ortaya koymak ve açıklamaktır. Makalenin

ana başvuru kaynağı *Evliya Çelebinin Seyahatnamesi*[1]dir. Orijinali yazma olan bu eserin esas nüshaları Topkapı Sarayı, Süleymaniye ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerindedir. Birçok kez Latin harfleriyle günümüz Türkçesine çevrilen eserin, Üçdal Neşriyat tarafından 10 cilt olarak yayınlanan nüshalarından faydalanılmıştır.

Osmanlı tarihleri, konuyu yakından ilgilendiren tarih çalışmaları, fiziki coğrafyaya ait (jeomorfoloji, klimatoloji, hidrografya ve biyocoğrafya) temel ve yardımcı eserler, makalenin yazımı sırasında sık sık başvurulan kaynaklardır. Son yıllarda Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından Bosna - Hersek ile ilgili arşiv vesikaları (1516-1919) yayınlanmıştır. Bu belgeler Bosna - Hersek tarih ve kültürünün tanınması açısından büyük bir boşluğu doldurmuştur[2].

Başvurulan diğer kaynaklar Atlaslar ve çeşitli ölçekteki haritalardır. Büyük Dünya Atlası, Grosser Welt Atlas, The Times Atlas of The World, The Times Atlas of World History, Pass Worlds The Times Atlas of Archaeology, Faik Reşit Unat'ın Tarih Atlası ve dijital ortamdan sağlanan baskı yılları farklı, 1/25.000 den 1/1.000.000 a kadar değişik ölçeklerdeki topografik paftalar makalenin yazımı sırasında faydalanılan başlıca kartografik malzemeler olmuştur.

Ayrıca "Google Earth" programı vasıtasıyla yerleşmeler ve civarının fiziki ve beşeri unsurları da gözden geçirilmiştir. Seyahatnamenin, konu ile ilgili diğer basılı eserlerin, kartografik malzemenin ve *"Google Earth"* programından elde edilen bilgilerin sentezlenmesi sonucunda çalışmanın ana metni ortaya çıkmıştır. Bu ana metin, yine dijital ortamdan (internet ortamından) sağlanan görsel malzemeler ile desteklenmiştir. Kullanılan görsel malzemenin kaynakları fotoğrafların altında açıklanmıştır.

---

[1] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.I-X, Çev. Dr. Mümin Çelik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1978.

[2] *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri 1516-1919*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:7, Ankara 1992.

Çalışma sırasında toponimi üzerinde durulma zarureti ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Osmanlılar fethettikleri yerleşmelerin adlarını kendi söyleyişlerine uygun hale getirmişler veya değiştirerek tamamen Türkçe bir ad vermişlerdir. Ayrıca bazı yerleşmelerin de adları çeşitli sebeplerle değişmiştir. Bu nedenle yerleşmelerin adlarının çeşitli kartografik ve tarihi kaynaklar üzerinden takibi gerekmiştir. Mesela Osmanlılar'ın "Varad" adını verdikleri şehrin günümüzün "Oradae"'si, "Böğürdelen"in "Sabac" olması gibi.

Şehir ve kasabaların topografik sit ve sitüasyonlarının özelliklerini belirleyebilmek için, yukarda söz edilen çeşitli ölçekteki haritalardan istifade edilmiştir. Ayrıca "Google Earth" programı kullanılarak arazinin fiziki coğrafyasına ait unsurlar buradan da incelenmiştir. Bu konuyla ilgili olarak akarsu şebekesi ve akarsular üzerinde önemle durulmuştur. Zira Balkanlar, bilhassa Bosna - Hersek akarsular bakımından çok zengin bir bölgedir. Tuna nehri başta olmak üzere kolları Sava, Drina, Bosna, Una suları ile Adriyatik'e dökülen Neretva bunların başlıcalarıdır. Bosna - Hersek ülkesi bol yağışlı bir bölgedir. Hatta komşu Karadağ sınırındaki Orjen dağında Avrupa'nın en çok yağış alan istasyonu yer alır (Orjen dağı - Karadağ - Crkvice 4630 mm).[3] Bu nedenlerle akarsular bol su taşırlar. Yazın dahi kurumaları söz konusu değildir. Üzerlerine köprüler inşa edilmeden geçilemezler. Osmanlı döneminden önce çoğunlukla ahşap olan bu köprüler, bilahare taş köprüler haline dönüştürülmüşlerdir. Bosna - Hersek'in birer sanat eseri olan Osmanlı köprüleri özgün birer kültürel miras olarak günümüze ulaşmıştır. Bu akarsuların vadileri önemli yol güzergâhları oldukları gibi, onları aşan köprülerin çoğu da tarihi kıymete sahip yapılardır.

Bosna Hersek'in iklimi, kıyı kesimi haricinde kışları sert ve karlı, yazları sıcak geçen, yağışları bol bir iklimdir. Mesela Saraybosna'nın sıcaklık ve yağış verileri şu şekildedir. Yıllık ortalama sıcaklık 9.6°C, en soğuk ay ortalaması

[3] Besim Darkot, *Avrupa Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No: 12, Taş Matbaası, İstanbul 1969, s.35.

Ocak - 0.9°C, en sıcak ay ortalaması Temmuz 18.9°C, yıllık yağış 932 mm'dir.[4] Tabii bitki örtüsü ormanlardır. Ülke yüzölçümünün % 44.4'ü ormanlarla örtülüdür. Bunlar genellikle meşe (*Quercus*), kayın (*Fagus*) gibi yaprak döken türlerden oluşurlar. Fakat yüksek dağlarda lâdine (*Picea*) çok rastlanır. Kıyıya yakın yerlerde Akdeniz ikliminin etkisi sebebiyle maki örtüsü hâkimdir.[5]

Balkan yarımadası dağların ve ormanların yoğun olduğu bir bölgedir. Dinarik sistemine bağlı kalker yapıdaki ve ana uzanışları kuzeybatı - güneydoğu, birbirine paralel sıralar ve depresyonlar halindeki bu dağlar, ayrıca kendilerini dik olarak kesen fay hatlarıyla da bloklara ayrılmıştır. Bosna Hersek ülkesi, bu nedenlerle hem dağlar bakımından, hem de karst topoğrafyası bakımından zengindir[6-7-8]. Polyelere, dolinlere ve karstik göllere çok rastlanır. Bu özellikler, Hırvatistan arazisinde daha da karakteristikleşir. Kalker yapıdaki dağlar üzerinde erime ile ilgili özel topografik şekiller, yani ilmi tanımıyla karst topoğrafyası gelişmiştir. Bu karstik şekiller yerleşmelere de ad olmuştur. Mesela Gacko şehrinin yerleştiği *"Gatacko Polje"* gibi. Dağların uzanışları ve yapıları, jeomorfolojiyi çok arızalı hale getirmiştir. O devrin yolları, bu çetin arazileri bin bir zahmetle aşabilmişlerdir. Buna en güzel örnek Saraybosna'dan Adriyatik kıyılarına ulaşan yolların durumudur. Neretva vadisi Dinarları yarıp geçen doğal bir güzergâhtır. Saraybosna - Mostar üzerinden geçerek Adriyatik kıyılarına ulaşan tarihi yol, büyük ölçüde Neretva vadisini takip eder[9]. Mostar şehrinin pitoresk manzarasını da Neretva vadisi ve üzerindeki tarihi Osmanlı köprüsü oluşturur. Çelebi

[4] Besim Darkot, *a.g.e.*, s.48.
[5] Besim Darkot, *a.g.e.*, s.72.
[6] Sırrı Erinç, *Jeomorfoloji II*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 23, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1971, s.95.
[7] Hamit İnandık, *Karst Morfolojisi*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 27.
[8] Nilüfer Pekcan, *Karst Jeomorfolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.75.
[9] *Jugoslawien und Griechenland*, 3. Auflage, Baedekers Autoführer- Reiseführer, Stuttgart 1963, s. 159.

seyahatnamesinde bu durumları, aşılan dağları, yaylaları, coşkun akarsuları ve üzerlerindeki tarihi köprüleri gayet etraflıca anlatmıştır.

Çelebi geçtiği şehirlerdeki cami, mescid, han, hamam, imaret, kale, köprü gibi yapıların yanı sıra diğer kültür öğeleri olan yiyecekler, içecekler, giyim kuşam, adet, anane ve dil unsurları hakkında da kıymetli malumatlar vermiştir.

Halen bağımsız bir Balkan devleti olan Bosna - Hersek, Osmanlı dönemine ait gelenek -görenek, mimari, dil unsurları gibi kültürel değerlerinden pek çoğunu günümüze taşımıştır. XVII. yüzyılın meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, Bosna-Hersek'i iyice dolaşan ve detayıyla bizlere anlatan bir yazardır. O Bosna - Hersek arazisini resmi vazifelerle 1659 ve 1663 yıllarında iki kez dolaşmıştır. Takip ettiği güzergâhları ve üzerlerindeki yerleşmeleri incelemek bizlere Bosna - Hersek'in, komşu Sırbistan ve Hırvatistan'ın değişen veya günümüze kadar gelebilen tarihi ve kültürel coğrafyası hakkında paha biçilmez bilgiler vermektedir. 1659 ve 1663 yıllarında yaptığı her iki seyahati de Padişah IV Mehmet'in (Avcı Mehmet) saltanat yıllarına rastlamaktadır [10].

1. Evliya Çelebi'nin 1659 Yılı Belgrad-Bosna Seyahati

a. Belgrad-Srebrenika Güzergâhı

Bu yolculukta Çelebi, Belgrad kentinden hareketle güneye doğru gider. İlk uğradığı yer *Zaviye* köyüdür. "*Semendire Sancağı toprağında Sırp ve Belgrad reâyalı zeâmet köyüdür*."[11] denilerek bilgi verilen bu yerleşmenin neresi olduğu kesin olarak saptanamamıştır. Köyün adı olan Zaviye kelimesinin Türkçe'de birkaç anlamı vardır. Bunlardan en çok kullanılanları, küçük tekke, dergâh, köşe anlamına gelenlerdir. Fakat bir de "Kervansarayların seyrek bulunduğu yerlerle geçit ve derbentlerdeki konak yerlerine" zaviye denilmektedir[12].

---

[10] *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.IV, İskit Yayınevi, İstanbul 1958, s.2000.
[11] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1722.
[12] *Türkçe Sözlük*, C.II, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara 1988, s.1666.

Buna göre *Zaviye köyü*, Belgrad - Valva (Valjevo) yolu üzerinde fakat yolun başlangıç kesimlerinde konaklama yapılan bir köy olmalıdır. Çünkü Çelebi, Valjevo'ya varıncaya kadar geçilen veya durulan başka hiçbir yerleşmeden bahsetmemektedir.

Valjevo yolu yaklaşık 100 km kadardır. Bu bilgilere dayanarak Zaviye köyünün Belgrad'ın 20 km kadar güneyinde bulunduğunu tahmin edebiliriz. O zamanlar burasının ekilip biçilen, arazisi geniş olan bir köy olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadan sonra Evliya çelebi, ormanlar içinden geçtiklerinden bahsetmektedir. Bunlar *Lipovicka Ormanları* adı altında günümüze kadar varlığını korumuştur. Kafile, burada eşkiyaların faaliyet izlerine, öldürülmüş insanlara ve mallarına rastlamıştır.

Çelebinin bu yolculuk sırasında uğramış olduğu ilk şehir Valjevo'dur. Şimdi Sırbistan sınırları içinde bulunan bu şehirden "Valva" adıyla bahseder. Osmanlı arşiv belgelerinde de aynı adla yazılıdır. Valjevo (Valjeva) sit olarak akarsuların kavşağına yerleşmiş bir kenttir. Kuzeybatıdan, batıdan ve güneyden gelen kollar olan Obnica, Jablanica ve Gradac suları ana eksen Kolubara çayını oluştururlar. Evliya çelebi "*Bu kasabanın ortasından Kolipâre nehri akar*" demektedir[13].

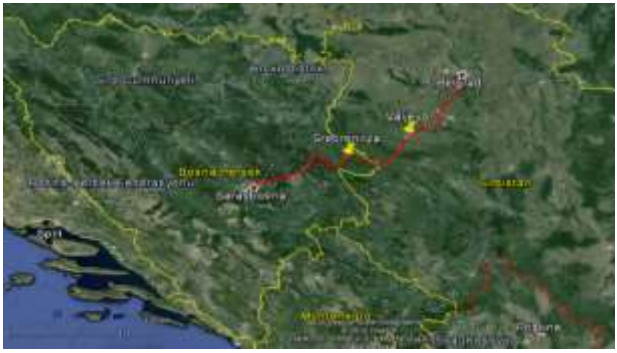

Şekil 1: *Evliya Çelebi' nin 1659 yılındaki Belgrad – Saraybosna seyahati esnasında kullandığı rota*

[13] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1722.

Valjevo (Valyeva) şehri dâhilinde görünürde bir kale mevcut değildir. Evliya Çelebi Valjevo kalesi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Eski bir kalenin mahalli feodal beyler tarafından yıkıldığını fakat daha sonra gelen bir ardılının kaleyi tekrar yaptırdığını yazmaktadır. Osmanlı belgelerinde "Valva Kalesi" ifadesinin kullanılması, burada sağlam bir kale bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak Çelebi bu kaleyi görmemiştir. Yakın yıllarda Sırp arkeologlar, şehrin 7 km kadar güneyinde Gradac suyu doğu kenarında bir tepede duvar harabeleri bulmuşlardır. Yakınlarındaki bir köye izafeten buraya Brangoviç kalesi demişlerdir. Muhtemelen Valjevo kalesi burası olmalıdır.

1600 lü yılların ortalarında 10 kadar ibadethanenin (mescit, cami) bulunduğunu öğrendiğimiz Valjevo' da, günümüzde tek bir mescit bile mevcut değildir[14]. En son caminin 1900 lü yılların başlarında ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Valjevo, Sırp devleti tarafından mütecanis bir kent haline getirilmiştir. Çelebi, 10 mihraplı Valjevo'nun 6 mahalleden meydana geldiğini belirtmektedir. Hane sayısı 870 olduğuna göre nüfusunun yaklaşık 4.000 kişi civarında olduğu düşünülebilir. Bu nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. "*Tek ve katlı, kiremit ve şemendire ile örtülü, bağ ve bahçeli evleri vardır."*[15]

Valjevo'nun kent nüfusu günümüzde 60.000 e yükselmiş, mahallelerinin sayısı da artmıştır. Şehrin çekirdek kısmını meydana getiren üç mahalle ad olarak geçmişin izlerini taşımaktadır. Bunlar Ilidza, Bair ve Tesnjar mahalleleridir. Bunlardan ilk olarak zikredilen mahallenin adının kökeni muhtemelen Türkçe ılıca kelimesinden gelmektedir. Şehrin merkezi kısmında ve Kolubara çayının kuzeybatı kenarında yer almaktadır. Bair mahallesinin adının da Türkçe "bayır"dan geldiğini kabul edebiliriz. Tesnjar mahallesi şehrin en merkezi ve eski mahallesi olup sit alanı halindedir. Tarihi

[14] Ömer Bosnavi, *Bosna Tarihi*, Hazırlayan Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 303, Meteksan Ltd. Şirketi, Ankara 1979, s.139.
[15] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1722.

doku burada muhafaza edilmek istenmiştir. Hiç şüphesiz Evliya Çelebi'nin bahsettiği dükkânlar ve kahveler, akarsuya paralel uzanan cadde boyunca sıralanıyordu.

Fotoğraf 1: *Valjevo şehrinden bir görünüm*

Fotoğraf 2: *Povlen dağları, Valjevo, Srebrenica yolu*

Valjevo, su kaynakları bakımından zengin bir coğrafyada yer almaktadır. İklimi de kurak değildir. Bitki örtüsü, tahrip edilmeyen yerlerde gür ormanlar halindedir. Bu nedenle yeşillikler içinde bir kasaba idi. Şimdi ise yeşil alanları bol bir şehirdir. Evleri yine çoğunlukla bahçelidir, fakat artık birkaç katlıdır.

Camilerinin, mescidlerinin, namazgâhların, tekke ve sıbyan mekteplerinin, artık ortadan kaldırıldığı Valjevo'dan,

geriye güzel havası, manzarası ve ara ara kabına sığmayan, üzerinden geçilen köprüleri ile Kolubara suyu kalmıştır. Çelebi, bu akarsuyun Çaçka dağlarından doğduğunu belirttikten sonra, güneye doğru yollarına devam ettiklerini yazar. Çaçka dağları günümüz Çaçak şehrinin kuzey - kuzeybatı kesimine düşen dağlardır. Yükseltisi 1103 m ye erişen Maljen dağı başlıca birimidir.

Çelebi, Valjevo'dan Drin ırmağı kıyısına kadar katettikleri yolda geçtikleri ve adını vermediği bir köyden başka hiçbir yerleşmeden bahsetmemektedir. Takip ettiği güzergâh Valjevo - Rogacica yolu olup 50 km kadardır. Bu yolun en önemli özelliği yaylaların ve yer yer de ormanların bulunduğu Povlen dağlarını kat etmesidir. Yol 1090 m ye kadar tırmanır.

Kafile, Drin nehrine varınca, kenarında konaklar (menzil alır). Bu nehrin Sirem Sancağı ile Bosna Eyâleti arasında sınır olduğuna dikkat çeker. XVII. yüzyıla ait Osmanlı idari taksimatında Valjevo ve Kolubara suyu havzası Semendire Sancağı'na ait olduğu halde, batıda Drin nehrine kadar olan Böğürdelen (Sabac) kazası arazisi Sirem Sancağı'na aitti.

Fotoğraf 3: *Rogacica yakınlarında Drina nehri*

Tuna'ya karışan Drin (Drina), yaz kış bol su taşıyan güçlü bir akarsudur. Bu nehir günümüzde de Bosna - Hersek ile Sırbistan arasındaki siyasal sınırın bir kısmını oluşturmaktadır. Çelebi, Drina nehrinin Hersek arazisinden geldiğini, Foça, Ustikolina (Stikoloyna) ve Vişegrad şehirlerinden geç-

tiğini, Raça (Sremska Raca) kalesi önünde Sava nehrine karıştığını belirttikten sonra, karşı kıyıya gemi ile geçtiklerine dikkat çekmektedir. Halen önemli yollardan uzak bu kesimlerde köprü mevcut değildir. Seyrüsefere yer yer elverişli olan nehrin kıyıları, bazı kesimlerin alçak olması sebebiyle sallarla veya kayıklarla karşıya geçilmeye müsaittir[16]. Drina üzerindeki en önemli köprü, daha güneyde yer alan Vişegrad şehri köprüsüdür. Bir Osmanlı yapısı olan bu köprüden Belgrad - Saraybosna yolu geçer.

Karşı kıyıya geçtikten sonra gelinen araziyi Çelebi Srhpence Balkanı olarak adlandırmaktadır. Gerçekten de bu arazi Srebrenika ilçesi dâhilinde bulunan gür ormanlı dağlardır. 1000-1300 m arasındadır. Rogacica'dan gemi ile karşıya geçen kafile, kestirme dağ yollarında Srebrenika'ya ulaşmıştır. Zira Çelebi seyahatnemede "*Surhpençe Balkanından Surhpençe kalesine geldik"* demektedir.[17] Srebrenika dağlarını aşan bu yol 40 km kadardır. Ormanlı dağ anlamına gelen "Balkan" kelimesinin XVII. yüzyıl Türkçesi'nde kullanılmış olması dikkate değer bir husustur.

Srebrenika şehrinin adı XVII. yüzyıl Osmanlı belgelerinde Srebrenice veya Serebrenice olarak geçmektedir. Çelebi bu kentin bir kalesi olduğunu yazmıştır. Halen ilk bakışta bir kale yapısı göze çarpmasa da dikkatli bir araştırmada bu kalenin harabelerine rastlamak mümkündür. Bu kale harabesi şehrin doğusunda 440 m rakımlı bir tepe üzerinde (44°06'03" kuzey, 19°18'09" doğu) koordinatlarının kesişme noktasında yer almaktadır. Çelebi, kalenin ilk olarak mahalli despotlar tarafında inşa edildiğini belirtmiştir.

Osmanlı belgelerinde XIX. yüzyıl sonuna kadar bu kalenin adına rastlanmaktadır. Kent kuzey-güney doğrultulu Cicevak (Crvena) adlı bir vadi içine yerleşmiştir. Bu akarsu, Drina'ya, Krizevica çayı adıyla karışır. Surhpençe adının ka-

[16] Bosnavi, *a.g.e.*, s.91.
[17] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1723.

sabanın civarında çıkarılan gümüş madenleri dolayısıyla verildiği ifade eden Evliya, Bulgarca ve Sırpça'da Şurhbene kelimesinin gümüş anlamına geldiğini yazmıştır. Günümüz Sırpça sözlüklerinde gümüş kelimesinin Türkçe karşılığı "srebro" dur. Bu bilgi Evliya çelebinin, şehrin adı hakkındaki açıklamasını teyit etmektedir. Şehrin batı, kuzey-kuzeydoğu yakınlarındaki Vitlovac ve Sase mevkilerinde gümüş elde edilen maden yatakları bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, şehre işlek olmayan dağ yollarından gelerek güneyden girmiştir. Halbuki Srebrenika'nın esas yolu kuzeyden Bratunac üzerinden gelen yoldur. Drina ırmağı kıyısına ulaşır. Hatta yakınlardaki bir köprü vasıtasıyla Sırbistan ile bağlantı sağlanır. Osmanlı belgelerinde buradaki köprü ve nehir ulaşımı hakkındaki bilgilerden Srebrenika'nın stratejik bir geçiş noktasını kontrol eden bir yerleşme karakterinde olduğunu anlamaktayız. XVIII. yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde Srebrenika kasabasında tombaz adı verilen köprü dubaları ve üstü açık adı verilen nehir taşıtlarının yapımına dair bilgiler mevcuttur.[18] Çelebi Surhpençe Kalesi adını verdiği Srebrenika kalesini şöyle tasvir etmektedir: "*Kalesi bir tepede, kırmızı kaya üzerinde kurulmuş olup, engelli, beşgen şeklinde taş bina güzel bir kaledir. Dizdarı, elli kadar neferi, yeteri kadar cephanesi var. Hisarda çarşı ve pazar yoktur. Fetih esnasında top darbesinden yıkılmış ise de İkinci Bayezid zamanında biraz tamir edilmiştir. Fatih zamanında fethedilmiştir. Halkı Boşnak olup reâyası Sırp ve Bulgar'dır."*[19]

Seyyahımız Serebrenika şehrinin ortasından küçük ve ak bir suyun akarak Drin nehrine karıştığından bahseder ve şöyle devam eder: *"İsmine Vodeserb derler. Fakat melun bir sudur. Gümüş madenlerinden doğar. Şehir halkı bu sudan içtiklerinden çoğunun boğazlarında, yumru yumru (Kuşka) denilen hastalık olduğundan erkek ve kadınlar gayet utanılacak halde olurlar."*[20]

---

[18] *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri 1516-1919*, s.67.
[19] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V.VI, s.1723.
[20] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1723.

Söz konusu suyun şehir içine doğudan gelerek katılan ve günümüzdeki adı Crvena olan dere olduğu anlaşılmaktadır. Bu adın Türkçe karşılığı "kırmızı" demektir. Halbuki Çelebi, bu suyun adının Vodeserb olduğunu yazmaktadır ve Gümüşsu anlamına gelir. Çelebi'nin verdiği malumatın derenin günümüzdeki adıyla çelişkili olduğu düşünülse de, durum böyle değildir. Çelebi, su olarak özelliğin ak yani temiz ve berrak görüntülü olduğunu belirtmektedir. Srebrenika'nın dağları genellikle mağmatik kayaçlardan oluştuğundan demirli mineraller boldur. Bunlar madenli yüzeysel suları ve kaynakları oluştururlar ve geçtikleri yerlere bu tortuları bırakarak kırmızı renkli bir zeminin meydana gelmesine sebebiyet verirler. Gümüşsu adlı derenin adı, bu nedenle Kırmızıdere'ye çevrilmiş olmalıdır. Srebrenika kaynak sularının yöre halkı üzerindeki sağlık açısından etkileri ayrı bir konudur.

Seyyahımız Srebrenika'nın evlerinden bahsederken "*Sekiz yüz adet tek ve katlı kâgir evlerin üstleri baştanbaşa tahta şendire örtülüdür."* demektedir.[21]

Yüzyıl kadar evvel çekilmiş fotoğraflarda Srebrenika'nın evlerinde bu özellikleri görmek mümkündür. Çelebi'nin şendire dediği, yassı, geniş tahtalar, Karadeniz bölgesinde de çatı örtüsü olarak kullanılmakta ve bunlara "hartama" denilmektedir.[22] Şendire (yani hartama) tradisyonel Bosna-Hersek evlerinin özellikli bir unsurudur. Ormanların geniş yer tuttuğu Bosna-Hersek'te geleneksel yapı tarzında çatı örtülerinde bile ahşap kullanılmıştır.

[21] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1723.
[22] Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No: 45, Baha Matbaası, İstanbul 1966, s.213.

Fotoğraf 4: *Srebrenika şehrinden bir görünüm*

Fotoğraf 5: *Javor dağı ve Ravna yaylağı, 1200 m*

O dönemde nüfusu 4000 kadar olduğu anlaşılan Srebrenika'da altı mahalle ve altı cami mevcuttu. Çelebi, bunlar içinde en önemlisi olan Bayezid Veli Camii'nden söz eder. 1736 yılına ait Osmanlıca bir belgede ise Fatih Sultan Mehmet Camii müezzininden bahsedilmektedir. Çelebi, şehirde bir Fatih Camii bulunduğunu yazmamıştır.

Günümüz Srebrenika'sında tespit edebildiğimiz üç kadar cami mevcuttur. Bunlardan Akcami (Bjela Dzamija) en eskisidir. Esas adının Hacı İskender Bey Camisi olduğu ifade edilmektedir. Diğeri Crvena Rijeka (Kırmızıdere) Camisi, esas adıyla Hacı Selmanova Camisi'dir. En son 2011 yılında Çarşı Camisi (Carsıjska Dzamija) inşa edilmiştir. Evliya Çe-

lebi Srebrenika'nın pek gelişmiş bir yer olmadığına dikkat çeker ve bu durumu sapa olmasına bağlar. "*Bedestan ve diğer imâret yoktur. Zira iç ilde, yoldan dışarı ve sapa yerde kurulmuş garip bir diyardır."*[23]

Gerçekten de bu şehir, iki önemli yolun arasında kalmaktadır. Biri kuzeyde Drina kıyısını takiben İzvornik ve Tuzla'ya giden yol, diğeri de güneyde Bajina Basta köprüsünü Saraybosna'ya bağlayan yol[24]. Maalesef bu talihsiz şehir sapalığı sebebiyle tarihin en ağır katliamına maruz kalmıştır. Yugoslavya iç savaşında Temmuz 1995 de Sırplar silâhsız 8300 Boşnak'ı burada katletmiştir. Bu olaya Srebrenika Soykırımı (Genosid) denilmiştir.

b. Srebrenika - Saraybosna Güzergâhı

Çelebi bu şehirden ayrıldıktan sonra Saraybosna'ya giden anayola ulaşabilmek için kafilesiyle beraber kestirme olarak dağ yollarından gitmiştir. Aştığı derin vadilerle yarılmış, en yüksek noktasına (Zep 1537 m) kadar olan ormanlarla örtülü bu dağdan Ravna yaylağı olarak bahsetmektedir. Aslında Ravna yaylağı (Ravno) Javor dağı zirvesinin kuzeydoğusuna düşen bir kesimdir. Kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanan kalker yapıdaki bu dağın günümüzdeki adı Javor Dağı'dır (Javor Planina). 25 kilometre kadar olan bu dağ yolu, Srebrenika'dan kabaca batıya doğru devam eder, dağı aşar ve Poçina köyüne gelir.

Çelebi Ravna yaylağının ulu ağaçlardan oluşan ormanlarla örtülü olduğunu *"Burayı aşarken seyrettiğimiz yüksek ağaçları yazmakla bitiremem"* ifadesiyle bize anlatır[25]. Hatta birinin boyunu ölçtüğünü ve 47 adım geldiğini, çevresini 18 adamın güçlükle kucakladığını yazar. Kabaca bu ağacın 30-35 m boya ve 10 m kadar çapa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu cesametteki ağaçlar pek nadir değildir. Ravna yaylağının ağaç türleri bakımından özelliği endemik

[23] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1723.
[24] *Jugoslawien und Griechenland*, s.309.
[25] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1723.

olan lâdin (*Picea omorika*) topluluklarının geniş yer kaplamasıdır. Boyları 40 m'yi bulabilen bu ağaçlar, Evliya'nın bahsettiği ağaçlar olmalıdır. Meşe ve kayın ağaçları da asırlarca kesilmediği takdirde bu ebatlara erişebilir. Zengin orman varlığının o devirlerde de işletildiği "*Tuna gemilerine kereste bu yaylaktan gider"*[26] cümlesinden anlaşılmaktadır. Elde edilen kütükler öküzlerle çekilerek Drina nehrine indiriliyor ve oradan da Tuna'ya ulaşıyordu. Han Pijesak ilçesinde yapılan yayla şenliklerinde öküzlerle kütük çekme müsabakası da yapılmaktadır.

Fotoğraf 6: *Romanije yaylasında Saraybosna - İzvornik yolu, Han Mackovac civarı*

"Bu yüksek dağı geçerek Poçina köyüne geldik. Bir küçük hanı var. Dağ içinde Boşnak köyüdür."[27] Burası muhtemelen Javor dağının zirve kesiminin güney eteklerine düşen Podzeplje köyü olmalıdır. Ravna yaylağı veya Javor dağı karstik şekilleri yaygın bir saha olduğundan polyeler mevcuttur. Poçina köyü de bir polyede yer alır. Evliya "*Dağ içinde Boşnak köyüdür*" derken bu durumu kastetmektedir. Köyün güncel adının sonundaki plje**,** polje kelimesinin biraz değişmiş halidir. Mescid tarzındaki küçük camisi, hanı, tamamen Boşnak olan halkı ile Çelebi'nin bahsettiği özelliklerini devam ettirmektedir.

[26] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1723.
[27] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C. V-VI, s.1723.

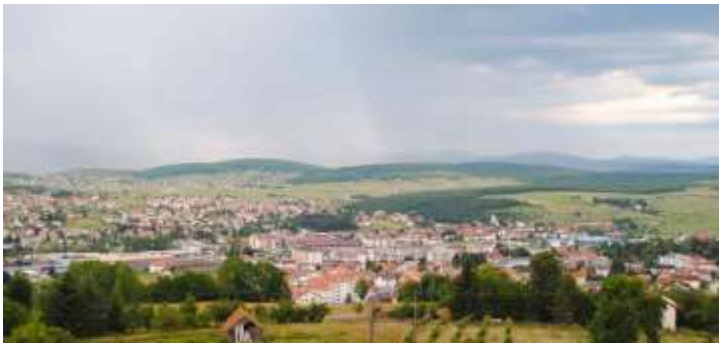

Fotoğraf 7: *Sokolaç şehrinden bir görünüm*

Kafile yoluna, batıya doğru devam eder. Yaylalar içinden geçerek Şahin Paşa Hânedanına gelir. Hânedan kelimesiyle büyük bir çiftlik veya bir malikâne kastedilmektedir. Bir nevi han olan bu yerleşme, Saraybosna - Belgrad tarihi yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yol üzerinde halen Han adını taşıyan birçok küçük yerleşme yer almaktadır. Bunlar Han Pijesak, Han Pogled, Han Hanic, Han Mackovac, Han Kram adını taşıyan yerleşmelerdir. Evliya'nın bu yolu kat ettiği tarihte başlıca konaklama mekânının Şahin Paşa Malikânesi veya sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahımız burayı tanıtırken: "*Batıya yaylalar içine girerek Şahin Paşa Hanedanına geldik. Etrafı bahçelik, meşe ve bostanlı büyük bir hanedandır ki gece gündüz bin atlı konup geçer. Beş yüz atlı inse misafirine çul, torba ve tencere çıkarmak, herkese arzu ettikleri şekilde yiyecekler verip, ikramlarda bulunmak adettir. Yetmiş seksen yerde çeşitli odalar vardır. Küçük bölmeli, bağ ve bahçeli, lâtif bir hamamlı, büyük bir hanedandır ki, bütün kara ve deniz seyyahlarınca bilinir. Ta Ebulfeth zamanından beri bu hanedanın ateşi sönmeyip, ilâmaşallah nimeti devamlıdır. Allah sonsuz eyleye"* demektedir.[28]

Malikânenin Sokolac kasabası ile Han Pijesak arasında, Sokolac kasabasının 15 km kadar kuzeydoğusunda bulunduğunu söylemek mümkündür. Burası Han Hanic mevkii

[28] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. V-VI, s.1723.

olabilir. Yol jeomorfolojik olarak poljeler sahasından geçmektedir. Ormanlarla (lâdin, kayın, meşe) örtülü tepeler bunları birbirlerinden ayırır. Polyelerin tabanları 1000 m – 1100 m civarındadır. Tepelerdeki bazı zirveler 1400 m'ye erişir. Beşeri olarak yayla fonksiyonuna sahiptirler. Ziraattan çok hayvancılık faaliyetleri önemlidir. Doğal meralarda sığır ve koyun beslenir. Karadeniz bölgesindeki mahalleler ve divanlar tarzında köy altı iskân tipi yaygındır.

Çelebi'nin cümlelerini incelediğimizde Şahin Paşa Hanedanı adı verilen konaklama mekânının eski kervansaraylarda olduğu gibi, konaklayanlardan hiçbir ücret almadığını görüyoruz. Bu büyük hanın masraflarını sahibi karşılamaktadır. Ebulfeth yani Fatih zamanında tesis edilmiştir. Şahin Paşa sülâlesi bu hayır adetini Çelebi'nin yaşadığı zamanda da sürdürüyordu. Yolun çok önemli ve çok işlek olduğunu "*gece gündüz bin atlı konup, geçer"*[29] ifadesinden anlamaktayız.

Fetihten sonra Osmanlılar Bosna - Hersek'te yollara, yolların emniyetine ve ticaret hayatına özel bir önem vermişlerdir. 1516 tarihli Bosna kanunnamesinde bunlar kayıtlıdır[30]. Yollardaki hanlar bu şekilde ortaya çıkmış, gelişmiş ve bilahare kervansaraylara dönüşmüştür. Konaklayanlardan hiçbir şekilde ücret alınmayarak misafir edilmişlerdir.[31] Varlıklı ve hayırsever kişiler, vakıflar, tımar ve zeamet sahipleri tarafından hanların bakımı yapılmış, masrafları karşılanmıştır. Bu müesseselerin günümüz Bosna Hersek'inde sadece adları yadigâr kalmıştır.

Çelebi yakınlarda bulunan başka bir handan da bahseder: "*Bu Şahin Paşa sarayı yanında Maçkosa Hanı vardır. Manası Kedi Hanı demektir. Büyük bir han olup yerinde yapılmıştır. Hacı Mahmut adlı tüccarın malıdır. Bir köyü ve minareli güzel bir camii vardır."* [32]

---

[29] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C. V-VI, s.1723.
[30] *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri 1516-1919*, s.66.
[31] H. Karpuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı, Konya 2001, s.79-80.
[32] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.

Günümüzde Han Hanic mevkiinin 1 km kadar güneyinde, yolun yakınında Mackovac adlı bir köy mevcuttur. Kedi hanının bu köy ile ilgili olduğu akla gelmektedir. Boşnakça'da Macka kedi demektir.

Fotoğraf 8: *Mokra dikliği*

Fotoğraf 10: *Mokra dikliğinin yakından görünümü*

Kafile batı istikametinde yoluna devam eder. "*Batıya doğru giderek* Klasença *köyüne geldik*."[33]. Bu yerleşmenin Şimdiki adı Sokolac'tır. Yol, bu kasabanın içinden geçer. Aslında orijinal adı Glasinac'tır. Osmanlıca söyleyişle Klasença denilmiştir. Çelebi burası hakkında" *Kırk-elli haneli mamur ve Müslüman köyüdür*" demektedir.[34] Hâlbuki günümüz So-

[33] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.
[34] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.

kolaç kasabasında nüfusun ekseriyetini Sırplar teşkil etmektedir. Klasença'nın Hacı Belta Bey'e verilmiş bir zeamet olduğu anlaşılmaktadır. Biraz batıda bulunan Baltici köyünün adı bize Hacı Belta Beyin adını çağrıştırmaktadır. atıya doğru, ormanlar içinden yokuş aşağı gidilir. "*Buradan yine batıya doğru ormanlar içinden yokuş aşağı gidip kayalar üzerinden atların nalları dökülerek Mokra Hanı menziline vardık."*[35]

Kafilenin Sokoloç'tan ayrıldıktan sonra Podromanija ve Ravna Romanija köyleri üzerinden kalker yaylayı batıya doğru kat ettikleri anlaşılıyor.[36] Vardıkları yer kalker yaylanın batı kenarıdır ve bir yüksek diklikle sona ermektedir. Saraybosna'dan doğuya bakılınca bu yüksek plato bir dağ manzarası sunar. Günümüzde bu dağa Romanija adı verilir. En yüksek zirvesi 1647 m'dir. Bu dikliğin eteğinde 1025 m rakımında Mokra köyü yer almaktadır. Çelebi şöyle devam eder; "*Mokra, Boşnakça taşlık ve sarp yer demektir. Bu da dar kayalı sarp dere içinde beş altı adet küçük ve büyük kiremit örtülü haneleri ile elli adet fukara evleri olan bir yer. Hayat suyu gibi suları gayet çoktur."*[37]

Mokra adı verilen mevkii, kalker platonun batı - kuzeybatıya bakan, 500 m kadar seviye farkına sahip dik kenarıdır. O dönemde bu çok eğimli, kayalık ve karstik yamacı inmenin çok müşkülatlı olduğunu "*atların nallarını dökerek*" ifadesinden anlıyoruz. Karstik şekillerin çok gelişmiş olduğu Mokra yöresi, su kaynakları bakımından zengindir. Çelebi bu özel durumu "*Hayat suyu gibi suları gayet çoktur*" şeklinde ifade etmiştir. Bunlar bol debili karstik kaynaklardır. Batan yüzeysel sular (**ponor**) mağara sistemlerine dâhil olarak elverişli noktalarda karstik kaynaklar olarak yüzeye çıkarlar. Mokra mevkiinde ve çevresindeki su kaynakları da bu şekilde oluşmuş (resürjans tipli) kaynaklardandır[38].

---

[35] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.
[36] *Jugoslawien und Griechenland*, s.162-163.
[37] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.
[38] Hamit İnandık, *Akarsular ve Göller*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 28, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s.16.

Çelebi'nin yazdıkları vasıtasıyla o dönemin ulaşım durumu hakkında da bilgi ediniyoruz. Seyahatnamede "*Bu kayalardan aşağı artık tüccarların serme arabaları gidemeyip bütün yükleri Mokra'da beygirlere yükleyip Saray şehrine götürdüler. Biz de buradan kalkıp Saray kalesine geldik."* denilmektedir.[39] Kafile atla yolculuk ettiği halde, ana güzergâhta yük arabalarının da çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar Mokra dikliğini aşamadıkları için bir aktarma yapılarak yükler beygirlere yüklenmekte ve Saraybosna'ya gönderilmektedir.

c. Saraybosna Şehri ve Özellikleri

Seyahatnamede Saraybosna şehri, halkı ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Günümüz Saraybosna'sı 500.000 nüfusu ve yayılış alanı ile Bosna Hersek devletinin başkentidir. Saraybosna şehri, sitüasyon olarak Bosna çayının yukarı havzasında yer alır. Dağlar arasındaki karstik bir depresyonda, akarsuların buluştuğu hidrografik bir havzanın merkezidir. Saraybosna polyesinin etrafını çevreleyen başlıca dağlar, güneyde Trebevic (1629 m), İgman veya Crni Vrh (1502 m), Jahorina (1913 m) ve Bjelasnika (2067 m), Kuzeyde Bokovik (1532 m) ve Crni Vrh (1503 m) dir.

Doğudan gelen Miljacka, güneyden gelen Zeljeznica ve batıdan gelen Zulevina akarsuları Saraybosna depresyonunda birleşerek Bosna ırmağını oluşturur. Bu akarsu kuzeye doğru akarak Sava'ya karışır. Saraybosna polyesi ana çizgileriyle kuzey - güney doğrultuludur. Fakat doğuya doğru geniş tabanlı bir boğaz halinde uzantısı vardır. Her bir vadi doğal bir güzergâh olduğun için şehir yolların kavşak noktasında yer alır. Şehrin merkezi 43° 51' 22" kuzey enlemi ile 18° 24' 47" doğu boylamının kesişme noktasındadır. Rakımı ise bu noktada 539 m dir. Şehrin kurulduğu mevki, sit olarak polyenin doğuya doğru uzantısı olan bir boğazdır. Bu boğazdan Miljacka akarsuyu geçerek batıya doğru akar. Boğaza açılan Kosevski ile Moscanica derelerinin arasındaki güneye bakan

[39] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1724.

yamaçlar kentin ilk kuruluş yeridir. Şehir zaman içinde büyüyerek Miljacka suyunun güneyine yayılmıştır.[40]

Fotoğraf 12: *Saraybosna şehri güneyinde yükselen Trebevic dağı, 1629 m*

Çelebi, şehrin kuruluş yerinin Miljacka derbendi olduğunu açıkladıktan sonra kurucusunu da Eski Bosna krallığı zamanına indirmektedir. Bu hususta şunları yazmıştır: "*Şehrin ilk kuruluşu derbent beklemek için Dobru adlı kral, on - on beş adet kulübeden olmak üzere yapılmıştır. Üç yüz kadar nefer bu korkulu derbentte bekçilik ederlermiş. Ama buranın suyu ve havası güzel olduğundan zamanla derbentteki bekçiler evlenip çoğalarak bağ bahçe ve evler yapıp güzel bir yer etmişler. Bunu gören kral da buraya bir kale yaptırmış.*"[41]

Şehrin esas gelişimi, Osmanlılarca fethedildikten sonra olmuştur. Onlar bu kenti kendi tarzlarına göre dizayn ederek camiler, medreseler, saraylar, köprüler ve diğer mimari eserlerle süslemişlerdir. Kent böylece tipik bir Osmanlı şehri hüviyetini kazanmıştır.

Çelebi, bu durumu şöyle açıklamaktadır : "*Ebulfetih zamanında Hersekoğlu Ahmet Paşa kuvvetiyle önce Hersek diyarı, sonra İzvornik fethedilip, arkadan bu hisar da fethedilerek içine yeteri kadar asker konmuş. Aşağı şehirde halen Hünkâr Camii olan yerde büyük bir saray yapılmış ve şehrin adına da Saray denmiştir. Ama büyük nehrin adına Bosna*

[40] *Jugoslawien und Griechenland*, s.307.
[41] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.

derler. Nehrin ismi ile şehrin ismi birleştirilerek Bosnasaray deniliyor. Kalenin gelişmesi Osmanlı zamanındadır."[42]

Şekil 2: *Saraybosna polyesinin görünümü*

Şekil 3: *Saraybosna şehrinin kuruluş yeri – Miljacka derbendi*

Fotoğraf 13: *Bjela tabija, Beyaz Kale*

[42] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.

Fatihin diğer bir ünvanı da Ebulfeth'dir. Bosna-Hersek onun zamanında fethedilmiştir.[43-44] Bu ülkenin güneydoğu kesiminin adı Hersek'tir. Ülkenin fethi sırasında, Saraybosna pek önemli olmayan küçük bir kale idi. Eyalet merkezi yapıldıktan sonra hızla gelişmiştir. Şehrin adı belgelerde uzun müddet Bosnasaray olarak geçmiş ancak son dönemlerde Saraybosna şeklinde de kullanılmaya başlanmıştır. Çelebi bu şehirden zaman zaman sadece "Saray" adıyla bahseder. Batı kaynaklı haritalarda "Sarajevo" adı kullanılır.

Çelebi Saraybosna'nın kalesini ayrıca tasvir etmiştir: "*Yüksek bir dağ üzerinde küçük, taş yapı güzel bir kaledir. Çevresinin uzunluğu tam dört yüz adımdır. Kuzey tarafında biraz hendeği vardır. Ama kıble ve güneyi, aşağı, Malaçka nehrine varıncaya kadar cehennem kuyusu gibi, iki minare boyunca derin olup, bu taraftan engeli gayet çoktur, asla zarar gelmez. Lâkin Mokra yolu tarafından ve Değirmenli tarafındaki engellerden bu kalenin hâli harâptır. Top dövmesine hiç karşı koyamaz. İçinde dizdarı, neferleri olup, doğuya bakan metin bir demir kapısı vardır. Hisar içinde Ebulfeth Mehmet Han Camii var. İmam, müezzinler, mehterlerin evleri, erzak ambarları ve bazı nefer evleri var. Kale kapısının önünden aşağı şehir seyredilir ki her evi sayılır. Melek Ahmet Paşa efendimiz bu kaleyi tamir edip ağartıp beyaz inci gibi yapmıştır.*"[45]

---

[43] Mertol Tulum, *Tursun Bey, Fatihin Tarihi, Tarih-i Ebul Feth*, Baskıya hazırlayan Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser 21, Kervan Kitapçılık A.Ş., 1974, s.102-103

[44] Necdet Öztürk, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi: 1288-1502)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s.120

[45] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.

Fotoğraf 14: O*smanlı Saraybosnası XIX. yüzyıl ortaları*

Saraybosna kalesi bu güne kadar varlığını sürdüre gelmiştir. Şehrin doğusunda Miljacka çayının kuzeyinde hâkim bir tepe üzerinde (662 m) dir. Saraybosnalılar kaleye Bjela Tabija adını vermişlerdir ki anlamı "Beyaz Kale" dir. Çelebi'nin belirttiği gibi kalenin güneyi Malaçka suyuna doğru dik bir uçurum halindedir. Son yıllarda restore edilen kale, Saraybosna'nın sembolleri arasındadır.

Eski Saraybosna, yukarı ve aşağı şehir olmak üzere iki kısımdı. Yukarı şehir kalenin batı ve kuzeyindeki mahallelerden oluşuyordu. Aşağı şehir ise Malaçka suyunun kenarına yerleşmiş mahallelerdi. Seyyahımız yukarı mahalleyi şöyle tasvir etmektedir: "*Bu yüksek kalenin kuzey tarafında, yıldız semtinde ve batı yanında, dereli tepeli bir mevkide Malaçka nehrinin sağında ve solunda, topraklı bayırlar üzerinde birbirinden yüksek kat kat bağlı ve bahçeli evlerin her biri akarsulu, altlı üstlü, çoğu kiremit örtülü bazısı ise şendire tahta örtülü bacalı güzel evlerdir."*[46]

[46] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.

Fotoğraf 15: *1900' lü yıllarda Saraybosna*

Saraybosna kalesi ve batısındaki mahalleler günümüzde Vratnik Mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır. Evler özelliklerini kısmen korumaktadırlar. Çoğunlukla iki katlı ve küçük bahçeler içindedirler. Birbirlerinin manzarasını kapatmadan batıya Saraybosna polyesine ve dağlara doğru bakar durumdadırlar. Tahta kiremit evler nadirleşmiş olsa da bacalı evler hala göze çarpmaktadır. Çelebi, evlerin her biri akarsulu derken muhtemelen avlu içinde bulunan çeşmelerden bahsetmiş olmalıdır.

Fotoğraf 16: *Saraybosna' nın kiremit çatılı evlerinden bir görünüm*

Fotoğraf 17: *Saraybosnanın klasik evlerinden*

Bosna - Hersek fethedildikten sonra önce sancak, daha sonraları (1583) eyâlet haline getirilmiştir. Osmanlı devleti eyalet ve sancakları özel kanunnamelerle yönetirdi.[47-48] Bosna ile ilgili kanunnameler de mevcuttu ki buna "*Bosna Kanûnnâmesi veya Kanûnnâme-i Vilâyet-i Bosna*" adı verilir. Elimizdeki örneklerden biri Yavuz Sultan Selim zamanına (1516) ait olanıdır.

Fotoğraf 18: Saraybosna tablosu, ortada Miljacka, doğudan batıya doğru bakış

[47] Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, S.18, Ankara 2005, s.249-271.

[48] M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İnkılâp ve Aka, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s.48-49.

Fotoğraf 19: Saraybosna, panoramik görünüm

Çelebi'den Bosna Hersek'in o yıllarda bir Osmanlı eyâleti olduğunu öğrenmekteyiz; "*Süleyman Han kanunu üzere üç tuğlu vezire bahşolunan bir eyâlettir ki tam yedi sancaktır. 59 zeâmeti 1792 tımarı vardır. Paşasının hâssı 600 050 akçe olup* (yaklaşık 10.000 Osmanlı altını) *eyâlet sancakları aşağıdadır: Saraybosna şehri sancak beyi merkezidir. Kilis (Klis) sancağı, Hersek sancağı, İzvornik sancağı, Porga sancağı, Arhudçese sancağı, Kırka sancağı, Rahoviçse sancağı. Hazine defterdarının hâssı 56.000, Defter kethüdâsının hassı 46.000, zeâmet defterdarının hassı 15.330 akçedir. Kanun üzere defter emini, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi ve şehir emini vardır. Alaybeyisi, çeribaşısı, yüzbaşısı da var. Bu eyâlette zeâmet ve tımardan kanuna göre cebelüleriyle 10.000 asker olur. Paşasının da hâssına göre 3.000 askeri olup sefere görevlidirler."*[49]

Fotoğraf 20: *Saraybosna'dan bir görünüm. Arka planda Trebevic dağı, 1629 m*

[49] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.

Çelebi yukardaki satırlarda Bosna eyalet teşkilatı hakkında bilgi vermektedir. Sancaklarından, gelirlerinden ve yönetiminden bahseder. Bosna'nın verimli bir eyalet olduğu, paşasına tahsis edilen has gelirinin yüksekliğinden anlaşılmaktadır. Buradaki devlet memuriyetlerine ait unvanların çeşitli olması, tam bir eyâlet teşkilatına sahip olduğunu göstermektedir. Eyalet idaresinin özünü, eyâlet divanları oluşturmaktaydı.

Fotoğraf 21: *Miljacka ve Saraybosna, batıdan doğuya bakış*

Fotoğraf 22: *Saraybosna ve Miljacka*

Fotoğraf 23: *Miljacka ve üzerindeki tarihi köprüler*

Çelebi Bosna eyalet teşkilatı hakkında şu bilgileri vermeye devam eder: "*Bosna eyâletinin sahip olduğu 773 adet büyük kalenin toplam 12 000 askeri vardır. Hepsi mal defterdarından belirli ulûfe ve vazifelerini alırlar. Şer'i hâkimi 500 akçe ile molladır. Nahiyelerinden kadısına her sene 40 kese gelir olur* (bir kese 500 kuruş). *Paşasına ise adâlet üzere 200.000 kuruş olur. Ama Seydi Ahmet Paşa gibi olan 400.000 kuruş dahi gelir sağlar. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, dizdar ağası, sipah kethüda yeri, kapıkulu serdarı, Budin yeniçerilerinin ağası, cebeciler serdarı, topçular serdarı, gümrük emini, muhtesip ağası, bâcdârı, mimarbaşısı ve şehir subaşısı vardır. Haraç emini ağasının sözü üzerine, Bosna eyâletindeki 73 000 adet reâyâdan yıllık cizye alınıp, 173 parça kaleye mevâcib verirler. Bir yetkili de muhzirbaşıdır ki şeriat tarafından tâyin olunduğundan şehir halkı arasında itibarı yüksektir. Şehiremini ile şehir kethüdasının da bütün esnafa, tüccar, âyân ve eşrâfa sözü geçer."*[50]

Çelebinin sayısını verdiği kalelerin pek çoğu sağlam veya harap halde varlıklarını zamanımıza kadar sürdürmüşlerdir. Fonksiyonlarını zamanla kaybeden bu yapılar, günümüzde kültür turizminin önemli unsurları haline gelmişlerdir. Verilen bilgiler eyâletin ve merkezi Saraybosna'nın XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki en önemli ve en stratejik coğrafi mevkii olduğunu göstermektedir. Gerçekten de o dönem Saraybosna'sı 400 mahalleden oluşuyordu. Halkının çoğu müslümandı. Sırp, Bulgar ve Eflâk mahalleleri de vardı. Bu durumla ilgili olarak seyahatnamede şunlar yazılıdır: "*Şehir kethüdasının defteri mucibince Saraybosna şehri toplam 400 mahalledir. On mahallesi Sırp, Bulgar ve Eflâk reâyâsıdır. Rum, Ermeni ve Frenkler ise buralarda gelip geçici olduğundan mahalleleri yoktur."*[51]

[50] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1724.
[51] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1725.

Fotoğraf 24: *Gazi Hüsrev Bey camii (XVI. yy ve saat kulesi, 1697)*

Fotoğraf 25: *Gazi Hüsrev Bey Camii, (orijinal durumuyla, 1900)*

Günümüz Saraybosna'sı yönetim bakımından eski şehir (Stari Grad), merkezi şehir (Central Grad) yeni şehir (Novi Grad) Saraybosna ve Yeni Saraybosna (Novo Sarajevo) olarak dört idari birime (opcina) ayrılmıştır. Bunların da alt birimleri sayıları 40 civarında olan küçük belediyelerdir. Üç opcina, şehrin tarihi sit alanlarıdır [52]. Çelebi'nin bahsettiği 400 mahalle sit alanı içinde idi. Fakat isimlerini yazmamıştır. Sit alanı içindeki Saraybosna'nın nüfusu günümüzde 300.000 civarındadır. Metropol olarak nüfusu ise güncel olarak 500.000 kadardır. Boşnak kökenli nüfus %50, Sırplar ise %30 kadardır. Halbuki Çelebi'nin şehre uğradığı dönemde Müslüman olmayan nüfus ancak %2.5 kadardı.

Çelebi Saraybosna'da kâgir, altlı üstlü, kiremit ve tahta şendire örtülü, güzel 17.000 ev bulunduğundan bahseder. Buna göre şehrin nüfusu 80.000 - 100.000 civarında olmalıdır.

Osmanlı idari yapısında, sancak ve eyalet merkezlerinde en yetkili idarecilerin hem ikâmetgahı hem de devlet işlerinin yürüttüğü sarayları vardı. Bunlar mimari olarak görkemli yapılardı. Saraybosna'da bir paşa sarayının bulunduğunu şu satırlardan anlıyoruz: "*Paşa Sarayı hepsinden mükel-*

[52] *Jugoslawien und Griechenland*, s.308-309.

leftir. Diğer eyalet sarayları da paşalara mahsus mükellef saraylar değil, dar evlerdir. Defterdar Muslu Efendi sarayı, Serdefterdar Muslu Paşa Sarayı meşhurlarıdır."[53] Bunlardan günümüze ulaşan maalesef yoktur.

Fotoğraf 26: *Gazi Hüsrev Bey Camii*
Fotoğraf 27: *Gazi Hüsrev Bey Türbesi*

Seyyahımız daha sonra kentin camilerine geçer. "*Yüz yetmiş yedi mihrap ibadet yeri vardır*"[54] der. Daha sonra Saraybosna'nın önemli camilerinden bahseder. Yukarı kalede Sultanpaşa Camiinin, küçük, faydalı güzel bir camii olduğunu yazar. Saraybosna'nın yukarı mahallesi muhtemelen kaleye (Bijela Tabiya) en yakın konumdaki Vratnik mahallesi olmalıdır. Burada Bijela Dzamija (Akcami) XVI. yüzyıla tarihlenen (1536-1545) bir camidir. Gazi Hüsrev Bey'in Divân Kâtibi Haydar Efendi tarafından yaptırılmıştır. Belki Sultanpaşa Camii bu olabilir.

Daha sonra aşağı şehirdeki Ferhat Paşa Camiiden söz eder: "*kurşun ile örtülü aydınlık bir camiidir ki; kapısı üzerindeki tarihi şudur:"……969*."[55] Bu tarih milâdi olarak 1561-62 yılına rast gelir. Çelebi bu caminin Arapça olan kitabesini de okumuş ve seyahatnamesine kaydetmiştir. Ferhat Paşa Camii günümüze kadar gelen Saraybosna camilerinden biridir.

---

[53] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1725.
[54] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1725.
[55] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1725.

Eski Saraybosna'nın Ferhadije mahallesinde bulunmaktadır. Ferhat Bey (Paşa) Bosna Sancak Beyleri'nden biridir. Seyahatnamede üç cami hakkında daha kitabeleri ile birlikte bilgi verilmektedir. Bunlar (Gazi) Hüsrev Paşa (Bey) Camii, Gazi Ali Paşa Camii ve İsa Bey (Paşa) camileridir.

Hüsrev Paşa, Bosna Sancak Beyi Gazi Hüsrev Bey'dir. Çelebi, caminin kitabesinde yazılı olan 937 hicri tarihini okumuştur. Buna göre yapılış tarihi 1530 - 1531 milâdi yıllarıdır. Gazi Hüsrev Bey 1521-1541 yılları arasında Bosna Sancak beyliği yapmıştır. Anne tarafından Osmanlı hanedanı ile akrabadır. Saraybosna şehrinde kendi külliyesi vardır [56]. Çelebi'de şunlar yazılıdır: "*Şehrin ortasında, saat kulesi olan yerde Hüsrev Paşa Camii, tarihi 937. Bu camii gündüz ve gece bol cemaat ile tamamen doludur. Zira şehrin kalabalık yerinde olup, bir minareli, tamamen kubbeli ve kurşunlu eski bir camidir. Süleyman Han devri beylerinden biri yaptırmış olup, savaş malından yaptırılmış ruhâni bir camidir. Vakıfları gayet kuvvetli olduğundan mütevellisi, vakıf tarafından cemaate Bosna diyarının şiddetli kışında, imâret kazanları kadar büyük kazanlara sular kaynatıp bütün musluklardan sıcak su akıtır. Bütün namaz kılanlar bu sıcak su ile abdest alıp ibâdet ettikçe hayır sahibi Hüsrev Paşa'ya hayır dualar ederler. Birkaç camide böyle sıcak sulu musluklar vardır.*"[57]

Saraybosna şehri nasıl Bosna - Hersek'in kalbi ise, Saraybosna'nın kalbi de Gazi Hüsrev Bey Külliyesidir. Bu külliyenin en önemli yapısı Gazi Hüsrev Bey Camiidir. Varlığını devam ettire gelmektedir. Eski Saraybosna'nın Başçarşı (Başçarşija) mahallesinde yer alır. Kurşun kaplama kubbesini, tek minaresini ve klasik Osmanlı mimari stili korumaktadır. Dikkati çeken bir ayrıntı olarak "*Şehrin ortasında, saat kulesi olan yerde*" ifadesi geçmektedir. Bu demektir ki Gazi Hüsrev

[56] K. Arslanboğa, "Gazi Hüsrev Bey Vakfının Hicri 1034-1038, Miladi 1624-1629 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9/4, Erzincan Spring 2014, s.56.
[57] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1726.

Bey Camii şehrin merkezi kısmında yer almaktadır. Bu mahalleler ve semtler şehrin sit alanını oluşturur. Ayrıca saat kulesinin XVII. yüzyıla uzanan bir tarihe sahip olduğunu bize bildirir. Saat kuleleri Osmanlı şehirlerinin önemli bir özelliği idi. Çelebinin yazdıklarından, cami cemaatine çağını aşan hizmetler verildiğini anlıyoruz. Musluklarından sıcak sular akan şadırvanlar günümüz teknolojisi ile yeni yeni yaygınlaşmaya başlamıştır.

Fotoğraf 28: *Başçarşı, Sebil, solda Gazi Hüsrev Bey cami, sol geri planda Vratnik mahallesi*

Gazi Hüsrev Bey külliyesinin çok kuvvetli vakıfları vardı. Bunlar dükkânlar, tarım arazileri, değirmenler şeklinde akarlar ve nakit paralardı[58]. Çelebinin bahsettiği önemli üçüncü camii, Gazi Ali Paşa Camiidir. Kitâbesinde inşa tarihi 960 hicri (1552 - 1553) olarak belirtilmiştir. Bu caminin Budin Beylerbeyi Hadım Ali Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Kendisi Boşnak asıllıdır. Camii klasik Osmanlı mimari üslûbundadır. Mabed, merkezi Saraybosna'nın Trg Oslobodenja mahallesinde yer almaktadır.

Çelebi'nin İsa Paşa Camii adını verdiği İshakoğlu İsa Bey Camiinin kitabesinde 926 Hicri tarihi yazılıdır. Miladi olarak 1519-20 yıllarına tekâbül eder. Bosna Hersek'in en önemli ilk camisidir. Miljacka suyunun güney kenarında eski Saraybosna'nın Bistrickt mahallesindedir. Saraybosna halkı bu camiye "Careva Dzamija" adını verir. Gazi İsa Bey Bosna

[58] Arslanboğa, *a.g.e*, s.56.

Sancak Beyi iken bu camiyi Fatih Sultan Mehmet'e adamıştır. Bu nedenle Hünkâr Camisi de denir. Careva kelimesi Boşnakçada çar yani hükümdar hünkâr anlamlarına gelir. İsa Bey Saraybosna'nın kurucusu olarak kabul edilir. Çelebinin kitabede okuduğu tarih Kanuni döneminin başlangıcında yapılan esaslı tamirat ile ilgili olmalıdır.

Fotoğraf 29: *Hünkâr Camii, Careva Dzamija – Saraybosna*
Fotoğraf 30: *Hünkâr Camii, Careva Dzamija - Saraybosna*

Seyahatnamede Gazi Hüsrev Bey Medresesinden (*Kursumli Medresa*) bahsedilmektedir. Kitabesini okumuş ve 975 tarihini saptamıştır. Miladi olarak 1567-68 tarihlerine karşı gelir. Fakat bu tarih Gazi Hüsrev Beyin ölümünden sonraya aittir. Birçok kaynakta 1537 yılında açıldığı belirtilir. Bu nedenle Kanuninin son döneminde veya II. Selim döneminin başında bir tamir gördüğü kabul edilebilir. Halen Başçarşı mahallesinde varlığını, dini ilimler eğitim ve öğretim faaliyetini sürdürüyor. Çelebi: "*Birçok müderris ve müfessirleri vardır. Hepsinden büyüğü ve teşkilâtlısıdır*." diye yazmıştır.[59]

Fotoğraf 31: *Saraybosna, Başçarşı, sebil, Gazi Hüsrev Bey Camii*
Fotoğraf 32: *Hacı Sinanova tekkesi, Logavina mahallesi, 1638*

[59] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1727.

Seyahatnamede Saraybosna'da ayrıca "*Yüz adet mescit ve bukâları vardır*." İfadesiyle camilerin dışındaki ibadethaneler hakkında bilgi verilmektedir. Bukâ kelimesiyle zaviyeler veya küçük ibadet yerleri ifade edilmektedir. Çelebi, Hünkâr Köprüsü başındaki Hacı Osman Buk'asından bahseder, kitâbesindeki yazıyı kaydeder.

Saraybosna'nın büyük Dârülkurrâsı olmamakla beraber "*Sekiz yerde Hazret-i Kuran ezberlenir ve yedi kıraat üzere öğretilir"* der. Yine, özel bir Dârülhadis binası olmadığını fakat Hünkâr camiinde, Ferhâdiye, Hüsreviye, Koca Ali Paşa, İsa Bey camilerinde muhaddislerin bulunduğundan bahseder.

Çocukların eğitimine önem verildiğini sıbyan mekteplerinin çokluğundan anlamaktayız. Yüzseksen yerde sıbyan mektebi olduğu belirtilmektedir. Yaklaşık olarak iki mahalleye bir çocuk mektebi düşmektedir. "*Her caminin bir mektebi var. Temiz olgun çocuklarına vakıf tarafından giyecek verirler"* diye yazmıştır. *Hacı Secah Mektebi* bunlardan biridir. Boşnaklar günümüzde de eğitime ve öğretime en çok önem veren Avrupa milletlerinin başında gelir.

Saraybosna'da XVII. yüzyılda 47 adet tekke bulunduğunu seyahatname vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Tarikat mensuplarının ibadetle meşgul oldukları bu mekânlar adetleri azalarak zamanımıza kadar gelmiştir. Çelebi Mevlevi tekkesinden bahsetmektedir. Bununla ilgili olarak şu ifadeler vardır: "*Kırkyedi adet derviş tekkesi vardır. Mevlevi tekkesi Malaçka nehri kenarında cennet bağı gibi bir yerde olup semâhane ve meydanlı, yetmiş seksen adet fukara odalı, mutrıban mahfelli, yemek yeri olan bir Celâleddin Rumi tekkesidir. Şeyhi, ilim sahibi dervişlerden duası kabul olunan bir zâttır. Neyzenbaşısı derviş hattat Mustafa gayet güzel yazı yazar. Misafir Şeyh tekkesi, Abdülkadir Geylâni tekkesi, Halveti tekkesi, Şerifi İbrahim Efendi tekkesi."*[60]

[60] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1727.

Fotoğraf 33: *Hünkâr Köprüsü, Careva Cuprija, Orijinal, XVI. yüzyıl yapısı*
Fotoğraf 34: *Taşkın sırasında Miljacka, Sarajevo Miljacka*

Belgelerde, Mevlevi tekkesinin 1463 yılında Gazi İsa Bey tarafından bir zaviye olarak yaptırıldığı yazılıdır. Daha sonra Mevlevi tekkesine dönüşen yapı 1957 yılında yıkılana kadar varlığını devam ettirmiştir. Türkiye ve Bosna Hersek Devletlerinin işbirliği ile Mayıs 2013 tarihinde, yeni yerinde (Kovaci mahallesindeki şehitliğin yakınında) yeniden açılmıştır.

Fotoğraf 35: *Hünkâr Köprüsü, Careva Cuprija, Orijinal, XVI. yüzyıl yapısı*

Köprüler, Saraybosna panoramasının ayrılmaz simgeleridir. Miljacka suyu üzerinde tarihi köprüler mevcuttur. Seyahatnamede bu hususta şunlar yazılıdır: "*Malaçka nehri üzerinde yedi adet kuvvetli köprü vardır. Bunlardan Hünkâr Köprüsü alçak bir köprü ise de çok uzundur. Uzunluğu 250 adımdır."*[61]

[61] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1729.

Fotoğraf 36: *Şehir kâhyasının köprüsü, görünen minare Hadzijske Dzamija ya aittir. Sağ geride Alifakovac Mahallesi, Foto batıdan doğuya doğru alınmıştır.*

Fotoğraf 37: *Şehir kâhyası köprüsü (seher cehajina cuprija ve sağ planda Hadzijska dzamija ve inat evi, inat-kuca*

Günümüz Saraybosnası'nda, Miljacka çayı üzerinde 250 adım uzunluğunda bir köprü mevcut değildir. Normal adımı 70 cm kabul etsek köprünün uzunluğunun 175 m olması gerekir. Halbuki mevcut köprülerden en uzunu 50 m civarındadır. Ancak şehrin içinden geçen Miljacka suyu bent içine alınmıştır. Hünkâr köprüsünün yapıldığı zamanlarda (XV. yy banisi Gazi İsa Bey) şehir yeni imar ediliyordu. Bu nedenle akarsuyun taşkınları sebebiyle boyu uzun tutulmuş olabilir. Miljacka zaman zaman kuvvetli taşkınlar yapabilen bir akarsudur. Bu sıralarda seviyesi 2-3 m kadar yükselebiliyordu. Zamanla bent içine alınmıştır.

Hünkâr köprüsünün, Hünkâr Camisi adı verilen Gazi İsa Bey Camii yakınındaki köprü olduğu belirtiliyor. Şimdi burada Careva Cuprija adı verilen bir köprü mevcuttur. Fakat Osmanlı eseri olan bir köprüye ait hiçbir iz yoktur. Mazisi pek gerilere uzanmayan tek gözlü, kenarları korkuluklu basit bir köprü var. 1857 yılında yıktırılmadan önce çekilmiş bir fotoğrafı bulunan Hünkâr köprüsünün klasik Osmanlı üslûbunda olduğu görülüyor. Fotoğrafta dört kemer açıklığı ve üst kenarda bir kitabe taşının varlığı dikkat çekiyor. Köprünün uçlarını 451 m kodundan başlatacak olursak uzunluğu 175 m'yi bulabilmektedir. Hünkâr köprüsü akarsuyun her iki yakasındaki tarihi mahalleleri birbirine bağlayan stratejik bir yapı idi.

Seyyahımız bir de Hacı Hüseyin Köprüsünden bahsetmektedir. Kitabesini okumuştur. Bu köprüye Boşnaklar "Seher-Cehajine Cuprije" (Şehir Kâhyasının Köprüsü) adını vermişlerdir. İlk yapılış tarihin 1585-1586 yılları olduğu belirtilmektedir. 1610 yılında Hoca Hacı Hüseyin tarafından tekrar yaptırılmıştır. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi Miljacka suyu kuvvetli taşkınlar meydan getiren bir akarsu olduğundan etrafına zarar vermekte ve köprüleri yıkabilmektedir. Saraybosna köprülerinin hepsi de zaman zaman taşkınlardan, sellerden zarar görerek birkaç kez onarılmıştır. Hacı Hüseyin köprüsü, Alifakovac mahallesini, karşı yakadaki Başçarşı ve Kovaci mahallelerine bağlamaktadır. Klasik Osmanlı mimarisi tarzında güzel bir taş köprüdür. Saraybosna merkezde zamanımıza kadar gelmiş üçüncü bir taş köprü daha vardır. Klasik bir Osmanlı köprüsü olan bu eser Lâtin Köprüsü (Latinska Cuprija) adıyla anılmaktadır. Saraybosna ayânından Ali Ayni Bey tarafından 1565 yılında taş bir köprü olarak inşa ettirilmiştir.

Fotoğraf 38: *Latin köprüsü, köprünün sağ tarafı latinluk mahallesine açılırdı. Bu Osmanlı köprüsü 1565 yılında inşa edilmiştir.*

Fotoğraf 39: *Latin köprüsü batıdan doğuya bakış ve Miljacka*

Çelebi, Miljacka çayından odun nakli işlerinde faydalanıldığından bahseder. "*Bu köprülerden yukarıda Mevlevihane yanında Malaçka nehri üzerinde büyük bir iskele vardır. Bu şehrin bütün odun kesenleri Malaçka nehri başındaki yüksek dağlardaki ormanlardan ağaçlar kesip, odun yaparlar; herkes kestikleri oduna bir işaret koyarak Malaçka nehrine atar. Bütün bu odun ve keresteler su ile akıp sözü edilen iskele başında dururlar. Odun sahipleri de gelip işaretlere bakarak, odunlarına ipler takıp evlerine götürürler.*"[62]

Miljacka çayı kaynaklarını doğu ve güneydoğudaki dağlardan alır. Doğudan gelen koluna Mokranjska Miljacja

[62] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1729.

adı verilir. Romanija dağlarından doğar. Güneydoğudan gelene Paljanska Miljacka denir. Jahorina dağından doğar. Bu iki kol Saraybosna'ya girmeden önce birleşir, kuzeybatı-batıya doğru derin vadiler içinde akar. Bir iki gömük menderes çizerek Saraybosna polyesine açılır. Devamlı bir akarsudur. Ortalama debisi 5.7 m^3/s dir. Minimum debisi 11. ayda, maksimum debisi ise 5. aydadır. Rasat süresince ölçülen en alçak debisi 0.66 m^3/s, en yüksek debisi ise 230 m^3/s olmuştur. Bu veriler bize akarsudan odun, kereste ve tomruk naklinde faydalanılabileceğini göstermektedir. Kışları sert olan Saraybosna'da başlıca enerji kaynağı o dönemlerde odundu. Akarsuya yakın mahallelerde yaşayanların, odunlarını bu şekilde temin ettikleri anlaşılmaktadır. Sürüklenen odunlar Alifakovac mahallesinin karşısındaki *Bentbaşı* mevkiinde, menderes büklümünde kıyıya vuruyor ve halk onları buradan topluyordu.

Fotoğraf 40: *Bentbaşı*

Saraybosna'nın ikliminde yazlar sıcak geçmektedir. Her ne kadar en sıcak ay olan Temmuz ortalaması 18.9°C ise de zaman zaman 40°C'yi bulan sıcaklıklar kaydedilmiştir. Çelebi Saraybosna halkının serinlemek için kar buzundan faydalandığını yazmıştır. "*Bir de bu şehirde kar buzunu saman içine koyup, mahzenlerde saklarlar. Sonra temmuz ayının şiddetli sıcağında billur gibi buzları çıkarıp, vişne hoşafına koyarak buzlu hoşaf yaparlar."*[63]

[63] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1732.

Bilindiği gibi Saraybosna'nın pek uzak olmayan çevresinde yüksek dağlar yer alır. Bunların yükseltileri 1.500 m ile 2.000 m ler arasında değişir. Bu nedenlerle zirvelerinde devamlı olarak veya yılın uzun bir döneminde kar örtüsü mevcuttur. O dönemlerde Anadolu'da ve Balkanlar'da yüksek dağlardan kar getirerek bunun ticaretini yapmak yaygın bir işti. İnsanların bunaltıcı yaz sıcaklarında soğuk içecekleri ancak bu şekilde yapabiliyorlardı. Yüksek dağlarda kar kuyuları içinde de kar muhafaza edilir, ihtiyaç duyuldukça getirilirdi. Şehirde satışa sunulan büyük parçalar halindeki kar kesekleri, mahzenlerde samanlar içinde saklanır, kullanılacağı zaman iyice temizlenerek, meşrubatların (hoşafın) içine atılırdı.

Buzlu vişne hoşafı Saraybosna halkının yaz mevsimindeki başlıca içeceği idi. Vişne (*Prunus cerasus*), anavatanı Karadeniz çevresi olan bir meyve ağacıdır. Günümüzde Türkiye'de, Avrupa Rusyası'nın güney ve batısında, Balkanlar'da kültürü yaygındır. Tüm Slav grubu dillerdeki adı, Türkçe adına çok yakındır. Boşnakça'da visnja, Rusça'da višnevii, Bulgarca'da visna, Lehçe'de visnia, hatta Romence'de de višin'dir. Balkanlar'ın sevilen bu meyvesini, Türkler genellikle hoşaf adı verilen bir içecek tarzında tüketmeyi yeğlemişlerdir. Hoşaf sözcüğü Hoş ve âb sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Hoş su, güzel su anlamına gelmektedir. Gastronomik açıdan muhtemelen Anadolu kültürünün mutfağımıza kazandırdığı bir içecektir. Osmanlı etkisiyle de Balkanlar'a yayılmıştır. Halen Boşnak mutfağının kompot od visnje adı altında sevilen içeceklerindendir.

Fotoğraf 41: *Bentbaşı - Bentbasa*

Çelebi Saraybosna şehrinin ve halkının özelliklerini açıklarken kedi konusu da dikkatini çekmiştir. Seyahatnemede şunlar yazılıdır: "*Bu şehirde sıçan çok az olduğundan kedi de çok azdır. Şehrin halkı hesap -kitap tımar sahibi olduğundan "bir kedinin bir akçe masrafı olur" diye kedi beslemezler. Besleseler bile, kediyi sofra başına alıpta ekmek parçası vermezler. Eğer bir kedi sofraya gelirse onu azarlayıp "yürü, seni Allah sıçan avlamak için yaratmıştır" diyerek kediyi döğüp, sövüp kovarlar. Hatta Banakıka (Banyaluka) halkı Bosnasaraylıları bu kedi yüzünden aşağılayıp derler ki Saray halkı, hased ve cahilliklerinden "kedi sevmek imandandır" hâdisi ile amel etmeyip kedi beslemezler. Tüccarı günde bir kereden fazla yemek yemez. Bir kere, bir Bosnasaraylı yemek yerken karısı, kediye bir parça ekmek verdiği için kadını boşamıştır. Ama ihtimal ki bu sözler hakikat değildir. Zira ben Saray halkını eli açık, sofra sahibi ve garip dostu buldum."*[64]

Yukardaki satırlarda Saraybosnalılar'ın pek kedi beslemedikleri hafifçe hicvedilerek anlatılmıştır. Bu durum önce farelerin çok az olmasına bağlanmıştır. Daha sonraki cümlelerde de Saraybosnalılar hicvedilmiştir. Fakat en sonunda Saraybosnalılar'ın eli açık, cömert insanlar olduğu belirtilerek iş tatlıya bağlanmıştır. Çelebi Seyahatnamesi'nin pek çok yerinde kedilerden bahsetmektedir. O dönemin imparatorluk merkezi olan İstanbul şehri sokak ve ev kedilerinin çokluğu ile bilinirdi. Hz. Muhammed'in bir kedisinin olması, ona karşı olan davranışı ve sahabeden Ebu Hüreyre'ye dair anlatılanlar, Müslüman İstanbul halkının kedilere sevgiyle yaklaşımında büyük rol oynuyordu. Çelebi'de de böyle bir kedi sevgisi ve kedi dostluğu vardı.

Seyyahımız Saraybosna'daki çeşme ve kaynak suları bolluğundan bahseder. "*Bu şehir içinde 110'dan fazla hayat suyu akıtan çeşme vardır. Hiç birinin çeşmesi yoktur. Devamlı akmaktadırlar. Ayrıca akarsuları da çoktur. Ama Karadağ tarafından gelen su sanki hayat suyudur. Saraybosna şehri, bilginlerinin söylediklerine göre şehir içinde 1060 adet*

[64] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1729.

pınar ile tatlı kaynaklar vardır. Günahı söyliyene."[65] Saraybosna yılda ortalama 932 mm yağış alan bir şehirdir. Etrafını yüksek dağlar çevirmiştir. Yağış miktarlarının dağlık alanlarda artacağı ve çoğunlukla kar halinde düşeceği klimatoljik kurallardandır. Dağlara düşen yağışlar hem yüzeysel ve hem de yeraltı sularını besler. Ayrıca bol çatlaklı kalker araziler sızma oranını daha da arttırır. Bu nedenlerle Saraybosna ve havalisi her iki grup sular bakımından çok zengindir. Yani Saraybosna suyu çok bol bir beldedir. Sayısız yamaç kaynakları ve bol debili karstik kaynaklara sahiptir. Osmanlı medeniyeti halkın su ihtiyacı işlerine çok önem vermiştir. Gerek içme suyu ve gerekse temizlik işleri için çeşitli kaynaklardan şehirlere sular getirmiş, çeşmeler, sebiller ve hamamlar yaptırmıştır. Aynı anlayış bir Osmanlı şehri olan Saraybosna'da da söz konusu olduğundan şehir, çeşmeler, sebiller ve hamamlar bakımından çok zengindi. Günümüz Saraybosna şehri içme ve kullanma sularının pek çoğunu kaynaklar vasıtasıyla karşılamaktadır.

Fotoğraf 42: *Vratnik Mahallesindeki Bjela Cesma Na Vratniku*
Fotoğraf 43: *Jahja Efendica Cesma, Alifakovac Mahallesi 1780*

Çelebi, çeşmelerde musluk veya kurnaların bulunmadığına dikkat çeker. Bunun sebebi su rezervlerinin çok zengin olmasıdır. Zaman içinde bu çeşmelerin ve kaynakların çoğu ortadan kaybolmuştur. Fakat günümüz Saraybosna belediye-

[65] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1727-1728.

sinin kültürel mirası ihya etme projesi çerçevesinde bazı çeşmeler tekrar meydana çıkarılmaya başlanmıştır. Bunlardan biri Alifakovac Mahallesi dahilinde bulunan 1780 tarihli Yahya Efendi (Jahjaefendica) çeşmesidir.[66]

Çelebi, Karadağ tarafından gelen suyu methetmiştir. Bu kaynak suyu muhtemelen şehrin kuzeydoğu taraflarından geliyor ve çeşmelere dağıtılıyordu. Moscanica deresi söz edilen kaynak suyu olabilir. Seyahatnamede Saraybosna'nın akarsularına (nehirlerine) ayrıca değinilmiştir. *"Nehirlerin medhi Bu saray şehrinin ortasından akan Malaçka nehri Dona yaylalarından, Maçkosa ve Mukra dağlarından toplanıp akarak şehir içinde Hünkâr köprüsü altından geçip, iki saat aşağı Saray nehrine karışır. Saray nehri de kıble ve güney tarafından Konliça, Lipte, Biyelmek ve Hersek dağlarından gelip aşağıda Sava nehrine karışır."*[67]

Çelebinin Malaçka dediği akarsu Miljacka suyudur. Doğudan Romanija platosundan kaynaklarını alır. Miljacka, polyenin batı ucunda Bosna ırmağına karışır. Çelebi, Bosna ırmağına Saray nehri de demektedir. Bosna ırmağı şehrin güneydoğu, güney ve güneybatısındaki Jahorina, Treskavica ile Bjelasnica dağlarından gelen Kasidolski ve Zeljeznica çaylarını alır ve kuzeye doğru akarak Sava ırmağına karışır.

Sebiller, Osmanlı su kültürünün ayrılmaz parçaları idi. Bunlar hayır için belde insanlarına su dağıtan hayır yapıları idiler. Saraybosna'nın sebilleri o dönemde de çok önemliydi. Çelebi 300 adet yerde sebil bulunduğundan bahseder. "*Üçyüz adet yerde Kerbelâ şehitleri aşkına, su dağıtan sebilhaneleri vardır. Çoğu çarşı ve Pazar içindedir. Ferhat Paşa, Hüsrev Paşa, Murat Paşa, Gazi İsa Bey ile diğer ileri gelen kimselerin güzel sebilleri vardır."*[68]

---

[66] M. Mujezinovic, *Stari Alifakovac u Sarajevu*, Nase Starine, 8, Sarajevo 1962, pp.119-138.
[67] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1728.
[68] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1728.

Sebil kelimesi Boşnakça'ya sebilj olarak geçmiştir. Saraybosna Başçarşı mahallesindeki tarihi sebil, bu şehrin karakteristik bir sembolüdür. 1753 yılında vali Hacı Mehmet Paşa (Mehmet Paşa Kukavica) tarafından yaptırılmıştır. Fakat maalesef 300 adet sebilden günümüze sadece bu sebil gelebilmiştir.

Fotoğraf 44: *Başçarşı ve orijinali XVII. yüzyılda yapılmış olan sebil*
Fotoğraf 45: *Başçarşı ve sebil, Osmanlı Saraybosnası*

Çelebi, Saraybosna'da 700 adet su kuyusu bulunduğunu yazmıştır. Maalesef su kuyuları zaman içinde fonksiyonlarını kaybettiğinden zamanımıza gelen bir örneği kalmamıştır. Boşnakçada, "bunar" kelimesi kuyu anlamına gelir. Milyaçka çayının güneyinde bulunan "soukbunar" mahallesinin adı muhtemelen suyu soğuk olan bir kuyu ile ilgili olmalıdır. Çelebi suları bol olan Saraybosna'da kuyuların varlığını şöyle açıklamaktadır: "*Yediyüz adet su kuyusu var. Kışın bazı sular donduğundan bu kuyuları kullanırlar. Bosna halkı tabiat sahibi olup, kış günleri faydalıdır diye bu kuyu sularını içerler."*[69]

Saraybosna'daki kuyuların model olarak zeminden biraz yüksekçe örme veya yekpare taş bilezikli, çıkrıklı ve üzerleri küçük bir çatı ile örtülü kuyular oldukları anlaşılmaktadır. Gür akışlı ve daimi akarsuları bol olan Saraybosna'da o dönemde birçok su değirmeni vardı. Evliya Çelebi bu hususta şunları yazmıştır. "*176 adet su değirmeni var. Şehrin alt ve*

[69] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1728.

üst kısımlarındaki sular birbirine akıp değirmenleri döndürürler. Bir gecede elli kile buğdayı kendi kendine öğütüp ince un yapar. Bütün caddelerinde değirmenleri vardır."[70]

Fotoğraf 46: *Su değirmenleri (Mlinovi)*

Ne yazık ki Saraybosna şehri içinde günümüze kadar gelebilen bir su değirmeni örneği yoktur. Anlaşıldığına göre hem Miljacka kenarlarında hem de kuzey ve güneydeki yüksek kesimlerden inerek Miljackaya karışan akarsular üzerinde de su değirmenleri mevcuttu. Hatırladığımız en eski değirmen Gazi İsa Beyin XV. Yüzyılda Miljacka kenarına yaptırmış olduğudur. Şimdi Bentbaşı adı verilen mevkii bu değirmenin bulunduğu yerdi. Değirmenlerin çok iyi çalıştığı, bir gecede 1 değirmenin 50 kile (yaklaşık 1440 kg buğday) buğdayı öğütmesinden anlaşılıyor. 176 değirmen ise 250 tona yakın buğday öğütür. Bu miktarın un olarak karşılığını 220 ton olarak düşünebiliriz. Çünkü cümlede "ince un" tabiri geçmektedir. O dönem için bu yüksek bir üretim olarak kabul edilebilir. Bol miktarda üretilen unun hepsini Saraybosna halkı tüketmiyor, hiç şüphesiz kırsal kesim halkı un ve ekmek ihtiyacını buradan sağlıyordu. Bu üretim ticari hayatta buğdayın o zaman da önemli bir mal olduğunu gösterdiği gibi, halkın un tüketiminin de yüksek olduğuna işaret eder.

Müslüman Saraybosna halkı inançlarının bir gereği olarak temizliğe çok önem vermiştir[71]. Evliya çelebinin satırları bu durumu ortaya koymaktadır. "*Beş adet iç açıcı hamamı*

[70] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1728.
[71] A. Clot, *İki Kıtanın ve İki Denizin Hükümdarı, Fatih Sultan Mehmet*, Doğan Kitap, İstanbul 1991, s.194.

var; Hünkâr hamamı hepsinden aydınlık ve hoş binadır. 670 kadar da hânedân hamamları vardır. Zira her evde soba var. Hele âyân ve büyüklerin evlerinde mükellef birer hamam bulunur. Ben dahi birçok hânedân hamamlarına girip safâ etmişimdir."[72]

Günümüz Saraybosnası'nda beş büyük Osmanlı hamamından üçü zamanımıza gelebilmiştir. Bunlar XV-XVI. Yüzyıl yapıları olan Gazi İsa Bey, Gazi Hüsrev Bey ve Firuz Bey Hamamlarıdır. Fakat işlevleri değişmiştir. İsa Bey hamamı Bistrik mahallesinde Hünkâr camisinin batı yakınındadır. "Hotel İsa Begov Hamam" adı altında turistik bir tesistir. Gazi Hüsrev Bey Hamamı Başçarşı mahallesinde yeralmakta olup, klasik özelliğini koruyan binası "Boşnak Enstitüsü" olarak kullanılmaktadır. Firuz Bey Hamamı da Başçarşı mahallesinde Külhan (Culhan) sokakta, fakat harabe durumundadır.

Çelebi Hünkâr hamamı dediği Gazi İsa Bey hamamını çok beğenmiştir. Şehirde ayrıca âyân denilen saygın kişilerin ve devlet büyüklerinin malikânelerde ve evlerinde soba ile ısıtılan mükellef hamamlar bulunduğunu da öğreniyoruz. Kendisinin birçok kez buralarda hamam sefası yaptığını yazmıştır. Dağları gür ormanlarla örtülü saraybosna, odundan yakacak olarak bol bol faydalanmıştır. Osmanlı hamamları batılılarca "Türk Hamamı" adıyla tanınmakta olup, kullanılış tarzıyla onların çok ilgisini çekmiştir.

Çelebi Saraybosna'nın Kervansaray ve Hanları için de bir başlık açmıştır. "*Üç yerde kervansaray vardır. Gelen giden kimseler parasız misafir olurlar. Yirmiüç adet de mamur güzel, hak gibi hanları vardır. Bunlardan çarşı içindeki Hacı Beşir Hanı, Hacı Terter Hanı meşhurdur."*[73] Çelebi'nin yaşadığı devirde Kervansaray ve Han yapıları, zamanımızın otel, motel gibi konaklama yapılarının karşılığı idi. Kervansaraylarda ticaret kervanları, at, eşek, katır, deve gibi hayvanlarını da barındırarak konaklarlardı.

---

[72] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1728.
[73] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s.1728.

Seyyahımız, şehirde üç büyük kervansaray bulunduğunu bildirir fakat adlarından bahsetmez. Günümüz Saraybosnası'ndaki Morica Han'ın XVI. Yüzyılda Gazi Hüsrev Bey tarafından yaptırılmış olan bir kervansaray olduğu sanılmaktadır. Hacı Beşir Hanının, Morica Han olduğunu belirtenler de vardır. Halen harabeleri kalmış olan, Başçarşı mahallesindeki Taşlıhan 1543 yılında Gazi Hüsrev Bey tarafından yaptırılmıştı. Hacı Terter (Tartar) Hanının yeri kayıptır.

Fotoğraf 47: *Morica-Han, XVI. Yüzyıl Kervansaraylarından*

Kervansarayların varlığı ve hanların çokluğu XVII. yüzyıl Saraybosna'sının önemli bir ticaret şehri olduğunun ayrı bir kanıtıdır. Saraybosnanın tanıtımında Bekâr odaları için ayrı bir başlık açılmıştır. Bu mekânlar, şehre çalışmak için gelen ve bir müddet kalan yabancı ve bekâr işçilerin barınma yerleri idi. Hanların içinde özel odalar halindeydi. Bunlarla ilgili olarak seyahatnamede şu satırlar vardır: "*Sekiz adet bekâr odası var. Kapıcıları hiç kimseden kefil almayınca buralara kimseyi koymazlar. Gayet düzenli yerlerdir. Bir gece buradan izinsiz dışarıda kalanı, ertesi günden handan kovarlar. Her gece akşamdan sonra kapıları kapatıp içeri ve dışarı kimseyi bırakmazlar."*[74]

Yukardaki satırlardan bekâr odalarında kalmanın belirli kurallara bağlı olduğu ve sıkı denetim altında bulunduğu anlaşılmaktadır.Çelebinin Saraybosna şehrinin çarşı ve bedestenleri ile ilgili olarak verdiği bilgiler de ilginçtir. " *1080*

[74] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* C.V-VI, s. 1728.

adet Pazar misâli dükkân var. Ama çarşısı gayet şirin ve tertipli yapılmış olup, Halep ve Bursa şehri gibi kat kat örtülüdür. Lâkin üzerleri kâgir değildir. Tamamen kalın direkler ile örtülüdür. Caddeleri temiz ve kaldırım döşeli olup şirin ve kâgir yapı bir bedestanı vardır. Bütün Hind, Sind, Arap, Acem, Leh ve Çeh malları burada bulunur. Hattâ Dobravenedik ve büyük Venedik bu şehre ikişer üçer konak yakın olduğundan Zadra, Şebenik ve İspeletten bu şehre iki günde beygirlerle çok miktarda çeşitli elbiseler, kumaşlar getirip satarlar. Çukacılar çarşısı, Gazzazlar pazarı, Kazancılar pazarı her zaman hareketli ve şenliklidir."[75]

Fotoğraf 48: *Başçarşı mahallesinde bakırcılar loncası*

Evliya çelebi zamanındaki Saraybosna şehrinin çarşısı günümüze Başçarşı (Bascarsija) adıyla yadigâr kalmıştır. Burası şehrin kalbi, hafızası ve nostaljik mekânıdır. O zamanki sayısında olmasa da yine birçok otantik dükkân çarşıyı süslemektedir. Şimdiki çarşının üstü açıktır ancak dar sokakların kenarına dizilmiş, saçakları geniş alçak dükkânlar insana üstü kapalıymış hissini vermektedir. Başçarşı'nın sembolü olan sebil Evliya Çelebinin döneminde mevcut değildi. O bir XVIII. yüzyıl yapısıdır.

Saraybosna'nın bedesteni de zamanımıza gelebilmiştir. Bedestenler, kıymetli malların satıldığı kapalı çarşılardır. Ancak günümüzde şehirde bir değil iki bedesten vardır. Biri Bursa bedesteni, diğeri de Gazi Hüsrev Bey Bedestenidir. Saraybosna halkı bedestene "*bezistan*" demektedir. Bursa

[75] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s. 1728.

(Brusa) bedesteni müze halinde kullanılmaktadır (Saraybosna Müzesi), Gazi Hüsrev Bey bedesteni kapalı çarşı şeklinde bir yapı olup, içinde faal halde dükkânlar, ticarethaneler vardır.

Başçarşı içinde faaliyet gösteren esnaf, o dönemde şehre lonca tarzında bir düzenle yerleşmişti. Günümüzde sokak ve bazı caddelerin adları onlardan yadigârdır. Abadziluk, Kazazi, Kazandziluk, Saraci, Halaci sokakları bunların başlıcalarıdır.

Saraybosna'nın pek önemli ticari bir merkez olduğunu doğudan, batıdan, güneyden gelen tüccarların mallarını bu şehirde satışa sunmasından anlıyoruz. Fakat en çok Adriyatik kıyısındaki Venedik şehirleri olan, büyük Venedik, Dubrovnik, Zadar, Sibenik ve Split şehirlerinden gelen, elbiseler ve kumaşlar getiren tüccarlar faaldi. Ticari malların nakledildiği başlıca yol Neretva vadisini takiben Mostar üzerinden Saraybosna'ya ulaşan güzergâhtı.

Çelebi Saraybosna'nın imâretlerinden ve kiliselerinden de bahseder. Bu hususlarla ilgili olarak yazdıkları şunlardır: "*Saray şehrinde yedi yerde gelen gidenler ile softa ve komşulara bol yemek veren ziyâfet evleri vardır. Koca Ferhat imâreti, Hüsrev Paşa imâreti, Koca Mehmet Paşa imâreti -Bu son imâret Süleyman Hanın mimarbaşısı Sinan Ağa'nın yapısıdır."*[76]

Fotoğraf 49: *Bursa bedesteni-Yapımı XVI. yüzyıl ortaları, Brusa Bezistan*

[76] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s. 1731.

Bilindiği gibi düşkün ve muhtaçlara hayırına yemek vermek ve açları doyurmak islâm dinin bir geleneğidir. Osmanlılar bu işler için özel binalar inşa etmişlerdi ki bunlara imâret denir[77]. Saraybosna'da halen Gazi Hüsrev Bey imâreti Ramazan aylarında muhtaçlara yiyecek vermek suretiyle faaliyetini kısmen de olsa sürdürmektedir. Ferhat Bey (sancak beyi) ile Koca Mehmet Paşa (Sokollu) imâretleri ortadan kalkmıştır. Hattâ Mimar Sinan yapısı olan binasından da hiçbir iz kalmamıştır.

Seyyahımız diğer dinlere ait mabedlerden de söz etmiştir: "*Kiliseleri: hepsi küçüktür. Çanlı manastırları yoktur. Sırp ve Latin Hristiyanları'nın kiliseleri güzeldir. Frenk ve Rumlar da bu kiliselerde ayin yaparlar. Yahudilerin bir sinagogları vardır."*[78]

Fotoğraf 50: *En Eski Sırp Kilisesi, Ferhadiye Mahallesi 1539*
Fotoğraf 51: *Saraybosna Latin Katedrali, Başçarşı, Y. tarihi 1889*

Saraybosna'da XVII. yüzyılda azınlık olarak Ortodoks ve Katolik hristiyan tebaa vardı. Ortodoksların en kalabalık grubu Sırplardı. Bir miktar Rum nüfus da Ortodokslara dâhildi. Latin Slavlar, Güney Avrupa Katolikleri (Frenkler) diğer Hristiyanlardı. Saraybosna'da en eski Ortodoks kilisesi XVI. yüzyıla (1539) aittir. Başçarşı mahallesinde bulunmaktadır. Fakat 1863 yılında Osmanlı idaresi altında iken Ferhadiye mahallesinde büyük bir Sırp Ortodoks Katedrali inşa edilmiştir. Katoliklerin kiliseleri Miljacka çayının güney kenarında, Gazi İsa Bey Camiinin biraz batısındaki alanda idi.

[77] Sertoğlu, *a.g.e,* s.153.
[78] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s.1731.

Şimdi Bistrik Mahallesi içinde kalan bu mevkiinin adı Latinluk veya Frenkluk idi. Dubrovnik şehrinden gelenler buranın ilk Latin sakinleri olmuştu. Şimdi Saraybosnada Başçarşı mahallesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetimi devrinde inşa edilen (1889) büyük bir Katolik katedrali (İsanın Yüce Kalbi Katedrali) yer almaktadır.

Yahudiler bu şehre XVI. Yüzyıl başlarında yerleşmişlerdir.1581 de inşa edilen ilk sinagog Başçarşı mahallesindedir. Şimdi Yahudi Müzesi olarak kullanılmaktadır. Miljacka'nın güney kıyısında Mjedenica mahallesinde 1902 yılında inşa edilen diğer bir sinagog (Aşkenazi sinagogu) vardır.

Çelebi Saraybosna'nın zirai ürünlerine ve yiyeceklerine dair şunları yazmıştır: "*Dağı taşı çok olduğundan taneli buğdayı Ulah ve Hersek'ten gelir. Ama Saray şehri toprağında darı, arpa, bakla, mercimek, nohut, heldine denilen bitkiler yetişir. Bir çeşit bal gibi lezzetli ekmeği olur ki, adam yemek ile doyamaz. Lâtin darı ekmeğinin sıcağı güzel olursa da, soğuğu taş gibi olur. Yulaf ve çavdarları da çok olur."*[79]

Bu satırlar bize o dönemde Saraybosna şehrinin buğdayını Hersek ve Eflâk'tan aldığını göstermektedir. Şehir çevresinin coğrafi şartları buğday üretimine pek elverişli değildir. Tane halinde gelen buğday Saraybosna'nın su değirmenlerinde öğütülerek ekmeklik un haline getirilmekteydi. Çelebi Saraybosna ekmeğinin lezzetini methetmiştir. Hiç şüphesiz bu özellik yapılış tarzından kaynaklanmaktadır. Günümüzde de Saraybosna'nın somun adı verilen ekmeği meşhurdur. Klasik ekmek hamuruna, bir miktar da şeker katılarak ve üzerine çöreotu ekilerek imal edilen bu ekmek çok lezzetlidir. Darı *(Panicum miliaceum*) yörede mazisi eskilere uzanan bir tahıl türüdür. Ekmek yapılır veya lapa tarzında tüketilirdi. Arpa da Saraybosna halkının lapa ve ekmek tarzında tükettiği tahıl türlerinden biri olarak ele alınmıştır. Yulaf ve çavdar yöre coğrafi şartlarına uygun olan tahıl türleridir. Buğday unu kullanımının henüz yaygın olmadığı dönemde çavdar, yulaf ekmek ve lapa şeklinde tüketiliyordu.

[79] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1731.

Baklagillerden nohuta Boşnakça'da leblebija adı verilir. Osmanlı yönetimi zamanında yöreye geldiği tahmin edilen nohutu, Saraybosna halkı yemeklerini yaparak veya haşlanmış olarak tüketir. Anavatanı Anadolu olan mercimeğin Saraybosna'ya Osmanlı döneminde geldiği tahmin edilmektedir. Çeşitli yemekleri, bilhassa çorbası yapılarak yenir. Yerli bir baklagil olan bakla, Bosna – Hersek halkının taze ve çiğ olarak tükettiği veya çeşitli yemeklerini yaptığı bir bitkidir.

Fotoğraf 52: *Saraybosna'nın meşhur somun ekmeği*
Fotoğraf 53: *Saraybosna'nın meşhur somun ekmeği*
Fotoğraf 54: *Saraybosnanın meşhur çöreği, rucka curek*

Çelebi'nin heldine olarak bahsettiği bitki muhtemelen Boşnakçada heljda olarak geçen karabuğdaydır (*Fagopyrum esculentum*). Türkiye'de pek bilinmeyen bu bitki Bosna-Hersek'te eskiden beri yetiştirilmekteydi. Mısıra benzer tanelerinden yiyecek olarak faydalanılmakta veya taneleri öğütülerek un haline getirilmekte, ekmek yapılmaktaydı.

Çelebi Saraybosna'da ağaç çeşitliliğinin az olduğundan bahisle, Adriyatik kıyısında her çeşit meyvenin ve ağacın yetiştirildiğini belirtir. "*Servi, sanuber, semşad, arar, zeytin, turunç gibi ağaçları yoktur. Ama Hersek ve Mustar'ın sahilinde*

hurmadan başka her meyve bulunur."[80] Çelebi'nin Saraybosna'da yetişmediğini yazdığı ağaçlar servi, sanuber (ardıç), semşad (şimşir), arar *(Tetraclinis articulata*), zeytin, turunç Akdeniz iklim şartlarında yetişen türlerdir. Belirttiği gibi bunlar Hersek ve Mostar'da yani Dalmaçya kıyılarında yayılış gösterirler. Saraybosna'nın karasal iklimi bu çeşitlerin yetişmesine elverişli değildir. Böylece dolaylı yoldan yörelerin iklimleri üzerine dikkat çekerek, kıyılarda şartların daha müsait olduğunu açıklamış olmaktadır.

Fotoğraf 55: *Koze – Saraybosna'nın sarı keçileri*
Fotoğraf 56: *Sarı keçi sütü peynirinin suyu Surutka*
Fotoğraf 57: *Peynir veya süt kesiği suyu - Surutka*

Seyyahımız diğer satırlarında Saraybosna'nın meyve ve içeceklerini anlatmaya devam eder. *"Meyvelerinden hoş curha üzümü, mevlevihâne kirazı, vişnesi, yere basmaz armudu, elması ve eriği meşhurdur. İçeceklerine gelince; ilkbaharda bu şehirde yüzbinlerce fıçı keçi sütünden tam üç ay surutka suyu, yani peynir suyu yapıp çarşı ve pazarda fıçı fıçı*

[80] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1731.

satarlar. Bu su, bütün halkın huylarını yumuşak, yüz renklerini kırmızı yapar. Ama sarı keçi sütünden yapılan surutkayı yağma edip içerler. Hakikaten başka diyarlarda da hekimlerin sözlerine göre sarı keçi sütü bahar günlerinde hoştur ki; vücutta olan safra, sevdâ, balgam gibi şeyleri yok eder. Şinab suyu, hardaliyesi, bal suyu dahi keyif verir. Ama bir çeşit ramazaniye denilen müselles gibi üzümden yapılanı adamı ayağından alır. Lakin bu ramazaniyenin en güzeli imamlarda bulunur. İbadete kuvvet verir, lâtif bir şerbettir. Ama asıl şarabı içen kötüdür. Bu şehir halkınca nefret edilir ve mekruhtur.''[81]

Yukardaki satırlardan Saraybosna'da en fazla sert kışlara dayanabilen, aşırı sıcaklardan ve kuraklıktan hoşlanmayan meyvelerin yetiştiğini görüyoruz. Siyah, kırmızı ve beyaz üzümler günümüzde de Bosna-Hersek'te üretilmektedir. Bilhassa Hersek bölgesi bu hususta öndedir. Kiraz ve vişne de yetiştirilen meyvelerdendir. Yerebasmaz armudu kaybolmuştur. Elma ve erik Bosna Hersek'in başlıca meyveleridir. Bu iki meyve optimum şartlarda yetişirler. Bilhassa kara erik.

Fotoğraf 58: *Saraybosna'nın kırmızı üzümü, kardinal kırmızı*
Fotoğraf 59: *Saraybosna'nın yerel içeceklerinden, sarı keçi peyniri suyu Surutka (sağda ticari ambalaj içerisinde)*

Çelebi'den Saraybosnalılar'ın ilkbahar mevsiminde surutka adı verilen sarı keçi sütü peyniri sularını içtiğini öğreniyoruz. Keçi beslenmesi önemini hâlâ korumaktadır. Bu ülkede keçi cinsleri genellikle sarıdan kırmızıya çalan renktedir. Severek tüketilen keçi peynirinin yanı sıra özel ambalajlarda "koza surutka" satışa sunulmaktadır. Keçi sütünün ve surutkanın faydalarını modern tıp da kabul etmiştir.

[81] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1732.

Şinab suyu, hardal tohumu kullanılarak elde edilmiş bir içecektir. Hardaliye ise yaş kara üzüm suyu, siyah hardal tohumu, vişne ve ayva yaprağı karışımından elde edilen alkolsüz bir üzüm içkisidir. Bu içecek Türkiye'de halen Kırklareli ve Edirne illerinde yaygın olarak tüketilir. Hardaliyenin Osmanlı kültür unsuru olarak Saraybosna'ya geldiğini düşünebiliriz. Bal suyu ise klasik bal şerbetidir. Müselles ise üzüm suyunun kaynatılıp 2/3 ünün buharlaştırılıp geri kalanından elde edilen bir içecektir. Din âlimlerince helâl sayılmıştır. Ramazaniye ise ramazanlarda harareti kesmek için yapılmış bir çeşit müsellestir.

Seyahatnamede Saraybosna halkının yiyecekleri hakkında da bilgi vardır. "*Has ve beyaz lâtin somunu, Raçka çöreği ki kahvaltı olarak yenir, bir çeşit yağlı çörektir. Tavuk böreği, kaymaklı baklavası, çeşitli otlardan çorbaları, meşe odunu üstünde kurumuş koyun ve sığır pastırması yahnisi, kapuska yani lahana turşusu, sarutka peyniri meşhurlarıdır."*

Saraybosna'nın klasik somun ekmeği geniş, biraz yassıca ve üzeri baklava desenli bir ekmektir. Lâtin somunu ise daha şişkin, daha yuvarlak ve içi beyaz bir ekmek tipi olmalıdır. Belki de Latinlerle meskûn mahallede imal ediliyordu veya ayrı tip olarak tüm fırınlarda da üretilmiş olabilir. Unlu mamûller ve ekmek kültürü Adriyatik kıyılarında ve Fransa'da da çok yaygındır. Somun kelimesinin Türkçe'deki karşılığı, iri, kabarık ve pişkin buğday ekmeğidir[82].

Raçka çöreği (Rucka curek) nohut mayası da karıştırılmış yağlı ve üzerine çöreotu serpilmiş kahvaltıda yenilen lezzetli bir çörektir. Saraybosna mutfağı börek çeşitleri bakımından çok zengindir. Boşnakçada "bureg", Türkçedeki börek kelimesinin karşılığıdır. Tavuk böreği ise içine tavuk eti konularak hazırlanmış bir börek çeşididir. Bu yiyeceğin de Osmanlı mutfağından Bosna-Hersek'e kalan bir yadigâr olduğunu düşünebiliriz.

Baklava kültürü XVII. yüzyılda Saraybosna'ya iyice yerleşmiş görünüyor. Hatta üzerine veya arasına kaymak da

[82] *Türkçe Sözlük,* C.II, s.1325.

konmak suretiyle bu tatlı türü daha da lezzetlendirilerek "kaymaklı baklava" ortaya çıkmış.[83]. Kaymak ve baklava kelimeleri Boşnakçaya aynen geçmiştir. Diğer dillerde de bu kelimeler pek az farkla Türkçedeki gibidir. Çorbalar Saraybosna sofrasının geleneksel yemek çeşitlerindendir. Evliya, çeşitli otlar ve sebzelerle yapılan çorbaları vurgulamıştır. Saraybosna'nın zengin çorba çeşitleri arasında et ve sebzenin birlikte kullanılarak yapıldığı bey çorbası "*begova corba*" ünlüdür. Çorba kelimesi Boşnakça'ya Türkçe'den geçmiştir. Bu yemek çeşidi için juha ve supa kelimeleri de kullanılmaktadır.

Bosna Hersek'te kurutulmuş et ve bundan yapılan yemekler yaygındır. Sığır ve koyundan ayrılan parçalar, çengellere asılarak, uygun mekânlarda altında yanan meşe odununun sıcaklığı ve dumanı ile tütsülenmiş ve kurutulmuş et haline gelir. Bunlar bir çeşit pastırma olarak kabul edilebilir. Türkiye'deki pastırma imalatından oldukça farklıdır. Kurutulmuş ve tütsülenmiş pastırmalık etler ince ince kıyılarak bunlardan lezzetli et yemekleri (yahni) yapılır.

Lahana veya kapuska, Saraybosna ve çevresinde en çok yetiştirilen kış sebzelerindendir. Sadece bu sebze kullanılarak, bazen de diğer sebzelerle karışık olarak yapılan turşular sevilerek yenilir. Boşnakçada lahanaya "kupus" denir. Turşu kelimesi karşılığı olarak da tursija ile kiseli kelimeleri kullanılır. Turşu yapım usûlleri Türkiye'dekine benzer. Muhtemelen Osmanlı kültürü ile birlikte buraya geldiğini düşünebiliriz.

Foto 60: *Saraybosna'nın meşhur sebzesi kapuska, Saraybosna kapuska satanlar*

[83] D.L.B. Broquiere, *Denizaşırı Seyahati*, Çeviren: İlhan Arda, Editör: Ch. Schefer, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.199.

Daha önce bahsedilen surutka, keçi sütünden yapılan bir peynir çeşididir. Bunun suyu içildiği gibi peyniri de sevilerek yenir. Saraybosna'nın geleneksel yiyecekleri arasındadır. Surutka için kesilmiş sütün suyu da denilmektedir.

Saraybosna güzel manzaralı bir coğrafyanın ortasında kurulmuş bir şehirdir. Etrafı, tepeleri karlı ormanlı dağlarla, gür akarsularla çevrilidir. Buralarda şehir sakinlerinin bağları bahçeleri ve mesireleri vardır. İlkbaharda ve yaz günlerinde buralara giderek dinlenirlerdi. Çelebi bu durumu şöyle anlatır: "*Yirmialtı bin cennet bağı gibi bahçeleri var ki, her birinde hayat suları akar. Çeşitli köşklerle donanmış, havuzlar, şadırvanlarla süslü irem bağlarıdır. Malaçka nehri kenarında gönül ferahlatıcı Mevlevihane, ondan yukarı Tekkecik mesiresi korusu var. Burada sulu, kırmızı, lezzetli bir çeşit üzüm yetişir ki insan yemesinden doyamaz. Saray nehri mesiresi burada nehir kenarında, bütün Saray şehrinin meraklı kimseleri çadırlarıyla dinlenirler. Her biri birer okka gelen alabalıkları tutup, lezzetli kebap yaparak yeyip, içip yaşarlar."*[84]

Yirmialtı bin sayısı şehir halkından bir ailenin en azından iki parça bağı bahçesi olduğu anlamına gelir. Bunlar yamaçlarda, akarsu boyları ve kaynakların etrafında bulunan araziler idi. Sulama ile meyve, sebze yetiştirilirdi. Bir kısmı da üzüm bağları halindeydi. Saraybosna'nın toprakları verimli, suları bol, iklimi mutedildi. Bağların ve bahçelerin çoğunda zenginlerin havuzlu, şadırvanlı köşkleri, orta hallilerin ve dar gelirlilerin bağ evleri vardı. Çelebi'nin Saraybosnası tamamen bağlar bahçeler içinde yemyeşil şirin bir şehirdi. Maalesef eski Osmanlı köşklerinden, bağ ve bahçeli evlerden zamanımıza hiçbir yapı kalmamıştır denilebilir.

En güzel mesire yeri ise Miljacka suyunun kenarında şimdi Bentbaşı adı verilen semtte idi. Burada bir Mevlevihane (Mevlevi tekkesi) ve biraz daha yukarda ve yine kıyıda Tekkecik mesiresi denen bir koru vardı. Burası yine Bentbaşı mevkiinde, Miljacka suyunun şehre girerken yaptığı son menderesin akış aşağı sağındaki iç bükey kıyıda idi. Yazarımız,

[84] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.V-VI, s.1732.

Buradaki bağların kırmızı lezzetli üzümünü methetmiştir. Kardinal çeşidi kırmızı üzüm, çelebinin tarif ettiğini andırmaktadır.

Saray nehri mesiresi, Bosna nehrinin kaynakları olan alandır. Buraya halk "Vrelo Bosna, Bosnanın Kaynağı" adını verir. Şehrin merkezi kısmının 15 km kadar batı-güneybatısındadır. Günümüz Ilıca (Ilidze) ilçesi dâhilinde olup sık ağaçlıklı bol sulu bir yerdir. Bosna suyunun kaynak kısmının faunası içinde *Salmo trutto* (alabalık saptanmıştır). Fakat avlana avlana soyu tükenmek üzeredir. O dönemde temiz ve soğuk sularda bu balık çok boldu. Saraybosna halkı gelir bu yemyeşil çayırlara çadırlarını kurup birkaç hafta kalırdı. Bu sırada iri alabalıkları avlayarak kendilerine ziyafet çekerlerdi. Vrelo Bosna ve Ilıca günümüzde de Saraybosna halkının önemli mesire yerleridir.

Sonuç

XVIII. yüzyılda yaşamış ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi Türk ve Dünya kültürüne, tarihi coğrafya bakımından çok önemli bir kaynak olan 10. Büyük cilt hacmindeki "Seyahatname" adlı eserini bırakmıştır.

Seyahatnamede, Ortadoğu, Kafkasya, Balkanlar ve bunlara komşu diğer bölgeler hakkında coğrafi, etnografik ve tarihi bakımlardan teferruat derecesine varan çok zengin bir bilgi hazinesi vardır. Bu bilgilerin güncel bakış açısıyla değerlendirilmesi, seyahate konu olan bölgelerin geçmişteki durumları ve o coğrafyada yaşayıp, bugünün yeni devlet ve milletleri halinde ortaya çıkmış olan toplulukların tanınmasına yardımcı olan bir çalışmadır. Bilhassa Balkan coğrafyası, Balkan milletlerinin kültürleri ile ilgili tasvirler ve açıklamalar seyahatnamede önemli bir yer tutar. Çelebi devletin bir vazifelisi olarak bu coğrafyayı iyice dolaşmıştır. Bu arada Bosna-Hersek ve yakın çevresine iki seyahat yapmıştır. 1659 yılında Belgrad'tan hareketle Valjevo-Srebrenica üzerinden Saraybosna'ya gelmiştir. 1663 yılında da yine Belgrad'dan hareketle Taşlıca ve Foça şehirlerinden geçerek yani Sırbistan'ı ve Bosna - Hersek'i kat ederek Dubrovnik'e varmıştır.

Çelebinin bu seyahatlere dair yazmış oldukları Bosna Hersek'in ve Sırbistan'ın coğrafi, tarihi ve etnografik özelliklerinin detayı ile bilinmesi hususunda önemlidir. Makalede 1659 yılı seyahatinde geçtiği güzergâh ele alınıp güncel durumlarla mukayese edilerek değerlendirilmiştir. XVII. yüzyıldan bu yana Balkanlar'ın fiziki coğrafyasında pek bir değişiklik olmamıştır. Fakat Osmanlı devletine ait bu topraklarda yeni devletler ve yeni milletler ortaya çıkmıştır. Şehirler genellikle büyümüş, nüfusları artmıştır. Ad ve etnik bileşim olarak kimisi aynı kalmış, kimisi de değişmiştir. Osmanlı mimari yapılarının pek çoğu ortadan kalkmakla beraber bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bir kısım zirai ürünlerin yetiştirilmesi son bulurken, yeni ürünler tarım hayatına dâhil olmuştur. Yaşayış, beslenme, konuşma tarzları ve diller kısmi ve bütünsel değişikliklere uğramıştır. Tüm olumsuz koşullara rağmen Osmanlı kültür ve medeniyeti camileriyle, minareleriyle, köprüleriyle, medreseleriyle, sebilleriyle, adet, anane ve dil yadigârlarıyla zamanımızda da Bosna-Hersek başta olmak üzere Balkanlar'da canlılığını korumakta ve devam etmektedir.

1659 yılı seyahatinde Boşnaklar ve Saraybosna ile ilgili teferruatlı ve ilginç bilgiler vardır. Seyyahımız önce Valjevo'ya uğramıştır. O tarihlerde Osmanlı kasabası olan Valva (Valjevo) günümüzde küçük ve homojen bir Sırp şehrine dönüşmüştür.

Daha sonra geçilen Povlen dağı gür orman örtüsünü ve tenhalığını muhafaza ederek günümüze gelmiştir. Kafile Rogacica civarında Drin kıyısına gelmiştir. Fakat söz konusu yerleşme o dönemde mevcut değildi. Bu büyük ırmak o dönemde de Bosna eyaletinin sınırı idi. Şimdi de Bosna-Hersek devleti ile Sırbistan devletini ayırmaktadır. Drina üzerinde birkaç yerde Osmanlı yapısı taş köprüler mevcuttur. Fakat nehrin bu kesiminden karşıdan karşıya geçişler tonbaz adı verilen nehir dubaları vasıtasıyla oluyordu. Meşhur Drina köprüsü Çelebinin geçtiği noktadan kuşuçuşu 40 km kadar güneybatıda (Višegrad) kalıyordu. Rogacica civarında hala nehrin iki yakası arasında irtibat sağlayan bir köprü yoktur. Osmanlıların akışından faydalanarak kütük ve tomruk naklettiği,

zaman zamanda basit gemilerle yük ve eşya taşıdığı Drina nehri, bu kesimde büklümler çizerek, dağlar ve ormanlar arasında, gür akışlı, suları bol, sessiz ve sakin bir akarsu manzarasındadır.

Atlı olan kafile ırmak kıyısından dağ yollarını takiben Srebrenika'ya gelmiştir. Çelebi bu şehrin adını Surhpençe (Şurhpençe) olarak zikreder ve adının Sırpçadaki gümüş kelimesinden geldiğini yazar. Gerçekten de srebro Sırpça'da gümüş anlamına gelmektedir. Bu şehir, Drina kıyısındaki iki işlek köprüyü veya iskeleyi kontrol eden bir noktada kurulmuştur. Bu nedenle Srebrenika'nın sağlam bir kalesi vardı. Kuzeyinde Bratunac-Ljubovija, güneyinde ise Bajina Basta köprüleri vardır. XVII. yüzyılda Müslüman nüfusun ekseriyeti teşkil ettiği bir Osmanlı kasabası iken, zamanımızda Sırp kökenliler hâkim duruma geçmiştir. Ayrıca bu şirin kasabada Temmuz 1995 te tarihin en büyük soykırımlarından biri olmuş ve 8300 silahsız Boşnak Sırplar tarafından katledilmiştir.

Seyyahımız Srebrenika'dan batıya doğru sarp fakat kestirme dağ yollarından giderek Saraybosna - İzvornik yoluna çıkar. Fakat önce Ravna yaylağı adını verdiği Javor dağını geçer. Burası en yüksek zirvesi 1537 m ye erişen kalker yapılı, karstik şekilli ve yoğun ormanlarla örtülü bir dağdır. Çelebinin izinden giderek hayret verici boyutlara ulaşan dev ağaçların endemik bir ladin türü olan *Picea omorika* olduğunu keşfediyoruz. Bu dağı aşan kafile Saraybosna-İzvornik anayoluna erişiyor. Bu yol yaylalardan geçen, kalker platoyu güneybatıya doğru kat ederek Saraybosna'ya ulaşan bir kervan yoluydu.

XVII. yüzyılda güzergâh üzerinde bazı hanlar mevcuttu. En önemlisi Şahinpaşa Hanedanı ile Kedili Han (Mackosa Hanıydı). Osmanlılar işlek yolların güvenliğine ve bakımına çok önem vermişlerdir. Kervansaray karakterli bazı vakıf hanlarında belirli bir müddet konaklamak ücretsizdi. Şahinpaşa Hanedanı adı verilen han da bu vasıftaydı. Kedi Hanının adı Mackovac köyünün adında hala yaşamaktadır. Daha ilerde yol Sokolac kasabasından geçer. Çelebi burayı bir Müslüman köyü olarak tanıtır. Fakat günümüzde tamamen bir Sırp

kasabasıdır. Klasença olan adı da Sokolac olarak değiştirilmiştir.

Kalker plato batıda bir diklikle sona erer. Saraybosna istikametinden doğuya doğru bakanlar bu platoyu yüksek bir dağ olarak algılarlar. Gerçekten de yükseltisi 1600 m yi aşan bu plato veya yayla Romaniia olarak adlandırılır. Kalker dikliğe ise Mokra denir. Taşlık kayalık yer anlamına gelen bu ad küçük bir köy ve mevki adında hala yaşamaktadır.

Seyyahımız en nihayet Saraybosna'ya gelir. Şehrin kuruluş tarihinden başlamak suretiyle, yeri, idari durumu, cami, mescid, imaret, köprü, çeşme, tekke gibi yapı ve kurumları hakkında bilgi verir. Daha sonra çevrede yetişen bitkiler, zirai ürünler ve yiyeceklere geçer. En sonra da halkın örf, adet gelenek görenek ve yaşayış tarzından bahseder.

Şehrin Fatih Sultan Mehmet zamanında Hersekzade Ahmet Paşa tarafından fethedildiğini belirtir. Şehrin adının buraya yapılan bir saray ve Bosna ırmağının adının birleşmesinden oluştuğunu ve Bosnasaray dendiğini yazar. Osmanlıca belgelerde bu şekilde veya Saraybosna, bazen de Saray olarak geçer. Batılılar Sarajevo derler. Tüm bu bilgiler, şehrin Türkler tarafından kurulduğunu ve adının verildiği kanıtlar. Çelebi şehrin kalesini de tanıtır. Beyaz bir kale olduğunu ifade eder. Günümüzde şehre hâkim bir tepede, restore edilmiş olarak duran bu ak kaleye, Boşnakçada "Bjela tabija" adı verilmiştir. Saraybosna şehrinin karakteristik manzarasının önemli bir unsurunu oluşturan Miljacka suyundan Malaçka olarak bahseder ve bu akarsuyun Saray nehri olarak bahsettiği Bosna ırmağına karıştığına dikkat çeker. Günümüz coğrafi bilgilerine göre de doğudan kaynaklarını alarak batıya doğru akan Miljacka, güneyden gelerek kuzeye doğru akan Bosna ırmağına karışır.

Miljacka yüksek debili ve zaman zaman taşkınlar yapan bir akarsu olduğundan geçilebilmesi için köprülere ihtiyaç duyulmuştur. Köprülerin hepsi de Osmanlılar tarafından inşa edilmiştir. Çelebi'nin bahsettiği 7 köprünün sayısı biraz artmıştır fakat sadece 2 Osmanlı yapısı taş köprü zamanımıza intikal etmiştir. Üçüncü bir taş köprü ise varlığını ancak 20.

yüzyıl başlarına kadar devam ettirebilmiştir (Hünkâr Köprüsü).

Saraybosna gerçek bir şehir hüviyetini XVI. Yüzyılda kazanmıştır. Bu zamanlar Osmanlı devletinin yükseliş dönemine rastlamaktadır. II. Beyazıt, Yavuz ve Kanuni, hatta II. Selim devirleri şehrin iyice imar edildiği bir zaman dilimidir. Başlıca camiler, hanlar, hamamlar, çarşılar, medreseler, tekkeler, köprüler, çeşmeler bu padişahların saltanat yıllarına rastlar. Gazi İsa Bey, Gazi Hüsrev Bey sancağın veya eyaletin yöneticisi oldukları sırada Saraybosna'yı imar etmişlerdir. Hatta baba tarafından Boşnak, anne tarafından Osmanlı soyuna dayanan Gazi Hüsrev Bey tüm varlığını vakıflar halinde Saraybosna'ya adamıştır. Günümüzde Stari Sarajevo adı verilen tarihi kesimin kimliğini devam ettiren Gazi Hüsrev Beyin ayakta kalan yapılarıdır. Gazi Hüsrev Bey Camii, türbesi, hanları, hamamları, medreseleri Saraybosna halkı tarafından büyük mücadele verilerek titizlikle korunmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Başçarşı mahallesine inşa edilen sebil' de Saraybosna'nın en karakteristik bir simgesi olmuştur.

Saraybosna'nın somun adı verilen özel ekmeklerinin çok lezzetli olduğunu Evliya Çelebiden öğreniyoruz. Yüzyıllar öncesine ait bu lezzet günümüze taşınmıştır. Saraybosna somunu görüntüsüyle bile çok güzel olup, bu şehri ziyaret edenler tarafından mutlaka tadılır. Yine bir nevi peynir veya süt kesiği suyu olan "surutka"yı şehir halkının severek içtiğini seyyahımız bize bildiriyor. Bu adet günümüzde de devam ediyor. Hatta kutulanmış olarak satışa sunulmuş vaziyette. Çelebi'nin beğenerek yediği çörekler (Roçka çöreği), börekler bu günün Saraybosnası'nda da sevilerek yenilmektedir. Fakat artık genel bir adla "Boşnak Böreği" olarak bilinir. Tabii ki yiyeceğinden içeceğine, mimarisinden adet, anane ve diline kadar, Osmanlı kültürüyle meczolmuş bu şehir, bu millet ve devlet Balkanlar'da ve Avrupa'da özgün ve kimlikli bir varlık olarak saygın yerini almıştır.

Kaynakça

Arslanboğa, K., "Gazi Hüsrev Bey Vakfının Hicri 1034-1038, Miladi 1624-1629 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9/4 Elazığ Spring 2014, Ankara 2014, s.51-75.

Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri 1516-1919, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:7, Ankara 1992.

Broquiere D.L.B., *Denizaşırı Seyahati,* Çeviren: İlhan Arda, Editör: Ch. Schefer, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Clot, A., *İki Kıtanın ve İki Denizin Hükümdarı, Fatih Sultan Mehmet,* Doğan Kitap, İstanbul 1990.

Darkot, B., *Avrupa Coğrafyası,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No: 12, Taş Matbaası, İstanbul 1969.

Erinç, S., *Jeomorfoloji II,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 23, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1971.

Evliya Çelebi, *Seyahatname,* Cilt I-X, Çev. Dr. Mümin Çelik, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

İnandık, H. (1962), *Karst Morfolojisi,* Baha Matbaası, İstanbul 1978.

İnandık, H., *Akarsular ve Göller,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 28, Baha Matbaası, İstanbul 1964.

Jugoslawien und Griechenland, 3. Auflage, Baedekers Autoführer - Reiseführer, Stuttgart 1963.

Karpuz, H., *Anadolu Selçuklu Mimarisi,* Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı, Konya 2001.

Mufassal Osmanlı Tarihi, C. I-VI, İskit Yayınevi, İstanbul 1958.

Mujezinovic, M., *Stari Alifakovac u Sarajevu,* Nase Starine, 8, Sarajevo 1962.

Oruç, H., "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı" , *OTAM,* S.18, Ankara 2005, s.249-271.

Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi,* Hazırlayan Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 303, Meteksan Ltd. Şirketi, Ankara 1979.

Öztürk, Necdet, *Oruç Beğ Tarihi, (Osmanlı Tarihi: 1288-1502),* Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Pekcan, N., *Karst Jeomorfolojisi,* Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Sertoğlu, M., *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* İnkılâp ve Aka, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

Tanoğlu, A, *Nüfus ve Yerleşme,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No: 45, Baha Matbaası, İstanbul 1966.

Tulum, Mertol, *Tursun Bey - Fatihin Tarihi, Tarih-i Ebul Feth,* Baskıya hazırlayan Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser 21, Kervan Kitapçılık A.Ş., İstanbul 1974.

Türkçe Sözlük, C.I-II, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

MARANKİ KARDEŞLERİN GÖZÜYLE BALKAN ŞEHİRLERİ

Balkan Cities from the Perspective of Maranki Brothers

Kenan Mortan[*]

Özet: Yanaki Manaki (1878-1954) ve Milton Manaki (1880-1964) Romen asıllı Osmanlı iki sinema yapımcısı. Manaki Kardeşler, 65 yıllık fotoğrafçılık hayatında geriye 12.000 fotoğraf ve 67 film bırakıyorlar. Filmlerin 12'si Osmanlı Sarayı ve Sultanı ile ilgili. İleri sürülenlerin aksine "Yün Eğiren Kadınlar" filmi (1905) "Türk Sinemasınının İlk Filmi"dir.

Anahtar Kelimeler: Maranki Kardeşler, Balkan Şehirleri, Sinema, Yanaki Manaki, Milton Manaki

Abstract: The Manaki Brothers, Yanaki (1878-1954) and Milton (1880-1964) were two Ottoman Romanians filmmakers. They left behind after their 65 years of photographing life 12.000 photographs and 67 films. 12 of their films were about the Ottoman Palace and Sultans. Contrary to what is generally accepted, their film "Women Spinning Wool" (1905), is the "First Film of the Turkish Cinema".

Keywords:: Maranki Brothers, Balkan Cities, Cinema, Yanaki Manaki, Milton Manaki

1. Manaki kardeşler kimdir?

Yanaki (1878-1954) ve Milton (1882-1964) Manaki Kardeşlerin, Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde yer alan Gravena kentine yakın olan Avdella'da bir Ulah köyünde (günümüzde Yunanistan) dünyaya geldiklerini biliyoruz. 1898'de, genç yaşlarında kültür ve siyaset merkezi Yanya kentine taşınıp bir fotoğraf stüdyosu açtılar. Milton'un güzel sanatlar eğitimi almaz, fotoğrafçılık işinin tüm püf noktalarını ağabeyinden öğreniyor.

Yanya göçü hiç de yanlış değil! Zira bu kent zamanında Epirus bölgesinin kültür ve siyaset merkezi olarak tanını-

[*] (Prof. Dr.); EISTI (Ecole Internationale Des Sciences Du Traitement De L'ınformation), Paris/Fransa & Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul/Türkiye, e-mail: kenanmortan@gmail.com.

yordu. Sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni siyasetinin merkezi olarak şekillenen Manastır kentinin (günümüzde Makedonya) onları cezbeder. Manastır göçünün 1905'de gerçekleşir. Ancak bu göç öncesi her 2 kardeşin Manastır'a çeşitli defalar seyahat ettikleri ve uygun mekan seçimi için ekspertiz yaptıkları biliniyor. Dükkân açma iznini büyük kardeş Yanaki alıyor.

Bu iki kardeş kentten ve kırdan birçok müşteri ediniyor. İşleri vesikalık çekiminden ibaret kalmıyor, sanat fotoğrafçılığı ve reklam işleri de yapılıyor.

1906'da Bükreş Büyük Dünya Sergisi onları hem tanınır kılıyor, hem de ödüllendiriyor. Yanaki altın ve gümüş, küçük kardeş Milton ise altın madalya kazanıyor. Buna ek Milton Manaki Romanya Kıralı 1. Karol'un özel madalyasıyla ödüllendiriliyor. Yanaki Manaki bir yıl sonra 1907'de Romen Kraliyet Sarayı'nın "saray fotografçısı" unvanını alıyor. Bu ödüller onlara bir Londra seyahati mümkün kılıyor. Bu bağlamda Charles Urban'ın ilk kez 1812'de ürettiği geniş açılı çekimlere elverişli, yaşama bakış anlamına gelen ve sinema endüstrisi için bir devrim niteliği taşıyan Bioscope markalı Kamera 300 tipindeki kamerayı satın alıyor. Bu kamera Igor Stardelov'un sözleriyle "Yaratıcı Balkan sinemacılığının doğuşu" ile eş-anlamlıdır.

Manaki Kardeşler, özel ilişkiler kurulması sonucunda Şehzade Mehmet Reşat'ın fotoğraflarını çekmek için 1905'de İstanbul'a gidiyorlar. Çekilen fotoğraf kareleri iz bırakmış olmalı ki, 1911'de "Meşrutiyet Padişahı" olarak tanınan Osmanlı Sultanı V. Reşat'ın 1911'de resmi fotoğrafçısı olarak atanıyorlar.

1905-1914 yılları arasında Manaki'lerin Balkanlar'da çok yoğun bir fotoğrafçılık ve film çekme mesaisi yaptıklarına tanık oluyoruz. Bu kentler arasında Selanik, Bükreş ve kuşkusuz İmparatorluk başkenti olarak İstanbul öne çıkıyor. Çekilen filmler içinde Jön Türk Devrimi, V. Reşat'ın Selanik ve Manastı Ziyaretleri, Balkan Savaşları, günümüze izdüşüm bırakan belgelerdir.

1. Dünya Savaşı'na dek çok verimli bir çalışma evresi yaşadıklarını anladığımız Manaki Kardeşler için savaş yılları o denli "bereketsizdir''. Manastır'ın Almanlarca işgali sonrası atölyelerinde arama yapılmış, Yanaki tutuklanmış, sonrasında Plovdiv'e sürgün edilmiştir. Savaş döneminde büyük kardeş beygir alım-satımı ve tahıl ticareti yaparak, sürgündeki küçük kardeş vesikalık fotoğrafçılık yaparak geçinecektir.

Savaşın bitmesiyle bu sürgün bitecek ve her iki kardeş 1919'dan 1935'e dek kaldıkları yerden işlerine devam edebileceklerdir. 1921'de mevcut işlere sinemacılık da eklenecek ve Manastır'da 1923'te kendi gayretleriyle inşa ettikleri kapalı salonla 1923'de yaklaşık 600 koltuklu bir modern sinema salonu ortaya çıkartacaklardır. Ekonomik olumsuzluklar sonucunda bu salonun işletmesi 1928'de devrediliyor. 1930'da bu işi tekrar üstlenseler de, bu kez 1935'de borçları nedeniyle devletin haciz işlemiyle karşı karşıya kalıyorlar ve sinemacılık işine tümden veda ediyorlar.

1935'de Selanik'te bir okul bulunca, bu şehre göç edecektir. Yanaki, Romanya Ekonomi Okulu'nda öğretmenlik mesleği üstlenecek ve öldüğü yıl olan 1954'e dek bu işi sürdürecektir.

Manastır'da kalan küçük kardeş Milton ise fotoğrafçı dükkânını üstlenmiş ve 2. Dünya Savaşı sırasında da geçici izinle çalışmış ve ölüm yılı 1964'e dek dükkânını açık tutmuştur. Makedonya Devlet Arşivi film materyalini, Manastır Tarih Arşivi ise fotoğraf ve aile belgelerini koruma altına almıştır. Bu belgeler Bu belgeler sözü edilen arşivlerde halen korunmaktadırlar.

2. Manaki'lerin Balkan Kentleri

a. Fotoğrafçılık Çalışmaları

Yanya Atölyesi'nde 1898–1905 döneminde çekilen ve günümüzde Manastır Arşivi'nde yer alan 370 negatifte Yanya, Manastır, Avdella, Zmiski, Samarina ve Perivoli kentleri görüntüleniyor. Bunlar arasında en çok insan portresi, çoban ve sürü görüntüleri mevcuttur.

1905-1964 yılları arasında, başta Manastır olmak üzere Avdella, Ber, Gopeş, Furka, Sinaya, Dolyani, Debre, Ohri, Resne, Kaymakçalan, Avdella, Gopeş, Selanik, Bükreş ve İstanbul'un içinde olduğu ve hepsi Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olan 57 yerleşim yerine ait 11.188 fotoğraf belgesi (karesi) çekilir (Osmanlı coğrafyası dışında kalan Londra görüntüleri de bu dönem fotoğrafları içinde yer alır). 1908'de ikinci kez Meşrutiyet İlanıyla ilgili olarak görüntüler, günümüz için tarihi önem taşıyan belgeler durumundadır. Aynı şekilde Sultan Reşat'ın 1911'deki Manastır ziyaretine ilişkin görüntüler eşsiz bir öneme sahiptir.

Fotoğraflar Balkan coğrafyasında gerçekleşen siyasi değişimlerin günlük dünyaya yansıtılmış görüntülerdir. Kişi, olay, dönem zenginliğinin bu tanıklığı için Stardelov'un kullandığı "Paha biçilmez, heyecan verici bir Balkan Galerisi" ifadesi çok yerindedir.

b. Film Çalışmaları:

Film çalışmaları en yoğun 1905-1913 dönemindedir. Bu filmler içinde tarihi belge özelliği taşıyanları olarak "Padişah V. Reşad'ın Selanik ve Manastır Ziyareti", "Karakaçan Göçebeleri", "Grevena Metropoliti Emiliyanos'un Cenaze Töreni", "Epifani Bayramı" ve "İlinden Ayaklanması"nı anmak gerekir.

Yaklaşık 20 Balkan yerleşimini yansıtan filmler mekânlarının bilgi verici özelliklerini aktarır ve kaybolmaya mahkûm olan gerçeğin önüne geçer. Belgesel özellik taşıyan bu filmlerde estetik normların unutulmamış olması kayda değerdir. Bu filmlerin büyük bir kısmı 1996'da UNESCO ve Makedonya Kültür Bakanlığı'nın ortak olarak yürüttüğü "Manaki Kardeşlerin Film Mirasının Korunması" projesi bağlamında, koruma altına alınmıştır. Halen bu proje ile restore edilen 2.480 m. uzunluğundaki film materyaliyle toplam 57 film -araştırmacı I. Stardelov bu sayıyı 42 olarak veriyor- Makedonya Sinematek'de muhafaza altındadır.

Bu filmler içinde bizce anlamlı eser,1905'de Avdella Köyü'nde çektikleri "Yün Eğiren Kadınlar" filmidir. Zira bu film Osmanlı topraklarında iki Osmanlı uyruklusunun çektiği ilk filmdir!

1911'de gerçekleştirdikleri "Sultan Reşat Ziyareti''ne ilişkin iki film (birincisi 281 m.), ikincisi (431 m.) Balkan coğrafyası üstünde bir resmigeçidi andırır. Birinci film, Sultan Reşat'ın 1911'deki Selanik ziyaretine ilişkindir. Manaki Kardeşlere "Saray Fotoğrafçısı" unvanıyla verilen özel çekim izni "büyüleyici bir film bütünlüğü" yaratılmasına aracı olur. İlk filmde birbirine bağlı sahneler dramaturjik esasla verilir. İlk olarak Sultan'ın Selanik Limanı'na varması, tekneye yaklaşan bir kayıktan çekilir. Bunu Sultan'ın Selanik sokaklarından geçişi bir dizi tören ve geçit töreni içinde yansıtılır. Son planda Sultan'ın tren ile kentten ayrılışı yansıtılır. Çekimin tren hareket halindeyken yapılması Sultan'ın geçtiği çevre ve tren istasyonlarının görüntülenmesi olanağını sağlar.

Manastır ziyaretini kapsayan ikinci film, Sultan'ın Manastır Gar'ına varması ve konaklayacağı Manastır Belediye'sine gidişiyle başlar. Sonrasında Sultan'ın önünden yapılan geçit töreninde Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan tüm millet, dini mezhep, siyasi ve askeri kesim temsilcilerinin yer aldığı kortej geçer. Bu tören çok uzun bir plandır ve filmin belge olarak "Osmanlı millet sistemi"ni anlatması bakımından çok etkileyicidir. Sultan'ın Manastır sokaklarında yaptığı geziler ve bir piknik yeri olan Tunba Kafe'de kahve molası ve Sultan'ın Manastır Gar'ından ayrılmasıyla film son bulur.

Bu iki film görselin öykünün aslına bağlı olması anlayışına çok yakın olmasıyla kurgu yapma gereğini bile nerdeyse ortadan kaldırmıştır. Bunun yanında "tarihsel bir dram duygusu" özellik olarak öne çıkar. Anlık olaylar hep "bir belgesel kaydı" örneği gibidir. Ama "dikkat çekici olan belgesel materyali kullanmaktaki bilgi ve becerilerinin unutulmaması gelmektedir". Bunun için o dönem koşullarında çok ender olan bir dinamik kamera kullanımıyla anlık olarak kaydedilen görüntüler, tatmin edici bir hareket sekansı içinde "başarılı bir

şekilde sıralanmış ve birleştirilmiştir". J. Grierson'un "tekil gözlemlerin ritmik birikimiyle dramatik etki yaratmak" amacı, bu iki filmde fazlasıyla yer alır. Bir yürüyüş eyleminin tek bir kamerayla böylesine ayrıntılı olarak şekilmiş olması, kameranın sürekli yer değiştirmesi gibi zorlu bir mesai gerektirir. Zaman ve mekânın buluşturulması (kronotopya) ve iki ve daha fazla olayın tek bir bütün olarak gösterilmesi ve eşzamanlı tek bir gerçek olarak sunulmasıyla belgesel sinema sanatında az yaşanan bir olay gerçekleştirilmektedir.

3. Tartışma

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Sineması'nın resmi başlangıcı olarak 1914'ü baz alır.2014 yılını temel alır. 2014 "Türk Sinemasının 100. Yılı" olarak kutlanır. Sinema Genel Müdürlüğü'nün resmi web sitesinde "Türk Sinema Tarihine Genel Bir Bakış" başlığı altında şu satırlar içinde yer almaktadır:

-Fuat Uzkınay'ın Ayestafanos anıtının 14. Kasım 1914'de yıkılmasına ilişkin filmi "Çekilen ilk Türk Filmi", Fuat Uzkınay da "İlk Türk Sinemacısı" olarak nitelenmektedir**.**

Aylık sinema dergisi "*Filmarası"* Türk sinemasının 100. Yılını Kasım 2014'de kutlanacağı haberi içinde bize şu bilgiyi vermektedir:

-14 Kasım 1914'de Rus Abidesi'nin yıkılışını filme çekerek, bu günü Türk Sineması günü ilan edilmesini sağlayan Fuat Uzkınay, Türkiye'de ilk kez film çeken kişi olarak anılmaya başlandı.(…) Fuat Uzkınay film çekmeyi bilen biri değildir ama kısa zamanda kamera kullanmayı öğrenip filmi çekmiştir. Bu belgesel-film günümüze ulaşmadığı için çekilip çekilmediği konusunda ihtilaflar vardır. Somut olarak bir veri olmasa da çekildiğine dair güçlü kanıtlar vardır.

Sinema tarihçiliğinin yetkin ismi Ağaç Özgüç, hem *Türk Filmleri Sözlüğü (1914-1996)* hem de *Türk Yönetmenleri Sözlüğü* eserlerinde "Ayastefanos'taki Rus Abidesinin

Yıkılışı" adıyla bir filmin varlığından söz eder. Buna dayanarak Wikipedia hazırladığı çizelgede bu filmi ilk olarak zikreder. Ancak bu film başta TSK Foto Film Merkezi başta olmak üzere hiç bir sinema arşivinde yer almamaktadır. Üstelik bu filmin yapımcısı olarak kabul edilen Fuat Uzkınay, 1953 yılında emekli olana dek hep TSK Foto Film Merkezi'nde çalışmıştır.

Bu alanın önde gelen ismi Nijat Özön, Fuat Uzkınay üstüne yaptığı çalışmada "bu filmin bugüne dek bulunamamış" olduğunu kaydetmektedir. Sinema yazarı ve araştırmacı Burçak Evren, TSK Foto Film Merkezi'nde yaptığı arşiv tarama çalışmasında bu filmi bulmayınca, *Hayal Perdesi* dergisinin Kasım–Aralık 2013 tarihli sayısında Balkanlar'ın ve Türk Sinemasının ilk yönetmenleri olarak Manaki Kardeşlerin kabul edilmesi gerektiği kaydeder

Bütün bunlarla bilimsel "kanıt" (evidence) olarak kabul edeceğimiz bir belge olmadan, hipotetik (farazi) olarak "İlk Türk Filmi" şeklinde bir sav geliştirildiği anlaşılmaktadır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin Prof. Sami Şekeroğlu Sinema–TV Merkezi'nin ev sahipliğinde, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sinema Genel Müdürlüğü, Makedonya Sinematek Kurumu, Tünel Kültür ve Sanat Derneği ve MSGSÜ, 6 Kasım 2014'de "Manaki Kardeşler İstanbul'da" başlıklı bir etkinlik gerçekleştirir. Bu etkinlik içinde "Balkanlar'ın Işık Ressamları Manaki Kardeşler" başlıklı Igor Stardelov'un uzmanlık tezi dağıtılır, Manaki Kardeşlerin fimlerinden oluşan Makedonya Sinamatek'nin yaptığı bir DVD katılımcılara armağan edilir. Bu belgeden, Manaki Kardeşlerin Osmanlı topraklarında yer alan Avdella'da "Yün Eğiren Kadınlar "adlı bir filmi,1905'de çektikleri kesinlik kazanır. Filmin aslı Makedonya Sinematek Arşivi'nde yer almaktadır.

Bu veri (kanıt) Manaki Kardeşlerin milliyetinin ne olduğu konusunu da gündeme getirmektedir. Ulah asıllı (Latin

lehçesi kullanan Romen asıllı bir etnik grup), Yunan yarımadasında doğan, Manastır ikamet eden bu iki kardeş, katıksız birer Osmanlı yurttaşıdırlar.

Büyük kardeş Yanaki 1878'de, küçük kardeş Milton'da 1882'de doğduğuna göre, 1831'de ilki gerçekleştirilen resmi Osmanlı nüfus sayımında gereği Osmanlı yurttaşı olarak sayılırlar. Bu sayımlar 1882, 1895 ve 1906'da yenilendiği gibi, nüfus hareketlerinin her 3 ayda bir Ceride Nezareti'nin Ceride Odası'na yollanması hükmü var olduğuna göre, Manaki'lerin bu kapsamın dışında kalmış olması düşünülemez. Bu tahrirler sırasında Müslim ve gayrimüslimlerin ayrı deftere işlenmesi hükmü gereği Manaki Kardeşler "gayrimüslim tebaa nüfusu" içinde yer almaktadırlar.

İslam dünyasında ilk seküler vatandaşlık kanunu olarak tanınan 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Yasası[1] gereği "Osmanlı Millet Sistemi" içinde Ehl-i Ahd (zimni) olarak Manaki'lerin Osmanlı Patentesi kullanmaları gerekmektedir. Dahası "el değiştirilen toprak halkı hâkim olan devlet tebaasına geçer" diyen Devletler Hukuku hükmü gereği, Manastır bir Balkan toprağı olarak Osmanlı İmpartorluk alanı içindedir, burada yaşayanlar da Osmanlı tebaasındandır. "Tek tabiiyet esası" gereği, Manaki Kardeşler başka bir ülke tebaasından olmaları mümkün değildir.

Bu açık kanıtın ışığında, Manaki Kardeşlerin "İlk Osmanlı–Türk Sinemacıları" ve 1905'de çekilen Yün Eğiren Kadınlar Filmi de "İlk Osmanlı-Türk filmi" olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesindeyim.

Manaki Kardeşlerin film rulosu kutularında kullandıkları "Monastır/Turciıa" ibaresi bir "kesin karine" olarak kabul edilmelidir. Esasen "Pax Ottomana'' (Osmanlı Barışı) ilkesi bunu gerektirir.

---

[1] İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 67-73; İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM,* S.29, Bahar 2011, s. 193-214.

Bu iki ismin Ceride–i Nüfus İdaresi ya da Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalem'inin kayıtlarından kütüklerinin araştırılması konusunu ise ayrı bir araştırma projesidir.

Sonuç

Manaki Kardeşlerin Balkan coğrafyasında çok fazla noktada çekim yaptıklarını film kayıtlarından biliyoruz. Bu çekimler sırasında Manaki Kardeşlerin ulusal/etnik ayırım yapmadan, Balkan coğrafyasının tümünde gezinmeleri dikkat çekicidir. Zira sözünü ettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olan bu kentler bugün Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya, Arnavutluk ve Makedonya olarak 7 ülke halinde şekillenmiş durumdadır.

Fotoğraf ve filmleri bir "Balkan Galerisi" olan bu sanatçıların 65 yılık bir çalışma dönemine sığdırdıklan yaklaşık 12.000 belgesel fotoğraf, 20 yy.'ın en fırtınalı yıllarına ve iki büyük savaşına tanıklık etmiş olarak onlar araştırmacı Stardelov'un kullandığı deyimle "Balkanlar'ın Kronotopyası Anıtsal Işık Ressamları" sözünü fazlasıyla hak etmektedirler. Çünkü onlar görsel yazar olarak V. Plavevski'nin sözleriyle onlar geçmişi şimdiki zamana bakmayı sağlayan bir nesne haline getirmişlerdir.

"Zamanın unutturuculuğuna karşı çıkan bir gerçekliğin kanıtı zamanı görselleştirmeleri" ve "zaman ile mekan arasındaki sınırı" kaldırmış olmalarıyla "bize sürekli yolculuk halinde" izlenimi verebilmeleriyle, haklı olarak yedinci sanatın öncüsü estetik mükemmeliyetçiler ve film şairleridirler.

Manaki Kardeşlerin sinemacı kimliğinin Osmanlı tabiiyetiyle buluşması dönemin bir kültürel zenginliğini oluşturacağı gibi, günümüz için ayrıca anlamlı bir "örnek olay"ını oluşturacaktır.

Kaynaklar

Agâh Özgüç, Türk Film Yönetmenleri Sözlüğü, 2. baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2003.

Agâh Özgüç, *Türk Filmleri Sözlüğü (1914-1996*), Horizon International, İstanbul 2012.

Igor Stardelov, *Balkanlar'ın Işık Ressamları Manaki Kardeşler,* Çev. Erol Mahmud, ESR Film Yapım, İstanbul 2014.

Nijat Özön, *Fuat Uzkınay,* Türk Sinematek Derneği yay., İstanbul 1970.

İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM,* S.29, Bahar 2011, s. 193-214.

Sinematek Makedonya, *Balkanlar'ın İlk Sinematografları Manaki Kardeşler*, Dijital Restore Edilmiş Filmler, ESR Film Yapım, İstanbul 2014.

www.divfoeever.wordpress.com/2007/03/turk-filmleri-sozlugu.

www.wikipedia/org/wiki

III BÖLÜM /*CHAPTER III*

ŞEHİR, DEMOGRAFİK YAPI VE TAPU-TAHRİR

CITY, DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND LAND REGISTER

SKADAR DEFTERS 1485 AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORICAL DEMOGRAPHY AND ECONOMY OF THE BALKANS

1485 Tarihli İşkodra Defterlerinin Balkanlar'ın Demografik ve Ekonomik Tarihinin Çalışmasında Kaynak Olarak Önemi

Marijan Premović*

Abstract: The Skadar's sanjak was established as an independent administrative unit after the fall of Skadar Fortress (Rozarf) in 1479. According to the sanjak's defter from 1485, it was divided into four districts: Skadar, Podgorica, Pec and Bihor. In today's territorial point of view of these districts territories include: Albania, Kosovo and Mehohija, Serbia and Montenegro. This census, created shortly after the Ottoman conquest, complemented the lack of sources for the settlements, population and economy of the area in the Middle Ages.

Keywords: Skadar defter from 1485, settlements, population, economy

Özet: İşkodra saScağı 1479'da İşkodra Kalesi'nin (Rozafa) düşmesinden sonra bağımsız bir yönetim birimi olarak kuruldu. Sancağın 1485 yılındaki defterine göre İşkodra, Podgoriçe, İpek ve Bihor olmak üzere dört bölgeye ayrıldı. Bu ilçelerin bugünkü bölgesel bakış açılarından toprakları şunları içeriyor: Arnavutluk, Kosova, Metohiya, Sırbistan ve Karadağ. Osmanlı fethinden kısa bir süre sonra çıkan bu sayım, Yeniçağ'daki yerleşim, nüfus ve ekonomi kaynaklarının eksikliğini tamamladı.

Anahtar Kelimeler: 1485'ten İşkodra defteri, yerleşimler, nüfus, ekonom

Historical demography is a scientific discipline that studies the movement of population from prehistory to the present time. This scientific discipline studies the size and structure of the population, the factors that influence change in size of population (birth rate, death rate, migration). The Ottoman census (cadastral defters) is an important source for the study of historical and demographic trends for all areas of the Ottoman Empire for which they are kept. When it comes to the history of the Balkans, cadastral defters which the Ottoman administration recorded very carefully, represent a unique and a very valuable historical source. Skadar's Sanjak

was established as an independent administrative unit after the fall of Skadar's fortress (Rozarf) in 1479. Skadar's defter from 1485 was made at the time of the first years of the reign of Sultan Bayezid II (1481-1512), who paid great attention to interior decoration of the empire, in whose time Ottoman Empire experienced its golden era in economic and cultural terms.[1]

1. Census of Skadar's sanjak from 1485

Enumeration of a country means determining all sources of state revenues on the spot and writing it into the books that are called census cadastral books. There are two types of census defters: detailed and summary defters.[2] Skadar's sanjak was listed as detailed defter.[3] Detailed defters are comprehensive, specified descriptions which contain the names of

* (Assist. Prof. Dr.), University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History, Niksic/Montenegro, e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

[1] Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* Akademia e Shkencave e R P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1974, 3–46 (hereinafter: Pulaha, *Defteri i regjistrimit*).

[2] About defters wrote many orientalists, in spite of the lack of space, we will list only some who wrote about them in the last 10 years: Hatice Oruç, "*15*. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, Vol.18, Ankara 2006, p. 249–269; Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008, p. XI–XXV; Hatice Oruç, "Tahrîr defters on the Bosnian Sanjak", *Archivum Ottomanicum*, Vol. 25, Wiesbaden 2008, p. 255–282; Ema Miljković, "Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju–mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice", *Teme*, Vol. 1, Niš 2010, p. 363–373; Ahmed S. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine,* sv.1, Dobra knjiga, Sarajevo 2014, p. VII–XV; Ema Miljković, "Ottoman Census Books as Sources for Historical Demography: Research Possibilities, Exactness and Methodological Doubts", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istambul 2015, p. 71–79 (hereinafter: Miljković, "Ottoman Census Books"); Marijan Premović, "Settlements and population of the Middle and Lower Polimlje in the summary list of the Bosnian Sanjak from 1468/69", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî,* C.I, İstanbul 2015, p. 97-111 (hereinafter: Premović, "Settlements and population").

[3] Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit,* p.3-9.

all representatives of the households and in which are individually listed all the sources of feudal income of the listed area.

Ottoman defters represent one of the most important historical sources, which abound in a variety of data on settlements and population and represent a good starting point for determining the basic factual thesis. They cover all types of settlements and various categories of the population.[4] Ottoman censuses were conducted on approximately every ten years (of course, not all of them are preserved in continuity)[5]. They show the current state of the fields, in the context of administrative units – districts (*nahija*), offer the possibility to display the form of administrative organization, the typology of the village; monitor changes in the movement of the population, relations in the country, division of social groups and their status, tax system, economy and religious relations.[6]

The Port (*Porta*) formed the census commission on the occasion of every census which included *emin* (an enumerator) and *katib* (a scribe). Emin and katib were eminent personalities, educated and reliable clerks. Commission was obliged to list all the data about the vilayet[7], rayah, decisions of the supreme authority pertaining to rayah, tax incomes, timar incomes, number of population liberated from fiscal obligations, status of vakufs and mulks on the spot with the help of local authorities and prominent local people. Sultan did not

[4] Marijan Premović, "Settlements and population ", 97-100.
[5] The best example is district Limski Niksici. Based on the listed defters of Bosnian sanjak for 1455, 1468/1469, 1485, 1489, 1516, 1528/1530 and 1540/1542, kept in the Archive of the Presidency of Government in Istanbul, Hatice Oruç showed Limski Niksici district (it was located in the region of today's northern Montenegro including parts of the municipalities: Bijelo Polje, Mojkovac and Kolasin), listing the names of the villages, the number of their households, and the incomes and the way of taxes, as well as all other data contained in census defters. Hatice Oruç, "Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću", *Historijska traganja*, Vol. 10, Sarajevo 2012, p. 155-180.
[6] Marijan Premović, "Settlements and population ", 97-111.
[7] The Vilayets of the Ottoman Empire were the first-order administrative division.

tolerate missing the smallest detail during the census; if a failure occurred in the enumeration of certain parts, the strong sentence was imposed, and emin and katib were a guarantee of certainty of the census. In the introduction to the census of Skadar's sanjak it is said that the census was conducted by Mustafa Saradzeldin, as an enumerator and Suleiman Abdullah, as a scribe.[8]

In the administrative-territorial terms Skadar's sanjak was divided into four *kazas*: Skadar, Podgorica, Pec and Bihor region. In today's administrative-territorial aspect these *kazas* include the territory of Albania, Kosovo and Metohija, Serbia and Montenegro.[9] The kaza of Skadar was divided into the following districts: Skadar, Drisht, This Side of the Coast (north-east side of Skadar Lake), That Side of the Coast (the southwestern coast of Skadar Lake), Kraja, Merkod, Shestan mountain and Mjet mountain.

---

[8] Hazim Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića,* Orijentalni institut, Sarajevo 1964, p. XXX–XXXIV (Introduction); Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, p. 3-9; Skender Rizaj, "O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. 1–2, Beograd 1980, p. 106-110 (hereinafter: Rizaj, "*O defteru*").

[9] Based on Skadar's defter from 1485, there arose several historically-geographic pieces, here are some of them: Mitar Pešikan, "Zetsko–humska–raška imena na početku turskoga doba (drugi deo)", *Onomatološki prilozi*, Vol. IV, Beograd 1983, p. 1-133; Ferko Šantić, *Prijepoljski kraj u XV veku: najstariji popisi stanovništva i naselja prijepoljskog kraja, privredna proizvodnja u tim naseljima*, Glas Polimlja, Prijepolje 1989; Ferko Šantić, "Prijepoljski kraj u popisu Skadarskog sandžaka 1485. god.", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. XIII, Prijepolje 1990, p. 273–280; Siniša Mišić, "Naseljenost Polimlja u srednjem veku", *Mileševski zapisi*, Vol. 6, Prijepolje 2005, p. 66–77; Marijan Premović, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2012; Mustafa Işik & Zeki Çevik, "17 Numaralı, H.890/M.1485-1486 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Nefs-i İpek", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, C.I, İstanbul 2015, p. 29–43; Marijan Premović, "Nahija Zla Rijeka u skadarskom defteru iz 1485. godine", *Matica*, Vol. 45, Podgorica 2015, p. 329– 340 (hereinafter: Premović, " Nahija Zla Rijeka"); Ahmet Köç, "15. Yüzyıl Sonlarına Doğru İskenderiye Sancak Beyinin Hasları", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, C.I, İstanbul 2015, p. 45-69.

The kaza of Podgorica was composited of the following districts: Podgorica, Zabljak, Kuc, Bjelopavlic, Piper, Hot Mountain, the state of Petrishpan and Klemend.The kaza of Pec was divided into the following districts: Pec, Altunili and Suhogrla. The kaza of Bihor was composited of the following districts: Komnin, Komaran, Plava and Zla River.

All of the above listed districts belonged to sanjak-bey's *has*. Parts of the sultan's has were mukata (lease of state, public, imperial revenues that were given under lease for one, two or three years), fishing and customs of the river Bojana. Then, mukata of scaffold Drim, duties *mevkufat* (*ova-kufljeno* - given in endowment - movable and immovable property, the amount of spare dues that were assigned to the emperor's (the sultan's) cash register), *beytulam* (state's treasure, the wealth), the little *gaib* (abeyance, the state which was found) and little *mekfud* (the lost property) in kaza of Podgorica and Skadar, and for three years in the amount of 231.758 akcas (aspra, the silver Turkish coins).

At the beginning of the defter are listed hases, as well as timari and tzameti. At the end of defters are listed the soldiers of sanjak in the following districts: Pec, Trgoviste, Bihor and Klopotnik (kaza of Vucetrn).[10]

2. The importance of census for the study of historical demography and economy of the Balkans

The position and the boundaries of some medieval parishes were possible to reconstruct only on the basis of defters dating from the second half of the 15th century, which occurred immediately after the conquest by the Ottoman authorities. For example: the boundaries of Budimlja parish were possible to fully determine only on the basis of Skadar's defter from 1485. However, there are some examples which show that boundaries of medieval countries, states and parishes did not always coincide with the borders of Ottoman sanjaks and districts, and the researcher has to be careful while

[10] Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 41-434.

drawing conclusions of this kind. Such is the case with Zla Rijeka district. The Ottomans in Gornje Polimlje formed a new district and wrote it in defter under the name of *Izla Rijeka* – Zla Rijeka, which was preserved in the name Zlorečica. After the conquest of this area and during the census and administrative organization, Ottomans retained most of the earlier names, some of which receive a completely new, or a little bit altered names. In defter dating from 1485, the district Izla Rijeka is located between the districts of Plav and Budimlja, i.e. Komnin district. In behalf of this goes the fact that nowhere in medieval sources is mentioned the parish Zla Rijeka.[11]

Considering that the list had fiscal target, it is logical to assume the great interest of Ottoman authorities that the census should cover all holders of tax liabilities. It is certain that the quality of the data on the registration of tax payers had to be high. According to this defter, data on the villages in this area give the total number of householders- men, number of houses, the total number of widows and the total number of unmarried. Ottoman defters give us the oportunity to try to estimate the number of residents in villages and districts. There are different opinions when it somes to estimating the average-sized home in the Middle Ages: some researchers estimated it to be from the three and a half to seven members, others believed that the average size was of four to five members. Methodologically speaking, most acceptable solution was that the average size of families headed by the man was five members, while the average size of households headed by a widow was two and a half members. Unmarried were separated in the list and were counted as individuals (with a coefficient of one). The same case was with monks, despite the fact that some of them were married and had children before the became monks. Determining the approximate number of residents in this area allows us to notice some tendencies

[11] See: Marijan Premović, " Nahija Zla Rijeka", p. 329-340.

of population movement and size. The householders were obliged to pay annually, along with other duties, ispendza (poll tax, personal income tax) of 25 akca (small silver Turkish coins), while the households of the widows were acquitted of other taxes, except ispendza, which was 6 akca per year. Number of widows in the census was low, so it could be assumed that harsh life conditions influenced widows to remarry and thus facilitate their position.[12] The Skadar defter gives us valuable data and allows us to answer the important questions on population density, the origin of population, type of families, occupations, the economic basis of life and economic status of the population, on yields and revenues, about the privileged classes. Thanks to this detailed census from 1485 we have a complete demographic and economic picture of this area.

The Skadar defter from 1485 has complemented the lack of sources for the reconstruction of settlements and population of this area in the Middle Ages with a careful retrospective approach. This ottoman defter listed taxpayers (male population), the unmarried and widows. The population that was exempted from tax for certain reasons (falconers, derbendzije[13] and others) was not included in the list, so on the basis of this defter we could discuss the number of registered residents, not the total population of the territory. During the research of the territory of the Skadar sanjak in 1485, it was important to compare the data with the Skadar defter from 1582, and in that way monitor changes in population trends, typologies of settlements, the economy, tax system, etc.

From the list, we find out that the rural economy represented the dominant branch, relying on agriculture as its

[12] Miroslav Rašević, "Demografske prilike i stanovništvo", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd, 2001, p. 425-428; Miljković, "Ottoman Census Books", p. 71-79; Marijan Premović, "Settlements and population ", 97-111.

[13] Semi-military order in the Ottoman Empire, organized due to armed resistance against the Turkish authorities of the occupied peoples in the empire

main branch. Defter reflects not only the economic structure if the other half of 15th century, but also the economy of previous period. Based on sipahi's dime (*usur*) it can be acquired relatively accurate picture of the occurrence of crops in total production, because for each village were listed total benefits of crops. When analyzing data from the Skadar defter, which were valuable for understanding the economic power of the population, it could be noticed that the area was economically well developed. Upon the paid taxes, we could see that the most cultivated grains were wheat, then oats, barley, rye and millet. Farmers in this area also sow leguminous crops or legumes on their fields. One of the most famous of this species is lentil, which was used as part of a regular diet in medieval Balkan.

Growing crops was conditioned by the need for mills which worked for a half of a year a fee of 15 akcas was charged, while for mills which worked for the whole year it was 30 akcas. Tax income from mills was 720 akcas in total d to build mills. Rivers and streams in this area generally had enough water in all seasons.[14] Flax was grown from industrial plants. Flax was of the same significance in the Middle Ages as the cotton today. Almost every agricultural household produced certain amounts of flax fibers for their own needs, mostly for clothes. Thin fabric was made from flax fibers

There were two kinds of millet in the Middle Ages: plain millet (milium) and Italian millet (panicum), which was of a slightly higher quality. Cultivation of this crop was in small quantities, but it was present in almost every village. In order to get flour out of millet it had to be milled. Millet, milled or not, was cooked in water or milk when preparing food, and a kind of porridge considered a tasty treat was made out of it.

---

[14] About mills read more: Olga Zirojević, "Mlinovi u vreme turske vladavine (od XV do XVIII veka)", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. VI, Prijepolje 1978, p. 153-161; Siniša Mišić, *Korišćenje unutrašnjih voda u srpskim zemljama srednjeg veka*, Utopija, Beograd 2007, p. 113-128.

Arable land on which vegetables were grown in the area was called garden, and they existed next to the every agricultural house. The gardens were essential to life and survival of every agricultural family. The most cultivated vegetables were: cabbage, onion, garlic, leek and radish. Growing vegetables was very important because it enlarged diversity in a rather monotonous diet of the population at the time.

One of the occupations of the medieval inhabitants was beekeeping. The main products of beekeeping were honey and wax. Honey was used instead of sugar, while wax was used for lighting. Besides being a treat, this natural gift was also used as a cure. Honey was also used for making alcoholic drinks. Defter from 1485 confirmed that beekeeping was not insignificant, and every village paid taxes on bees.

Albanian scientist - orientalist Selami Pulaha edited this important defter, provided comments, wrote the introduction and carried out the transcription. This census is published in two volumes in Tirana in 1974. The first book is written in Albanian in standard old Turkish transcription, and the other one in French. This enables the use of this defter to a wider circle of readers. The only drawback is the absence of a facsimile. Pulaha invested a huge effort, he managed to decipher and locate the name of the sites and to read the names of the people. In defter, there are also important data for political, administrative, ethnic, social and economic history. The census of Skadar's sanjak, which was created shortly after the Ottoman conquest, perfectly complements the lack of resources for the reconstruction of settlements and population and the economic environment in the Middle Ages. This defter is an indispensable source for the study of medieval history of Albania, Kosovo and Metohija, Serbia and Montenegro.

Conclusion

Skadar defter from 1485 is one of the most important historical sources for studying medieval history of the Balkans. Ottoman defter presented the current state in the area immediately after the Christian authorities were replaced by

the Ottoman authorities. Given that the census had fiscal target, it is logical to assume the existence of great interest of Ottoman authorities that the census covered all tax holders. It is certain that the quality of the data on the registration of taxpayers had to be high. Because of this detailed Ottoman document, we have the complete demographic and economic picture, with the names of the residents and their duties recorded as well. Using these data there is a possibility to approximately determine the population of the area. Census data on the number of house seniors, men, widows and unmarried provides the basis for that. For the demographics of the area it is important to emphasize that the defter mentioned a number of newcomers and widows, which indicated the abandonment and revival of settlements in the area. It contains various data about settlements and population and represents a good starting point for determining the basic factual postulates. Many of the villages in this district which are listed in the defter retained their names to the present day, while we managed to locate other unknown villages and compare them to the current state and thus improve present knowledge.

On the basis of duties (taxes) from the Skadar defter from 1485, we cant found out what was grown in every village in this area. Grains which were grown were: wheat, oats, barley, rye, millet and herbs used for food consumption. Grain production was conditioned by the need for mills. Arable land on which vegetables were grown in the area was called garden, and gardens existed next to every agricultural house and they represented an important part of the diet. Beekeeping existed in every village, which confirmed that it was one of the most important occupations. During the research of the territory of the Skadar sanjak in 1485, it was important to compare the data with the Skadar defter from 1582, and in that way monitor changes in population trends, typologies of settlements, the economy, tax system, etc.

Bibliography

Aličić, Ahmed S., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.

Aličić, Ahmed S., *Katastarski popis ejaleta Bosna : opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv.1, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.

Işik, Mustafa, & Çevik, Zeki, "17 Numaralı, H.890/M.1485-1486 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Nefs-i İpek", in *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istambul 2015, p. 29–43;

Köç, Ahmet "15. Yüzyıl Sonlarına Doğru İskenderiye Sancak Beyinin Hasları", in *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, C.I, İstanbul 2015, p. 45–69.

Miljković, Ema, "Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju – mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice", *Teme*, Vol. 1, Niš 2010, p. 363–373.

Miljković, Ema,"Ottoman Census Books as Sources for Historical Demography: Research Possibilities, Exactness and Methodological Doubts", in *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, C.I, İstanbul 2015, p. 71–79.

Mišić, Siniša, "Naseljenost Polimlja u srednjem veku", *Mileševski zapisi*, Vol. 6, Prijepolje 2005, p. 63–77.

Mišić, Siniša, *Korišćenje unutrašnjih voda u srpskim zemljama srednjeg veka*, Utopija, Beograd 2007.

Oruç, Hatice, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, Vol. 18, Ankara 2006, p. 249–271.

Oruç, Hatice, "Tahrîr defters on the Bosnian Sanjak", *Archivum Ottomanicum*, Vol. 25, Wiesbaden 2008, p. 255–282.

Oruç, Hatice, "Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću", *Historijska traganja*, Vol. 10, Sarajevo 2012, p. 155–180.

Pešikan, Mitar, "Zetsko–humska–raška imena na početku turskoga doba (drugi deo)", *Onomatološki prilozi*, Vol. IV, Beograd 1983, p. 1–133.

Premović, Marijan, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2012.

Premović, Marijan,"Settlements and population of the Middle and Lower Polimlje in the summary list of the Bosnian Sanjak from 1468/69", in *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî ,* Cilt I, Istambul 2015, p. 97–111.

Premović, Marijan "Nahija Zla Rijeka u skadarskom defteru iz 1485. godine", *Matica*, Vol. 45, Podgorica 2015, p. 329 – 340.

Pulaha, Selami, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Akademia e Shkencave e R P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1974.

Rašević, Miroslav, "Demografske prilike i stanovništvo", in *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, p. 411–454.

Rizaj, Skender, "O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. 1-2, Beograd 1980, p. 106–126.

Šabanović, Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine: uvod, turski tekst, prevod i komenatri*, Orijentalni institut, Sarajevo 1964.

Šantić, Ferko, *Prijepoljski kraj u XV veku: najstariji popisi stanovništva i naselja prijepoljskog kraja, privredna proizvodnja u tim naseljima*, Glas Polimlja, Prijepolje 1989.

Šantić, Ferko, "Prijepoljski kraj u popisu Skadarskog sandžaka 1485. god.", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. XIII, Prijepolje 1990, p. 273–280.

Zirojević, Olga, “Mlinovi u vreme turske vladavine (od XV do XVIII veka)”, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. VI, Prijepolje 1978, p. 153 – 161.

ESKİ ZAĞRA'NIN DEMOGRAFİK YAPISI

Demographic Structure of Stara Zagora

Emre Ataş[*]

Özet: Eski Zağra Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'ı fetih sürecinde I. Murad döneminde hâkimiyet altına alınmıştır. Bulunduğu konumu itibariyle Orta kol üzerinde yer alan Eski Zağra stratejik bir mevkide yer almaktadır. Fethin hemen ardından Osmanlı iskân politikası çerçevesinde Eski Zağra'nın kaza merkezine ve köylerine Anadolu'nun değişik bölgelerinden Türk nüfusu iskân edilmeye başlanmıştır. Nitekim bir süre sonra Eski Zağra'nın demografik yapısı Türkler lehine değişmiştir. Tahrir defterleri bu politikaya dair önemli veriler sunmakta ve ayrıca statik de olsa ekonomik yapının ortaya konulmasını sağlamaktadırlar. Böylece Eski Zağra'nın ekonomik, sosyal ve demografik yapısını ortaya koymak mümkün olmaktadır. Bu çalışma, tahrir defterleri ve Balkanlar hakkında yapılmış mevcut literatürden istifade edilerek Eski Zağra'nın demografik yapısının ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Eski Zağra'nın XVI. yüzyılda ve Osmanlı hâkimiyetinde bir Müslüman-Türk yerleşim merkezi olduğu gösterilecektir. Bu çalışmada kullanılan ve temel kaynak niteliğindeki Eski Zağra'ya ait tahrir defterlerinin XVI. yüzyılı kapsamasından dolayı, çalışmanın zaman dilimi XVI. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rumeli, Tahrir Defteri, Eski Zağra, Nüfus

Abstract: Stara Zagora was conquered during the Balkan conquest of the Ottoman Empire under the reign of Murad I. It was in a strategically important position since it was located on the middle-branch. Just after the conquest, Turkish population from various regions of Anatolia was inhabited in the city centre and the villages of Stara Zagora according to the Ottoman settlement policy. After a while, the demographic structure changed in favour of the Turks as a result of this policy. Census books present valuable data regarding this policy and also they enable the investigation of the economic structure even though its static data. Therefore, economic, social and demographic structure of Stara Zagora can be investigated using the census books. The aim of this study is to demonstrate the demographic structure of Stara Zagora in 16th century by using the census books and existing literature on Balkan studies. It will be demonstrated that Stara Zagora, which is currently located in

[*] (Doktora Öğrencisi), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Balıkesir/Türkiye, e-mail: emreatas1986@gmail.com.

Bulgaria, was a Muslim-Turk settlement in the 16th century. The time period of this study is limited to 16th century due to the available tapu-tahrir defters of the Stara Zagora which form the main source of this work. Furthermore, this study only covers the city centre instead of the borough of Stara Zagora. The aim here is to present the changes on the demographical structure of a small Rumelian city between the conquest and the 16th century.

Keywords: Rumelia, Tapu-Tahrir defters, Stara Zagora, Population

Giriş

Eski Zağra, Kazanlak Vadisi'nde yer alan Karacadağ'ın güneyindeki verimli ovada bulunmaktadır. Şehir bugün Bulgaristan'da Stara Zagora adıyla bilinmekte olup Bulgaristan'ın 28 ilinden birisidir. Şehir merkezi ise Eski Zağra Ovası'nda yer almakta olup Bulgaristan'ın altıncı büyük şehridir. Bölge Yunanistan'ın güney sınırı ile Türkiye'yi, Tuna Nehri aracılığı ile Bulgaristan'ın kuzey sınırını birbirine bağlayan demiryollarının ve birinci sınıf otoyollarının geçtiği çok avantajlı bir konuma sahiptir. Avrupa ulaşım koridorunun buradan geçmesi bölgenin ehemmiyetini daha da artırmaktadır. Bugünkü nüfusu 160.000 olan şehrin 15.000'ni Türk'tür.[1] Bütün bunlara ek olarak mümbit topraklara sahip olması ve Antik çağlardan itibaren gelen yol ağının üzerinde bulunması da eklendiğinde Eski Zağra'nın ehemmiyeti daha iyi ortaya çıkmaktadır.[2]

1. Eski Zağra'nın Fethi

Osmanlı Devleti, Trakya'ya geçtikten kısa bir süre sonra Bulgaristan'ın büyük bir bölümünü egemenliği altına almıştır. Bu fetih sürecine Eski Zağra'da dâhildir. Ancak Eski Zağra'nın Osmanlı egemenliğine kaç tarihinde girdiğine

---

[1] *http://www.izto.org.tr/portals/0/pusuladergisi/2009/05-06/4.pdf.*

[2] Grigor Boykov, "Balkan City or Ottoman City?: A Study on The Models of Urban Development in Ottoman Upper Thrace, From the Fifteenth to the Seventeenth Century", *Proceeding of the Third International Congress on the Islamic Civilisation in the Balkans,* Bucharest 2006, Romania (İstanbul IRCICA, 2010), s. 70.

dair tarihi kaynaklarda bir kesinlik yoktur. Aşık Paşazade tarih vermemektedir, ancak o dönemin olaylarını anlatırken 1359-1360'da Edirne'nin fethinden sonra I. Murad'ın Lala Şahin Paşa'yı Zağra ve Filibe taraflarına akına gönderdiğini, onun da kış geçtikten sonra Zağra'yı fethettiği üzerinde durmaktadır.[3] Müneccimbaşı Ahmed Dede de Aşık Paşazade gibi Edirne'nin fethinden sonra Zağra taraflarının ele geçirildiğini yazmaktadır.[4] Mehmed Neşri de Kitab-ı Cihan Nüma Neşri Tarihi adlı eserinde aynı çerçevede bilgiler vermektedir.[5] Kaynakların hemen hepsi Kara Rüstem'in tavsiyesi ile pençik resminin konulmasından sonra Zağra'nın fethedildiği üzerinde durmaktadırlar ki bu tarih 1364 yılına tekabül etmektedir.[6] İlhan Şahin ise İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı *Eski Zağra* maddesinde fetih tarihini 1371 olarak vermektedir.[7] Eski Zağra'nın fethinde kaynakların ittifak ettiği husus, fethi Lala Şahin Paşa tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

2. İskân

Osmanlı Devleti, Balkanlar'a geçiş sürecinden itibaren sistemli bir iskân politikası takip etmiştir. Bu politikanın amacı Balkanlar'ın yurt edinilmek istenmesidir. Balkanlar'ın fethinden sonra kademeli olarak bölgeye getirilen yörükler Eski Zağra'nın iskânında önemli rol oynamışlardır.[8] Yürümek fiilinden türetilen yörük kelimesi yürüyen anlamında

---

[3] Aşık Paşazade, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz: A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1985, s. 57.

[4] Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Türk: İsmail Erünsal, Tercüman Yay. s. 105.

[5] Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi*, I, Yayına Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, TTK, Ankara 2014, s, 197.

[6] Müneccimbaşı bu tarihi H. 764 (M. 1362-1363) olarak vermektedir. Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Türk: İsmail Erünsal, Tercüman Yay., s. 105.

[7] İlhan Şahin, ''Eski Zağra'', *D.İ.A.,* C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 395.

[8] M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İ. Ü., Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957, s. 9; Yürümek fiilinden türetilen yörük kelimesi yürüyen anlamında olup sözlükte göçer ev olarak geçmektedir. Yörük kelimesi göçebe olarak hayvancılıkla uğraşan grupları

olup sözlükte göçer ev olarak geçmektedir. Yörük kelimesi göçebe olarak hayvancılıkla uğraşan grupları ifade etmektedir. Konargöçer gruplar olan yörükler Eski Zağra çevresinde devlet tarafından yerleştirilmişlerdir. Rumeli yörükleri hakkında Fatih Sultan Mehmet döneminde bir kanunname hazırlanarak eşkinci adıyla askeri bir teşkilat oluşturulmuştur. Bu teşkilat çatısı altında çeşitli adlarla anılan birçok yörük grubu bulunmaktadır. Bunlardan bazıları ve en kalabalık olanları Naldöken, Tanrıdağı (Karagöz), Selanik, Kocacık, Ofçabolu ve Vize yörükleri adıyla bilinen yörüklerdir.[9] Eski Zağra'da daha çok Naldöken yörükleri iskân edilmişlerdir.

3. Osmanlı İdaresinde Eski Zağra

Eski Zağra 16. yüzyılda yapılan tahrirlerin çoğunda Paşa Sancağı'na bağlı bir kazadır. Fakat 1519-1520 (H. 926) tahririnde Niğbolu Sancağı'na bağlı bir nahiye'dir.[10] Fakat bu durum çok kısa sürmüş, 1522 tarihinde Eskihisar ismiyle tesmiye edilen Eski Zağra, tekrar Paşa Sancağı'na bağlı bir kaza olarak defterlere kaydedilmiştir. Bu durum M. 1527-1528 (934), 1568-1569 (976) tarihlerine kadar devam etmektedir.[11] Fakat 1570-1571 tarihinde Paşa Sancağı kazalarının tamamını içeren mufassal tahrir defterinde verilen fihristte Zağra-i Eskihisar adıyla nahiye olarak kayıt edilmiştir.[12]

Osmanlı idaresine dâhil olan şehir çok geçmeden mamur bir hale getirilmiştir. Şehrin yeniden canlandırılmasında ve iskânında Anadolu'dan getirilen Türklerin etkili olduğu görülmektedir.[13] Fethi müteakip şehrin imarına başlanmış ve

---

ifade etmektedir. Faruk Sümer, ''Yörükler'', *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.570.

[9] M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 55.

[10] BOA,*TD*, 382, s. 655.

[11] BOA, *TD*, 138, s. 58a; KKA, *TD*, 65, s. 2a.

[12] Bu tahrirde Eski Zağra, Paşa livasına bağlı Edirne'nin nahiyeleri arasında yer almaktadır. BOA, *TD*, 494, s. 6.

[13] İlhan Şahin, ''XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağrave Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu'', *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 48, İstanbul 1987, s. 254.

diğer fethedilen şehirlerde olduğu gibi Müslümanların ibadetlerini yapabilmeleri için kısa süre içerisinde bir cami inşa edilmiştir. Bu cami 1408 yılında inşa edilen Hamza Bey Camii'dir. Cami adından da anlaşılacağı üzere banisinin adını almıştır.[14] Bunun dışında Yeni Cami[15], Noktacı[16], Ahmed Bey[17], Cami-i Kebir[18], Nalbeğ Ali Paşa ve Tekye camileri şehrin silüetinin değişmesinde etkili olmuştur.[19] Camiler dışında mescitler de inşa edilmiştir. Zira şehrin çeşitli mahallerinde olmak üzere on adet mescit vardır. Bunlardan başka Eski Zağra'da eğitime verilen önemin göstergesi olarak mektep ve medreseler de kurulmuştur. Evliya Çelebi'ye göre burada Hoca Sinan, Ali Paşa ve Elvanzade ismiyle anılan üç medrese ve 42 mektep bulunmaktadır.[20]

Şehirde tarım ve hayvancılıkla beraber bu iki kaynağa bağlı meslek dallarında üretim yapılmaktadır. Dericilik, tekstil ve buna bağlı olarak çeşitli dokumalar ve terzilik ile ekmekçilik, kasaplık, helvacılık ve bakkallık burada yürütülen iktisadi faaliyetler arasındadır. Bunun yanında şehirde bir başhane, bir pazar yeri, bir bozahane ile çok sayıda değirmen bulunmaktadır.[21]

4. Kaza Merkezi Eski Zağra

1519 tahririnde şehirde 18 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin tamamı Müslüman'dır. 1568-1569 ve 1570-1571 yıllarında bu durum değişerek şehre 2 gayrimüslim mahalle eklenmiştir. Bu durum 16. yüzyılın ikinci yarısında

---

[14] Semavi Eyice, "Hamza Bey Camii", *D.İ.A.*, C.XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 505.
[15] BOA, *TD*, 494, s. 423; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, (Yayına Hazırlayan:Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 208.
[16] KKA, *TD*, 65, s.3b.
[17] KKA, *TD*, 65, s. 3b.
[18] KKA, *TD*, 65, s. 5b.
[19] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, s. 208.
[20] Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 69.
[21] İlhan Şahin, Eski Zağra… s. 395.

gayrimüslimlerin yerleştiğini göstermektedir. Gayrimüslim nüfusun bulunmadığı 1519'da kazanın tahmini nüfusu 2.860'dır. Nüfus açısından mahallelere baktığımızda kazanın en büyük mahallesi 268 kişi ile Debbağan Mahallesi'dir. Bu mahalleyi 267 kişi ile Veled-i İvaz, 240 kişi ile Hacegi mahallesi takip etmektedir. Bir sonraki tahrirde kaydedilmeyen 35 kişilik(kişi mi Hane mi) Havuççular Mahallesi kazanın en küçük mahallesidir. Bu haliye bölgedeki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında şehrin büyük şehir olduğu görülmektedir. Mesela 1519 tarihinde Gümülcine'nin nüfusu 2.069 olup bunların 357'si gebran olarak tespit edilmiştir.[22] Dimetoka'nın nüfusu ise 1.865'dir. Bu nüfus içerisinde 685 gebran bulunmaktadır.[23]

1568-1569 (H.976) tarihli mufassal tahrir defterine göre Müslüman mahalle sayısı sabit kalmış, buna karşın mahallelere bir gayrimüslim mahallesi eklenmiştir. Nereden ve ne şekilde geldikleri hakkında bilgimiz olmayan gayrimüslimlerin nüfusu tahmini olarak 265 kişidir. Şehirde Kıptileri de unutmamak gerekmektedir. Bu tahrirde 105 kıpti bulunmaktadır. Kıptilerin hangi dinden olduklarına dair defterde bilgi yoktur. Bu tahrirde kayıt edilen Hıristiyan mahalleler gebran adı altında ayrı bir başlık altında yazılmışlardır. Mahalle nüfuslarında genelde artış yönünde bir eğilim görülmektedir. Bu tarihte en yüksek nüfusa sahip mahalle 337 kişi ile Hacı Temurhan, diğer adıyla Cüllahan Mahallesi'dir. Bu mahalleyi 319 kişi ile Debbağan, 305 kişi ile Cami ve 246 kişi ile Hacegi mahalleleri izlemektedir.[24] Diğer mahallelerde de nüfus artışı yaşanmasına rağmen bu üç mahalledeki nufüs artışı çok belirgindir. Bu artışı doğal nedenlerle değil göç olgusuna bağlamak gerekmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi

---

[22] Turan Gökçe, ''Gümülcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV.-XIX. Yüzyıllar)'', *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, S.2, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2005, s. 88.

[23] Ömer Çam, *TD 54 Numaralı Tahrir Defterlerine (H. 976/M.1568) Göre Dimetoka Kazası*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 72.

[24] KKA, *TD*, 65, s. 45.

şehirde zaten bir gayrimüslim göçü gerçekleşmiştir. Hatta 1570 ila 1590 arasında Hıristiyan nüfus iki kat artmıştır. Buna paralel olarak Müslümanlardan da şehre göç edenlerin olması ihtimal dâhilindedir.[25] Bu tarihlerde şehre göçün nereden kaynaklandığı ile ilgili kaynaklarda bilgi bulmak mümkün görünmemekle birlikte kırsal kesimden göç olabileceği olgusunu değerlendirmek gerekmektedir.

Şehirdeki mahalle isimlerinin büyük bir çoğunluğu cami, imaret, mescit, meslek grupları ile önemli şahısların isimlerinden oluştuğu görülmektedir.[26] Mahallerden 1'i cami, 10'u kişi adı, 1'i imaret, 1'i mescit, 4'ü meslek adıdır. Bu olgu Balkanlar'da olduğu kadar Anadolu'daki Osmanlı şehirlerinin birçoğunda da vardır. Şehirdeki Hacı Malkoç, Hacı Hasan, Hacı Mahmud ve Debbağan mahalleleri ile Cami mahallesi bu isimlerle inşa edilen cami ve mescitlerden ismini almıştır.

[25] Zvi Keren, "The Fate of the Jewish Communities of Kazanlık and Eski-Zaĝra in the 1877/8 War", *The Ottoman-Russian War of 1878-78*, Editör: Ömer Turan, Ankara 2007, s. 113.

[26] Bu olgu Balkanlar'da olduğu kadar Anadolu'daki Osmanlı şehirlerinin birçoğunda vardır. Mahalle isimlerinden biri cami, biri imaret, biri mescit, beşi meslek adıyla anılmaktadır. Bunun yanında Vize, İzmit ve Dimetoka gibi yerlerde de mahalle isimlerinin çoğunlukla cami, dini şahsiyetlerin ve şahıs adlarından oluştuğu görülmektedir. Volkan Ertürk, ''1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Vize Sancağı Kazaları'', *EKEV Akademi Dergisi*, 57, Erzurum 2013, s. 213; Çam, *a.g.t.*, s. 49-50; Mesela Şebinkarahisar'da da mahalle isimleri ya toplumun önde gelen kişilerinin adları ya da cami, mescit isimlerinden oluşmuştur. Fatma Acun, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinden Karahisar", *Belleten*, LXV/242, TTK, Ankara 2001, s. 179.

Tablo 1: *Eski Zağra'da Mahalleler ve Nüfusu*

Mahalleler	**1519 (H. 925)**			**1568-69 (H. 976)**			**1570-71 (H. 978)**		
	Hane	Müc.	Tahmini Nüfus	Hane	Müc.	Tahmini Nüfus	Hane	Müc.	Tahmini Nüfus
İmaret	28	7	147	33	3	168	30	1	151
İbrahim Subaşı	19	6	101	27		135	29	1	146
Veled-i İvaz	52	7	267	46	2	232	31	1	156
Cami	38	22	212	61		305	65	6	331
Çerçi Murad	28	14	154	43		215	40	2	202
Hacı Hasan (Terzi Yusuf)	33	14	179	42		210	44	5	225
Hacı Malkoç	14	6	76	19		95	15		75
Cüneyd	31	18	173	22	3	113	24		120
Mihaliç	32	17	177	48		240	51	1	256
Hayran Dede	26	10	140	43		215	32	3	163
Kalburcu	18	4	94	28	2	142	31		155
Hacı Temürhan (Cüllahan)	3	8	163	67	2	337	67	2	337
Hacı Mahmud	33	15	180	47	4	239	50	1	251
Hamid Fakih	26	18	148	28	3	143	33		165
Debbağan	44	48	268	61	14	319	71	4	359
Havuççılar	7	-	35	-					
Hasan Fakih	20	6	106	20		100	25		125
Hacegi	43	25	240	48	6	246	49	3	248
Mescit-i İnal Bey	-	-		21		105	19		95
Gebran	-	-		53		265	28	9	149
Kıptiyan	-	-		21		105			
Toplam	**523**	**245**	**2.860**	**778**	**39**	**3.929**	**734**	**39**	**3.709**

5. Eski Zağra Nahiyeleri

Eski Zağra'nın nahiyeleri ile ilgili ayrıntılı biligiyi, 1568-69 tarihli defterde bulmaktayız. Buna göre Kaza'da Merkez nahiye ile birlikte Gümlü Bey, Çırpan ve Naldöken nahiyeleri olmak üzere 4 nahiye yer almaktadır. Köyler tek tek yazılırken hangi nahiyelere bağlı oldukları belirtilmiştir. Bu deftere dayanarak kazada bulunan nahiyeler tespit edilmesini kolaylaştırmıştır.

a. Eski Zağra Nahiyesi

M. 1568-69 (H. 976) tarihinde nahiyeye bağlı 31 adet köy ile 6 mezra kaydedilmiştir. Sırasıyla bu köyler; Saatlü (Saidlü), Curanlu, Ömerci (Uzun Hallice, Karaman), Köse Viranı, Yaylacık, Avşarlu, Bahşililer, Resullü, Yeniköy, Kızılcık (Karapınar), Kara Yusuflar (Âşık Yusuflar), Küskü Alanı Cemaati köyü, Kuşlu, Rahman (Dündarlu), Yukarı Yusuflar, Ahad Viranı, Yenişarlu, Âşık Fakih, Hacı Ali, Satılmış ma Bostanlı, Bahadırlu, Canbaz Viranı, Ömerci, Seğid Âşık, Koçak Köy, Gökbala, Söğüdlüdere Cemaati köyü, Büyük Keçili, Nusret (Çıracı), Çeltükçiyan köyleridir. Mezralar ise; Deli İsa, Burgular, Doğancı, Abdallu, Dülger Alanı ve Uzunca Ok mezralarıdır. Köylerde 175'i bennak olmak üzere 1.101 hane ile 115 mücerred bulunmaktadır.[27] Bu bilgilere göre nahiyenin toplam tahmini nüfusu 5.620'dir. En büyük köy 844 nüfuslu ismini okuyamadığımız köy iken en az nüfusa sahip köy, 31 nüfus ile Ömerci'dir.

[27] KKA, *TD*, 65.

Tablo 2: *1568-69 Tarihinde Eski Zağra Nahiyesine Bağlı Köyler*

Köyler	**Hane**		**Mücerred**		**Bennak**		**Toplam**	
	Müs.	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs**	**Geb.**		
Koçak Köy	2		6		11		71	
Gökbala	14		11		8		121	
Büyük Keçili								
Saatlü (Saidlü)	23		5		17		205	
Curanlu	33		15		2		190	
Ömerci (Karaman Uzunhallice)	23		3		5		143	
Köse Viranı	30				3		165	
Yaylacık	43				20		315	
Avşarlu	29		2				147	
Bahşililer	12				5		85	
Resullü	92		5				465	
Yeniköy	1	19		13	2		17	18
Kızılcık (Karapınar)	35		2		13		242	
Kara Yusuflar (Aşık Yusuflar)	30		2		12		212	
Söğüdcelü								
Kuşlu		1						155
(?) Köyü	160		44				844	
Rahman (Dündarlu)								

Yukarı Yusuflar	31		8		19		258	
Ahad Viranı	19		2		5		122	
Yenişarlu	23		8		7		158	
Aşık Fakih	45		7		6		262	
Hacı Ali								
Satılmış ma Bostanlı	31		4		3		174	
Bahadırlu	34		7		9		222	
Canbaz Viranı	43		6		3		236	
Ömerci	6		1				31	
Seğid Aşık	15		2		7		112	
Nusret (Çıracı)	33		2		2		177	
Çeltükçiyan	21				5		130	
Toplam							**5.259**	**263**

b. Çırpan Nahiyesi

M. 1568-69 (H.976) tarihli tahrir defterinde kaydedilmiş olan nahiyelerden diğeri Çırpan Nahiyesi'dir. Nahiyeler arasında kendisine tabi köy sayısı bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Bu nahiyeye tabi 31 köy bulunmaktadır. Bu köyler; Kul Murad (Eğerlü), Seğidci, Kuyumcu (Saltuk), Evciler, Orhanlu, Göçeri Viranı, Bayramlu, Küçük Hacılar, Badekar (Tahta), Cüllah Mustafa, Büyük Hacılar, Abdaloğlu (Halife), Kırum Hoca, Çanlu, Tahta, Veled-i Meriç, Delübeylü, Sakar Yunus, Kuymatlu, Akbaş, Halid, Karaildutan, Hacı Mehmed, Karacadağ, Hacıoğlu ma Yörükoğlu, Köprüceklü, Yormasanlu, Cüllah Aziz (Uysallar), Kuru Tahtalar (Umuroğlu), Hacı Yusuf ve Mürsel Fakih köyleridir. Nahiyenin toplam hane sayısı 900'dür. Bu hanelerden 123'ü bennak olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında 123 mücerred olmak üzere nahiyenin toplam tahmini nüfusu 4.667'dir. Bu hanelerin tamamının Müslümanlardan oluşması nahiyede dikkati çeken en önemli noktadır.

Tablo 3: *1568-69 Tarihinde Çırpan Nahiyesi Köyleri ve Nüfusu*

Köyler	**Hane**		**Mücerred**		**Bennak**		**Toplam**	
	Müs.	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs.**	**Gebr.**
Kul Murad (Eğerlü)	45		12		8		277	
Seğidci	3				2		15	
Kuyumcu (Saltuk)	9		2				47	
Evcili	41		3		5		233	
Orhanlu	27		1		11		191	
Bayramlu	26		3		6		163	
Küçük Hacılar	16		3		1		88	
Badekar (Tahta)	18		3		3		108	
Göçeri Viranı	40		9		8		249	
Cüllah Mustafa	19		6		4		121	
Büyük Hacılar	12		1		2		71	
Abdaloğlu(Halife)	18		3		4		213	
Kırum Hoca	25				2		135	
Çanlu	29		5		11		205	
Suhte	10		8		4		78	
Veled-i Meriç	41		9		2		224	
DelüBeylü	23		5		1		125	
Sakar Yunus	37		2		2		197	

Kuymatlu	28		3		15		218	
Akbaş	25				2		135	
Halid	25		2		1		132	
Kara İldutan	18				4		110	
Hacı Mehmed	37				3		200	
Karacadağ	23		22		10		187	
Hacıoğlu ma Yörü-koğlu	21		3		3		123	
Köprüceklü	11		2		2		67	
Yormasanlu(Bala-banlu)	14				3		85	
Cüllah Aziz(Uysallar)	44		5				229	
Kurutahtalar(Umu-roğlu	27		1		1		141	
Hacı Yusuf	20		7				107	
(?)Badekar(Tahta)	24		3		2		133	
Mürsel Fakih	21				1		110	
Toplam							**4.667**	

c. Naldöken Nahiyesi

Eski Zağra nahiyelerinin verildiği M.1568-69 (H. 976) tarihli ilk tahrire göre bu nahiyenin köy sayısı 26'dır. Bu köyler; ismini okuyamadığımız iki köy ile birlikte Uzun Hasan, Ayvagürü (Evcioğlu), Kuşlu (Şahbazlu), Daşlıca Ahmed, Kırbaç (Süleli), Sülemişli, Alacalı, Köşkler, İlyasça, Karabeylü, Evrenos, Çengerlü (Çıracı), Ahi, Puhu, Akça İbrahim, Güğümlü, Hacılı, Yaverler, Oturcalu, Halife, İdrisçoban (Saidlü), İbirci, Gökçedağlı, Yund Alanı (Yund Öründüğü, Küçük Hasan), Doğancı Hacı köyleridir. Nahiye dâhilinde Müslüman ahalinin yanında gayrimüslimler de bulunmaktadır. Köylerdeki toplam hane sayısı 926'dır. Bu hanelerden 51'i gayrimüslim, 111'i de bennak olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 116 müslüman mücerred ile 3 gayrimüslim mücerred bulunmaktadır. Bu verilere göre nahiyenin toplam tahmini nüfusu 4.749'dur. Bu nüfus içerisinde gayrimüslimler 258 kişi ile küçük bir paya sahiptir.[28]

[28] Emre Ataş, *a,g,t,* s. 72.

Tablo 4: *1568-59 Tahririnde Naldöken Nahiyesi Köyleri ve Nüfusu*

Köyler	**Hane**		**Mücerred**		**Bennak**		**Toplam**	
	Müs	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs**	**Geb.**	**Müs**	**Geb.**
Uzun Hasan	26				4		150	
(?)	47		7		23		357	
Ayva Gürü (Evcioğlu)	15		6		4		101	
Kuşlu (Şahazlu)	19				1		100	
Daşlıca Ahmed	22				5		135	
Kırbaç (Süleli)	17				4		105	
Sülemişli	27		3		3		153	
Alacalı	20		10		1		115	
Köşkler	24		32		1		157	
İlyasça	30		6		7		191	
Karabeylü	13		1		3		80	
Evrenos		18						90
Çengerlü (Çıracı)	39		10		11		260	
Ahi	17	33		3			85	168
Puhu	15		4		4		99	
Akça İbrahim	29		7		3		167	
Güğümlü	15				13		140	

Hacılı	70		10		13		425	
Yaverler	21		2		5		132	
Oturcalu	18		9		4		119	
Halife	30		3		1		158	
İdris Çoban(Saidlü)	15		1		1		81	
İbirci								
Gökçe Dağlı	9						45	
Yund Alanı (Yund öründüğü, Küçük Hasan	30		5				155	
Doğancı Hacı	14		1				71	
Toplam							**3.581**	**258**

d. Gümlü Bey Nahiyesi

1568-1569 (H.976) tarihinde yapılan tahrirde Gümlü Bey Nahiyesi'ne tabi köy sayısı 15'tir. Bu köyler şunlardır: Kul Hamza, Doğan (Velü), Çakal Ahmed, Mogilani, Dedecik, Şamlu, Tazlar (Ilıcalı, Şeyh Viranı), Karaca Ahmed, Üç Öyük, Beradlu, Aydınlu, Bedek, Yeniceköy, Kırşehirli'dir. Köyler içerisinde gayrimüslimlerin bulunduğu köyler Mogilani, Bedek ve Yeniceköy'dür. Bu köylerin 3 tanesinde Müslümanlarla birlikte gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Köylerde toplam 533 hane bulunmaktadır. Bu hanelerden 259'u gayrimüslimlere aittir. Bunun yanında 51 müslüman mücerred, 83 gayrimüslim mücerred, 82 Müslüman bennak bulunmaktadır. Bu sayılarla tahmini yekün nüfus 3.238 olup bu nüfusun 993'ünü gayrimüslimler teşkil etmektedir.[29]

Kaza'da yer alan köy isimleri çevre ile ilgili olanlar, eşya ismiyle anılanlar, aşiret, boy, cemaat ile önemli kişilerden alanlar, şahıs ismiyle anılanlar, meslek adıyla anılanlar, renklerle adlandırılan, dini motif ve şahıs adlarıyla adlandırılanlar, tarihi, sosyal, kültürel değer ve yapılardan adlandırılanlar, hayvan adlarıyla adlandırılanlar gibi farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Bu köylerin adları değerlendirildiğinde yukarıda verilen özelliklerin Eski Zağra için de geçerli olduğu görülmektedir. Eski Zağra'nın köy isimlerine baktığımızda çevre ilgili olarak Beştepe, Gökçe Dağlı, Yaylacık, Çengerlü, Karacadağ, Üçöyük, Çatal Öyük, meslek adlarıyla ilgili Küreciler, Çeltikçiyan, Cüllah Aziz, Cüllah Mustafa, adını şahıs adlarından alan Yukarı Yusuflar, Ömerci, Akça İbrahim, Kul Hamza, Uzun Hasan, Bayezidlü, Orhanlu, Sakar Yunus, Çakal Ahmed, Dişlüce Ahmed, Halid, Muradlu, Kul Murad, İlyasça, İsmailce, Musa Beylü, Büyük ve Küçük Hamidlü, dini kökenli olarak Mürsel Fakih, Kırum Hoca, Hasan Fakih, Resullü, Suhte, Âşık Fakih, Hayvan isimlerinden alan, Büyük Doğancı, Küçük Doğancı Çiftliği, Yund Alanı, Balabanlu, Doğancı Hacı, Kuşlu, Küçük Keçili, adını tarihi,

[29] KKA, *TD*, 65.

sosyal kültürel yapılardan alan, Kilisecik, Papas, Canbaz Viranı, Ahad Viranı, Şeyh Viranı, adını oymak, boy isminden alan Avşarlu köyleri bulunmaktadır. Bunların dışında Balkanlar'ın iskânı sırasında Anadolu'dan gelerek yerleşenler, geldikleri yerin ismini yeni yerleştikleri yerlere vermişlerdir. Buna örnek olarak, Eski Zağra'da Kırşehirlü köyü verilebilir. Bunun dışında sonradan Tatarpazarı olarak adlandırılan yerleşim yeri, iskân neticesinde Saruhan çevresinden gelenlerin yerleşmesi nedeniyle Saruhanbeyli olarak bilinmektedir.

XVI. yüzyılda köyler içerisinde en kalabalık köyün Tazlar isimli köy olduğu, köyün değerlendirmeye alınan yıllarda nüfusunun 200'den fazla olduğu görülmektedir. Bunu takiben vakıf köylerinden olan Beştepe en kalabalık köy olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada nüfusu oluşturanlar, Yeğan Ahmed, Subaşı, Paşalular, Gündüzler, Yoğurtçu ve Yar Paşa adıyla altı bölük halinde kaydedilen konargöçerlerdir.[30] Bu ikisi dışında Çakal Ahmed, Kul Murad, Göçeri Viranı, Veled-i Meriç, Cüllah Aziz, Çengerli, Curanlı ve Yaylacık köyleri hatırı sayılır bir nüfusa sahiptir. Kırsal kesimde bulunan gayrimüslim nüfus Mogilani (Kavak), Karageyikli, Bedek, Yenice Köy, Kilisecik, Evrenos, Ahi, Kuşlu, Rahoviçe (Hızır Bey) ve Papas köylerinde toplanmıştır. Ancak XVI. yüzyıl boyunca yavaş da olsa nüfusta değişim yaşanmış, Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte oturduğu köylerde ilerleyen yıllarda Müslüman nüfus ya çok azalmış ya da tamamen ortadan kalkmıştır.[31]

[30] BOA, *TD*, 77, s. 31, 32, 33.
[31] Emre Ataş, *a.g.t.*, s. 50.

Tablo 5: *1568-69 tarihinde Gümlü Bey Nahiyesine Tabi Köyler*

Köyler	**Hane**		**Mücerred**		**Bennak**		**Toplam Nüfus**	
	Müs.	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**	**Müs.**	**Geb.**
Kul Hamza	28	-	5	-	12	-	205	
Doğan (Velü)	36	-	1	-	2	-	191	
Çakal Ahmed	41	-	-	-	2	-	215	
Mogilani	2	95	1	31	-	-	11	126
Dedecik	37	-	9		10		244	
Şamlu	24	-	5		20		225	
Tazlar (Ilıcalu, Şeyh Viranı	104	-	21		19		636	
Karageyiklü(Kara-beylü)	-		-		-			5
Karaca Ahmed	21	-	1		-		106	
Üç Öyük	19	-	5		7		135	
Beradlu	18	-	2		7		127	
Aydınlu	26	-	1		3		146	
Bedek(?)	-	17	-	13	-	-		88
Yenice köy	-	147		39	-			774
Kırşehirlü	-		-		-		4	
Toplam							**2245**	**993**

Köylerin içinde derbend köyü olması bakımından Kilisecik Köyü önemlidir. Osmanlı'da derbend bekleyen köyler stratejik öneme sahip geçitlerin set ve boğazların korunmasında yer aldıkları için bir nevi askeri bir görev ifa ettiklerinden dolayı muaf sınıf içerisinde yer almışlardır. Derbend köylerinde ikamet eden köylüler bulundukları mevkiinin güvenliğini sağlar buna karşılık devlet bu köyleri devlet avarızı divaniyye, tekâlif-i örfiyye gibi vergilerden muaf tutardı. Bunun yanı sıra köy eğer gayrimüslim köyü ise bu görevi ifa ettiği için acemi oğlanı alınmazdı.[32]

Eski Zağra'da bulunan Kilisecik isimli Gayrimüslim derbend köyü bu şekilde hizmet veren bir köydür. Padişah emri ile ispenç vergisi dışında olan salgun, avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye ile yeniçeri oğlanı vermek ve hisar tamiri gibi bedeni vergilerden de muaf sayılmışlardır.[33]

Diğer bir muafiyete sebep olan olgu çeltik üretiminin yapılmasıdır. Balkanlar'da özellikle Tatarpazarı, Filibe bölgesinde üretimi yapılan çeltik, Eski Zağra'da da önemli sayılabilecek niteliktedir. Pirinç elde edilen çeltik bitkisinin yetiştirilmesi çok zordur. Zira tamamen suda yetiştirilmektedir. Bu nedenle çeltik yetiştiren reaya ayrı statüde tutulmuş ve bu üretimi yaptıkları için derbend köyleri gibi çeltikçi köylere de bazı muafiyetler tanınmıştır. Hatta çeltikçiler için kanunnameler vazedilerek görevleri ve muafiyetleri ayrıntıları ile tespit edilmiştir. Kanunnamelere göre çeltik ekilen araziler padişah hassı kabul edilmiştir. Çeltik ekmeleri karşılığında avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye türü vergilerden muaf tutulmuşlardır. Eski Zağra'da tahrir defterlerinden tespit edebildiğimiz Söğüdlü ve Turna Pınarı nehirlerinde Küçük Hacılar, Gölbeyi, İskenderli köyleri sakinleri tarafından çeltik üretimi yapılmaktadır.[34]

---

[32] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 55.
[33] KKA, *TD*, 65, s. 6b.
[34] BOA, *TD*, 77, s. 504., KKA, *TD*, 65, s. 41b.

1519 tarihli tahrir defterinden edindiğimiz verilere göre Eski Zağra vergi hasılatı arasında dört yağcı hanesinden alınan vergi de bulunmaktadır. Bunun dışında Bahşili adıyla bilinen köyde de yağcılar bulunmaktadır.[35] Yağcıların bulunduğu diğer köy, Canbaz Viranı'dır.[36] 1568-1569[37] ve 1570-1571[38] tarihli defterlerde de merkezde ve Bahşili köyünde yağcılar bulunmaktadır. Yağcı olarak kayd olanlar 1581 tarihinde kaleme alınan yağcılar kanunnamesine göre yıllık üç vukıyye sadeyağ vermekle yükümlü tutulmuşlardır.[39]

6. Çingeneler

Osmanlılar, bir bölgeyi hâkimiyetine aldıktan sonra yapılan ilk icraat, geniş kapsamlı bir sayım işlemidir. Yapılan bu sayım işleminin amacı, ele geçirilen bölgenin resmen Osmanlı topraklarına katıldığını ilan etmek ve bölgeyi coğrafi, iktisadi, sosyal bütün yönleriyle kaydederek tanımaktır.[40] Balkanlar'ın Osmanlılar tarafından fethedildiği dönemde bölgede göçebe ve yerleşik olarak bulunan çingeneleri bir bütün olarak içerisine alan Çingene Sancağı oluşturuldu. Çingene Sancağı'nın idari merkezi ise Kırkkilise olmuştur. İlk olarak ne zaman kurulduğu bilinmeyen sancakla alakalı ulaşılan ilk bilgiler II. Bayezid dönemine aittir.[41] Rumeli'nin çeşitli yörelerinde olduğu gibi Eski Zağra'da da çingeneler mevcuttur. Tahrir defterlerinden Eski Zağra'da ne kadar çingene olduğu yaklaşık olarak tespit edilmektedir. 1531-1532

---

[35] BOA, *TD*, 77, s. 469-470.
[36] BOA, *TD*, 77, s. 524.
[37] KKA, *TD*, 65, s. 16a.
[38] BOA, *TD*, 494, s. 452.
[39] Ataş, *a.g.t.*, s. 76.
[40] Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri, I*, TTK, Ankara 1988, s. 16.
[41] Emine Dingeç, ''XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler'', *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 35.

yılında 77 müsellem, 256 yamak[42], 1540-1541'de 81 müsellem, 256 yamak[43], 1555-1556'da 81 müsellem, 278 yamak[44] bulunmaktadır.

Sonuç

Böylece başlayan Rumeli'de fetih süreci devletin izlediği iskân politikası ile bambaşka bir mecraya kaymıştır. Çünkü amaç sadece ele geçirmek, hâkim olmak ya da zenginliğinden istifade etmek değildir. Bütün bunların yanı sıra fethedilen bölgelerde yüzyıllarca devamlılığı sağlamak için sistemli bir iskân politikası izlenmiştir. Bu politika ile birlikte fethedilen toprakların yurt edinilmesi, güvenliğinin sağlanması, yeni tarım arazilerinin açılması ve üretimin arttırılması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

İskân ise çok daha sistemli hareket etmeyi gerektirmiştir. Anadolu'nun nüfus baskısı iskâna zemin hazırlamış ve Devlet, Anadolu'nun farklı yerlerinden çeşitli Türk gruplarını Balkanlar'da bir çok bölgeye yerleştirmiştir. Batıya doğru yapılan fetihler, Anadolu'dan yapılan göçlerle desteklenmiştir. Bu şekilde gerçekleştirilen göçlerle Balkanlar'da Türk nüfusu arttırılmıştır. Gerçekleştirilen göçlerde genelde Anadolu'da problem oluşturan gruplar seçilmişlerdir. Saruhanlı'da tuz yasağına uymayanlar padişah fermanıyla buradan kaldırılarak Balkanlar'a göçürülmüşlerdir. Bunun dışında konar-göçer gruplar da getirilenler arasındadır.

Balkanlar'a göçürülen Türkler, vardıkları yerlerde, geldikleri bölgelerin isimleriyle ya da ait oldukları boy ve cemaat adlarıyla köy ve kasabalar oluşturmuşlardır. Bu duruma örnek olabilecek nitelikte Saruhanbeyli (Tatarpazarı), Kırşehirli, Avşarlı, Karaman, Danişmendli, Bayındır, gibi yerleşim yerleri bulunmaktadır. Devlet, iskân politikasının uygulan-

[42] BOA, *TD*, 170.
[43] BOA, *TD*, 206.
[44] BOA, *TD*, 299.

masında farklı yöntemler kullanmıştır. Bunlar içerisinde istimalet (hoşgörü), sürgün politikası ile Türk Dervişlerin faaliyetleri, akıncı beylerinin faaliyetleri ve derbend teşkilatının yürütmüş olduğu faaliyetler yer almaktadır.

XVI. yüzyıl boyunca 18-19 mahallesi bulunan Eski Zağra'nın merkezinde meskûn tahmini nüfusun, 2.800'ün üzerinde olduğu görülmektedir. Mahalle isimlerinde cami, mescit, imaret gibi dini ve sosyal yapı adlarıyla meslek adları ve önemli şahsiyet adları kullanılmıştır. Şehrin nüfusu 1570'lere kadar tamamen Müslüman'dır. Bu tarihten sonra gayrimüslim nüfusun şehirde meskun olduğunu görmekteyiz. Yine de nüfusun %93,7 gibi büyük bir oranı Müslüman, %6.3'lük oran ise diğer grupları oluşturmaktadır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanı Arşivi (BOA) Kaynakları

TD 77; 138; 170; 206; 299; 382; 494.

2. Kuyud-ı Kadime Arşivi

TD 65.

3. Kitap ve Makaleler

Acun, Fatma, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinden Karahisar", *Belleten*, LXV/242, TTK, Ankara 2001, s. 161-192.

Ataş, Emre, *XVI. Yüzyılda Eski Zağra*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2015.

Barkan, Ömer Lütfi, Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, I, TTK, Ankara 1988.

Boykov, Grigor, "Balkan City or Ottoman City?: A Study on The Models of Urban Development in otoman Upper Thrace, From the Fifteenth to the Seventeenth Century", *Proceeding of the Third International Congress*

on the Islamic Civilisation in the Balkans, Bucharest *2006*, Romania (İstanbul IRCICA, 2010), s. 70.

Çam, Ömer, *TD 54 Numaralı Tahrir Defterlerine (H. 976/M.1568) Göre Dimetoka Kazası*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Dingeç, Emine, ‘‘XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler’’, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2009, s. 33-46.

Ertürk, Volkan, ‘‘1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Vize Sancağı Kazaları’’, *EKEV Akademi Dergisi*, 57, Erzurum 2013, s. 209-232.

Eyice, Semavi, “Hamza Bey Camii”, *D.İ.A.*, C.XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 505-506.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli’de Yörükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İ. Ü., Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957.

Gökçe, Turan, ‘‘Gümülcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV.-XIX. Yüzyıllar)’’, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, S.2, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2005.

Keren, Zvi, “The Fate of the Jewish Communities of Kazanlık and Eski-Zağra in the 1877/8 War”, *The Ottoman-Russian War of 1878-78*, Editör: Ömer Turan, Ankara 2007, s.113-130.

Memişoğlu, Hüseyin, *Bulgaristan’da Türk Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Türk: İsmail Erünsal, Tercüman Yayınları.

Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi*, I, Yayına Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, TTK, Ankara 2014,

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990.

Sümer, Faruk, ‘‘Yörükler’’, *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.570-573.

Şahin, İlhan, ‘‘XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı’nın Nüfus ve İskan Durumu’’, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.48, İstanbul 1987, s. 249-255

POPULATION DYNAMICS IN DOBROGEA UNDER THE OTTOMAN EMPIRE RULE

Osmanlı Egemenliği Döneminde Dobruca Nüfusunun Dinamikleri

Laura-Mihaela Brie*

Abstract: Dobrogea is an ancient territory, located between the Black Sea and the Danube, with a rich history and perhaps its defining feature is that throughout time, a great number of ethnic groups coming from various areas of the world settled here, this land being considered a passage way for many migrating peoples, and a battlefield for Russian and Turkish armies. When defining Dobrogea, we must not forget its special diversity, and refer not only to Romanians, but also to Turks, Tatars, Germans, Aromanians, Lipovan-Russians, Jews, Ruthenians, Bulgarians, and Gypsies. How they ended up on this land, is not very difficult to find out, if we search through the sources related to those periods of time. Most of them indicate that they came in search of a better life. However, it is interesting to point out how most of the Muslim population arrives especially after the Ottoman conquest, to strengthen the military presence in the region. But, as the Ottoman presence increased more and more, others decided to leave. This study is an attempt to emphasize the demographic changes occurred in Dobrogea under the Ottoman rule.

Keywords: Dobrogea, Ottoman, demographic dynamics, migrants.

Özet: Dobruca, Karadeniz ve Tuna arasında yer alan tarihi zenginliği olan eski bir alandır. Zaman içerisinde, belirleyici özelliği olarak var olan Dobruca toprakları çeşitli medeniyetlere ve kültürlere ev sahipliği yapan, geçici bir süre için göçebe toplumlara yurt, Rus ve Türk orduları için savaş meydanı olarak nitelendirilmekteydi. Dobruca'nın belirleyici özelliklerini çizmek istediğimizde, özel çeşitliliğini unutmamak suretiyle, burada yasayan Romen halkın yanı sıra Türk, Tatar, Sakson Almanları, Arumenleri, Lipva Rusları, Alt Karpatların Rusları, Yahudileri, Bulgar, Çingene halkları ile tam bir mozaik diyelebiliriz. Söz konusu olan zamanların elyazmalarına bakarak bu değişik ırktaki insanların buralara nasıl geldiğini, geliş nedenlerini de öğrenmek çok zor olmamalı. Pek çoğu buralara daha

* (PhD student), Doctoral School in Population Studies and History of Minorities, Faculty of History and Philosophy, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca/ Romania, e-mail: Laura_mihaela23@yahoo.com

iyi bir yaşam aramak için göç etmek zorunda kalmış. Ancak, enteresan gelen bir konu, buralarda yasayan Müslüman toplumunun sayısı daha çok Osmanlı egemenliği zamanında bir artış kaydetmektedir. Bunun diğer bir nedeni de, askeri ocaklarda yer almak ya da askeri bir koruma gücü olarak var olmaktır. Osmanlı egemenliğinin yayılması buralarda yasayan bazı Müslümanlara bir göç etme nedeni oldu. Bu çalışma, Osmanlı egemenliği zamanında Dobruca`da kaydedilmiş demografi değişimleri gözetleyip aktarmak niyetindedir.

Anahtar kelimeler: Dobruca, Osmanlı egemenliği, demografi dinamikleri, göçebeler.

Introduction

As the folk art critic Maria Magiru says, Dobrogea[1] is a cultural an ethnic mosaic, and there is special interest in this region due to the population structure which has changed so much throughout time. Professor I. Simionescu emphasized the uniqueness of Dobrogea in Europe: uniqueness in landforms, richness of the lands, containing minerals, stones, metals, various rivers and sea, rich flora and fauna, comparing it to a true Noah's Ark.[2] He also adds that the same variety can be observed in terms of population, a sort of Babylon, not only across space, but also throughout time, from the Greeks, Tatars and the enigmatic Gagauz people, to Italians and Germans. Here, more than anywhere, there are many "ancient civilizations, historical layers, on top of the geological ones"[3], emphasizing that historians mention Greek, Roman, Byzantine, Genoese and Turkish strongholds.

Given the evolution of the Dobrogean territory, it is very interesting how interethnic cohabitation developed and became an actual model of peaceful living. It would be interesting as well to assess to what extent the acculturation process has occurred in this space, keeping in mind that it is a specific process for colonized territories.

---

[1] Various spellings include: Dobrogea (Romanian), Dobruca (Turkish), Dobruja, Dobrudja, and others.
[2] I. Simionescu, *Dobrogea*, in Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogene, year 1, no. 3, 1920, p. 350
[3] *Ibid.*

There are various works, written by Romanian or foreign historians and researchers, with regards to the demographic changes occurred in Dobrogea, each of them enclosing a certain period of time or referring to a certain ethnic group, but none of them contains complete information related to the Dobrogean population after the Ottoman conquest and up to the annexation to Romania.

The purpose of this study is to bring a small contribution regarding the evolution of the population of Dobrogea during this period of Ottoman domination that lasted almost 4 centuries.

1. The (hi)story of Dobrogea

Dobrogea is located at the crossroads of two ancient routes, connecting the North Sea to the Black Sea through Central Europe and the ports of the Mediterranean Sea. Its history was a harsh one, crossed by the Persian armies, then by the Romans and later on by the Ottomans, and after them, it was Russia who sent its armies towards the Balkans. After 1877, Dobrogea's fate is more peaceful, until the First and the Second World Wars.

Since the ancient times, human settlements thrived on these territories, and the archeological sites stand as a proof for the Neolithic period. Beginning from the 8th century B.C. the Greeks colonized the territories at the Black Sea and build some of the port-fortresses, following the social-political structure model of the Greek Polis. Later on, the Persians conquer these fortresses, around 514 B.C., but then Alexander the Great conquers Dobrogea and incorporates it in the Macedonian Kingdom.

In 55 B.C. Dobrogea and its Greek fortresses are enclosed in Dacia ruled by Burebista, until 44 A.D., and is later conquered by the Roman Emperor Octavian Augustus, being known as Scythia Minor and playing a very important role in the defense system of the Roman Empire.

When the Roman Empire is divided, Dobrogea becomes part of the Eastern Empire, later known as the Byzantine Empire. Throughout time, Dobrogea was the scene of several invasions, such as that of the Huns, the Bulgarians, gradually losing its richness and its people, many of them leaving suddenly from this territory. Dobrogea remained under Bulgarian domination until the end of the 10th century, when it was entirely conquered by the Byzantines. During this period of time, Slavic peoples settled among the Thracians in the region. Later on, Turkic elements are observed in the region, according to Gheorghe Brătianu, then Pechenegs and Cumans, thus the Turkish element being permanently present.

Many of the colonists settled here because they found land to work and saw a great potential in it, and some sources confirm that "their sole purpose was the earning; by free will they left their country to come and colonize a deserted land. The colonies could not cover all the free land, and there are families coming every day to settle in Dobrogia"[4].

In 1185, after the uprising of the Asen brothers, Dobrogea becomes part of the Vlacho-Bulgarian Empire, known as Regnum Valachorum, or the Second Bulgarian Empire, until 1320, when it gains its independence, under the name of Principality of Karvuna.[5]

In 1346, the two sons of Balik, Dobrotitsa and Theodor get involved in the Byzantine civil war, to support Anna of Savoy, and for this reason, one year later a campaign is sent against them, and Balik and Theodor die, which results in Dobrotitsa taking the lead of Dobrogea, until 1386, when he dies and is followed by Ivanko.

In 1388 Mircea the Elder enclosed Dobrogea to Wallachia, until 1393, when Bayezid I conquers the southern part,

---

[4] M.D. Ionescu, *Dobrogia în pragul veacului XX* , Atelierele Grafice I.V. Socecu, Bucharest, 1904, p. 323

[5] Vasile Nicoară, Maria Cornelia Urdea, *Dobruja. An European Cross-Border Region*, in Revista Română de Geografie Politică, year XII, no. 2, November 2010

but the victory is short-term, and in 1395 Mircea regains the lost territory. Two years later, in 1397 Dobrogea becomes part of the Ottoman Empire again, until 1404, when Mircea reconquers Dobrogea. After Mircea's death, his son continues to fight against the Ottomans, but loses his life in the battle in 1420 against Mehmed I, who takes control over Dobrogea.

Later on, Dobrogea had other short periods under the Wallachian rule, being regained by Vlad the Impaler in 1462 and by Michael the Brave in 1599 for only 2 years, until his death in 1601.

Concerning the complete integration of Dobrogea into the Ottoman Empire, historians have different points of view. The Romanian historian Nicolae Iorga mentions the final enclosure of Dobrogea in the Empire in 1416[6], while another Romanian historian, Viorica Pervain, mentions the year 1420[7], and several other Romanian historians, such as C.C. Giurescu[8], Ștefan Ștefănescu[9] and Gh. I. Brătianu[10] mention the year 1417.

Various other historians consider that Dobrogea fell under the Ottoman rule gradually. For example, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru considers that the Ottoman offensive began in 1417 and ended somewhere between 1445-1452, after the Crusade of Varna.[11]

---

[6] Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, Bucharest, 1898, p. 70 - 71

[7] Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419 - 1420*, AIIA, Cluj-Napoca, 19, 1976, p. 73

[8] Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, Bucharest, 1938, p. 469

[9] Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, Bucharest, 1970, p. 59

[10] Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră*, Bucharest, 1988, p. 238

[11] M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din târgurile și orașele Dobrogei sub stăpânire otomană (sec. XV - XVII)* in „Studii. Revista Istorică", 1, 26, 1973

Anca Ghiață considers that the process of integration started in 1420 and ended around the year 1484, when the Ottomans manage to conquer the mouths of the Danube.[12] On the other hand, Radu Ștefan Ciobanu, based on the archaeological proof discovered in the fortress of Enisala (Yeni-Sale) pushes the Ottoman rule, with frequent interruptions by the Romanian princes, up to the period of Vlad the Impaler.[13]

One thing is certain however, as confirmed by historians, that for more than 4 centuries Dobrogea was under Ottoman domination, until the War of Independence (Russian-Turkish War) when it became part of Romania, becoming a very important territory, as it ensured the country's access to the Black Sea.

Thus, Dobrogea went through a sequence of two representative political systems and philosophies: one specific to the Ottoman Empire, based on the Quran, and another one, specific to the Occidental political culture, based on secularization and laicization, a system that Romania borrowed from the French and tried to implement there after 1878.[14]

Nevertheless, it is this tumultuous history that enriched the cultural heritage of Dobrogea. The numerous peoples that inhabited its territory enabled Dobrogea to develop, economically and culturally.

2. Dobrogea After the Ottoman Conquest

Due to its position at the sea and the Danube River, as a gate towards Central Europe, the Ottoman Empire became interested in this small province and it soon became a target

---

[12] Anca Ghiață, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea,* in SISEE, I, 1974, p. 43

[13] Radu-Ștefan Ciobanu, *Lupta domnilor Țării Românești - de la Mihail până la Vlad Țepeș - pentru apărarea unității cu Dobrogea,* in MN, volume dedicated for the celebration of one hundred years since Romania gained its independence, IV, 1978

[14] Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. I, Editura Minerva , București, 1992, p.94

region for their expansion. For almost 460 years under Ottoman rule, Dobrogea changed entirely, beginning with the political and administrative system and a sort of "ottomanization"[15], gaining certain features that were specific to the Oriental culture, but without losing its Romanian characteristics.

The importance of Dobrogea for the Ottomans is, first of all, a strategic one, as it could ensure a permanent connection with the Crimean Khanate, and offered great opportunities for trade, especially by controlling the Danube River, which was not only an important trade route, but also a means of defense against large armies.[16] Thus, Dobrogea became an important center for trade and exchange between the East and West, and this provided great stimulation for the progress of the province.

As mentioned before, Dobrogea was fully integrated into the Ottoman administrative system at the end of the 15th century, immediately after the great ports of Chilia and Cetatea Albă (Akkerman[17]) were conquered in 1484. For more than four centuries, Dobrogea remains under the rule of the Ottomans, this leading to a controlled and monopolistic trade. It was their plan to create a Pontic-Danubian supremacy, therefore all the Romanian institutions were replaced with Ottoman ones. This is reflected in the archive[18] documents remaining from this period, written mostly in Turkish-Ottoman language.

After the conquest and after the Crusade of Varna (1444), Dobrogea underwent massive colonization by Turkish

---

[15] Mustafa Ali Mehmet, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominaţie otomană în secolele XIV-XVII,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1974, p. 101

[16] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi mare. Dobrogea,* Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucharest, 1979

[17] Now known under the name of Bilhorod Dnistrovskii, belonging to Ukraine.

[18] Tudor Mateescu, *Arhivele din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane, in „Revista arhivelor",* 1974, nr 1-2, pp. 229-233

and Tatar people, generating a major change on the demographic map of Dobrogea, the territory gaining a significant Muslim component. The colonization was performed especially on the inside part of the territory, thus pushing the population towards the Danube and the Black Sea.

As the Ottomans expanded towards Central Europe, Dobrogea gathered more and more Muslims, which became a majority in certain areas. Most of them settled in towns, thus pushing the local population outside these areas. The period of these changes in the towns corresponds to a period of stagnation in terms of trade, due to the Turkish monopole in the region, and especially because the Romanians were no longer benefitting from access to the sea. Soon, some of the ports were used only for storage of the cereals. Beginning with the 18th century, the ports revived, due to the fact that Dobrogea turned into a war scene and sea routes became important again.[19]

Under the Ottoman rule, Dobrogea hosted, besides Romanians and Bulgarians, the largest in numbers, Muslim Turks and Tatars, which increased over time, and various other populations among which we mention: Jews, Armenians, Gagauz, Greeks, and gypsies.[20]

In addition, shepherds from Transylvania, Moldavia and Wallachia transhumated to the plains of Dobrogea every winter and many of them settled there and mingled with the Dobrogean people.[21] Their presence in this region reflects the fight for preserving their own faith and national identity. Their relationship with the Romanian brothers from Wallachia strengthens the Romanian orthodox element in the region.

---

[19] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*, p. 201

[20] Constantin Iordachi, *Citizenship, Nation- and State-Building : the Integration of Northern Dobrogea into Romania. 1878-1913.* The Carl Beck Papers, no. 1607, Pittsburg, 2002, pp. 1-86

[21] Ion I.Ghelase, *Mocanii. Importanta şi evoluția lor social-economică în România*, Bucharest, 1944, p.149

3. Population Dynamics Between 1420-1877

The land of Dobrogea hosts a mixture of ethnicities, beginning with the indigenous Romanians (the so-called Dicians), adding those coming from Wallachia, Muntenia, Moldavia, and the Transylvanian shepherds.[22] The arrival of the Muntenians to Dobrogea was facilitated by some of the Wallachian rulers in the 14th and 15th centuries, such as Basarab the Great, Dan I or Mircea the Elder, who had partial or full political control on the territory for short periods of time.[23]

After the Ottoman conquest, the first to settle on the Dobrogean territory were the Ottoman soldiers, to keep the province under control and fulfill certain missions across the Danube. Living there, they began to receive properties, and in time, gave up military duties.[24]

Soon, the colonization became a permanent official preoccupation of the Empire. Its main purpose was to "strengthen the fighting ability of the province, and continued in this respect to systematically encourage its colonization with Turkish elements"[25].

Around 1512-1514 the sources mention Tatars brought from Crimea. However, foreigners travelling through Dobrogea certify that at the end of the 16th century "none of the towns was inhabited only by Turks or by Christians" but mentions that "in any of these towns the number of Christians is greater than that of the Turks".[26] For a long time, it has been considered that the central part of Dobrogea was inhabited "exclusively by the Tatars colonized throughout the time", but

---

[22] Constantin C. Giurescu, *Ştiri despre populaţia românească a Dobrogei în hărţi medievale şi moderne*, Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea, 1967, p. 5
[23] *Ibid*., p. 7
[24] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*., p. 188-189
[25] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*, p. 191
[26] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*, p. 192

there are new sources that prove the continuity of the Romanian people in this region, arguing that it was impossible to "dislocate, due to its ancient nature, its number and its economic importance"[27]. Many Turkish documents referring to Dobrogea, dating back to the 16th century certify the presence of the Romanians in this region. One of these documents, a register from the Ottoman chancellery, following the tax census regarding the non-Muslim population in the central area of Dobrogea, proves that among the 10,000 non-Muslim inhabitants, most of them were Romanian.[28]

The most intense colonization took place during the 18th and 19th centuries. Large Tatar groups arrived here after Crimea was conquered by Russia and especially after the Crimean War.[29] Driven away from their home country, many of the Crimean Tatars settled in Dobrogea, where the Ottomans granted them privileges and military positions.[30] Moreover, during this time, as the connections with the Romanian territories became stronger, large numbers of Wallachian and Bulgarian peasants settled here, coming from the mountains. Moreover, since the Muslim population colonized in Dobrogea had mostly military duties and less involved in working the land, beginning from the 18th century, this responsibility was entrusted to workers coming from the Romanian countries, and some of them even remained here, since the Turks showed a great religious and ethnical tolerance.

The ethnic diversity was increased especially because of the Russian-Turkish wars (1768-1878). These military events led to anarchy in the administration and economic crisis due to the increase of taxes, and this led to the decay of

---

[27] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*, p. 199

[28] According to *Defter Karasu Vacib Sene 1105* (the Register of the Kaza of Carasu, regarding the obligations for the year 1693-1694), quoted by Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *m.w.*, p. 199

[29] Elis Bechir, *Assimilation and Dissimilation: Tatars in Romania and Gagauz in Moldova*, Master thesis, Central European University, Budapest, 2008

[30] Constantin Iordachi, *m.a.*, p. 8

various towns such as Măcin and Medgidia, and eventually to great fluctuations of population in Dobrogea.

Especially after the Treaty of Bucharest in 1812, a colonization process is initiated by Russia, bringing Bulgarians, Germans and Russians to the region, offering them economic and religious privileges.[31] The most prosperous German community is attested in the area of Tulcea. Here, they received land and were exempted from tax for a certain period of time.[32]

Only the 1828-1829 war was such a devastating event, that the province is described by Karl Bernhard Graf von Moltke as "a true wasteland that we are surprised to encounter in the center of Europe. Counting the population of the towns, there are barely 300 inhabitants per square mile"[33]. The total population fell to 40,000 inhabitants, and some important towns, like Isaccea and Babadag are even abandoned completely. Around 1829 the Turks pull away part of the population from the Delta, allowing Romanians coming from Wallachia and Bessarabia to settle there: around 6,700 persons, as indicated by the sources.[34] In fact, they are allowed to come due to a special agreement made between Austria and the Ottoman Empire in 1855, regulating the transhumance of the Transylvanian shepherds, and facilitating their temporary settlement in the area. However, a few years later, the Sultan refuses to renew the Agreement and they are forced to make a choice: either they permanently settle there, or they return to their country, and many choose to remain. Later on, some of

---

[31] Limona Răzvan, *Populaţia Dobrogei în perioada interbelică,* online Publishing House: Semănătorul, 2009, p. 19

[32] Adrian Ilie, *Unele aspecte privind populaţia germană din Dobrogea (secolul XIX – începutul secolului XX)*, în Valentin Ciorbea (coord.), *Germanii dobrogeni – istorie şi civilizaţie*, Ed. Muntenia, Constanţa, 2006, p. 122

[33] According to Constantin Brătescu*, Populaţia Dobrogei*, in *Dobrogea. 50 de ani de viaţă românească*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2003, p. 230

[34] Dumitru Şopu, *Populaţia Dobrogei până la războiul de independenţă*, in Buletinul de cultură istorică "Tafrali", Year I, no. 1, Tulcea, 2001, p. 22

them move to towns and the villages they leave behind would gradually be repopulated by Ukrainians and Lipovan-Russians.[35]

The new colonizations and immigrations of various ethnic groups contributed to the rebuilding of Dobrogea and increase of the population, up to almost 100,000 by 1850.[36] According to a statistics provided by Ion Ionescu de la Brad, 47.58% of the families were Muslim, 23.19% were Romanian, 14.04% Bulgarian, along with and other nationalities.

In 1838, a number of 11,652 families emigrated from these lands to Wallachia, because of the war and in the circumstances of the developing national Bulgarian movement. After the Crimean war that ended in 1856, another 100,000 Crimean Tatars settled in Dobrogea, because they feared of being persecuted by the Russian authorities. Around the same time, a number of almost 200,000 Circassians were chased away from the Caucasus by the Russians, and ended up in Dobrogea, hosted and protected by the Ottoman Porte. [37]

The last of the wars led to a massive emigration of Muslims from the province, the exact numbers being not known, some estimating that around 135,000 Muslims and 88,000 Christians remained, while others talk about 56,000 Muslims and around 55,000 Romanians. In this respect, it is important to note the statistics given in official Romanian sources, as they tend to distort the reality on the ground in order to support their nationalist aim. Thus, for political reasons, they often report about having a majority Romanian population, while Bulgarian sources estimate that the majority is represented by Bulgarians. It is also important to emphasize that at the end of the war, in 1878, no general census of population was made in Dobrogea, and moreover, many inhabitants emigrated from the province.[38]

---

[35] Limona Răzvan, *m.w.*, p. 18
[36] The Encyclopedia of Islam, volume II, Leiden: E. J. Brill 1991, p. 613
[37] Limona Răzvan, *m.w.*, p. 17
[38] Constantin Iordachi, *m.a.*, p. 8

Although during certain periods, the Muslim population represents a majority in some Dobrogean areas, population changes due to military events sometimes lead to a change in the ethnic structure of certain areas, for the benefit of the Romanians.

In the last three decades of the Ottoman rule over Dobrogea, colonizations visibly change the demographic structure of Dobrogea. As documents show, there were many Bulgarian families who colonized the North area of the Black Sea, called by the Tsarist Empire who wanted to strengthen its rule. However, towards the half of the 19th century, Bessarabia was haunted by famine and by the abuse of the Russian officers, which determined some of the families to leave and head to Wallachia or Dobrogea. Moreover, as we have mentioned earlier, After the Treaty of Bucharest, Russia brought many Germans, granting them religious and economic privileges, building more than 20 settlements by 1842. But their rights and liberties did not last very long. Soon, they became constrained by the law, regarding their land and sometimes they were even persecuted by local institutions. All these become unbearable, especially after the drought and the earthquake in 1838. Thus, many of them decide to emigrate, and this happens in three stages: the first one between 1840-1856, the second one between 1873-1883 and the last one between 1890-1891. The biggest German community settled around the city of Tulcea, having great advantages given by the Ottoman administration, and the extensive trade. Data indicate the presence of around 2300 persons in the department of Tulcea, and their number continues to increase, until 3024 in 1887.[39]

According to an Austrian statistical source of 1863, there were 22,000 inhabitants in Tulcea, grouped into neighborhoods by nationality or religion, and from the document it

[39] They received pieces of land and they were exempted from paying taxes, according to an Ottoman Order (1865). Adrian Ilie, *Unele aspecte privind populaţia germană din Dobrogea (secolul XIX – începutul secolului XX)*, in Valentin Ciorbea (coord.), *Germanii dobrogeni – istorie şi civilizaţie*, Ed. Muntenia, Constanţa, 2006, p. 122

results that 2000 of them were Moldavian, and the others were Bulgarians, Russians (including Lipovans), Turks, Tatars, Greeks and Jews.[40]

Overall, at the time, documents mentioned a total population for Dobrogea of around 179,000 inhabitants, of which 54,800 belonged to the indigenous population, around 58,000 were Tatars and Cherkess, living in the countryside, 44,000 of them living in cities such as Tulcea, Constanța, Măcin and Sulina, and around 22,000 living in Medgidia. Some consular documents of the time, regarding the town of Tulcea in 1867, mentioned the following nationalities as belonging to the indigenous population: Bulgarians, Russians, Lipovans, Polish, Turks, Moldovans, Germans, Greels, Jews and Armenians. [41]

In 1870 a study on the Bulgarians mentions that the population of Dobrogea is extremely heterogeneous and that "the Bulgarians are far from dominating the region"[42]. Moreover, the study mentions some of the nationalities living in Dobrogea: Romanians, Tatars, Ottomans, Greeks, Russians and Germans.

The war of 1877 brought new demographic changes in Dobrogea, especially because of the insecurity. Many of them are believed to have immigrated to Bessarabia, but some have returned when the events appeased. The demographic picture in 1878 was as follows: the Tatars represented the majority of the population in the countryside, around 60,000, most of them having settled there after being chased away from Russian in 1856. Ottomans were lower in number, only around 2,500, settled in the Pachalik of Tulcea. The number of Cherkess was approximately 20,000. The Germans were living in

---

[40] Al. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veacurile XVIII și XIX, cu specială privire la coloniile bulgărești din aceste regiuni*, in *Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogene*, year X, 1929, p. 43

[41] *Ibid.*, p. 44

[42] *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, year 1870, volume 9, no. 1, p. 125

villages, being around 130 families. There were around 30-40 families of Greeks in the countryside, while the others were living in towns, working as merchants, owners of coffee shops or inns, in the towns. Russians and Bulgarians counted around 22,000-23,000 people.[43]

Conclusion

The demographic changes that occurred during the 460 years of Ottoman rule may have not been seen as beneficial at the time, especially by the Romanian population living in the area, but nowadays, looking at the cultural heritage of the region we can certainly say that without the ethnic rainbow created by the past events, Dobrogea wouldn't be what it is today: a true model of interethnic peaceful cohabitation, nowhere else to be found in the world.

What did the Ottoman conquest and rule mean for Dobrogea and its population? Has there been a fundamental change under the Ottomans? Considering all the demographic changes, gain and loss of population, it can be said that there must have been some decay in certain periods of time, especially during wars or immediately after, but then there was also an increase of the trading activity in certain towns. Another phenomenon was that of changing the names of the towns, such as Tighina that turned into Bender, Cetatea Albă, which turned into Akkerman, Smil turned into Ismail, or Brăila, which turned into Ibrail. The great variety of nationalities living together with the Romanian population, such as Greeks, Armenians, Jews, a significant number of Turks, Tatars, Russians, Germans and even Italians, was a benefit for the region, which, in its beginnings, was a deserted land, with inhabitants scattered here and there.

The cultures of these ethnic groups, their customs and traditions, their religion, make spiritual life in Dobrogea be extremely rich. The way that this space evolved is defining

[43] "Timpul" Newspaper, year III, No. 193 of 2 September, Bucharest, 1878

and original, turning this land into a *California of the Balkans*, a true Babel Tower of races.[44]

Bibliography

"*Timpul*" Newspaper, year III, No. 193 of 2 September, Bucharest, 1878.

Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, M. M., *Aspecte ale vieții economice din târgurile și orașele Dobrogei sub stăpânire otomană (sec. XV - XVII),* in „Studii. Revista Istorică", 1, 26, 1973, pp. 33 – 36.

Arbore, Al., *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veacurile XVIII și XIX, cu specială privire la coloniile bulgărești din aceste regiuni*, in Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogene, year X, 1929, pp. 1-105.

Bechir, Elis; *Assimilation and Dissimilation: Tatars in Romania and Gagauz in Moldova,* Master thesis, Central European University, Budapest 2008.

Brătescu, Constanti; *Populaţia Dobrogei*, in Dobrogea. 50 de ani de viaţă românească, Ed. Ex Ponto, Constanţa 2003, p. 230.

Brătianu, Gheorghe I.; *Marea Neagră*, Bucharest 1988.

Brezeanu, Stelian; *Istoria Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, Bucharest 1981.

Ciobanu, Radu-Ștefan, *Lupta domnilor Țării Românești - de la Mihail până la Vlad Țepeș - pentru apărarea unității cu Dobrogea,* in MN, volume dedicated for the celebration of one hundred years since Romania gained its independence, IV, 1978, p. 87-90.

[44] The comparison belongs to the French Professor J.J. Nancian, used in his work entitled "*La Dobroudja economique et sociale. Son passé, son present, son avenir*", Paris, Libraire Guillaumin, 1886, p.55

Ghelase, Ion I., *Mocanii. Importanta şi evoluţia lor social-economică în România*, Bucharest 1944.

Ghiață, Anca; *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, in SISEE, I, 1974.

Giurescu, Constantin C., *Ştiri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Regional Museum of Archeology of Dobrogea 1967.

Giurescu, Constantin C.; *Istoria Românilor*, I, Bucharest 1938.

Ilie Adrian, *Unele aspecte privind populaţia germană din Dobrogea (secolul XIX – începutul secolului XX)*, in Valentin Ciorbea (coord.), *Germanii dobrogeni – istorie şi civilizaţie*, Ed. Muntenia, Constanţa 2006.

Ionescu, M.D., *Dobrogia în pragul veacului XX* , Atelierele Grafice I.V. Socecu, Bucharest 1904.

Iordachi, Constantin; *Citizenship, Nation- and State-Building : the Integration of Northern Dobrogea into Romania. 1878-1913.* The Carl Beck Papers, no. 1607, Pittsburg 2002, pp. 1-86.

Iorga, Nicolae, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, Bucharest 1898.

Le Globe. Revue genevoise de géographie, year 1870, Vol.9, no. 1, pp. 116-132.

Lovinescu, Eugen; *Istoria civilizației române moderne*, Vol. I, Editura Minerva , București 1992.

Mateescu, Tudor, *Arhivele din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane, in „Revista arhivelor",* 1974, nr 1-2, pp. 229-233.

Mehmet, Mustafa Ali, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominaţie otomană în secolele XIV-XVII*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti 1974.

Miclea, Ion; *Dobrogea*, Ed. Sport Turism, 1978.

Nancian, J.J., *La Dobroudja economique et sociale. Son passé, son present, son avenir*, Libraire Guillaumin, Paris 1886.

Nicoară, Vasileș Urdea, Maria Cornelia; *Dobruja. An European Cross-Border Region*, in Revista Română de Geografie Politică, year XII, no. 2, November 2010, pp. 428-436.

Pervain, Vioricaș *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419 - 1420,* AIIA, Cluj-Napoca, 19, 1976.

Popa, Vasile; *Dobrogea, spaţiu de interferenţe geopolitice*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucharest 2006.

Rădulescu, Adrian; Bitoleanu, Ion; *Istoria românilor dintre Dunăre și mare. Dobrogea,* Ed. Științifică și Enciclopedică, Bucharest 1979, p. 199.

Răzvan, Limona, *Populația Dobrogei în perioada interbelică,* online Publishing House: Semănătorul, 2009, p. 19.

Simionescu, I., *Dobrogea*, in Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogene, year 1, no. 3, 1920, pp. 349-353.

Şopu, Dumitru; *Populația Dobrogei până la războiul de independenţă*, in Buletinul de cultură istorică "Tafrali", Year I, no. 1, Tulcea 2001.

Ștefănescu, Ștefan, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, Bucharest 1970.

The Encyclopedia of Islam, volume II, Leiden: E. J. Brill, 1991

17. ve 18. YÜZYILLARDA LOFÇA ŞEHRİ

Lovech City in the 17th and 18th Centuries

Selçuk Demir*

Özet: Bulgaristan'ın önemli şehirlerinden biri olan Lofça, Osum Nehri'nin Tuna Ovası'na ulaştığı mevkide kurulmuştur. I. Bayezid Dönemi'nde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Fetihten sonra Niğbolu Sancağı'na tabi bir kaza haline getirilmiş ve bu statüsünü uzun yıllar muhafaza etmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı süre içerisinde nüfus ve ekonomik açıdan bir hayli büyümüştür. Bu çalışmada arşiv vesikaları ışığında, XVII-XVIII. yüzyıllarda Lofça'da meskûn Müslim ve gayrimüslim nüfus, askerî ve dinî görevliler ile diğer ayrıcalıklı topluluklar hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Niğbolu Sancağı, Lofça Şehri, Nüfus Yapısı

Abstract: Lovech, one of the most important cities in Bulgaria, was founded a spot where Osum river reaches Danube plain. İt was came under Ottoman domination in Bayezid I period. After the conquest, it was organised as a township of Nikopol sanjak and this status has continued for many years. It was developed from population and economically in Ottoman domination. In this study, based on archiv documents, informations about Muslim and non-Muslim population living in Lovech in the 17th and 18th centuries, military and religious officials and other privileged groups was given.

Keywords: Balkans, Nikopol Sanjak, Lovech City, Demographic Structure.

Giriş

Lofça Şehri günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde yer almaktadır. Tuna Nehri'nin kollarından biri olan Osum Nehri'nin Balkan Dağları'nı geçtikten sonra Tuna Ovası'na ulaştığı yerde kurulmuştur. Eski bir Roma kasabası olan Melta'nın devamı niteliğindedir. Şehrin ismi Bulgarca'da Avcılar Kalesi anlamına gelir. Osmanlılar içerisinde birçok

* (Yrd. Doç. Dr.) Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye, e-mail: selcuk.demir@atauni.edu.tr

İslâmî eser olan şehri Altın Lofça olarak nitelendirmiştir. Günümüzde Lovech adını taşımakta olup, nüfusunun büyük bölümü Hristiyanlardan oluşan orta büyüklükte bir şehir durumundadır.[1]

Doğu-batı ve kuzey-güney yollarının kesişme noktasında olması[2] ve Osum, Vit, Zlatna, Panega ve Iskır nehirlerinin buradan geçmesi şehri stratejik açıdan önemli hale getirmiştir.[3] Devetaskha mağarasından çıkan buluntular bölgenin tarihini Paleolitik çağa kadar götürmektedir. Bölgeye yerleşen ilk topluluk Traklardır. II. Filip ve Büyük İskender dönemlerinde Makedonya Krallığı'na, M.S. I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır.[4] Roma İmparatorluğu'nun Ostrogot ve Vizigotların taarruzu sonucunda (395) ikiye ayrılması ile birlikte bölgede Doğu Roma hâkimiyeti başlamıştır.[5] Bulgarların bölgeye yerleşmesi ise 681 yılında Pliska merkezli I. Bulgar Krallığı'nın kurulması ile olmuştur.[6] I. Bulgar Krallığı'nın yıkılmasında sonra 1018-1185 yıllar arasında yeniden Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir.[7] Bu durum II. Bulgar Krallığı'nın kurulmasına kadar sürmüştür. Pe-

---

[1] Machiel Kiel, "Lofça", *D.İ.A.*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 203-205.

[2] *Nagel's Encyclopedia-Guide Bulgaria,* Nagel Publishers, Switzerland 1981, s. 190.

[3] Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınları, İstanbul 1984, s. 293.

[4] Hristo Hristov, *A History of Bulgaria,* Sofia Press, Sofia 1985, s. 11-12.

[5] Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C.I, Ankara 2002, s. 659; R.J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, Çeviren: Nuray Ekici, JeoPolitika Yayınları, İstanbul 2007, s. 3.

[6] Zufar Z. Miftakov, "İlk Bulgar Devlet Oluşumları", *Türkler*, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 617-623; Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 45-62; Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlar'a Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı,* Editorler: Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, KaraM & Vadi Yayınevi, C.I, Çorum/Ankara 2006, s. 122-125.

[7] Georges Castellan, *Balkanlar'ın Tarihi 14-20. Yüzyıl,* Çeviren: Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 38-40.

ter ve Asen adlı iki Bulgar boyarı tarafından 1185 yılında başlatılan isyan II. Bulgar Krallığı'nın kurulması ile neticelenmiştir.[8] II. Bulgar Krallığı'nın başlangıcı anlamına gelen anlaşma 1187 yılında Lofça'da imzalanmıştır. Çandarlı Ali Paşa'nın 1388 seferi sırasında ele gerilen kaleler arasında yer almayan Lofça, Büyük olasılıkla I. Bayezid tarafından 1395 yılında fethedilmiştir.[9]

Lofça, fetihten sonra kaza haline getirilerek Niğbolu Sancağı'na bağlanmıştır. 1479 tarihli tahrir defterinde Niğbolu, Çernovi, Şumnu, Mramorniçe, İvraca ve Kieva ile birlikte Niğbolu Sancağı'na tabi kazalar arasında gösterilmiştir.[10] 1490-1491 tarihli cizye defterinde Niğbolu Sancağı'na bağlı kazalar arasında sıralanmıştır.[11] Lofça'nın kaza statüsünde olmak üzere Niğbolu Sancağı'na bağlılığı XVI. ve XVII. yüzyıllarda devam etmiştir. Nitekim 1516[12], 1538[13], 1557[14], 1579,[15] 1642[16] ve 1668-1669[17] tarihli defterlerde Lofça Niğbolu Sancağı'na bağlı kazalar arasında gösterilmiştir.

---

[8] L. S. Stavrianos, LS., *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston Press, Newyork 1961, s. 27-28; John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey From the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, Michigan 1987, s. 10-17.

[9] M. Kiel, a.g.m., s. 203-205.

[10] *NBKM OAK 45/29* s.1-79 ; Rusi Stoikov, "Has, Zeamets et Timars du Sandjak de Nikopol", *Turski İzvori za Balgarskata İstorija, Serija XV-XVI*, Editörler: Nikolai Todorov, Boris Nedkov, Academia Litterarum Bulgarica, Vol. II, Sofya 1966, s. 160-297.

[11] Nikolaj Todorov, Asparuh Velkov, *Situation Démographiue de la Péninsule Balkanique (fin du XVIe s.- début du XVIe s.)*, Academie Bulgare Des Sciences, Sofia 1988, s. 22-27.

[12] BOA, *MAD.d. 11*, s. 13-323.

[13] BOA, *TT.d. 416*, s. 2-714; *TT.d. 439*, s. 1-341.

[14] BOA, *TT.d. 467*, s. 2.

[15] Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM.) Tapu Arşiv Dair Başkanlığı (TADB.*) Tapu Tahrir Defteri (TTD.) 58*, s. 15, TKGM. TADB. *TTD. 42*, s. 1.

[16] BOA, *TT.d. 775*, s. 2-3.

[17] Rusi Stojkov, "La Division Administrative de L'Eyalet de Roumelie Pendant Les Annes Soixante du XVIIe Siecle Selon un Registre Turc-Ottoman de 1668-1669", *Studia Balcanica*, Vol. I. 1970, s. 218.

Lofça; 1733-1734 ve 1740-1741 tarihli belgelerde *Lofça maa Etrebolu* şeklinde yazılmış ve yine Niğbolu Sancağı'na tabi kazalar arasında zikredilmiştir.[18] XVIII. asır seyyah ve coğrafyacılarından İnciciyan burayı *Lofçe* şeklinde yazmış ve Niğbolu Sancağı'na bağlılığının devam ettiğini belirtmiştir.[19] 1864 tarihinde Tuna Vilayeti'nin kurulması ile birlikte bölge yedi sancak ve kırk sekiz kazaya ayrılmıştır. Bu sistemde daha önce Niğbolu Sancağı'na tabi kazalar arasında yer alan Tırnova ayrı bir sancak haline getirilmiş ve Lofça Kazası da buraya bağlanmıştı.[20]

1. Fiziki Yapı

Lofça Şehri'nin fiziki yapısına dair en tafsilatlı bilgiler 1663 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından verilmiştir. Evliya Çelebi şehri şu şekilde tarif etmiştir: *"Lofça; Osma Nehri'nin iki tarafında kurulu mamur bir şehirdir. Nehir üzerinde ağaçtan yapılmış üç köprü olup, şehrin doğu ve batı yakası arasındaki ulaşım bu köprüler üzerinden sağlanmaktadır. Nehrin her iki yakasında üzeri kiremitsiz, Eflak tahtasıyla kapatılmış, bir kısmı avlulu üç bin ev mevcuttur. Şehrin etrafı ormanlık olduğu için ağaç bulmak kolaydır. Taş duvarlı evler oldukça nadirdir. Bir kısım evler suya o kadar yakın inşa edilmiştir ki; pencerelerinden balık tutmak mümkündür. Lofça'da yedisi cami geri kalanları mahalle mescidi şeklinde inşa edilmiş otuz yedi mihrap bulunmaktadır. Hünkâr Cami, Sultan (----) Cami, Kerpiçli Cami, Köprü Cami, Orta Cami ve Ada Cami meşhur camilerdir. Şehirde üç medrese, altı sıbyan mektebi ve beş tekke mevcuttur. Hayır sahipleri tarafından şehrin farklı noktalarına inşa edilmiş altı büyük*

[18] Ahmet Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler,* C.III, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 888.
[19] P.L. İnciciyan, H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, C.IV-V, 1975-1976, s. 129.
[20] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* C.VII, TTK Yayınları, s. 156; Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu,* Ankara 2006, TTK Yayınları, s. 2.

çeşme bulunmaktadır. Kale; doğu batı doğrultusunda uzun bir yalçın kaya üzerinde badem şeklinde inşa edilmiştir. Doğu tarafında büyük bir kule olup, diğer tarafları tek katlı ve sade duvarlıdır. Kule tarafında tuba ağacı gibi gölgesi aşağı şehri kuşatan büyük bir ağaç bulunmaktadır. Kalenin etrafı yalçın kayalar ile çevrili olduğundan hendeği yoktur. Doğu tarafında bir kapı mevcuttur. Ancak kale harap halde olup içerisinde dizdarı ve kale erleri yoktur".[21]

Lofça'yı ziyaret eden seyyahlardan Hacı Kalfa Osma Nehri'nin şehrin ortasından geçtiğini ve nehir üzerinde büyük bir köprü olduğunu kaydetmiştir.[22] İnciciyan ise Lofça'yı dağın doğu yamacında Osma Nehri etrafında kurulmuş, içerisinde hamam ve camilerin bulunduğu bir şehir olarak tasvir etmiştir.[23]

2. Mahalleler

Lofça'da meskûn Müslim ve gayrimüslim nüfus ayrı mahallelerde ikamet etmekteydi. Lofça Şehri'nde 1516 yılında 3, 1538 yılında 6 ve 1579 yılında 7 Müslüman mahallesi mevcuttu. Mahallelerin büyük bölümü bir cami veya mescit etrafında teşekkül etmiş ve mahallelere bu eserlerin isimleri verilmişti. Mescid-i Hacı Muhyeddin, Mescid-i Mehmed Çavuş ve Cami-i Atik mahalleleri bu şekilde isimlendirilen mahallelerdendi. Kâtib Veli, Abdurrahman Kadı ve Abacı Muslihiddin mahalleleri ise Lofça'da görev yapan devlet adamları veya tüccarların isimleriyle anılmaktaydı.[24] XVI. yüzyılda Lofça Şehri'nde bulunan Müslüman mahalleleri şu şekilde idi:

---

[21] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, C.VI, İstanbul 2006, s. 94-95.

[22] Mustafa bin Abdullah Hacı Kalfa, *Rumeli und Bosna Geographisch Beschrieben*, Hazırlayan: Joseph Von Hammer, Wien 1812, s. 43

[23] P.L. İnciciyan, H.D. Andreasyan, a.g.m, s. 129.

[24] Selçuk Demir, *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 111-112.

Tablo I: *XVI. Yüzyılda Lofça Şehri Müslüman Mahalleleri*

1516[25]	**1538**[26]	**1579**[27]
Cami	Cami-i Şerif	Cami-i Şerif
Mescid-i Hacı Muhyeddin	Mescid-i Hacı Muhyeddin	----
Mescid-i Yazıcı Veli	Yazıcı Veli	Kâtib Veli
----	Abacı Muslihiddin	Hacı Muslihiddin (Abacı)
----	Abdurrahman Kadı	Kadı Abdurrahman
----	Mescid-i Mehmed Çavuş-ı Mirmiran	Çavuş Mehmed
----	----	Hacı Mehmed
----	----	Hacı Cafer
3	**6**	**7**

Gayrimüslim mahalleleri sayı olarak Müslüman mahallelerinden fazla idi. Şehirde 1516 ve 1538 yıllarında 13, 1579 yılında 14 gayrimüslim mahallesi mevcuttu. Mahalleler ser-i mahalle adı verilen bir pop/papazın yönetimi altında olup, bu kişinin ismiyle anılmaktaydı. Pop/papazın ölmesi veya herhangi bir sebeple azledilmesi halinde yerine yeni biri tayin edilirdi ki, bu durum mahallenin isminin değişmesine neden olurdu.[28] Bazı mahallelere ise buraya göç edenlerin geldikleri yerlerin isimleri verilmişti. Trabzonluyan Mahallesi Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra (1461) buraya sürgün edilen Rumlar tarafından kurulmuştu. Kosovaluyan Mahallesi ise Kosova'dan göç eden kişiler tarafından ihdas edilmişti. XVI. yüzyılda Lofça'da bulunan gayrimüslim mahalleleri şu şekilde idi:

[25] BOA, *MAD.d 11*, s. 213-215.
[26] BOA, *TT.d. 416*, s. 387-390.
[27] TKGM. TADB. *TTD. 58*, s. 204-206.
[28] Demir, *a.g.t.*, s. 91.

Tablo II: XVI. Yüzyılda Lofça Şehri Gayrimüslim Mahalleleri

1516[29]	**1538**[30]	**1579**[31]
Trabzonluyan	Trabzon	Honkoy Yorgi (Trabzon)
Dobri veled-i Todoran	Pop Dragoş	Pop Pondo
Miho (Protopop)	Pop Dimitri	Pop Dimitri
Tehomir	Pop Yovan	Pop Yovan becây-ı Pop Kostoyan
Dragoy (Pop Prodan)	Pop Nedelko	Pop Radomir becây-ı Pop Dragoşin
Kolço (Çernik)	Todor Nikola	Pop Hriko becây-ı Todor Nikoy
Nikola veled-i Todor (Tripop)	Boyo	Nedelko Nikola
İstoyan (Bratuyan)	Pop Pondo	Sobotin Todor becây-ı Dragoşin
Miho (Yovan)	Nedelko Nikola	Pop Yovan
İgnad veled-i Çödek	Pop İstanislav	Pop Nedo (Boyo Bozacı)
Pop İstanislav (Pop İstayko)	Dragoy Çerno	Prodan becây-ı Dragoy Çerno (Petro Sobotin)
Yazıcı Veli ve Hacı Muhyeddin	Dragoşin Biro	Yovan Barçal
Cemaat-i Kosavaluyan	Kosovaluyan	İstayko becây-ı Pop İstayko
----	----	Vekşan
13	**13**	**14**

XVII. yüzyıla gelindiğinde şehirdeki Müslüman mahallelerinin sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştı. Lofça'da 1642 yılında 7 Müslüman mahallesi bulunmaktaydı.[32] Ancak 1579 yılı ile karşılaştırıldığında bazı mahallelerin isim değişikliğine uğradığı, bazı mahallelerin yerlerine yeni mahalleler tesis edildiği görülmekteydi. Kâtib Veli ve Çavuş Mehmed mahalleleri aynı adla varlığını korumaktaydı. Hacı Muslihiddin nam-ı diğer Abacı Mahallesi Abacı; Kadı

[29] BOA, *MAD.d 11*, s. 213-215.
[30] BOA, *TT.d. 416*, s. 387-390.
[31] TKGM. TADB. *TTD. 58*, s. 204-206.
[32] BOA, *TT.d. 775*, s. 126-129.

Abdurrahman Mahallesi Abdurrahman ve Hacı Cafer Mahallesi'de Cafer Çelebi olarak kaydedilmişti. Cami-i Şerif ve Hacı Mehmed mahalleleri kayıtlarda yer almazken, Cami-i Atik ve Cami-i Cedid adlı iki yeni mahalle kurulmuştu. Büyük olasılıkla Cami-i Şerif Mahallesi Cami-i Atik olarak kaydedilmiş ve şehirde yeni bir caminin inşa edilmesi ile birlikte bu cami etrafında Cami-i Cedid Mahallesi teşekkül edilmişti.

Müslüman mahalleleri ile kıyaslandığında gayrimüslim mahallesi sayısında önemli bir azalma meydana gelmişti. 1642 yılında şehirde 5 gayrimüslim mahallesi mevcut olup, bunlar Vekşan, Bâlâ, Vusta, Çirmen ve Dreste idi.[33] Görüldüğü üzere 1579 yılında mevcut olup, 1642 yılına kadar ulaşan tek mahalle Vekşan idi. Diğer mahalleler nüfus kaybı dolayısıyla ortadan kalkmış veya devlet tarafından birleştirilerek daha büyük mahalleler haline getirilmişti. Vusta ve Bâlâ adlı mahalleler ikinci olasılığı daha kuvvetli hale getirmektedir. Evliya Çelebi şehirde 4'ü gayrimüslimlere, biri Yahudilere, 1'i çingenelere ve 16'sı da Müslümanlara ait 22 mahallenin varlığından söz etmiştir ki bu rakamı teyit edecek arşiv belgeleri yoktur.[34]

XVIII. yüzyılın ortalarında şehirde 6 Müslüman mahallesi bulunmaktaydı. 1750 tarihli icmal avarız defterinde Cafer Çelebi Mahallesi mevcut değildi. Kâtib Veli, Abacı, Abdurrahman ve Çavuş Mehmed mahalleleri aynı şekilde kaydedilmişti. Cami-i Cedid ve Cami-i Atik mahalleleri isim değişikliğine uğrayarak Mahalle-i Cedid ve Mahalle-i Atik şeklinde yazılmıştı. Defterde gayrimüslim mahalleleri ile ilgili detaylı bilgi yoktu. Gayrimüslim mahalle isimleri ile ilgili olarak sadece Vekşan adı verilmiş diğer gayrimüslim nüfus *Varoş-ı Kasaba-ı Zimmiyan* başlığı altında yazılmıştır.[35] XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Lofça'da bulunan Müslim ve gayrimüslim mahalleleri şu şekilde idi:

---

[33] BOA, *TT.d. 775,* s. 126-129.
[34] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s. 94-95.
[35] BOA, *Kamil Kepeci Defterler (KK.d). 2915,* s. 9.

Tablo III: *XVII-XVIII. Yüzyıllarda Lofça Mahalleleri*

Müslüman Mahalleleri		Gayrimüslim Mahalleleri	
1642	**1750**	**1642**	**1750**
Kâtib Veli	Kâtib Veli	Vekşan	Vekşan
Abacı	Abacı	Bâlâ	-
Abdurrahman	Abdurrahman	Çirmen	-
Çavuş Mehmed	Çavuş Mehmed	Vusta	-
Cafer Çelebi	-	Dreste	-
Cami-i Cedid	Cedid	-	Varoş-ı Kasaba-ı Zimmiyan
Cami-i Atik	Atik	-	-
7	**6**	**5**	**-**

3. Nüfus Durumu

a. Müslüman Nüfus

Lofça Şehri'nde 1479 yılında 51 hane; 1483 yılında 49 hane, 10 mücerred ve 3 muaf meskundu. XVI. yüzyılın başlarında Müslüman nüfus önemli ölçüde artmış ve 1516 yılında 127 hane, 59 mücerred ve 6 muafa yükselmişti.[36] 1538 yılında şehirde yaşayan Müslümanların sayısı 133 hane, 89 mücerred ve 28 muaf olarak kaydedilmişti.[37] Yüzyılın ikinci yarısında Müslim nüfustaki artış devam etmiş 1579 yılında 366 hane, 109 mücerred ve 79 muafa ulaşmıştı. Muafların büyük bölümü akıncı ve tavıcalar ile Medine-i Münevvere ve Ebu Eyüp el-Ensarî vakıfları reayasından oluşmaktaydı.[38]

XVII. yüzyılda şehirde meskûn Müslüman nüfus önemli ölçüde azalmıştı. Bu durumun başlıca sebepleri uzun süren savaşlar ve eşkıyalık faaliyetleri idi. Özellikle 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşları ve celali isyanları bölgede yaşayan ahalinin göç etmesine neden olmuştu. 1642 yılında

[36] BOA, *MAD.d 11*, s. 213-215.
[37] BOA, *TT.d. 416*, s. 387-390.
[38] TKGM. TADB. *TTD. 58*, s. 204-206.

şehirde 125 Müslüman hane ve 143 askerî meskûndu. Nüfusun en kalabalık olduğu mahalleler Cami-i Cedid, Çavuş Mehmed ve Abdurrahman mahalleleri olarak sıralanmıştı.[39]

Müslüman nüfus içerisinde *veled-i Abdullah* olarak kaydedilenlerin oranı bir hayli fazlaydı. Bu tabirle ile ilgili olarak farklı iddialar ileri sürülmüş olup, en yaygın görüşler veled-i Abdullah tabirinin çoğunlukla mühtediler ile azat edilmiş köleler için kullanıldığı şeklindedir. Bir kısım ilim adamları ise Abdullah isminin Müslümanlar tarafından kullanılan isimlerden biri olduğunu ve defterlerde veled-i Abdullah olarak kaydedilen herkesin bu şekilde düşünülemeyeceğini ifade etmiştir.[40] 1642 yılında şehirde baba adı Abdullah olan 30 kişi meskûndu. Bunların 9'u Çavuş Mehmed, 6'sı Cami-i Cedid, 5'i Abacı, 4'ü Cami-i Atik, 3'ü Cafer Çelebi, 2'si Kâtib Veli ve 1'i de Abdurrahman mahallesinde ikamet etmekteydi.

II. Viyana kuşatması sonrası (1683) Osmanlı Devleti ile Avusturya, Venedik, Rusya ve Lehistan arasında büyük bir savaş başlamıştı. Askerin büyük bölümünün cephede olması bölgenin savunmasız kalmasına ve eşkıya tehdidine karşı açık hale gelmesine neden olmuştu. Lofça Kadısı tarafından gönderilen mektupta Lofça şehri ve kırsalında meskûn ahalinin bir kısmının düşman korkusundan göç ettiği, geri kalanların eşkıya saldırılarına maruz kaldıkları ifade edilmişti. Eşkıya çeteleri savunmasız kalan ahalinin bir kısmını öldürmüş ve mallarının yağmalamıştı. Yardım gelmemesi halinde ahalinin göç etmek zorunda kalacağı ifade edilmişti. Bu hususla ilgili olarak Serasker Mehmed Paşa görevlendirilmiş ve gerekenin yapılması istenmişti.[41]

---

[39] BOA, *TT.d. 775,* s. 126-129.

[40] Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876),* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 107-113; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S.36, 2014, s. 208.

[41] Muzaffer Fehmi Şakar, *1101/1102(1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi [s. 1-145]*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 24-25.

1683-1739 yılları arasında aralıklarla devam eden savaşlara rağmen Müslüman nüfus artmıştı. Bu artışın en büyük nedeni Müslim ve gayrimüslim nüfusa tanınan vergi muafiyetiydi. Lofça Şehri; Üsküdar'da bulunan Valide-i Cedid Camiine vakıf olarak kaydedilmiş ve burada meskûn halk avarız-ı divanîyeden muaf kabul edilmişti. 1750 yılında şehirde meskûn Müslüman nüfus 193 hane ve 175 askerî olarak kaydedilmişti. Şehrin en kalabalık mahalleleri Kâtib Veli, Çavuş Mehmed ve Cami-i Cedid olarak sıralanmıştı.[42] (Ek. I)

b. Muaf Zümre

Lofça Şehri'nde 1642 tarihinde 143 askerî olup, bunların 114'ü Ehl-i Örf (Ek II) 29'u Ehl-i İlm ve Din görevlisi idi (Ek III). Askerîlerin en üst rütbelisi kadı olup, bu tarihte şehirde kadı olarak kaydedilen 4 kişi mevcuttu. Bunlar Cami-i Cedid, Cami-i Atik, Kâtib Veli ve Abdurrahman mahallelerinde ikamet etmekteydi. Kadılar hakkında herhangi bir not olmadığından dolayı bahsi geçen kişilerden hangisinin Lofça kadısı olduğu tespit edilememiştir.

Askerîler içerisinde en büyük yekunu yeniçeriler oluşturmuştu. 1642 yılında şehirde faal olarak görev yapan 32 yeniçeri bulunmaktaydı. Bunların haricinde *mütekaid* veya *otrak/oturak* olarak kaydedilen 9 kişi mevcuttu. Her türlü hizmetten çekilerek askerlikle alakası kalmayan yeniçerilere mütekaid veya otrak adı verilmişti.[43] Şehirde yeniçeriler haricinde kapıkulu askerleri sınıfına tabi başka zümrelerde meskûndu. Bunlar kapıkulu sipahileri yani altı bölük halkına tabi kişiler olup, 6'sı silahdar, 2'si garip ve 1'i de ulufeci idi.

Askerîler içerisinde Eyalet askerleri yani tımarlı sipahileri de önemli bir sayıda idi. Bu tarihte şehirde 26 erbab-ı timar ve 9 sipahi kayıtlıydı. Bunların şehirdeki en büyük amiri çeribaşı olup, 5 çerribaşı bulunmaktaydı. Muaflar arasında 2

---

[42] BOA, *KK.d. 2915,* s. 9.

[43] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 380; Orhan Sakin, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 223-224.

subaşı, 2 çavuş, 1 bevvab ve 9 kuloğlu mevcuttu. Evliya Çelebi ise şehirde kethüdayeri, yeniçeri serdarı, muhtesib, bacdar, harac emini ve şehir kethüdasının görev yaptığını belirtmişti.[44]

Ehl-i İlm ve din görevlilerinin dağılımına bakıldığında en büyük sayı imam ve müezzinlere aitti. 1642 yılında şehirde 9 imam ve 8 müezzin görevliydi. Dini statüdeki diğer görevliler 4 müderris, 3 hatip, 3 vaiz, 1 muallim idi.

1750 yılına gelindiğinde şehirdeki askerîlerin sayısı artmıştı. Bu tarihte şehirde 175 askerî kayıtlıydı. Ancak bunların statüleri ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

c. Gayrimüslim Nüfus

Lofça Şehri'nde meskûn gayrimüslim nüfus 1479 yılında 124 hane, 23 mücerred ve 30 bive olarak kaydedilmişti. Şehirde 1483 yılında 131 hane, 31 mücerred ve 2 bive meskûndu. Takip eden senelerde gayrimüslim nüfusta önemli bir artış yaşanmış ve 1516 yılında 200 hane, 82 mücerred ve 10 biveye ulaşmıştı.[45] 1538 yılında şehirde 165 hane, 98 mücerred, 5 bive ve 2 muaf meskûndu.[46] XVI. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim nüfus artmaya başlamış ve 1579 yılında 392 hane, 155 mücerred ve 13 muafa yükselmişti. Muafların büyük bölümü saraya avcı kuş yetiştiren bazdarlardan oluşmuştu.[47]

1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşları ve eşkıyalık hareketleri Müslüman nüfusta olduğu gibi gayrimüslim nüfusunda azalmasına neden olmuştu. 1642 yılında şehirde 148 gayrimüslim hanenin yaşadığı kaydedilmişti. İçerisinde en fazla gayrimüslim nüfusu barındıran mahalleler 63 hanelik Bâlâ ile 41 hanelik Vusta idi.[48]

---

[44] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s. 94-95.
[45] BOA, *MAD.d 11,* s. 215-217.
[46] BOA, *TT.d. 416,* s. 390-395.
[47] TKGM. TADB. *TTD. 58,* s. 206-209.
[48] BOA, *TT.d. 775,* s. 126-129.

Lofça Şehri'nde mukim gayrimüslimlerin bir kısmı şehre dışarıdan göç etmişti. Bunların başında *haymane* adı verilen kişiler gelmekteydi. Osmanlı Devleti herhangi bir sipahinin kayıtlı reayası olmayıp, sabit bir mesken ve mekânı bulunmayan grupları *haymane* olarak adlandırmış ve bu kişileri çoğunlukla madenci olarak istihdam etmişti. 1642 tarihli defterde Lofça Kazası'nda meskûn 8 haymane mevcut olup, bunların yedisi Bâlâ biri de Çirmen Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Haymanelerin dışında şehirde 4 Eflaklı ve bir Macar meskûndu.

1750 tarihli defterde Vekşan haricindeki gayrimüslim mahallelerinin adı verilmemiş ve gayrimüslim nüfus *Varoş-ı Kasaba-ı Zımmiyan-ı Mezbur* şeklinde kaydedilmişti. Vergi muafiyeti hususu Müslümanların yanı sıra gayrimüslimleri de kapsamakta olup, bu durum nüfusun artmasına neden olmuştu. Nitekim bu tarihte şehirde 243 gayrimüslim meskûn idi.[49] (Ek. I)

Lofça Şehri'nde meskûn gayrimüslimler arasında *voynuklar* bulunmaktaydı. Voynuk kelimesi Slavca olup, asker anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nde özellikle Bulgaristan toprakları üzerinde faaliyet gösteren voynuklar sefer zamanlarında düşmanın durumunu araştırma, gerektiği zaman akınlara katılma ve orduya ait at ve katırlara bakma, barış zamanlarda ise geçit ve kaleleri koruma ve has ahıra ait çayırları biçmekle görevlendirilmişlerdi.[50] Lofça Şehri'nde 1642 yılında 7 ve 1750 yılında 34 voynuk meskûn idi.

[49] BOA, *KK.d. 2915,* s. 9.

[50] Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 1-42; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı,* TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 501-504; Ayşe Kayapınar, "Voynuk", *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 126-127.

4. Ticari Hayat

Lofça şehri eski dönemlerden itibaren ticari hayatın var olduğu merkezlerden biriydi**.** Nitekim 1530 tarihli tahrir defterinde *"Nefs-i Lofça ikâmet-i Cum'a olunur ve bazarı durur kasabadır"* şeklinde kaydedilmişti.[51] 1642 tarihli mufassal avarız defterinde Müslüman ve gayrimüslimlerin meslekleri ne dair kayıtlar mevcuttu. Buna göre şehirde 24 Müslüman ve 9 gayrimüslimin ticaret ile meşguldü. Temizlik sektörü Müslümanların tekelinde olup, 3 berber, 3 dellak, 1 hamamcı ve 1 sabuncu bulunmaktaydı. Müslüman reaya deri ve do-kuma sanayiinde de söz sahibi olup, 3 pabuccu, 3 sarrac, 2 debbağ, 1 kürkcü ve 1 terzi mevcuttu. Müslümanların tüccar-lar arasında 4 nalband ve 1 kassap bulunmaktaydı. Şehirde meskûn gayrimüslim tüccarlar ise abacı, bozacı, ciğerci, çulcu, dülger, kuyumcu ve neccar olarak kaydedilmişti.

Evliya Çelebi şehrin ticari hayatına dair önemli bilgiler vermişti. Ona göre şehirde büyüklü küçüklü 7 han, 2 hamam ve 215 dükkân bulunmaktaydı. Dükkânların büyük bölümü Osma Nehri kıyısında kurulmuştu. Esnafın bir bölümü meşin ve sahtiyan üretiminde mahirdi.[52]

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tahrir Defterleri (TT.d): 370, 416, 439, 467, 775, 2915

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 11.

b. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM)

Tahrir Defterleri (TTD): 58, 42.

c. Bulgaristan Narodna Bibloteka Sv. Sv. Kiril i Metodij Kütüphanesi (NBKM)

45/29.

[51] BOA, *TT.d. 370*, s. 525-531.
[52] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s. 94-95.

2. Kaynak Eserler

Evliya Çelebi, Seyahatname I-X, (Haz.: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Mustafa bin Abdullah Hacı Kalfa, Rumeli und Bosna Geographisch Beschrieben, Hazırlayan: Joseph Von Hammer, Wien 1812.

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Aslan, Halide, Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

Castellan, Georges, Balkanlar'ın Tarihi 14-20. Yüzyıl, Çeviren: Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

Crampton, R.J., Bulgaristan Tarihi, Çeviren: Nuray Ekici, JeoPolitika Yayınları, İstanbul 2007.

Çakır, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.36, 2014, s. 201-216.

Demir, Selçuk, XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

Draganova, Slavka, Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu, TTK Yayınları, Ankara 2006.

Ercan, Yavuz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Feher, Geza, Bulgar Türkleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Fine, John V. A., The Late Medieval Balkans: A Critical Survey From the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, University of Michigan Press, Michigan 1987.

Halaçoğlu, Ahmet, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Yayınları, C.III, Ankara 1999, s. 869-898.

Hristov, Hristo, *A History of Bulgaria*, Sofia Press, Sofia 1985.

İnciciyan, P.L., Andreasyan, H.D., "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, C.IV-V, 1975-1976, s. 101-152.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: V-IX, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Kayapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlar'a Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, Editor: Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ KaraM & Vadi Yayınevi, Cilt: I, Çorum/Ankara 2006, s. 105-128.

Kayapınar, Ayşe, "Voynuk", *D.İ.A.*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 126-127.

Kiel, Machiel, "Lofça", *D.İ.A.*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 203-205.

Koca, Salim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C.I, Ankara 2002, s. 651-663.

Miftakov, Zufar Z., "İlk Bulgar Devlet Oluşumları", *Türkler*, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C.II, Ankara 2002, s. 617-624.

Nagel's Encyclopedia-Guide Bulgaria, Nagel Publishers, Switzerland, 1981.

Sakin, Orhan, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011.

Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston Press, Newyork 1961.

Stoikov, Rusi, "Has, Zeamets et Timars du Sandjak de Nikopol", *Turski İzvori za Balgarskata İstorija, Serija XV-XVI*, Editör: Nikolai Todorov, Boris Nedkov,

Academia Litterarum Bulgarica, Vol.II, Sofya 1966, s.160-297.

Stojkov, Rusi, "La Division Administrative de L'Eyalet de Roumelie Pendant Les Annes Soixante du XVIIe Siecle

Selon un Registre Turc-Ottoman de 1668-1669", *Studia Balcanica,* Vol.I. 1970, s. 205-227.

Şakar, Muzaffer Fehmi, *1101/1102(1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi [s. 1-145]*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

Todorov, Nikolaj, Velkov, Asparuh, *Situation Démographiue de la Péninsule Balkanique (fin du XVIe s.- début du XVIe s.)*, Academie Bulgare Des Sciences, Sofia 1988.

Tuğlacı, Pars, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınları, İstanbul 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C.I-II, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

EKLER

Ek I: *XVII-XVIII. Yüzyıllarda Lofça Şehri Nüfus Durumu*

Mahalleler	**1642**			**1750**		
	Müslüman Hane	**Askerî**	**Gayrimüslim Hane**	**Müslüman Hane**	**Askerî**	**Gayrimüslim Hane**
Cami-i Cedid	21	24	-	43	21	8
Cami-i Atik	18	16	-	15	27	-
Çavuş Mehmed	25	19	-	44	31	-
Kâtib Veli	11	27	-	47	50	-
Abdurrahman	27	17	-	37	29	-
Cafer Çelebi	8	25	-	-	-	-
Abacı	15	15	-	7	17	-
Bâlâ	-	-	63	-	-	-
Çirmen	-	-	10	-	-	-
Vekşan	-	-	24	-	-	16
Vusta	-	-	41	-	-	-
Dreste	-	-	10	-	-	-
Varoş-ı Kasaba	-	-	-	-	-	219
Toplam	**125**	**143**	**148**	**193**	**175**	**243**

Ek II: *1642 Yılında Lofça Şehrindeki Ehl-i Örf Mensupları*

Mahalleler	**Kadı**	**Yeniçeri**	**Silahdar**	**Sağ Garip**	**Sol Garip**	**Sağ Ulufeci**	**Çeribaşı**	**Erbab-ı timar**	**Sipahi**	**Çavuş**	**Muhtesip**	**Kul-Kuloğlu**	**Mütekaid-Oturak**	**Bevvab**	**Subaşı**	**Diğer**
Cami-i Cedid	1	6	2		1					1		6	1			2
Cami-i Atik	1	3						4				1	3			
Çavuş Mehmed		5	2					7	1							1
Kâtib Veli	1	5	1				4	5	2				1			
Abdurrahman	1	4					1	1	3		1		1			
Cafer Çelebi		4	1	1		1		5	3	1		1		2	2	1
Abacı		5						4				1	3			
Toplam	**4**	**32**	**6**	**1**	**1**	**1**	**5**	**26**	**9**	**2**	**1**	**9**	**9**	**2**	**2**	**4**

Ek III: *1642 Yılında Lofça Şehri'ndeki İlm ve Din Görevlileri*

Mahalleler	**Müderris**	**İmam**	**Hatib**	**Vaiz**	**Müezzin**	**Muallim**	**Diğer**
Cami-i Cedid	1	1				1	1
Cami-i Atik		1	1	1	1		
Çavuş Mehmed			1		2		
Kâtib Veli		4	1		3		
Abdurrahman		2		2	1		
Cafer Çelebi	2				1		
Abacı	1	1					
Toplam	**4**	**9**	**3**	**3**	**8**	**1**	**1**

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: *Osum Nehri ve Çarşı Köprü*

Foroğraf 2: *Lofça Kalesi*

Foroğraf 3: *Lofça Şehri*

Foroğraf 4: *Tarihi Lofça Evleri*

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA SOFYA'DA MAHALLE HAYATI

The Neighborhood Life in Sofia in the First Half of the 18th Century

Yunus Mercimek*

Özet: Sofya, 1385 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. XV. yüzyılın ortalarından itibaren Rumeli Beylerbeyliği'nin merkezi olan Sofya, aynı zamanda Paşa Sancağı olarak da bilinmektedir. Orta Avrupa yolu üzerindeki stratejik konumu, Sofya'yı askeri ve ekonomik açıdan cazibe merkezi haline getirmiştir. Sofya, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra zaman içerisinde bir Osmanlı şehri olma hüviyeti kazanmıştır. Osmanlı şehrinin teşekkülünde mahalle büyük öneme sahipti. Bu çalışmada, XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait Sofya şer'iye sicilleri ışığında Osmanlı mahallesinin ehemmiyeti ve bunun Sofya örneği üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimler: Sofya, Şer'iye sicilleri, Mahalle, Mahalle Hayatı.

Abstract: Sofia was conquered in 1385 by the Ottomans. Sofia, became the center of Rumeli Province from the half of 15th Century onwards, at the same time was known as Paşa Sancağı. The strategic position on the way of Central Europe made Sofia attraction center in regard to military and economic aspects. Sofia got identity of Ottoman city in time, after falling under the Ottoman domination. Mahalle –neighborhood- had great importance in the formation of Ottoman cities. In this paper, the significance of Ottoman mahalle –neighborhood- and Sofia example of it was discussed in the lights of Sofia court records-şer'iyye sicilleri-.

Keywords: Sofia, Court records, The Neighborhood.

Giriş

Bulgaristan'ın başkenti ve aynı zamanda en büyük şehri olan Sofya, 550 m yükseklikte ve ılıman karasal iklim özelliklerine sahiptir.[1] Sofya vadisi üzerine kurulmuş olan

*(Arş. Gör.), Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü, Gaziantep/Türkiye, e-mail: yunusmercimek@yahoo.com.tr

[1] Svetlana Ivanova, "Sofya", *The Encyclopaedıa of Islam*, Vol. IX, Leıden Brill 1997, s. 702. Aynı makalenin Türkçeye çevirisi için bkz., M. Akif Erdoğru, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan Tarihin İçinden*, İstanbul 2006, s. 353-365.

şehrin etrafında Sredna Gora, Vitoşa ve Ljulin dağları bulunur.[2] Şehrin yerleşim düzeninde İskar Nehri ve kolları olan Vladaska, Perlovska ve Suhudolska ırmakları etkili olmuştur.[3]

Tarihi süreç içerisinde; Serdnopolis, Serdica, Ulpia Serdica, Triadica, Sredec, Atralissa ve Sofia şeklinde isimlendirilen şehrinin yerleşim tarihi yedi bin yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Şehir, milattan sonra birinci yüzyılın başlarında Roma idaresine girmiştir. 809 yılında Krum Han tarafından uzun bir kuşatma neticesinde ele geçirilmiş ve Bulgar Devleti sınırlarına dâhil edilmiştir.[4] Hristiyanlığın kabulü ve Slavlara devlet kademelerinde görev verilmesi Bulgar devletinin zayıflamasına sebep olmuş[5] ve Sofya 1001 yılında Bizans'ın eline geçmiştir. 1018 yılında Bulgar Krallığının parçalanmasıyla Tuna Irmağı'na kadar olan topraklar Bizans hâkimiyetine girmiştir.[6]

XIV. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlılar bölgede yeni bir aktör olarak belirmişlerdir. Osmanlıların Rumeli topraklarına geçmelerinden sonra birbirini takip eden bir dizi askeri başarılar ve fetihlerin neticesinde Sofya, 1385 yılında fethedilmiştir[7]. XV. yüzyılın ortalarına doğru idari bakımdan

---

[2] M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 2006, s. 893.

[3] Nevin Genç, "XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya Kazası'nın Genel Değerlendirmesi", *X. Türk Tarih Kongresi,* C.IV, Ankara 1993, s.1307.

[4] İlhan Şahin, "Sofya", *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.344.

[5] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992, s. VI.

[6] Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan", *D.İ.A.,* C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 396.

[7] Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 156. Sofya'nın fetih tarihi ile ilgili kaynaklar muhtelif tarihler vermektedir. Şehrin; 1382, 1384, 1385 veya 1386 yıllarının birisinde fethedildiği belirtilmektedir. Halil İnalcık, fetih tarihi olarak 1385 yılını belirtmektedir. Bkz., Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, İstanbul 2008, s. 214.

Rumeli Eyaleti'nin merkezi olmuştur.[8] Bu özelliği sayesinde Paşa Sancağı olarak da bilinir.[9] Sofya'nın Rumeli yol sistemi içerisinde orta kol üzerindeki konumu, bölgede ekonomik ve askeri bakımdan bir cazibe merkezi olmasında belirleyici olmuştur.[10]

Şehirlerin büyümesi, yeni mahallelerin kurulması ve gelişmesine paralel olarak ilerlemiştir.[11] Bu anlamda mahalleler, şehirlerin teşekkül ve tekâmülünde önemli bir yere sahiptir. Bu önemine binaen araştırmacılar, Osmanlı şehirlerinin temel fiziki yapısını oluşturan mahalleler üzerine birtakım çalışmalar yapmıştır. Yapılan bu çalışmalarda Osmanlı Mahallesi çeşitli yönleriyle incelenmiş ve tanımlanmıştır.

Osmanlı Mahallesi, *"Aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir".*[12] Müslümanların sakin oldukları mahalleleri tanımlama noktasında yeterli görünen bu tanım, gayrimüslim mahallelerini tanımlamada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle mahalle, "*Bir cami, kilise veya sinagog etrafında yerleşen kendine özgü kimliğiyle organik bir birlik, topluluktur."*[13] Şeklinde tanımlanmış ve böylece tanım Gayrimüslim mahallelerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

"*Mahalleler, şehirlerin en küçük yapı taşları olan konut ve sokak sistemlerinin ve çeşitli faaliyetlerin (idari, iktisadi, sosyal ve kültürel işlevler) gerçekleştirildiği alanların*

---

[8] İlhan Şahin, "Sofya", s. 345.
[9] İbrahim Sezgin, "Paşa Livası", *D.İ.A.,* C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 183-184.
[10] Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller),* İstanbul 2014, s. 108.
[11] Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi,* Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001, s. 71.
[12] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S.4,, İstanbul 1984, s. 69.
[13] Halil İnalcık, "İstanbul", *The Encyclopaedıa of Islam,* Vol. IV, Leıden Brill 1997, s. 234.

bir araya geldiği en küçük idari birimdir."[14] Mahallenin idari bir birim olarak addedilmesi, vergi yükümlüsü reayanın tahrir defterleri ve diğer vergi kayıtlarına mahallelerine göre isimleriyle birlikte yazılmaları ve oturdukları evlerin hangi mahalle sınırları içerisinde yer aldığının belirtilmesi ile ilgilidir.[15] Mahalle ahalisi şehre isabet eden vergilerden hisselerine düşen belli bir meblağdan sorumlu tutulmuştur.[16] Bu yönüyle mahalle ekonomik bir birim olarak ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde mahalleler sosyal ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı yerlerdi. Sosyal birim olarak mahalle; *"birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir."*[17] Bu çalışmada XVIII. yüzyılın ilk yarısında Sofya Mahallesi, şer'iye sicilleri ışığında çeşitli yönleriyle incelenmiştir.

1. Sofya'da Mahalle

Köylerden, konar-göçer aşiretlerden ve başka yerleşim merkezlerinden gelen göçmenlerden oluşan homojen gruplar etnik ve dini kökenlerine veya aynı toplumsal ve mesleki yapılara mensup olmalarına göre yerleşerek yeni mahalleler kurmuş ve şehirlerin gelişmesinde etkili olmuşlardır.[18] Sofya şehri de fethi müteakiben hızlı bir gelişme göstermiştir. Vakıflar ve imaretler aracılığıyla şehir hızlı bir büyüme ivmesi yakalamış ve giderek bir Osmanlı şehri kimliği kazanmıştır.

---

[14] Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S.13, İstanbul 2005, s. 96.

[15] Ali Murat Yel - Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mahalle", *D.İ.A.*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 325. Mahallenin idari bir birim olduğu hakkında bkz., İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 106.

[16] Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, Yıl: 2005/1, s. 156.

[17] Özer Ergenç, a.g.m., s. 69.

[18] Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s. 71.

XVI. yüzyılda Sofya şehrinin ele alındığı çalışmalarda şehrin mahalle sayısı hakkında önemli bilgiler mevcuttur. İlhan Şahin'e göre Sofya'da 1530 yılında 18'i Türk ve 14'ü gayrimüslim ahallesi olmak üzere 32 mahalle vardır. 1544 yılında şehirdeki 39 mahallenin 28'i Türk, 11'i gayrimüslim mahallesidir. Aradaki 14 yıllık zaman zarfında şehrin mahalle sayısındaki artışın dışarıdan gelen göçler ile ilgili olabileceği belirtilmiştir. 1570 yılında ise Sofya'da 37 mahalle tespit edilmiş olup, bunların 23'ü Türk, 14'ü Gayrimüslim mahallesidir. 1544-1570 yılları arasındaki 26 yıllık zaman zarfında mahalle sayısının artmaması hatta bazı mahallelerin ortadan kaybolmasının doğal afet, hastalık veya siyasi olaylar ile ilişkili olabileceği belirtilmiştir. [19]

Mehmet Akif Erdoğru tarafından yapılan çalışmada, 1530 yılında Sofya'da 30 mahallenin var olduğu ve bunların 18 tanesinin Müslüman mahallesi olduğu, 1570 yılında ise mahalle sayısının resmi olarak 38'e yükseldiği belirtilmektedir. Yazar, mahalleleri gösteren tabloda; 1544'te 43, 1570'te 48 ve III. Mehmet döneminde ise 61 mahalle ismine yer vermiştir. 1570 yılında 38 mahallenin var olduğunu söylemesine karşın tabloda aynı yıl için 48 mahalle isminin verilmesinin nedeni hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır.

Tablo incelendiğinde bu farkın bazı mahalle isimlerinin sehven iki defa yazılması ile ilgili olduğu görülmüştür. Örneğin III. Mehmet dönemi Sofya mahallelerini gösteren listede Balıkpazarı Mahallesi iki defa yazılmıştır.[20] Bu nedenle yazar tarafından verilen tablolardaki mahalle sayılarına, özellikle de 1570 yılı ve III. Mehmet dönemi için, temkinli yaklaşmak gerekmektedir.

---

[19] İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.48, İstanbul 1987, s. 251-253.

[20] M. Akif Erdoğru, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XVII/2, İzmir 2002, s. 3.

Nevin Genç'in 'XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası' isimli eserinde, 1595 yılında Sofya'da 39 mahallenin tespit edildiği belirtilmiştir. Ancak mahalle isimlerinin yer aldığı tabloda 21 Müslüman 22 Gayrimüslim olmak üzere toplam 43 mahalle ismi gösterilmiştir. Gayrimüslim mahallelerinin yer aldığı tabloda Cemaat-i Kıptiyan isimli iki ayrı mahalle yer almaktadır. Cemaat-i Kıptiyan şeklinde geçen bu mahallelerin demografik durumları incelendiğinde birinin Müslim diğerinin ise Gayrimüslim nüfusu barındırdığı anlaşılmıştır.[21] Bu, aynı isimli iki ayrı mahallenin var olduğu anlamına gelmemelidir. Tahrir defterlerinde aynı isimli bir mahallenin Müslim ve Gayrimüslim sıfatları eklenerek defterlerin ayrı ayrı yerlerine kaydedildiği bilinmektedir. Bu durum, Müslim ve Gayrimüslimlerin statü ve mali bakımdan birbirinden ayrı yazılmasının pratikliğini düşünen tahrir memurunun tasarrufu ile ilgilidir. Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Balkan şehirlerinde, bu uygulama daha belirgin olarak görülmektedir.[22]

Mahalle sayısı ile ilgili rakamlar karşılaştırıldığında Sofya şehrinde; 1530 yılında 30-32, 1544 yılında 39, 1570 yılında 37-38 ve 1595 yılında ise 39-41 mahallenin var olduğu söylenebilir. XVII. yüzyılın ortasında Sofya'ya gelen Evliya Çelebi, şehrin 41 mahallesi olduğunu söylemiştir.[23]

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Sofya'da 39 mahalle ismi tespit edildi. Bu mahallerin 21'i XVI. yüzyıldan beri aynı

---

[21] Nevin Genç, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası*, Eskişehir 1988, s. 23.

[22] Feridun M. Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.IV, Ankara 1999, s. 93.

[23] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap-2. Cilt, İstanbul 2006, s.516. Evliya Çelebi bu dönemde şehirde yer alan 41 mahalleden 7 tanesinin ismini vermiştir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği mahalleler şunlardır: Bana Mahallesi, Çelebi Mahallesi, Gül Camii Mahallesi, Mahmud Paşa Mahallesi, Paşa Mahallesi, Siyavuş Paşa Mahallesi ve İmaret Mahallesi.

isimler ile şehirde mevcut iken, 18 tanesi XVII. yüzyılın başları ve ilerleyen dönemlerde ortaya çıkmıştır. Mahalle sayısı ile ilgili XVI ve XVII. yüzyıllara ait veriler karşılaştırıldığında şehrin mahalle sayısında pek bir artış olduğu söylenemez. Bununla beraber mahalle sayısı ile ilgili verilen rakamları kesin ifadeler olarak düşünmemek gerek, zira aşağıdaki tabloda yer alan mahallelerin bazısı tevzi defterlerinde yer almadığı gibi dava kayıtlarında da birkaç defa geçmiştir. Bu durumda daha küçük başka bir mahallenin sicillerde hiçbir şekilde yer almama ihtimali de söz konusu olabilir.

Tablo 1: XVIII. *Yüzyılın İlk Yarısında Sofya Mahalleleri*[24]

Saruhan Beğ	Çayır?	El-hâc İlyas
Mansur Hoca	El-hâc İsmail	Bob Miloş
Kara Danişmend	Sungurlar	Gül Camii
El-hâc Hamza	Hüseyin Ağa	Şeyh
Muhtesibzade	Kara Şahin	Kuruçeşme
Karagöz Beğ	Has Biga	Şüca Fakih
El-hâc Yahşi	Boyraz El-hâc Ali	Cami-i Atik
Alaca Mescid	Bal Bazarı	Alişar
Kasaban	Kaluyan	El-hâc Bayram
Orta Mescid	Yazıcızade	Tahıl Bazarı
Kız Kasım[25]	İmaret[26]	Divanzade[27]
Ali Ağa[28]	Dıraz[29]	Saat[30]

[24] Bu tablo oluşturulurken XVIII. yüzyılın ilk yarısında ait şer'iye sicilleri esas alınmıştır. İlk 30 mahalle sicillerde yer alan avarız, nüzul, adet-i ağnam, imdad-ı hazariye ve imdad-ı seferiye gibi vergilerin mahallelere tevzi edildiği defterlerde yer almıştır. Sonraki mahalleler ise bu defterlerde yer almayıp, bir şeklide sicillerde ismi geçen mahallelerdir. Bu mahallelerin hangi sicillerden tespit edildiği dipnotta gösterilmiştir.

[25] Oriental Department of the St. Cyril and Methodius National Library of Sofia, S 312 (8), Varak 33 (a), Belge 1. (Bundan sonra sadece defter, sayfa veya varak ve belge numaraları gösterilecektir.)

[26] S 312 (5), Varak 7 b, Belge 1.

[27] S 17, Sayfa 33, Belge 1.

[28] S 17, Sayfa 38, Belge 1.

[29] S 312 (2), Varak 8 b, Belge 1.

[30] S 312 (2), Varak 9 b, Belge 2.

Baş Çeşme[31]	Karahisar[32]	El-hâc Havale?[33]

Mahalleler yüzyıllar boyunca bir takım özelliklerini koruyabilmiştir. Mahalle isimlerinden, mahallelerin oluşum süreci ve yerleşiklerinin toplumsal özellikleri hakkında bir takım bilgiler elde edilebilir. Mahalle isimleri aracılığıyla, mahalle yerleşiklerinin nerden geldiği, mesleki durumları ve mahallenin karizmatik bir kişi olarak kimin ismini taşıdığına dair önemli bilgiler elde edilmektedir.[34] Sofya'da mahalle isimlerinin büyük çoğunluğunun şahıs isimleri ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Geldikleri bölgelerin isimlerini gösteren Saruhan Bey[35] ve Karahisar, mesleki durumlarını yansıtan Kassaban, dini lider ya da önemli bir kişilik olarak Şüca Fakih gibi mahalle isimleri tespit edilmiştir.

Mahalleler arasında kurucuları ve sakinlerinden kaynaklanan bir takım farklılıklar olması gayet tabiidir. Ancak bütün Müslüman mahalleleri hatta Osmanlı şehirlerindeki Müslüman mahalleleri için ortak olan özellik, hemen her mahallede bir mescit veya caminin bulunmasıdır.[36] Sofya'daki Müslüman mahallelerinin tamamında cami veya mescit tespit edilmiştir. Aynı zamanda tespit edilen mahallelerden 4 tanesi mescit veya cami ismi taşımaktadır. İslam şehirlerinde ticaret ve ikamet alanlarının birbirinden ayrı planlanması konut ve ticaret bölgelerinin farklı yerlerde konumlanmalarına neden

[31] S 312 (3), Varak 10 a, Belge 1.
[32] S 269, Sayfa 56, Belge 1.
[33] S 312 (2), Varak 9 a, Belge 3.
[34] Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s. 71.
[35] Bu mahalle yerleşiklerinin Batı Anadolu'dan özellikle de Manisa çevresinden gelip yerleştikleri için mahallenin isminin Saruhan Bey Mahallesi olabileceği hakkında bkz., İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", s. 250-251.
[36] Mahalleler ile cami ve imam arasındaki ilişki dikkate alındığında mescidi veya camisi olmayan mahallelerin, mahalleler arası ve devlet ile olan ilişkiyi yönlendiremeyeceğini belirten Turan Açık, cami ve mescidi olmayan yerleşim yerlerinin mahalle olarak nitelenemeyeceğini söylemiştir. Bkz., Turan, Açık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM,* S.35, Ankara 2014, s. 32-33.

olmuştur.[37] Ancak Sofya'da tespit edilen Tahılbazarı ve Balbazarı gibi mahalle isimleri, ticaret ve ikamet alanlarının iç içe geçtiği izlenimini vermektedir.

Osmanlı şehirlerinde görülen kale içi mahalle yerleşmeleri Sofya'da yer almamaktadır. Bunun nedeni XVIII. yüzyılda şehirde bir kalenin mevcut olmamasıdır.[38] Bazı mahallelerin varoş mahallesi olarak nitelendiği görülmektedir. Gül Camii, Balbazarı, Kaluyan ve Bob Miloş mahalleleri varoş mahalleleri olarak geçmektedir. Adı geçen mahallelerin aynı zamanda gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerdi.

a. Mahalle Sakinleri

Mahalle sakinlerinin kimlerden oluştuğu hakkında esas alınan kıstas dini ve mesleki durum olmuştur. İslam şehirlerinin ayırt edici özellikleri arasında gösterilen, şehirin çeşitli dini cemaat ve meslek gruplarına göre bölge ve semtlere ayrılmış olması durumu Osmanlı şehirleri için de geçerli olmuştur. Osmanlı şehirlerinde Müslim ve Gayrimüslim kimseler ayrı ayrı mahallelerde kendi cemaatleri ile birlikte yaşamışlardır.[39] Müslim ve Gayrimüslim kimselerin ayrı mahallelerde oturması devlet açısından başta vergi olmak üzere diğer bazı konularda pratiklik sağlamaktaydı. Ayrı mahallede oturma Müslim ve Gayrimüslimler için de kendi dini ve örfi kaidelerine göre daha rahat yaşamalarına imkân vermekteydi. Ancak Osmanlı Devleti'nin Müslim ve Gayrimüslimleri ayrı mahallede oturmaları için bir zorlamaya tabi tuttuğu söz konusu olmamıştır.

---

[37] Suat Çabuk - Kemal Demir, "Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* C.I, S.3, Karabük 2012, s. 137.

[38] Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Sofya kalesinin ele geçirilmesinde yaşanılan zorluklar nedeniyle Osmanlı padişahı I. Murad'ın emriyle kalenin yıkıldığından bahseder. Bkz., Evliyâ Çelebi, *a.g.e., s.* 512.

[39] Özer Ergenç, a.g.m., s. 69-70.

XVI. yüzyılda Sofya'da Müslim ve Gayrimüslim mahalleleri ayrıydı. Müslüman mahallelerinde Gayrimüslim, Gayrimüslim mahallelerinde ise Müslüman nüfus yoktu.[40] Erken dönem Osmanlı şehirlerinde belirgin olarak görülen bu durum, Müslüm ve Gayrimüslim kimselerin ayrı mahallelerde yaşaması, zamanla etkisini yitirmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında Sofya'da yaklaşık 20 olan Gayrimüslim mahallesi sayısı,[41] XVIII. yüzyılın ilk yarısında 5'e düşmüştür. Gayrimüslim mahalle sayısındaki bu düşüş Müslim ve Gayrimüslim kimselerin ayrı mahallelerde yaşama alışkanlıklarını terk etmesi ile ilgilidir. Hemen belirtilmelidir ki, bu dönemdeki Gayrimüslim mahallelerinde dahi Müslim kimselerin sakin oldukları, en azından mülk sahibi oldukları da bilinmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl için ayrı bir Gayrimüslim mahallesi ifadesi yerine Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahalle ifadesi daha doğru olacaktır.

Gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Gül Cami Mahallesi'nde Askya ve İsak isimli Yahudi kardeşler bir başka Yahudi'ye evlerini satmışlardır. Satılan evin Hacı İbrahim'in dükkânları ile komşu olması Gayrimüslim nüfusun sakin olduğu bir mahallede Müslümanların mülk sahibi olduğunu göstermektedir.[42] Bunun yanı sıra Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Şüca Fakih Mahallesi'nde Terzi Nikola isimli Gayrimüslim, Mehmet Sipahi ve Fatma Hatun'un evlerine bitişik olan evi satın alarak Müslüman kimselere komşu olmuştur.[43]

Mahalle ahalisini oluşturan insanların bir araya gelmesinde etkili olan bir diğer husus ise mesleki ilişkilerdir. Bazı meslek mensupları kendi mesleklerinin adlarıyla anılan mahallelerde yaşamayı tercih etmişlerdir.[44] XVIII. yüzyılın ilk

---

[40] İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", s. 253.
[41] Nevin Genç, *a.g.e.*, s. 32.
[42] S 312 (2), Varak 4 b, Belge 1.
[43] S 312 (2), Varak 6 a, Belge 2.
[44] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 145.

yarısında Sofya'da Kassaban isimli bir mahalle tespit edilmiştir.[45] Kasap esnafının sakin olması nedeniyle bu isimle anıldığı tahmin edilen mahalle, XVI. yüzyıldan beri varlığını devam ettirmiştir. Kassaban mahallesinin adet-i ağnam tevzinde 106 ağnam sayısı ile şehrin en önde gelen mahallesi olması, mahalle yerleşiklerinin mesleki durumları hakkında ki tahminleri güçlendirmektedir. Bununla birlikte, şehirlerin esnaf teşkilatında görülen mesleki gruplaşmaların bütünüyle mahallelere yansıdığı söylenemez.[46] Sofya'da, Berber Mustafa Çelebi isimli birisi Kasaban Mahallesi'nde yaşamaktaydı.[47] Yine Kasapbaşı Ali Beşe Tahılbazarı Mahallesi'nde oturmaktaydı.[48] Bir başka belgeye göre, 23 Kasım 1708 tarihinde farklı mesleklere mensup Mutyab Ahmed Çelebi, Berber Abdullah Çelebi, Kasap Veçko ve Kürkçü Marko Alişar Mahallesi'nde yaşamaktaydı.[49] Çeşitli mesleklere mensup Müslim ve Gayrimüslim kimselerin aynı mahallede birlikte yaşadıklarına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Mahalle sakinlerinin kimlerden oluştuğu noktasında Osmanlı Devleti'ndeki sosyal tabakalaşmanın da belirleyici unsur olabileceğini belirtmek gerek. Osmanlı Devleti'nde halk askeriler ve reaya diye ikiye ayrılmıştır. Bu sosyal tabakalaşma şehirleri oluşturan mahallelerde de aynı şekilde görülmüştür.[50] Mahalle sakinlerini bu çerçeveden değerlendirmek de mümkündür. Sofya'da askeri olarak nitelenen kimseler, reaya ile aynı mahallelerde birlikte yaşamıştır.

---

[45] S 312 (8), Varak 21 b, Belge 1.
[46] Özer Ergenç, *a.g.m.*, s. 70-71.
[47] S 17 Sayfa 20, Belge 2.
[48] S 312 (3), Varak 8 b, Belge 5.
[49] S 4, Sayfa 1, Belge 2.
[50] Ömer Demirel "Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi: Sivas Küçük Minare Mahallesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III-Kısım III, Ankara 2002, s. 1951-1952.

21 Ağustos 1750 tarihli bir vasi tayini belgesine göre, vefat iden mütesellim Silahtar Seyyid Mehmet Ağa'nın oturduğu yer Şüca Fakih Mahallesidir.[51] Yine Sofya kadılığı yapmış olan Ahmed Efendi, Mansur Hoca mahallesinde sakin iken vefat etmiştir.[52] Bu durum, Sofya'da görev yapan mütesellim, kadı ve diğer askerilerin genel bir kaide olarak Şüca Fakih ve Mansur Hoca Mahallesi'nde oturduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Mesela, sabık müftü eş-şeyh Hüseyin Efendi Mansur Hoca Mahallesinde,[53] Serdar Seyyid Hasan Ağa, Hüseyin Ağa Mahallesinde,[54] Çeribaşı Mehmet Ağa Kara Danişmend Mahallesinde,[55] Serdengeçti Ağası Ağo Mehmet Ağa ise Yazıcızade Mahallesinde[56] oturmuştur. İsmi geçen mahallelerin tamamında, reaya olarak nitelenen toplumun değişik kesimlerinden kişiler askeriler ile birlikte yaşamıştır.

İslam şehirleri üzerine yapılan araştırmalarda, mahalle içinde bir statü farklılaşmasının olmadığı; zengin-fakir, ilim adamı, tacir, zanaatkâr ve devlet memurlarının aynı mahallede birlikte yaşadıkları belirtilmektedir. Mahalle içerisinde görülmeyen statü farklılaşması, mahalleler arasında belirginleşmiştir. Şehir merkezinden dış kesimlere doğru gidildikçe mahallelerde bir fakirleşme eğilimi görüldüğü belirtilmiştir.[57] Ancak mahalleler arasında görülen farklılaşmaya rağmen mahalleler için tamamıyla zengin veya fakir mahallesi diye bir ayrım yapıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.[58]

---

[51] S 17, Sayfa 14, Belge 2.
[52] S 306, Sayfa 107, Belge 1.
[53] S 309, Sayfa 75, Belge 3.
[54] S 309, Sayfa 94, Belge 3.
[55] S 312 (3), Varak 8 b, Belge 2.
[56] S 312 (3), Varak 8 b, Belge 3.
[57] Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife,* S.1, Bahar 2001, s.131.
[58] Feridun. M. Emecen, *"Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler",* s. 93.

2. Kaynak Eserler

Osmanlı mahalleleri genellikle bir cami veya mescidin etrafında kurulmuş ve gelişmiştir. Mahallelerin, bir mescit ya da cami etrafında teşekkül etmesi Türk-İslam şehirleşme geleneğinin bir yansımasıdır.[59] Mahallenin merkezinde olan bu ibadethaneler kimi zaman o mahalleye ismini de vermiştir.[60] Sofya şehrinde de mahalleler bir cami veya mescidin etrafında kurulmuştur. Bazı mahalleler bu cami veya mescitlerle aynı isme sahipti. Cami-i Atik, Cami-i Gül, Orta Mescid ve Alaca Mescid mahalleleri bir cami veya mescidin etrafında teşekkül eden mahallelerdi.

Camiler ve onun temel görevlisi olan imamlar, İslâm tarihinde oldukça etkin ve fonksiyonel kurumlar olarak faaliyet göstermiştir.[61] Osmanlı mahallelerinde cami, kişinin tanınabilirliğinde önemli bir aracı olmuştur. Mahalle ahalisinin cami de cemaat ile birlikte ibadet etmesi onun 'yarar' olup olmadığının tespitinde belirleyici olmuştur. Akşam ve yatsı namazlarına devam eden mahalle ahalisi dini vazifesini yerine getirdiği gibi güvenilir olduğunu da göstermiş oluyordu.[62] Mahalle ve cami arasındaki ilişkiyi gösteren en önemli husus, imamların mahallenin temsilcisi konumunda olmalarıdır.[63] Şer'iye sicillerinde mahalle ile ilgili davalarda, mahallenin temsilcisi olarak imamların isminin daima ön planda olduğu görülür.

Osmanlı idarî teşkilatında en küçük ve temel birim olan mahallelerin idari merkezi cami veya mescit, idarecisi ise

---

[59] Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri*, Samsun 1988, s. 298.
[60] Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I", *OTAM*, S.3, Ankara 1992, s.136.
[61] Mefail Hızlı, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi*, C.I, S.1, Bursa 2014, s. 42.
[62] Turan Açık, *a.g.m.*, s. 17-19.
[63] Turan Açık, *a.g.m.*, s. 25.

imamlardı.[64] Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk muhtarlık teşkilatının kurulduğu 1829 yılına kadar[65] mülkî, beledî ve adlî teşkilâtın ilk basamağı olarak kabul edilen mahallelerde muhtarlık vazifesini imamlar yerine getirmiştir.[66] İmamlar asli vazifelerinin yanı sıra sosyal ve ekonomik birçok vazifeyi de yerine getirmiştir. İlber Ortaylı imamları, "*İmam padişah beratı ile tayin edilen ve beldenin mülkî ve beledi amiri olan kadı'nın temsilciliğini üstlenen memurdu.*" şeklinde tanımlamaktadır.[67] Bu tanım, imamların mahalle içindeki vazife alanlarının sınırını da göstermektedir. Şehir kadısının vazifelerinin mahalle içindeki tatbikini ve takibini imamlar yapmışlardır. Bu doğrultuda, kadıların imamları teftiş ettikleri bilinmektedir. Bu teftiş sırasında dini görevlerin yanı sıra mahalle içeresindeki diğer hizmetlerin yerine getirilip getirilmediği de denetlenmiştir. [68]

İmamların tayin prosedürü şehir kadısı ile mahalle imamı arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Mahalle imamları, kadının arz etmesi ve padişah tarafından verilen berat ile göreve atanmışlardır. Sofya'da Bali Efendi cami şerifinde günlük yirmi akça ile imam ve hatip olan Hüseyin kendi rızasıyla oğlu lehine bu görevinden vazgeçmiştir. Seyyid Ahmed, Sofya kadısı Mevlana Mustafa'nın arz etmesi ve

---

[64] Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı,* İstanbul 1988, s. 120.
[65] Ali Akyıldız, "Muhtar", *D.İ.A.,* C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 52; Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" *Belleten,* C.XXXIV, S.135, Ankara 1970, s. 409.
[66] Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 103.
[67] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880),* s. 107.
[68] Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler,* C.II, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 2005, s. 27.

padişah tarafından verilen berat ile Bali Efendi Camisi'nde imam ve hatip olarak görevlendirilmiştir.[69]

İmamların padişah tarafından atanmaları onların mahallede hükümdarın temsilcisi olduklarını gösterir. İmamların aynı zamanda mahalle halkının da temsilcisi durumundadırlar. Dolayısıyla imamların çift taraflı bir temsil hüviyetleri vardır.[70] Devlet, şehirlere gönderdiği fermanlarda imamların da ismini zikrederek onları da muhatap olarak görmüştür. Taşradan İstanbul'a göç edildiği ve bu durumun devlet merkezinde asayiş ve güvenlik zafiyetlerine neden olduğunun belirtildiği fermanlarda, İstanbul'daki imamların ev göçü ile gelip mahallelerine yerleşmiş olanları tespit edip zabitlere bildirmeleri istenmiştir.[71]

Mahalle imamlarının, vazifeli oldukları cami veya mescitte beş vakit namaz kıldırmak ve mahalle ahalisinin camiye devam etmesini, İslami kurallara göre yaşamasını ve dini vecibelerini yerine getirmesini sağlamak gibi asli vazifeleri vardı. Mahalle imamları dini görevlerinin yanı sıra şehir ve mahalle hayatının düzenlenmesine dair pek çok sosyal, iktisadi ve kültürel görevleri de yerine getirmiştir. İmamlar, mahallesinde kaç hane olduğunu, bu hanelerin mülk veya kira olma durumlarını, mahalle sakinlerinin ekonomik ve medeni durumlarını bilmek mecburiyetindeydiler. Mahalleye yeni taşınanları tespit ederler ve bu kişilerin kefalet sistemine dâhil edilmesini de sağlarlardı. İmamlar, yeni doğanları kayıt altına aldıkları gibi vefat edenlerin cenaze ve defin işleri ile ilgilenir ve kayıtlardan düşülmelerini sağlardı. Mahalle imamları kadılardan aldıkları izinnameler ile mahallede evlenecek çiftlerin nikâhlarını kıyabilmekteydi. Gayrimüslimler dahi nikâh kıyma ve boşanma işlemlerinde imamlara başvurmuşlardır.

---

[69] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Defteri Başmukataa Samako Mukataası (D. BMK. SMM.),* Dosya No: 6, Vesika No: 24, Tarih: 11 Ramazan 1112 (19 Şubat 1701).
[70] Turan Açık, *a.g.m.,* s. 28-29.
[71] S 312 (8), Varak 26 b, Belge 1.

İmamlar, mahallenin asayiş ve güvenliğinden de doğrudan sorumlu tutulmuşlardır. Mahallede içki içenlerin ve fuhuş yapanları tespiti ve ihracında söz sahibi idiler. İmamlar mahalle mekteplerinde eğitim-öğretim işleriyle de ilgilenmişlerdir. Mahalle mektebinin, çeşmesinin, cami ve mescitlerinin bakım ve onarımı da imamların vazifeleri arasında yer almaktaydı.[72] İmamlar bu görevleri yerine getirirken müezzin, subaşı ve yiğitbaşı gibi bir takım görevliler imama yardımcı olmakta ve onun sorumluluğunu paylaşmaktaydı.[73]

Mahalle imamları avarız vakıflarında mütevelli olarak vazife görmüşlerdir. Bu durumda hem imamlık hem de mütevellilik aynı kişinin uhdesinde toplanmış olurdu. Sofya'da Canım Beğ isimli hayırsever kişi tarafından Mansur Hoca Camisi civarında bina ve vakf olunan muallim hanenin mütevellilik vazifesine imam Ahmed Efendi tayin edilmişti.[74] 22 Haziran 1723 tarihinde Alaca Mescid Mahallesi imamı ve aynı zamanda kirası mahalle imamlarına meşrut olan evin mütevellisi olan Seyyid Ahmed Efendi adı geçen evi harabe ve işe yaramaz hale geldiği gerekçesiyle Ahmed Ağa'ya 10 kuruşa satmıştır.[75]

Hem dini görevleri hem de mahalle içindeki sosyal ve iktisadi görevlerinden kaynaklanan saygınlıkları, imamların mahkemede de görev yapmalarını sağlamıştır. Yazıcızade mahallesi imamı iken vefat eden Mustafa Efendi aynı zamanda mahkeme kâtibi olarak da görev yapmaktaydı.[76] Bunun yanı sıra mahalle imamları, kimi zaman imamları oldukları mahalle ahalisinin kimi zamanda farklı bir mahalle ahalisinin davasında şühudu'l-hal arasında yerini almıştır. Mart

[72] Mahalle imamlarının görevleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 5-12; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, C.V, S.3, Mart 1982, s. 29-35.
[73] Tahsin Özcan, *a.g.m.*, s. 140.
[74] S 269, Sayfa 142, Belge 2.
[75] S 269, Sayfa 182, Belge 1.
[76] S 17 Sayfa 28, Belge 1.

1722 tarihinde Karagöz Beğ Vakfı'na Karagöz Beğ Mahallesi sakinlerinden Mustafa Çelebi'nin mütevelli olarak tayin edildiği davayı, mahalle imamı Receb Efendi şühudu'l-hal olarak dinlemiştir.[77]

Müslüman mahallelerinde imamların yerine getirdiği görevleri gayrimüslim mahallelerinde papaz ve haham gibi dini liderler ile gayrimüslim cemaatlerin mali temsilcisi veya ileri gelenleri olarak nitelendirilen kocabaşılar gerçekleştirmiştir.[78] 22 Temmuz 1749'da Sofya'da saray hizmetlileri ve bekçi ücretleri ile çeşitli masraflar için varoş mahallelerine 360 kuruş tevzi edilmiştir. Bu işlem sırasında gayrimüslim reayayı mahkemede kocabaşların temsil ettiği görülmektedir.[79]

c. Müteselsilen Kefalet ve Sosyal Kontrol

Sözlük anlamı itibariyle, "bir şeyi; bir şeye eklemek, katmak, bitiştirmek" gibi anlamlara gelen kefalet, mala ve şahsa kefil olma şeklinde gerçekleşmiştir. Kefalet; güvence sağlamak amacıyla, kefilin zimmetinin borçlunun zimmetine katılmasını gerektiren bir akid diye tanımlanmıştır.[80] Tanımda da görüldüğü üzere kefalet genellikle mali kefalet olarak anlaşılmaktadır. Ancak kelime, daha geniş bir anlam taşıyacak şekilde; ortak bir yaşam ve faaliyet alanı bulunan kişilerin birbirine karşı muhtelif sorumlulukları paylaşmasını da ifade etmektedir. Bu mana itibariyle kefalet, daha çok zanaat ve ticaret ehli kimseler arasında uygulanmıştır. Kefalet, benzer bir şekilde Osmanlı mahallelerinde de uygulanmıştır. Mahalle ahalisi; birbirlerine kefil olduklarını, "salah ve istikamet"

[77] S 269, Sayfa 121, Belge 2.
[78] Musa Şahin - Esra Işık, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergis*i, Sayı 30, Ağustos 2011, s. 225.
[79] S 311 (1), Sayfa 9, Belge 1.
[80] H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *D.İ.A.,* C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 168-169.

üzere olacaklarını, içlerinde "yaramaz kimseleri" bulundurmayacaklarını ve aksi bir durum ortaya çıkarsa bunun gerektireceği sorumlulukları üsteleneceklerini taahhüt etmiştir.[81]

Mahalle ahalisinin birbirine kefil olmasının, mahalle içi güvenliğin sağlanmasında ve vergilerin toplanmasında büyük faydası görülmüştür. Bu sebeple mahalle ahalisi, kefili olmayan birini mahallelerine almak istememiştir. Şehir içi güvenliği sağlamak amacıyla mahalle ahalisinin birbirine kefil tutulması sosyal kontrol mekanizmasının oluşmasında da etkili olmuştur.[82] Kefil olmak, kefil olunan kişinin takibini ve davranışlarının kontrolünü gerektirirdi.[83] Bu nedenle mahalle ahalisi birbirine kefil olmaları sebebiyle aynı ortamı paylaştıkları komşularının davranışlarını sıkı bir şekilde takip etmiştir.

Mahalle ahalisi, aynı mahalleyi paylaştıkları kişileri yakından tanırdı. Mahalle ahalisinden birinin davalı veya davacı olarak mahkemeye intikal etmiş davasında, kişi hakkında veya dava süreci ile ilgili olarak mahalle ahalisinden malumat istenilebilirdi. Bu durumda mahalle ahalisinin hakkında bilgi istenilen kişi ile ilgili vereceği malumat oldukça önemliydi. Mahalle ahalisi vereceği malumat ile davanın lehte sonuçlanmasında etkili olabilirdi. Aynı zamanda olumsuz görüş belirterek davanın aleyhte sonuçlanmasında da sebep olabilirdi. Bu şekilde mahalleli hem mahkeme sürecine etki eder, hem de mahallelerine zararı olduğunu düşündükleri kişileri ifşa ederdi.

6 Mayıs 1731 tarihinde Yazıcızade Mahallesi ahalisinden Velço zimmi, Alişar Mahallesi ahalisinden Fatma Hatun ve eşi Ahmet ile Yukarı Bana köyünde içki içerken yakalanmıştır. Mahkemeye getirilen Velço'nun keyfiyet-i ahvali sorulduğunda Alişar Mahallesi, Hacı Bayram Mahallesi ve

---

[81] Tahsin. Özcan, a.g.m., s. 132.
[82] Özen Tok, a.g.m., s. 156.
[83] İbrahim Ethem Çakır, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü", *Bilig*, S.63, Ankara 2012, s. 37.

Çayır? Mahallesi'nden imam ve mahalle ahalilerinden oluşan bir grup, mahkemeye gelerek Velço aleyhine tanıklık yapmışlardır. Velço'nun Fatma Hatun'un evine gece gündüz zina için geldiğini ve bunun yanı sıra birçok Müslümanın haremine su-i kasd eylediğini söylemişler. Velço zimminin 'izlâl-i nisâ-i müslimin ve sa'i-i bil-fesad' olması hasebiyle 'rûy-ı arzdan izalesini' istemişlerdir. Mahalle ahalilerinin ifadelerini dikkate alan kadı, Velço zimminin cezasının tertibini subaşıya tembih etmiştir.[84]

Osmanlı hukukunda ceza yargılaması kişi hak ve hürriyetlerini korurken nizamı korumayı da gözetmiştir. Bir mahallede faili meçhul bir cinayet işlendiğinde, mahalleli olayın aydınlatılmasından ve failin bulunmasından doğrudan sorumluydu. Mahalleli olayın failini bulamadığı takdirde maktulün varislerine diyet ödemek zorunda kalırdı.[85] Mahallede meydana gelen faili meçhul olaylarda maktulün yakınlarından birisi mahalle ahalisinden elli kişiyi belirleyerek yemin etmelerini isterdi. Kasâme[86] olarak bilinen bu uygulama ile mahalle ahalisinden elli kişi toplu yemin ederdi. Böylece mahalleli kısastan kurtulur ve maktulün varislerine diyet öderdi.[87] Ma-

[84] S 312 (3), Varak 12 a, Belge 1.

[85] Abdülaziz Bayındır, "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s. 80. Vidin sakinlerinden Yasef, ticaret için Tatarpazarı'na giderken Sofya Kazasında iki nefer kiracıları ile birlikte öldürülmüş ve değerli eşyaları kaybolmuştur. Yasef'in katilleri ve kaybolan eşyalar bulunmadığı takdirde civar karye ahalilerinden taahhüt ve nezirleri üzere dem ü diyetleri ve eşyaların bedellerinin tazmin ve tahsil edilmesi istenilmiştir. S 311 (1), Sayfa 6, Belge 1-2.

[86] *Kasâme, fâili meçhul cinayetlerde cezaî ve malî sorumluluğu tespit etmek amacıyla cinayetin işlendiği bölge ahalisinin ve maktulün yakınlarının yemin etmesi usulünü ifade eden fıkıh terimidir.* Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Bardakoğlu, "Kasâme", *D.İ.A.*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 528-530. Mehmet Akman, "Osmanlı Hukukunda Kassâme", *Türkler*, C.XIII, Ankara 2002, s. 789-794.

[87] İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, S.1, Gaziantep 2009, s. 244-245.

halle de gerçekleşen faili meçhul olaylarda ahaliye sorumluluk yüklenmesi toplumsal kontrolü sağlama bağlamında mahallelinin daha dikkatli olmasını gerektirirdi. Bu sebeple kasâme, sosyal kontrolün sağlanması açısından son derece önemli bir yere sahiptir.[88]

İncelenen dönemde Sofya'da elli kişinin toplu olarak yemin etmesine dayanan kassâme uygulamasına tesadüf edilmemiştir. Sofya'da yaşanan faili meçhul olaylarda, maktulün öldürülmesinde mahalle veya köy ahalisinin bir alakası olmadığı anlaşılınca maktulün varisi veya varisleri mahkemede; *'mezbûrun/mezbûrların zimmetlerini ibrâ-i âmm ve kātı'ü'n-nizâ'la ibrâ ve iskât eyledik min ba'd vechen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb da'vâ ve niza'mız yokdur'* şeklinde bir ifade kullanarak yaşanan faili meçhul olay ile ilgili mahalle veya köy ahalisi ile herhangi bir dava ve nizaları olmadığını belirtirdi.[89]

Mahalle ahalisi mahallelerinde yaşanılan faili meçhul olaylarda herhangi bir takibata uğramak istememiştir. Bu nedenle bu tür olaylardan sonra kendilerini güvenceye almak istemişlerdir. Mansur Hoca Mahallesi'nde İsa isimli kişi ölü olarak bulunmuştur. Ancak mahalle ahalisinin olayla ilgisi olmadığı anlaşılmış olacak ki; Sofya mütesellimi Ahmed, dem ü diyet talebiyle kimse tarafından rencide edilmemeleri için mahalle ahalisine 17 Mayıs 1728 tarihinde tezkire vermiştir.[90] Tezkireyi alan mahalle ahalisi bu olay ile ilgili olarak ilerleyen süreçte herhangi bir yaptırım ile karşılaşmaktan kurtulmuştur.

Katl olaylarında katilin akıbetini maktulün varis veya varislerinin isteği belirlerdi. Öldürülen kişinin varisi diyet talebinde bulunabileceği gibi kısas talebinde de bulunabilirdi. Kasaban Mahallesi'nden Saime Hatun oğlu Ahmed'in katili

---

[88] İbrahim Ethem Çakır, a.g.m., s. 48.
[89] S 269, Sayfa 116, Belge 3; S 269, Sayfa 123, Belge 2; S 269, Sayfa 165, Belge 1; S 269, Sayfa 116, Belge 2; S 269, Sayfa 171, Belge 1.
[90] S 309, Sayfa 50, Belge 1.

olan Halil ile beş kuruş üzerine sulh yaparak, oğlunun dem ü diyetine ilişkin davası olmadığını söylemiştir.[91] Bir başka davada; Kuruçeşme Mahallesi'nden Nazire Hatun, Baş Çeşme Mahallesi sakinlerinden Osman Beşe'nin kocası Ali Bey'i öldürdüğünü söyleyerek kısas talep etmiştir. Şahitlerin ifadesi ile suçu kesinleşen Osman Beşe için mahkeme kısasa hükmetmiştir.[92]

Mahalle içerisinde meydana gelen kaza sonucu yaralanma,[93] yangın veya iş kazası gibi durumlarda da olayı yaşayan kişi veya varislerinden birisi mahkemeye başvurarak mahalle ahalisi ile herhangi bir dava ve nizaları olmadığını söylerdi. Bu kişilerin kendi isteklerinden ziyade mahalle ahalisinin talepleri ile mahkemeye gelmiş olma ihtimalleri daha yüksektir. Mahallelinin ilerleyen süreçte takibe uğramamak ve ceza ödemek zorunda kalmamak için böyle bir isteği gayet tabiidir. 11 Kasım 1725 tarihinde Alişar Mahallesinden Mehmet ve eşi Ayşe mahkemeye gelerek üç gün önce evlerinin yandığını ve bu hadise ile mahalle ahalisinin alakası olmadığını, mahalle imamı El-hâc İbrahim ve mahalle ahalisinden birkaç kişi huzurunda ifade etmişlerdir. Bu olay ile ilgili olarak mahalle ahalisiyle herhangi bir dava ve nizalarının olmadığını belirtmişlerdir. Böylece mahalle ahalisi bu olaya ilişkin herhangi bir yaptırım ile karşılaşmaktan kurtulmuştur.

Mahalle ahalisi, mahalle içinde ahlak dışı davranışlarda bulunan kimselerin mahalleden ihracı için kadıya başvurma hakkına sahipti. Subaşı ve diğer örf taifesinin itham ve takibine uğramak istemeyen mahalle ahalisi, mahalle içeresinde

---

[91] S 306, Sayfa 31, Belge 1.

[92] S 312 (3), Varak 10 a, Belge 1.

[93] Kaza sonucu yaralanma ile ilgili bir olay, Sofya'da Musa köyünde yaşanmıştır. Sofya kazasına tabi Musa köyü zabiti İbrahim Ağa'nın eşi Havva, tüfek kurşunuyla yaralanmıştır. Mahkeme tarafından olay yerine gönderilen Mevlana İbrahim'in kurduğu mahkemede, Hava Hatun olayın bir kaza sonucu olduğunu, yarasından dolayı ölürse eşi ve başka bir kimse ile davasının olmadığını ifadede etmiştir. Bkz., S 312 (8), Varak 32 a, Belge 2.

genel ahlak kurallarına aykırı davranışlarda bulunan kimselerin mahallelerinden ihraç edilmelerini isteyebilirdi.[94] Bu durum mahalle ahalisinin sosyal kontrol aracı olarak vazife gördüğünü de göstermektedir.

Özen Tok, Kayseri şehri üzerine yaptığı araştırmada, mahalleden ihraç gerektirecek durumlara örnek olarak *"muzırru'n-nâs ve sâî bi'l-fesâd, kendi halinde olmama, nâ-mahremden ictinab etmeme, târik-i salât, bed lisanlarından mutazarrır olma, zulûm ve ta'addîsinin nihâyeti olmaması, fesâd ve töhmeti zuhûr etme, nâ-mahrem ile halt-ı ülfet, fuhş ve fücûr ehli olma, ehl-i örfe gammazlık etme, ehl-i ırza iftira, hilâf-ı şer' hareket, şürb-i hamr, ehl-i fesâd ve yaramaz olma"* gibi halleri göstermiştir.[95] Mahalleden ihraç gelişi güzel yapılan bir uygulama olarak düşünülmemelidir. İhraç, herhangi bir haksızlığa sebep olmayacak şekilde belli bir usul çerçevesinde yapılmıştır.[96] Mahalleden ihraç kararıyla ilgili başvuru, imamın da içinde yer aldığı mahallenin ileri gelenleri tarafından yapılırdı.[97]

6 Kasım 1725 tarihinde Sofya'da Alişar Mahallesi imamı El-hâc İbrahim ve mahalle ileri gelenleri mahkemeye başvurarak mahalle sakinlerinden Küçük Mehmet ile Boşnak Ali'nin mahallelerinden ihraçlarını talep etmişlerdi. Gerekçe olarak da, kendi hallerinde olmayıp gece gündüz evlerinde ecnebi kimseler ile eşlerinin yanında içki içmeleri gösterilmiştir. Mahkeme de bu kimselerin mahalleden ihraç edilmesi yönünde bir karar almıştır.[98] Bu davadan da anlaşıldığı üzere, mahalle içerisinde görülen bu tarz münferit olaylar mahkeme tarafından hoş karşılanmamaktadır. Toplumun geneline sirayet etme ihtimaline karşı en sert tedbirler alınmıştır.

---

[94] Özer Ergenç, a.g.m., s. 75.
[95] Özen Tok, a.g.m., s. 166.
[96] Tahsin Özcan, a.g.m., s. 134.
[97] Özen Tok, a.g.m., s. 168.
[98] S 306, Sayfa 19, Belge 2.

Mahalle ahalisi mahkemeye başvurarak mahallelerinden şikâyetçi oldukları birinin araştırılmasını isteyebilmekteydi. Aynı zamanda subaşı gibi şehrin idarecileri de mahkemeye başvurarak şehir ve mahalle hayatının düzenini bozacak eylemlerde bulunanlar hakkında tahkikat yapma isteğinde bulunabilirdi. 6 Mayıs 1731 tarihinde Sofya'da subaşı olan Mehmet ağa meclis-i şer'e gelerek Alişar Mahallesi ahalisinden Fatma Hatun ve eşi Ahmet'in Yazıcızade Mahallesi ahalisinden Velço zimmi ile fi'il-i şen'i kastıyla Yukarı Bana Karyesi'ne gittiğinin ihbar olunduğunu söylemiştir. Subaşı Mehmet, konunun araştırılması için yanına verilecek güvenilir adamlar ile üzerlerine baskın yapmak için izin istemiştir. Mahkeme tarafından tayin olunan Osman beşe ve imam Elhâc İbrahim'i yanına alan subaşı Mehmet ağa Yukarı Bana karyesine vardığında Fatma Hatun, Ahmet ve Velço zimmiyi içki içerken yakalamıştır.[99]

d. Mahalle Ahalisinin Yükümlülükleri

Osmanlı Devleti'nde mahalle ahalisinin bir takım yükümlülükleri bulunmaktaydı. Bu yükümlülükleri, mahalle sakinlerinin birbirine karşı ve devlete karşı yükümlülükleri çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Mahallenin devlete karşı yükümlülükleri arasında; asayişin sağlanması, bir takım vergilerin tarhı ve toplanması ve bayındırlıkla ilgili görevlerin yerine getirilmesi gösterilebilir.[100]

Asayişin sağlanması hususu mahalle ahalisinin devlete karşı yükümlülükleri arasında ilk sırada gelmektedir. Zira asayiş ve güvenliğin sağlanamadığı bir yerde başka yükümlülüklerin yerine getirilmesi söz konusu olamazdı. Bu nedenle, mahalle ahalisi kollektif bir şekilde mahalle içinde asayişin sağlanması ile yükümlü tutulmuştu. Mahalle ahalisinin müteselsilen birbirine kefil kılınması da genel asayiş ve güvenliğin sağlanmasına yönelik atılmış bir adımdı. İslam ve Osmanlı hukukuna göre mahalleli kolektif olarak cezai sorumluluğa

[99] S 312 (3), Varak 12 a, Belge 1.
[100] İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda A*ile, İstanbul 2009, s. 3.

sahipti. Bu sorumluluğun temelini ise diyet oluşturmaktaydı.[101] Buna göre mahalle içerisinde yaşanacak faili meçhul bir cinayet vakasından mahalle halkı topyekün sorumlu tutulmuştur. Failin bulunamadığı bu gibi durumlarda mahalleli maktulün varislerine dem ü diyet (kan bedeli) ödemek zorundaydı. Böyle bir yaptırım ile karşılaşmak istemeyen mahalle ahalisi birbirini sıkı bir şekilde denetlemiş ve kendi halinde olmayan kimseleri ihbar dahi etmiştir. Bu ise şehir içerisinde faili meçhul cinayet vakalarının azalmasını sağlamıştır.

Mahalle ahalisinin birbirine kefil olması, mahalle içerisinde tam bir asayiş ve güvenliğin hâkim olmasında yeterli olmamıştır. Sicillerde; cinayet[102], yaralama[103], hırsızlık[104] ve fuhuş gibi istenilmeyen olayların yaşandığını gösteren dava kayıtları bulunmaktadır. Fuhuş, mahallede istenilmeyen davranışların başında gelmekteydi. Bu konuda oldukça temkinli davranan mahalleli, fuhuşa meyilli kişileri sürekli gözetim altında tutmuştur.[105] Fuhuş yaptığı ispat edilenler mahalleden ihraç edilirdi. Bu konuda tedbirli olunmasını isteyen merkezi otorite tarafından, "*... her kimin mahallesinde bulunursa anlara olacak hakaret ve siyaset evvelâ imam ve müezzine ve saniyen mahalle halkına olmak mukarrer bilüb ana göre her biri basiret üzre olub...*" şeklindeki ifade ile fuhuş yapanlar

[101] Hülya Canbakal, "Some Questions on the Legal Identity of Neighborhoods in the Ottoman Empire", *Anatolia Moderna (Yeni Anadolu)*, Vol. X, s. 132.

[102] Mansur Hoca Mahallesi'nde sakin iken katl olunan Hallaç Mustafa'nın babası Abdullah ve annesi Fatma, oğullarını Saruhan Beğ Mahallesi sakinlerinden İbrahim Beşe'nin öldürdüğünü şahitler aracılığıyla kanıtlayarak İbrahim beşe hakkında kısas istemişlerdir. Bkz., S 312 (5), Varak 7 a, Belge 3.

[103] Kara Danişmend Mahallesi sakinlerinden Debbağ Süleyman mahkemede Mustafa Sipahi'nin kendisini bıçak ile yaraladığı söylemesi hakkında bkz., S 312 (3), Varak 12 a, Belge 3.

[104] Sofya'da vaki bedesten ahalisinden Mehmet Efendi'nin yirmi üç kuruşu, Seyyid Mustafa'nın on kuruşu ile dört altını, Halil'in iki yüz kırk kuruşu, Mitre zimminin altmış kuruşu ve Yako Yahudinin elli kuruşunun serika (çalınmış) olunması hakkında bkz., S 309, Sayfa 52, Belge 1.

[105] Tahsin Özcan, a.g.m., s. 141.

ile müsaade edenlerin aynı kefede görüleceği belirtilmiştir.[106] Böyle bir durumda kalmak istemeyen mahalle ahalisi ve idareciler bu gibi durumlara asla taviz vermemişlerdir. Alişar mahallesi ahalileri 'velço zimmi mezbûre Fatma hatunun menziline leyl ü nehar zina itmek içün vardığı cümlemizin malumudur'[107] diyerek mahallelerinde böyle bir olaya karşı tavırlarını göstermiştir.

Mahalle ahalisinin devlete karşı yükümlülükleri arasında asayişin sağlanmasından sonra vergi toplanması gelmekteydi. Mali birim olarak addedilen mahallelerde ahali birbirine kefil kılınarak vergi yükümlülerinin belirlenmesi ve vergilerin toplanılması amaçlanmaktaydı. Osmanlı devletinde birçok vergi mahalle esas alınarak toplanmaktaydı. Şehre isabet eden vergiler mahallere taksim ediliyor, mahalleler de hisselerine düşen miktarları toplayarak görevlilere teslim ediyordu.[108] XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Sofya mahallelerine avarız, nüzul, ve adet-i ağnam gibi vergilerin tevzi edildiğine dair pek çok belgeye rastlanmıştır.

Avarız, olağanüstü hallerde, özelliklede savaş zamanlarında harp masraflarını karşılamak amacıyla hükümdarın emri ile halkın devlete vermekle yükümlü tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve paraya verilen isimdir. Başlangıçta olağanüstü hallerde ve ayni olarak alınan bu vergi daha sonraları sürekli ve nakdi olarak alınmaya başlamıştır. Avarız, nakdi olarak alınan bir vergi haline dönüşünce devletin mal ve hizmet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ikinci bir vergi türü olan nüzul ortaya çıktı. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren nüzul vergisi de nakdi bir vergiye dönüşmüştü. Avarız ve nüzul vergisinin bu birlikteliği şehir ve mahallelere tevzi edilişlerine de yansımıştır. Her iki vergi için belirlenen miktar şehir ve mahallelere aynı anda tevzi edilmiştir. Avarız vergisi,

---

[106] Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1988, s. 39.
[107] S 312 (3), Varak 12 a, Belge 1.
[108] Özer Ergenç, a.g.m., s. 74.

avarız hanesi denilen ve değişik bölgelere göre farklılık gösteren 3 veya 5 gerçek haneden oluşan vergi birimlerine göre toplanmıştır. Nüzul vergisi de aynı şekilde mahallelere tevzi edilmiştir.[109]

25 Ağustos 1725 tarihli fermanda Paşa Sancağı'nda vaki Sofya Kazası'nın beş yüz altmış yedi buçuk bir sülüs avarız hanesi olduğu ve her bir haneden üç yüz yirmi beşer akça avarız vergisi ve elli akça mübaşir maaşı toplanması gerektiği belirtilmiştir.[110] Sofya Kazası'nın nüzul vergisi de yine avarız hanesi hesabı üzerinden hesaplanmıştır. Sofya Kazası'nın beş yüz altmış yedi buçuk bir sülüs nüzul haneleri olduğu ve her bir haneden altı yüz akça nüzul vergisi ve otuz akça mübaşir maaşı toplanması gerektiği belirtilmiştir.[111]

Sofya Kazası'nın beş yüz altmış yedi buçuk bir sülüs avarız hanesinden, yetmiş altı bir sülüs avarız hanesi Sofya

---

[109] Ayrıntılı bilgi için bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İ.A.*, C.II, İstanbul 1979, s. 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *D.İ.A.*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.108-109; Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler,* C.II, TTK, Ankara 1981, s. 1327-1331.

[110] S 306, Sayfa 16, Belge 1. Avarız haneleri temel alınarak yapılan nüfus çalışmalarında; bir gerçek hane 5 kişi olarak hesaplanmış ve bir avarız hanesi de 2 ile 15 gerçek haneden oluştuğu varsayılarak şehir ve mahallelerin nüfusları üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur. Ancak bir avarız hanesinin kaç gerçek haneden oluştuğu hakkında farklı görüşler vardır. Ahmet Tabakoğlu 3 ile 10 arasında olduğunu, söylerken Halil Sahillioğlu ise bu sayının 4 ile 50 arasında değişebileceğini belirtmiştir. Bkz., Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler,* C.X, Ankara 2002, s. 672; Halil Sahillioğlu, a,g.m, s.108. Bu nedenle itibari bir birim olan avarız hanesinin, farklı bölgelerde değişik sayılarda gerçek hanelere tekabül etmesi ve bir takım içsel problemleri nedeniyle elde edilen verilere temkinli yaklaşılması gerektiği belirtilmektedir. Bkz., Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik,* Ankara 2001, s.33-50. Sofya için bir avarız hanesinin kaç gerçek haneye tekabül ettiğine dair sicillerde herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Bu nedenle Sofya'nın nüfusu için avarız hanelere dayalı hesaplamalar maalesef bir takım tahminlerin ötesine gitmeyecektir.

[111] S 306, Sayfa 15, Belge 2.

Şehri'ne isabet etmiştir. Avarız ve nüzul vergisinin avarız hanesi hesabı üzerinden hesaplanması iki verginin birlikte toplanmasına sebep olmuştur. 1725 yılında Sofya'nın yetmiş altı bir sülüs avarız hanesinin her birisine avarız, nüzul ve mübaşir maaşları için 1005 akça isabet eylemiştir.[112]

Sofya'da mahalle ahalisinin yükümlü olduğu vergiler arasında dikkat çekici bir diğer vergi ise Ağnam vergisidir. Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvanlardan alınan Ağnam vergisi Osmanlı resmi kayıtlarında resm-i ganem, adet-i ağnam, resm-i merai ve koyun resmi gibi değişik şekillerde isimlendirilmiştir. Koyun ve keçi sahibi olan Müslümanlardan önceleri ayni olarak alınan bu vergi, daha sonra nakdi olarak alınmıştır. Ayni olarak alındığı dönemde zekât gibi kırk keçi ve koyundan birisinin alınması nedeniyle adet-i zekât olarak da bilinir. Ağnam vergisi genellikle yavrulama döneminden sonra nisan ve mayıs aylarında alınırdı. Bu vergi, koyun ve keçi yavrularıyla birlikte hesaplanarak alınmıştır. Yani oğlak veya kuzudan ayrıca bir vergi alınmamıştır. Fatih kanunnamesine göre üç koyundan bir akça olarak alınan vergi daha sonra iki koyundan bir akça olarak alınmıştır. Ancak alınacak miktar bölgelere göre farklılık gösterebiliyordu.[113]

1725 yılında gönderilen fermanda Paşa Sancağı'nda Sofya Kazası'nın 7474 adet celebkeşan ağnamları olduğu, her birinden otuz altı akça miri ve sekiz akça adet-i gulamiye ve dört akça vech-i maaş olmak üzere toplam kırk sekiz akça toplanılması gerektiği planlanmıştır.[114] Daha sonra farklı bir belge ile mahallelere isabet eden ağnamlar ayrıca ele alınmıştır. Bu belgede 994 ağnamın mahallelere isabet ettiği, 123 ağnamın Yahudi taifesinden gürihte olduğu ve 123 ağnamın ise

---

[112] S 306, Sayfa 17, Belge 2.

[113] Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *D.İ.A.,* C.I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 478-479; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* İstanbul 2014, s. 134-135; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *OTAM,* C.V, S.5, Ankara 1947, s. 485-487.

[114] S 306, Sayfa 15, Belge 1.

Karahisar Mahallesi ile varoştan gürihte olduğu belirtilerek toplam 1237 ağnamın olduğu yazılmıştır. Ancak verilen rakamların toplamı 1237 değil 1240 yapmaktadır. Ayrıca belgenin alt kısmında mahalle ve ağnam sayılarının yazılı olduğu kısımdaki ağnam sayıları toplandığında mahallelere 994 değil 990 ganem isabet ettiği anlaşılmıştır. Mahallelere her bir ganem için altmış yedi akça isabet etmiştir.[115] Bu meblağın her bir ganemden toplanılması planlanan kırk sekiz akçadan fazla olması yapılan işlemler için kadı, naip, mübaşir, çukadar, kâtip vs. görevlilerin aldığı ücretlerle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Belgenin alt kısmında Yahudi taifesi için de 425 ganem kayıt edilmiştir. Böylece Sofya şehri için toplam ganem sayısının 1661 olduğu söylenebilir.

Tablo 2: *1725 Yılı Sofya Mahalleleri Avarız Hane ve Ağnam Sayıları*

Mahalle İsimleri	Avarız Hane Sayısı	Ağnam Sayısı
Saruhan Beğ	4 hane 2 sülüs	75
Mansur Hoca	4 hane	95
Kara Danişmend	4 hane 1sülüs	95
El-hâc Hamza	2 hane 1 sülüs	54
Karagöz Beğ	2,5 hane 2 sülüs	25
Has Biga	3 hane 1 sülüs	50
Kara Şahin	2 hane 1 sülüs	20
El-hâc İsmail	2,5 hane 1 sülüs	42
El-hâc Yahşi	1,5 hane 1 sülüs	17
Şüca Fakih	3 hane 1sülüs	70
Alaca Mescid	3 hane 2 sülüs	53
Kasaban	7 hane	106
Cami-i atik	2 hane 1 sülüs	20
Yazıcızade	5,5 hane 1 sülüs	85
Kuru Çeşme	6 hane	90
Hüseyin Ağa	1 hane 0,5 sülüs	2
El-hâc İlyas	0,5 hane 0,5 sülüs	2
Cami-i gül	2 hane	9
Kaluyan	6 hane	28

[115] S 306, Sayfa 17, Belge 1.

Sungurlar	2,5 hane	25
Balbazarı	2,5 hane	5
Bob Miloş	4,5 hane	22
Toplam	76 hane 1 sülüs	990

Mahallenin belli bir meblağdan sorumlu tutulması mahalle ahalisinin etkin bir şekilde birbirini denetlemesini zorunlu kılmıştı. Çünkü mahalle ahalisinden birisinin ödemediği vergi bir diğer mahalle ahalisine daha ağır bir meblağın yansımasına neden olmaktaydı. Bu durum ile ilgili olarak sicillerde, bazı kimselerin vergi vermekten kaçındıklarına dair çok sayıda şikâyet yer almaktadır.[116]

Sofya Kadısı'na Ekim 1738 tarihinde gönderilen ferman Cami Atik Mahallesi'nden bazılarının üzerlerine düşen vergiyi ödemek istememeleriyle ilgiliydi. Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden Kethüdayeri Süleyman hissesine düşen avarız ve sair vergileri vermeye razı iken mahalle imamı bazılarını himaye etmiş, mahalle ahalisinden bazıları da biz imam ve müezzinleriz vergi vermeyiz diye vergi ödemek istememişlerdir. Bu nedenle bunların vermediği vergilerin yükü Süleyman ve diğer mahalle ahalisinin üzerine binmiştir. Ayrıca ehl-i örf taifesi de vilayet masrafı ismiyle tekâlif-i şakka talebinde bulunmuştur. Bu durumun şikâyet edilmesi üzerine Sofya Kadısı'na gönderilen fermanla avarız ve sair vergileri mahalle ahalisinin ala, evsat ve edna itibariyle tahammüllerine göre ödeyeceği ve kimsenin himaye olunmayacağı bildirilmiştir. Ehl-i örf taifesinin de tekâlif-i şakka taleplerinin men edilerek reayaya zulüm etmelerinin engellenmesi istenmiştir.[117]

Mahalle ahalisinin bayındırlıkla ilgili yükümlülükleri mahallede müreffeh bir ortamın oluşturulmasını sağlamaya yönelikti. Suyolları, çeşme, mescit ve mektep gibi yapıların

[116] Işık Tamdoğan-Abel, "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine Bizim mahalle", *http://dipnot.hypotheses.org/675*, erişim tarihi: 05.02.2016.
[117] S 20, Sayfa 11, Belge 2.

bakım ve tamirleri mahalle ahalisinin bayındırlıkla ilgili mükellefiyetlerini oluşturmuştur. Mahalle ahalisi bu gibi yapıların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla vakıflar kurmuştur. Kurulan vakıflar aracılığıyla mahalledeki çeşitli yapıların ihtiyaçlarını karşılayan mahalleli, mahallenin yaşanılır bir alan olmasını sağlamıştır. Sofya'da Mansur Hoca Mahallesi'nde Merhum El-hâc Mezid isimli hayırsever kişi tarafından kurulan vakıf sayesinde mahallenin avarız vergisi ödenmiş, mescit, çeşme ve suyolları gibi yapıların tamirleri yapılmıştır.[118]

Bayındırlık işleri kimi zaman mahalleler arasında sorun olmuştur. Bu sorunların başında ise su meseleleri ile ilgili anlaşmazlıklar gelmektedir. Su, bazen aynı mahallede komşular arasında bazen de mahalleler arasında problem olmuştur.1 Nisan 1751 tarihinde Karagöz Beğ Mahallesi sakinlerinden Zaim El-hâc Mustafa, evinin karşısında yer alan çeşmeden evine gelen suyun Ali Ağa Mahallesi ahalisi tarafından kesilmesinden şikâyetçi olmuştur. Mahkeme tarafından görevlendirilen Ali Efendi olay yerinde mahkeme kurarak tarafları dinlemiş ve suyolcusu Ahmet Beşe'nin tahkikatı neticesinde suyun eski mecraları üzere akması yönünde bir karar vermiştir.[119]

Mahalle ahalisinin devlete karşı yükümlülüklerinin yanında ahalinin birbirine karşı da bir takım yükümlülükleri vardı. Mahalle ahalisi, mahallede bir düğün veya cenaze olduğunda katılırdı. Hasta ziyaretleri ve bayramlaşma gibi komşuluk ilişkilerinden doğan yükümlülükleri yerine getirirdi. Komşuluk ilişkileri yazılı kurallar olarak düşünülmemelidir. Bu ilişkiler, din ve geleneksel kültürle yoğrulmuş ahlak anlayışının toplumsal davranış biçimi olarak değerlendirilmelidir.[120]

---

[118] S 269, Sayfa 154, Belge 2.
[119] S 17, Sayfa 38, Belge 1.
[120] Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle,* İstanbul 2008, s. 159.

Mahallede mülk satışları sırasında ilk teklifin komşulara yapılması mahalle ahalisinin birbirine karşı yükümlülüklerindendir. Mahalle ahalisinden birisi ev veya herhangi bir mülkünü satmaya karar verdiğinde satın alma hakkı öncelikle komşuya aitti. Buna riayet edilmeden yabancı bir kimseye satılan mülk ile ilgili komşunun, satışı fesih ettirme hakkı bulunmaktaydı.[121] Şüf'a hakkı olarak bilinen bu uygulama ile yabancı ve istenmeyen kimselerin mahalleye girmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Ancak Şüf'a hakkının bu şekliyle XVIII. yüzyılda Sofya'da uygulandığı söylenemez. Zira, yabancı kişilere ve farklı dinden kimselere mülk satışı yapılmıştır. Mehmed Efendi Kuruçeşme Mahallesindeki arsasını Gayrimüslim Nikola'ya 18 kuruşa satmıştır.[122]

Zimmi birisinin gayrimüslim bir kimseye satış yaptığına ise, Kıbti Estüyan'ın Kaluyan Mahallesindeki evini Ömer çelebiye 13 kuruşa satması örnek olarak gösterilebilir.[123] Yabancı ve farklı dinden kimselere yapılan satışların yanı sıra akrabaya yapılan satışlara da rastlamak mümkündür. Mutyab Ahmed çelebi Alişar mahallesindeki evini damadı Berber Abdullah çelebiye 95 kuruşa satmıştır.[124] Başka bir belgede ise; Zeynep, Saat mahallesindeki arsasını validesi Hatice'ye 15 kuruşa satmıştır.[125]

Mahalle ahalisinin birbirine karşı sorumlu olduğu bir diğer husus, evlerinde yapacakları tamirat veya eklemelerin komşularına rahatsızlık vermemesine dikkat etmekti. Bu durum gözetilmediğinde ise haksızlığa uğrayan kişi mahkemeye başvurarak durumun düzeltilmesini talep edebilirdi.

---

[121] İslam hukukunda bu hakka 'Şuf'a hakkı' denilmektedir. Şuf'a hakkı, satılan bir akarı, ona komşu veya ortak olan kimsenin öncelikli olarak satın alabilme hakkıdır. Bu hakkın kullanılarak mahalle içerisindeki bir mülk satışının iptal ettirildiğine dair bkz., İ. Kıvrım, a.g.m., s. 239.
[122] S 309, Sayfa 99, Belge 3.
[123] S 309, Sayfa 86, Belge 3
[124] S 4, Sayfa 1, Belge 2.
[125] S 312 (7), Varak 1 a, Belge 2.

e. Avarız Akçası Vakfı

Avarız akçası vakfı, Osmanlı mahallesinde önemle üzerinde durulması gereken bir kurumdur. Bu kurum, mahalle ahalisinin birlikte yerine getirmekle yükümlü oldukları kimi görevlerin giderlerinin karşılanması için kurulmuş bir fon ni-teliğindedir. Mahallenin ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yöne-lik bir kurum olan avarız akçası vakfı; cami, mescit, mektep, çeşme, suyolu gibi yapıların yapımı ve onarımı ve aydınlatıl-masının sağlanması; imam, müezzin ve muallim gibi görevli-lerin ücretlerinin ödenmesi ve başta avarız vergisi olmak üzere diğer bazı vergilerin karşılanması gibi amaçlarla kulla-nılmıştır.[126]

Avarız vakıfları bir mütevelli tarafından yönetilmekteydi. Bu vakıfların mütevellisi mahalle imamları olabildiği gibi mahalle ahalisi tarafından önerilen biri de mütevelli olabilmekteydi. Mahalle ahalisinin mütevelli tayinindeki tavsiyesi mahkeme tarafından genellikle olumlu karşılanmıştır.

4 Nisan 1709 tarihinde Sofya'da El-hâc Bayram Mahallesi'nin imamları ve mahalle ahalisinden bir grup mahkemeye gelmiştir. Bunlar mahallenin hane-i avarızına vakf olan paranın daha önceki mütevellisi Kasım'ın ihmal ve ilgisizli-ğinden dolayı vakfın işlemez halde kaldığını, Kasım'ın vefa-tından sonra mütevelli olan mahalle müezzini Osman Çe-lebi'nin ise bu görevi Allah rızası için ve herhangi bir ücret almadan yaptığını söylemiştir. Yedi yıldır bu görevi yapan El-hâc Osman'ın dürüst olduğunu ve vakfın parasını 21800 ak-çaya yükselttiğini belirtmişler.

El-hâc Osman'ın avarız vakfının parası olan 21800 akça ve mübarek gecelerde kandil yapmak için vakf edilen 5000 akça olmak üzere toplam 26800 akçaya günlük 1,5 akça yevmiye ile mütevelli olarak tayin edilmesini istemişler. İmamların ve mahalle ahalisinin talep ve tavsiyelerini dikkat alan kadı, El-hâc Osman'ı 26800 akçaya mütevelli olarak ta-yin etmiştir.[127] Belgeden anlaşıldığı üzere mahalle ahalisi,

[126] Özer Ergenç, a.g.m., s. 76.
[127] S 4, Sayfa 21, Belge 2.

avarız vakfına Allah rızası için herhangi bir ücret almadan mütevelli olan El-hâc Osman'ı mükâfatlandırarak günlük 1,5 akça ile mütevelli olmasını sağlamıştır.

Her ne kadar avarız vakfı ismi ile bilinse de bu vakıflardan sadece avarız vergisi verilmemekteydi. Aynı zamanda celebkeşan vergisi gibi vergilerin ve mahallenin aydınlatılması için kullanılan mum yağı gibi ihtiyaçların masraflarının da bu vakıflardan ödendiği bilinmektedir.

16 Nisan 1709 tarihinde El-hâc Yahşi Mahallesi imamı Ahmet Efendi ve mahalle ahalisinden Halil Bey, Mustafa Çelebi ve El-hâc Mustafa ve sairleri mahkemeye gelerek mahallelerinin hane-i avarız ve celebkeşan tekâlifleri ile revgan-ı şem'ine vakf olan paranın mütevellisinin olmadığını söylemişler. Mahalleleri ahalisinden Nalbant Abdi Halife'nin dürüst ve vakfı idare edebilecek kudrette biri olduğunu söyleyerek günlük 1 akça ile mütevelli olmasını talep ve tavsiye etmişlerdir. Kadı efendi ise mahalle imamı ve ahalisinin istekleri doğrultusunda Nalbant Abdi Halife'nin mütevelli tayin edildiğine dair hücceti vermiştir.[128]

Avarız vakıfları aracılığıyla hasta ve fakir insanların iaşesi, geride mal bırakmadan ölenlerin cenaze masrafları ile eşi ve çocuklarının nafakasının sağlanması ve mahallenin imarına kadar birçok husus gerçekleştirilmekteydi.[129] Bu yönüyle avarız vakıfları mahalle içerisinde sosyal dayanışmaya da hizmet etmiştir.

Avarız vakıflarının kaynağı hayır yapmak isteyenler ve gerektiğinde kendisinden veya çocuklarından avarız akçası alınmasını istemeyen kimselerin menkul ve gayrimenkullerini vakfetmelerinden oluşmaktaydı.[130] Avarız vakıflarının bir

---

[128] S 4, Sayfa 26, Belge 1.

[129] Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.X, S.1, Eskişehir 2009, s. 277.

[130] Mehmet İpşirli, "Avarız Vakfı", *D.İ.A.*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 109.

diğer kaynağını ve belki de en önemli kısmını vakıftan verilen kredilerin faizinden elde edilen gelirler oluşturmaktaydı. Avarız vakıfları sermayesinde bulunan paraları işleterek bir taraftan kuruluş amaçlarını yerine getirirken diğer taraftan toplumun ve ticaret kesimlerinin nakit ve kredi ihtiyacını karşılamıştır. Bu sayede halkın yüksek faiz oranlarıyla tefecilik yapanların çıkmazına düşmesine de engel olmuştur. Aynı zamanda verilen kredilerle üretime de katkı sağlamışlardır.[131]

Avarız vakıflarından kredi verilmesi İslam'ın faize yasak getirmesi nedeniyle hîle-i şeri'iye denilen bir uygulama ile gerçekleştirilmiştir.[132] Vakıflardan kredi alınırken başvurulan hîle-i şeri'iyenin değişik uygulama şekilleri vardı. Örneğin, paraya ihtiyacı olan bir kimseye bir mal veresiye olarak satılır, bu kişide veresiye aldığı malı üçüncü bir kişiye daha düşük bir fiyata ve peşin satarak istediği parayı elde edebilirdi. Bu uygulamaya ıyne denilmiştir. Bir diğer uygulama ise; taraflar on altın alıp, on bir altın ödemek hususunda anlaşınca, borç veren kişi on altını borç olarak verip bir altına da kalem veya defter gibi faraza bir şeyi borç alana satması şeklinde gerçekleştirilirdi. Muamele satışı olarak bilinen bu uygulama; borç isteyen kimse, herhangi bir malı on liraya borç almak istediği kişiye peşin satıp tekrar on bir liraya veresiye olarak alması şeklinde de gerçekleştirilirdi.[133]

Kredi veya nakit ihtiyacı olan bir kişi bahsi geçen bu uygulamalardan herhangi biri ile faize bulaşmadan ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu uygulamalardan hangisi tercih edilirse

---

[131] Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIII, S. 36, Ankara 2004, s. 81.

[132] Hîle-i şeri'iye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Saffet Köse, "Hiyel", *D.İ.A.,* C.XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.170-178; Mustafa Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", *İslami Araştırmalar*, S.2, Ankara 1986, s. 71-89.

[133] Ekrem Buğra Ekinci, "Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.X, S.1-2, Erzincan 2006, s. 12-13.

edilsin uyulması gereken yegâne kural devlet tarafından belirlenen faiz haddini aşmamaktı. Bu sınır % 15 yani Osmanlı belgelerinin diliyle 'onu on bir buçuk' tur.[134]

21 Nisan 1723 tarihinde Tacir El-hâc Yusuf isimli kişi, Karaşahin Mahallesindeki evini önce kendisi, vefat edince de eşi ve çocukları sakin olmak şartı ile vakf eylemiştir. Evlatlarından sonra menzilin satılmasını ve elde edilen meblağın 'her on akçası on bir akçaya' olmak üzere rehin-i kavi ve kefil-i mali veya ikisinden biri ile faiziyle işletilmesini şart eylemiştir.[135] El-hâc Yusuf'un evinden elde edilecek gelirin faize verilmesi için belirlediği oran % 10'dur.

Avarız vakıfları sayesinde birçok mahallenin yüksek miktarlarda paraları olmuştur. Sofya'da Orta Mescid Mahallesinin 31400 akça[136] ve El-hâc Bayram Mahallesinin ise 21800 akça[137] miktarında paraları vardı. Mahalle vakıflarında biriken bu paralardan ihtiyacı olanlara borç verilmiştir. Bu borç ilişkisi kimi zaman sorun haline gelerek sicillere yansımıştır. Saat Mahallesi avarızına meşrut olan paranın mütevellisi Lütfullah, mahkemede Meryem Hatun üzerine dava açmıştır. Meryem Hatun'un vakfa bin akça borcu olduğunu ve borcu karşılığında mahalledeki evini rehin bıraktığını iddia etmiştir. Lütfullah, Meryem'in hem bin akça borcunu hem de evini rehin bırakmasını inkâr ettiğini söyleyerek vakfın bin akçasının alınmasını talep etmiştir. Ancak iddiasını ispatlayamayan mütevelli davasından men edilmiştir.[138]

Avarız vakıfları, sermayesinin para olması ve sağladığı kredi imkânları sebepleriyle para vakfı şeklinde de tanımlanmıştır. Cafer Çiftçi, Bursa üzerine yaptığı araştırmada; 17. yüzyıl ve sonrasındaki dönemlerde vakıfların büyük bir kıs-

[134] E. B. Ekinci, "Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair", s. 13.
[135] S 269, Sayfa 175, Belge 1.
[136] S 4, Sayfa 32, Belge 3.
[137] S 4, Sayfa 22, Belge 2.
[138] S 306, Sayfa 59, Belge 2.

mının araç ve sermaye yönünden para vakfı, amaç ve fonksiyonel yönden avarız vakfı özelliği gösterdiğini belirtmiştir. İlk dönemlerde amaç araçtan daha önemli iken ilerleyen süreçte ekonominin nakde dönmesi ile vakıfların ekonomik işlevlerinin sosyal işlevlerinin önüne geçmesine sebep olmuştur.[139]

Sonuç

Günümüzde genellikle bir bölgenin idari sınırlarını belirlemekten başka bir anlam ifade etmeyen mahalle, Osmanlı Devleti döneminde fiziki, idari, ekonomik ve sosyal yapılar olarak şehrin önemli bir kesimini oluşturmaktaydı. Osmanlı şehirlerinde mahallelerin birtakım benzer özelliklere sahip olmaları, 'Osmanlı Mahallesi' ifadesinin kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı şehirlerinde mahalleler genellikle bir ibadethanenin çevresinde teşekkül etmiştir. Tanzimat döneminde mahalle muhtarlıkları kuruluncaya kadar mahallenin merkezinde yer alan camiler muhtarlık, imamlar ise muhtar olarak vazife görmüştür. Her ne kadar kuruluş döneminde değişik cemaat ve mesleklere mensup kişiler, mensubu oldukları topluluklar ile aynı mahalleyi paylaşmayı tercih etse de ilerleyen dönemler de bu alışkanlık terk edilmiştir. Müslim ve Gayrimüslim kişiler ve farklı mesleklere mensup kimseler aynı mahallelerde yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti, mahalle ahalisini birbirine kefil tutarak şehir nizamının sağlanması hususunda önemli bir sosyal kontrol mekanizması oluşturmuştur. Mahalle ahalisi birbirine kefil olmanın verdiği duyarlılıkla mahalle içerisinde istenilemeyen olayların yaşanmasına fırsat vermemiştir. Bu kefalet, mahalleye tevzi edilen vergilerin düzenli ve adil bir şekilde toplanılmasına da zemin hazırlamıştır. Mahalle ahalisi mahallelerinin yaşanılır bir ortam olması için gereken; suyolları, çeşme, mescit ve mektep gibi yapıların yapım ve tamir işlerini de yerine getirmiştir.

---

[139] Cafer Çiftçi, a.g.m., s. 80-81.

Söz konusu hizmetlerin aksatılmadan yerine getirilmesi düşüncesi, mahallelerde avarız vakıflarının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Mahalle ahalisi kurdukları avarız vakıfları ile mahallelerindeki bayındırlık işlerini gerçekleştirmiş, aynı zamanda bu vakıflardan mahalleye tevzi edilen başta avarız olmak üzere bir takım vergileri de ödemiştir. Bunun yanı sıra avarız vakıflarından verilen kredilerle ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçları da karşılanmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Sofya şehrindeki mahalleler, sahip oldukları özellikler itibariyle Osmanlı Mahallesine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-ı Defteri Başmukataa Samako Mukataası (D. BMK. SMM.), 6/24.

b. Oriental Department of the St. Cyril and Methodius National Library of Sofia

S 4, S 17, S 20, S 269, S 306, S 309, S 311 (1), S 312 (2), S 312 (3), S 312 (5), S 312 (7), S 312 (8).

b. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu,* Ankara 2006.

Açık, Turan, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM,* S.35, Ankara 2014, s. 1-39.

Akman, Mehmet, "Osmanlı Hukukunda Kassâme", *Türkler*, C.XIII, Ankara 2002, s. 789-794.

Akyıldız, Ali, "Muhtar", *D.İ.A.,* C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 51-53.

Altınay, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591),* İstanbul 1988.

Apaydın, H. Yunus, "Kefalet", *D.İ.A.,* C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 168-177.

Baktır, Mustafa, İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye, *İslami Araştırmalar*, S.2, Ankara 1986, s. 71-89.

Bardakoğlu, Ali, "Kasâme", *D.İ.A.*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 528-530.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avarız", *İslam Ansiklopedisi,* C.II, İstanbul 1979, s. 13-19.

Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S.13, İstanbul 2005, s. 93-107.

Bayındır, Abdülaziz, "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması", *Türkler,* C.X, Ankara 2002, s. 69-82.

Bayramoğlu Alada, Adalet, *Osmanlı Şehrinde Mahalle,* İstanbul 2008.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.

Bulduk, Üçler, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I", *OTAM,* S.3, Ankara 1992, s. 129-167.

Canbakal, Hülya, "Some Questions on the Legal Identity of Neighborhoods in the Ottoman Empire", *Anatolia Moderna (Yeni Anadolu),* Vol. X, s. 131-138.

Cerasi, M. Maurice, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi,* Çeviren: Aslı Ataöv, İstanbul 2001.

Çabuk, Suat - Demir, Kemal, "Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* C.I. S.3, Karabük 2012, s. 135-153.

Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" *Belleten,* C.XXXIV, S.135, Ankara 1970, s. 409-420.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *OTAM,* C.V, S.5, Ankara 1947, s. 483-511.

Çakır, İbrahim Ethem, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü", *Bilig*, S.63, Güz, Ankara 2012, s. 31-54.

Çiftçi, Cafer, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* C.XXIII, S.36, Ankara 2004, s. 79-102.

Demirel, Ömer, "Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi: Sivas Küçük Minare Mahallesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler,* C.III-Kısım III, Ankara 2002, s. 1947-1961.

Ekinci, Ekrem Buğra, "Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi,* C.X, S.1-2, Erzincan 2006, s. 3-16.

Emecen, Feridun M., "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.IV, Ankara 1999, s. 91-97.

Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi", *D.İ.A.,* C.I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 478-479.

Erdoğru, M. Akif "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XVII/2, İzmir 2002, s. 1-15.

Erdoğru, M. Akif, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan Tarihin İçinden*, İstanbul 2006.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, İstanbul 1984, s. 69-78.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap-2. Cilt, İstanbul 2006.

Genç, Nevin, "XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya Kazası'nın Genel Değerlendirmesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt IV, Ankara 1993, s. 1803-1813.

Genç, Nevin, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası*, Eskişehir 1988.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İstanbul 2014.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi*, C.I, S.1, Bursa 2014, s. 41-51.

Ivanova, Svetlana, "Sofya", *The Encyclopaedıa of Islam*, Vol. IX, Leıden Brill 1997.

İnalcık, Halil, "İstanbul", *The Encyclopaedıa of Islam,* Vol. IV, Leıden Brill 1997, s. 224-248.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, İstanbul 2008.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.IX, Ankara 2002, s. 14-164.

İpşirli, Mehmet, "Avarız Vakfı", *D.İ.A.*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 109.

Kavak, Nuri, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.X, S.1, Eskişehir 2009, s. 273-287.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, C.II, Editör: Vecdi Akyüz, İstanbul 2005, s. 25-32.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, C.V, S.3, Mart 1982, s. 29-35.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* İstanbul 1977.

Kıvrım, İsmail, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, S.1, Gaziantep 2009, s. 231-255.

Köse, Saffet, "Hiyel", *D.İ.A.*, C.XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 170-178.

Kuyucuklu, Nazif, "Bulgaristan", *D.İ.A.*, C.VI, İstanbul 1992, s. 391-396.

Mc Gowan, Bruce, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler,* C.II, Anakara 1981 s. 1327-1331.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda A*ile, İstanbul 2009.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880),* Ankara 2000.

Özcan, Tahsin, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife*, S.1, Bahar 2001, s. 129-151.

Özdeğer, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı,* İstanbul 1988.

Özel, Oktay, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik,* Ankara 2001, s. 33-50.

Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *D.İ.A.*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 108-109.

Sezgin, İbrahim, "Paşa Livası", *D.İ.A.*, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007 s. 183-184.

Şahin, İlhan, "Sofya", *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 344-348.

Şahin, İlhan, "XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S.48, İstanbul 1987, s. 249-256.

Şahin, Musa, - Işık, Esra, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergis*i, S.30, Ağustos 2011, s. 221-230.

Tabakoğlu, Ahmet, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler,* C.X, Ankara 2002,s. 653-694.

Tamdoğan-Abel, Işık, "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine Bizim mahalle", *http://dipnot.hypotheses.org/675,* erişim tarihi; 05.02.2016.

Tok, Özen, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, Yıl: 2005/1, s. 155-173.

Yediyıldız, Bahaeddin, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986) Bildirileri*, Samsun 1988, s. 297-303

Yel, Ali Murat - Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Mahalle", *D.İ.A.*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 323-326.

1831 TARİHLİ NÜFUS SAYIMINA GÖRE TİMURHİSAR KASABASININ DEMOGRAFİK YAPISI

Demographic Structure of Sidirokastro According to the Population Census Dated 1831

Derya Demirel*

Özet: Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 senesinde yapılmıştır. Söz konusu sayım ile askerlik yapmak ve vergi ödemekle yükümlü erkek nüfusun tespit edilmesi amaçlanmıştır. Yapılan sayımlar, ülke dâhilindeki müslüman ve gayrimüslim nüfus oranlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Sayımın kaydedildiği defterlerden hareketle nüfusun yaş dağılımı, hane sayısı, kullanılan lakap ve isimler, meslek grupları gibi çeşitli konularda bilgi elde etmek mümkündür. Bu bildiride Timurhisar'a ait 1831 tarihli nüfus defterleri incelenmek suretiyle şehrin demografik yapısı hakkında detaylı bilgi verilmesi hedeflenmiştir.
Anahtar Kelimeler: Timurhisar, Nüfus Defteri, Demografik Yapı.

Abstract: In Ottoman Empire first population census was carried out in 1831. By means of aforementioned population census, it was aimed to be confirmed the male population supposed to do military service and pay tax. Conducted censuses are highly important in terms of demonstrating the ratio of muslim and non-muslim population within the country. By lookig at the inventories on which the census was recorded, it is possble to make inquiries about various subjects such as age structure, the number of houses, nicknames and names and occupational groups. In this presentation it is aimed to give information in detail about the demographic structure of Sidirokastro by means of researching the census inventories dated 1831.
Keywords: Sidirokastro, Census İnventory, Demographic Structure.

Giriş

Nüfus bir devletin en kıymetli sermayesi olup, iç ve dış politikayı belirleyen ve etkileyen unsurların başında gelir.[1]

* (Dr.), Milli Eğitim Bakanlığı, Samsun/Türkiye, e.mail: deryademirel55@gmail.com.

[1] Nedim İpek-Rıza Karagöz, *Canik Sancağı Samsun Kazası'nın Nüfus Yapısı 1834-1845*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 1.

Her devlet takip edeceği siyaseti önceden belirlemek ve buna göre politika geliştirip gerekirse önlemler almak için hâkim olduğu bölgelerde var olan ekonomik ve insan kaynaklarını tespit ihtiyacını duyar.[2]

Osmanlı Devleti klasik dönemden itibaren yeni fethedilen yerlerin hemen sayımını yapmış ve değişiklikleri tespit etmek üzere yaklaşık 30 yıl aralıklarla yenilemiştir. Tahrirler sonucu elde edilen defterler sayesinde imparatorluk dâhilindeki köy ve kasabada mevcut bulunan yetişkin erkek nüfusu, ellerindeki toprak miktarını, ödemekle yükümlü oldukları vergileri, köyün kimin tımarı, mülkü veya vakfı olduğunu, o köylerdeki zirai ürünleri ile hayvan çeşitleri ve miktarlarını öğrenmemiz mümkündür.[3] Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sistemi giderek bozulduğu için tahrir defterlerinin de işlevleri tedricen ortadan kalkmaya başlamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda tahrir defterlerinin yerini avarız defterleri almıştır. Ancak bu defterlerden sağlıklı nüfus verileri elde etme imkânı yoktur.[4]

Osmanlıda hanelerin yerine bireylerin sayıldığı modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmud döneminde yapılmıştır[5]. Bu sayım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni ordunun giderlerinin karşılanması ve askerlik çağındaki nüfusun tespitinin sağlanması amacıyla yapılmıştır.[6] Sayım din faktörü göz önüne alınarak yapıldığı için halk İslam ve reaya diye iki gruba ayrılmıştı. Bununla birlikte

---

[2] Mucize Ünlü-Pelin İskender Kılıç, "Ayandon Kazası'nın 1841 Yılı Nüfus Yapısı", *Turkish Studies*, 9/4, Bahar 2014, s. 598.

[3] Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, S. 1, 1941, s. 34.

[4] N. İpek, *a.g.e.*, s. 2.

[5] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.

[6] Mehmet Başaran-Aysun Sarıbey Haykıran, "H. 1261/M. 1845 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Tire'ye Gelen Müslim ve Gayrimüslimlerin Nitelik ve Nicelikleri", *Turkish Studies*, Kış 2015, s. 153.

Rumeli tarafındaki Kıptiler ile memleket dahilindeki Yahudiler ve Fellahlar ayrıca zikredilmişti.[7]

Sayımın sorumluluğu her yörenin ileri gelen birine verilmiş ve her yerde geçerli olacak bir sayım yönetmeliği ortaya konmamıştır. Dolayısıyla sayımın yerel sorumlusunun aldığı inisiyatife göre yöntem ve tasnif farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ayrıca sayım imparatorluğun tümünü kapsayamamıştır. Genel kanı, sayıma dahil edilen yerlerde bir miktar eksik sayım olduğu yönündedir.[8]

1. 1831 Senesine Kadar Timurhisar Kasabasının Nüfusu

Demirhisar adıyla da bilinen Timurhisar, Serez'in kuzeybatı tarafında küçük bir kasaba olup 1383 yılında Osmanlı idaresi altına alınmıştır. Kasabanın fethinden hemen sonra buraya askeri garnizon ile bir grup sivil müslüman nüfus iskan edilerek bölgenin islamlaşması yolunda önemli bir adım atılmıştır. 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın başlarına ait tahrir defterleri sayesinde kasabanın nüfusu hakkında detaylı bilgi elde etmek mümkündür.[9]

Tabloda görüldüğü üzere Timurhisar kasabasında 15. ve 16. yüzyıllarda gayrimüslimler nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Müslümanların hane sayısında 1478 yılı itibariyle büyük bir artış yaşanırken, aynı sene gayrimüslimlerin hane sayısında bir azalma söz konusu olmuştur. 1519 ve 1530 tarihlerinde gayrimüslimlerin hane sayısında büyük bir artış yaşandığı görülür. Tahrirler kronolojik olarak incelendiğinde kasabanın genel nüfusunun tedricen arttığı anlaşılmaktadır.[10]

---

[7] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 17-21.

[8] Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s. 6.

[9] Machiel Kiel, "Demirhisar", *D.İ.A.*, C. IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 151-152.

[10] Machiel Kiel, "Demirhisar", s. 151-152.

Tablo 1: *15. ve 16. Yüzyıllarda Timurhisar Kasabasının Nüfusu*[11]

Sene	Müslüman Nüfus				Gayrimüslim Nüfus				Genel Toplam
	Hane	Bive	Mücerred	Tahmini Toplam Nüfus	Hane	Bive	Mücerred	Tahmini Toplam Nüfus	
1444	25			125	135	13		688	**813**
1453	9	22		417	162	26	24	860	**1.277**
1478	28	34		674	149	63	15	823	**1.497**
1519	22		33	643	205	33	27	1.085	**1.728**
1530	08		48	588	252	23	38	1.321	**1.909**
16. yy sonu	47		34	769	261		118	1.423	**2.192**

2. 1831'de Timurhisar Kasabasının Nüfus Özellikleri

a. Nüfusun Niteliği

1831 nüfus sayım sonuçlarını ihtiva eden müslim, gayrimüslim ve Kıptilere ait üç adet nüfus defteri incelenmiştir. Söz konusu defterlerde sadece müslümanların yaşadığı mahalle isimleri yer almakta olup gayrimüslim ve Kıptilerin yaşadıkları yer için *nefs-i Timurhisar* denilmekle yetinilmiştir. Bu yüzden gayrimüslim ve Kıptilerin yaşadıkları mahallelerin isimleri ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kasabada müslümanlar Cami-i Atik, Cami-i Evsat ve İlyas Bey mahallelerinde yaşıyordu. Cami-i Evsat Mahallesinde 190, Cami-i Atik Mahallesinde 171, İlyas Bey Mahallesinde ise 87 olmak üzere toplam 448 müslüman erkek yaşamını sürdürüyordu.[12]

[11] Tablo Machiel Kiel'in İslam Ansiklopedisinde yer alan Demirhisar maddesindeki bilgiler baz alınarak oluşturulmuştur. Bkz., Kiel, a.g.m, s. 151-152.
[12] BOA, *NFS.d*, No: 4665, 4667, 4670.

Kasabada yaşayan gayrimüslim erkek sayısı 305, Kıpti erkek sayısı ise 199'du. Kıptilerin 115'i müslüman, 84'ü ise gayrimüslimdi. Böylece kasabadaki toplam erkek nüfus 952'ye ulaşıyordu. Bu durumda nüfusun % 59,1'i müslümanlardan, % 40,9'u ise gayrimüslimlerden meydana geliyordu.[13] Kişiler defterlere kaydedilirken oğlu, üvey oğlu, emmoğlu ve kardeşi gibi akrabalık bağlarını gösteren ifadeler kullanılmıştır. Gayrimüslimlerde ise bu gibi ifadelere ilaveten ortağı, arkadaşı gibi ifadelere yer verilmiştir. Gerek müslim gerekse gayrimüslimlerde en çok oğul ve kardeş kayıtlıdır.

b. Nüfus Hareketleri

Müslümanlara ait nüfus defterinden anlaşıldığı kadarıyla kasabada yerli halkın yanı sıra, başka yerlerden göçler vasıtasıyla gelenler de mevcuttur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Rumeli tarafında askerî ve sıhhi sebepler yüzünden meydana gelen göçlerle bölgenin demografik yapısında kaydadeğer değişiklikler meydana gelmiştir.[14] Bu kişilerin kaç sene önce kasabaya yerleştikleri ve göç ettikleri yerler defterde belirtilmiştir. Buna göre gelenlerin büyük bir kısmı Timurhisar kazası civarında yer alan Menlik, Siroz, Selanik gibi kaza merkezlerinden ya da Cuma, Baraklı, Sengel gibi kazalara bağlı köylerden gelmişlerdir. Bununla birlikte Timurhisar'a görece daha uzak olan Edirne, Gümülcine ve Karadağ gibi yerlerden gelenler de vardır.

---

[13] BOA, *NFS.d*, No: 4665, 4667, 4670.

[14] Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 169-170, 189-190; Salgın hastalıklar sebebiyle Rumeli tarafında meydana gelen nüfus hareketlilikleri için bkz., Tuğrul Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'de Salgın Hastalıklar", *Balkanlarda Savaşlar Göçler ve Günümüze Yansımaları,* Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği, Kültür Yayınları, Samsun 2009, s. 41-49; Tuğrul Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları (Health Problems Experienced During the Ottoman-Russian War of 1828-1829)", *History Studies (International Journal of History)*, Samsun, Kasım 2010, s. 263-277.

Kasabaya dışardan gelenlerin geliş sebeplerine dair bazı bilgiler de yine bu defterlerde mevcuttu. Buna göre kasabada eğitim-öğretim görmek üzere gelen altı talebe ile ticaret ile uğraşan ve 10 sene boyunca memleketi Debre'den geliş-gidiş yapan bir tüccar tespit edilmiştir. Ayrıca sayım yapıldığı sırada kasaba dışında gösterilen yedi kişi vardı. Bunlardan bir kişi İstanbul'da, bir kişi Yanya'da, üç kişi ise hac farizasını yerine getirmek üzere kutsal topraklarda bulunuyordu. İki kişi ise Asakir-i Mansure'de görevliydi. [15]

c. Fiziki Özellikler

Timurhisar kasabasında genellikle 15 yaş ve üzerindeki Müslüman erkekler boy sakal ve bıyık özellikleri göz önünde bulundurularak defterlere kaydedilmiştir. Bununla birlikte bu yaş grubunun altında olanların bir kısmında fiziksel özelliklerin gösterildiği de vakidir. Kasabada engelli herhangi bir kişiye rastlanılmamış, sadece 22 yaşlarında 2 genç hasta olarak kaydedilmiştir. Timurhisar'da kayıtlı Müslüman nüfusun fiziki özellikleri aşağıda grafiklerle gösterilmiştir.

Grafik 1: *Müslüman Nüfusun Boy Dağılımı*

Kasabada 257 müslüman erkeğin boy tanımlaması yapılmıştır. Buna göre 174 kişi orta boylu, 60 kişi uzun boylu, 23 kişi ise kısa boyludur. Boy tanımlaması yapılmayanların çoğunu çocuk yaştakiler oluşturmaktadır. Müslümanların bir diğer ayırt edici fiziksel özellikleri sakal ve bıyıklarının rengi

[15] BOA, *NFS.d*, No: 4665.

ve miktarıdır. Bu bağlamda bazı kişiler için ter bıyıklı, şabb-ı emred ve köse gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.[16]

Grafik 2: *Müslüman Nüfusun Sakal / Bıyık Dağılımı*

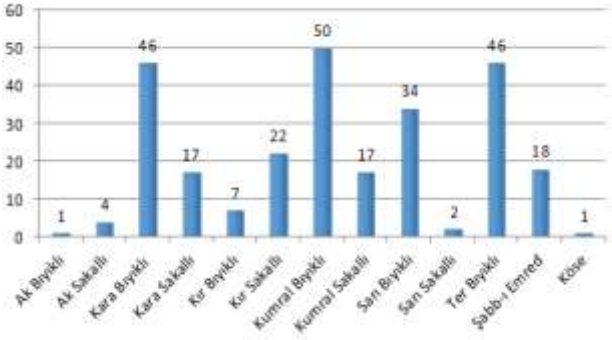

Toplamda 265 müslüman erkek için bıyık ve sakal tanımlaması yapıldığı görülür. Sakallılar içinde en büyük grubu % 8 ile kır sakallılar oluştururken, bıyıklılar içinde en büyük pay % 19 ile kumral bıyıklılara aittir. Sakal ve bıyığı çıkmamış gençler için ise şabb-ı emred ifadesi kullanılmıştır. Şabb-ı emredlerin en küçüğü 10, en büyüğü 22 yaşında olarak gösterilmiştir. Bunların toplamdaki payı % 7'dir. Ter bıyıklıların çoğunu ise 20-30 yaş aralığındaki nüfus oluşturmaktadır.

d. Yaş

Kasabada Müslümanlar ile Kıptilerin büyük bir kısmını 1-10 yaş aralığındaki çocuk nüfusu oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerde çocuk nüfusu müslümanlara ve Kıptilere nazaran daha azdır. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla doğurganlık oranı müslümanlar ile Kıptilerde yüksektir. Kasabada 61 yaş ve üzerinde toplamda 11 kişi olup 70'i aşan kimse yoktur.

[16] BOA, *NFS.d*, No: 4665.

Grafik 3: Müslüman Nüfusun Yaş Dağılımı

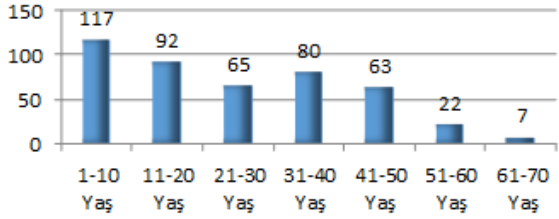

Müslüman nüfusun büyük bir kısmını % 26'lık bir oran ile 1-10 yaş grubu oluşturur. Nüfusun sadece % 1'i 61 yaş ve üzerindedir. 21-30 yaş aralığındaki yetişkin nüfus, 31-40 yaş aralığındaki nüfusa nazaran % 3 daha azdır. Bu durum 21-30 yaş aralığındaki grubun kasaba dışında bir yerlere çalışmak için gitmiş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. 31-40 yaş aralığından itibaren müslüman nüfusun giderek azaldığı görülmektedir.

Grafik 4: *Gayrimüslim Nüfusun Yaş Dağılımı*

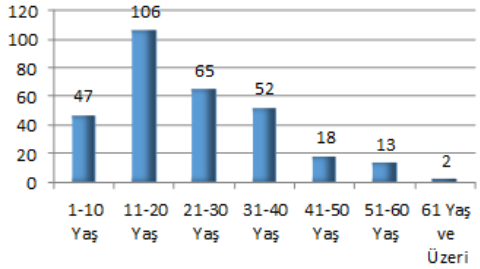

Gayrimüslimlerde nüfusun en büyük kısmını % 35'lik bir oran ile 11-20 yaş aralığındaki genç nüfus oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerde çocuk nüfusun genel toplam içindeki payı sadece % 16'dır.

Grafik 5: *Müslüman Kıptilerin Yaş Dağılımı*

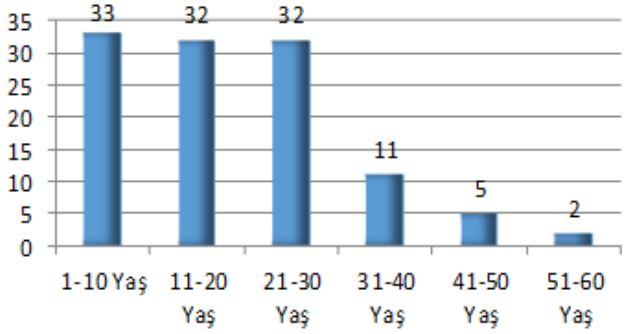

Müslüman Kıptilerde nüfusun % 29'unu çocukların oluşturduğu görülür. Genç ve yetişkin nüfus diyebileceğimiz 11-20 ve 21-30 yaş aralığındaki nüfus grupları da yine % 28'lik bir oranla nüfusun çoğunluğunu oluşturur.

Grafik 6: *Gayrimüslim Nüfusun Yaş Dağılımı*

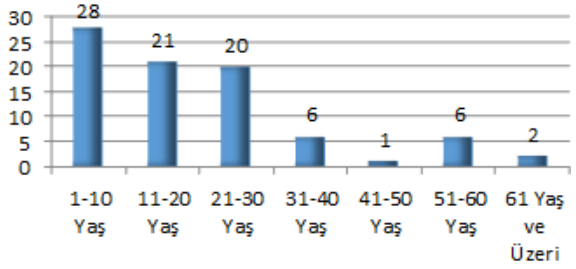

Gayrimüslim Kıptilerde de en yüksek yaş aralığını 1-10 yaş aralığındaki çocuk nüfus oluşturur. Çocuk nüfusun he-men ardından % 25 oranıyla 11-20 yaşa aralığı, % 24 oranıyla 21-30 yaş aralığındaki genç ve yetişkin nüfus gelmektedir.

e. Lakap ve Unvanlar

Osmanlı Devleti'nde soyadı sistemi olmadığı için kişi-lerin belirlenmesinde, babalarının isimlerinin yanı sıra lakap-lardan yararlanılmıştır. Timurhisar'a ait Müslüman nüfus def-terinde lakaplar çoğunlukla kişilerin nereden geldiklerini be-lirten yer isimlerinden oluşmaktadır: Sirozî Ahmed, Menlikli Ömer vb. 2 kişi ise bağlı bulundukları menşeyi gösteren la-kaplar ile anılmıştır: Boşnak Mehmed, Arnavut Süleyman.

Müslümanlar için bey, ağa ve efendi gibi unvanların kullanıldığı görülmektedir.

Kullanılan *bey* ünvanı, kasabanın eşraf, ayan gibi ileri gelenleri ile Asakir-i Mansure'de görevli kişiler için kullanılmıştır. Yine eşraftan birkaç kişi için ağa unvanı kullanıldığı görülür. Şeyh, imam ve mahkeme katibi için ise efendi unvanı kullanılmıştır. Gayrimüslimler ise meslekleri ile anılmıştır: Terzi Kostantin, abacı Yorgi, bakkal çırağı Yani vb.

f. Kullanılan İsimler

Kasabada 82 farklı Müslüman ismi tespit edilmiştir. Bu isimlerden 75 tanesi tek, 7 tanesi ise çift isimdir. Çift isimler: Mehmed Ali, Halil İbrahim ve Timur Ali isimlerinden oluşur. 41 isim ise sadece bir kere kullanılmıştır.[17]

Grafik 7: *Müslüman Nüfusun İsim Dağılımı*

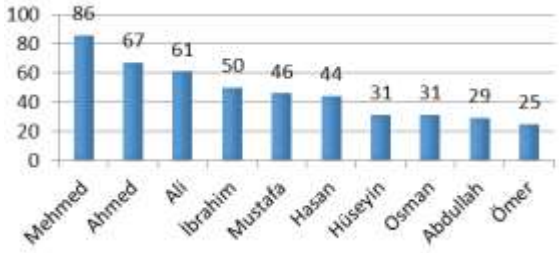

Yukarıdaki grafikte kasabada yaşayan Müslümanlar arasında en çok kullanılan 10 isim görülmektedir. Buna göre % 18 oranıyla Mehmed ismi ilk sırada yer almaktadır.

[17] Abbas, Abdüllatif, Abdürrahim, Abdülbaki, Adem, Arif, Bali, Başo, Bayram, Derviş, Durmuş, Elmas, Enver, Ethem, Fahir, Fazlı, Feyzi, Halil İbrahim, Halim, Hayreddin, İdris, İslamço, Kadir, Mehmed Ali, Memiş, Murad, Nasır, Neşet, Nureddin, Rahmetullah, Resul, Rüstem, Sdık, Şahbaz, Şakir, Şerif, Tahir, Timurtaş, Turan, Veysel, Zeyl.

Grafik 8: Gayrimüslim Nüfusun İsim Dağılımı

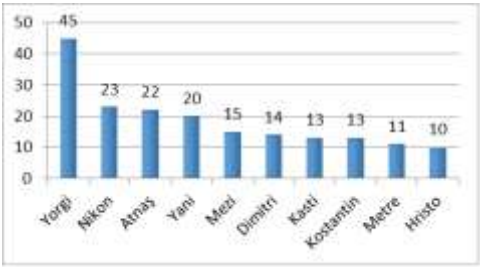

Gayrimüslimler arasında en çok kullanılan 10 isim arasında % 24'lük oranı ile Yorgi ismi ilk sırada yer alır. Nikon, Atnaş, Yani, Mezi, Dimitri, Kasti, Kostantin, Metre, Hristo gibi isimler de yine sıklıkla kullanılan isimler arasındadır.

Grafik 9: *Müslüman Kıptilerin İsim Dağılımı*

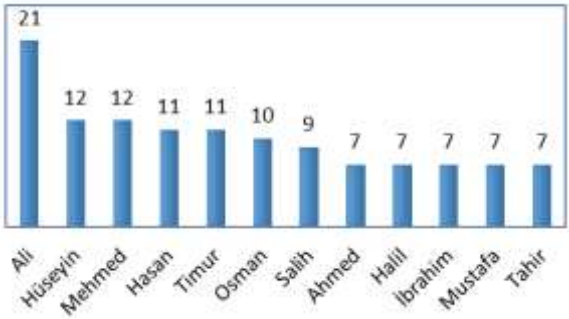

Müslüman Kıptilerin arasında % 17 ile en çok Ali ismi kullanılmıştır. Bunların sıklıkla kullandıkları diğer isimler; Hüseyin, Mehmed, Hasan, Timur, Osman, Salih, Ahmed, Halil, İbrahim, Mustafa ve Tahir isimleridir.

Grafik 10: *Gayrimüslim Kıptilerin İsim Dağılımı*

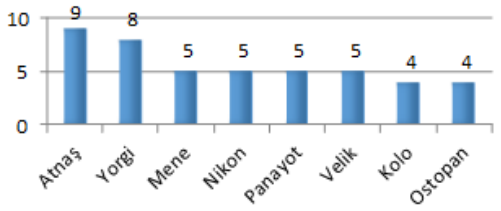

Gayrimüslim Kıptiler % 20 oranı ile en çok Atnaş ismini kullanmışlardır. Ayrıca Yorgi, Mene, Nikon, Panayot, Velik, Kalo en çok kullanılan diğer isimlerdir.

g. Meslekler

Müslümanların meslekleri defterde fazla görülmez. Tespit edilen meslekler kasabaya bağlı 3 mahallede birer imam ile Cami-i Atik mahallesinde 3 dellak, mahkeme katibi ve askeri görevlilerden ibarettir. Kıptiler de yine meslekleri yazılmayan grup arasındadır. Gayrimüslimlerden 112'sinin mesleği defterde kayıtlıdır.

Gayrimüslimlerin en çok iştigal ettikleri 10 meslek: Aylakçı, dülger, gündelikçi, terzi, bakkal çırağı, hizmetkar, semerci, bahçıvan, bakkal, boyacı ve abacıdır. Bu meslekler arasında aylakçıların oranı % 15'lik bir paya sahiptir.

Grafik 11: *Gayrimüslim Nüfusun Meslek Dağılımı*

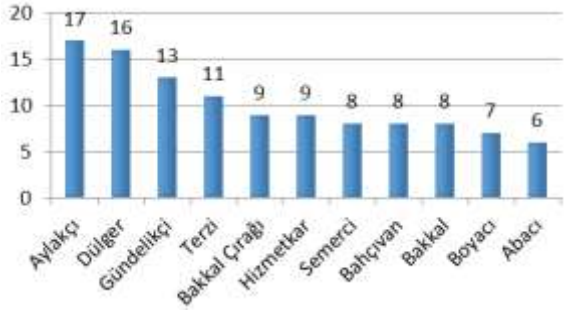

g. Cizye Dağılımı

Cizye gayrimüslimlerden alınan şeri bir vergi olup cizye bedelleri; ala, evsat ve edna olmak üzere üç sınıfa ayrılırdı. Timurhisar kasabasında bu vergiyi ödeyecek gayrimüslimlerin sayısı 270 olarak belirlenmiştir.

Grafik 12: *Gayrimüslim Nüfusun Cizye Dağılımı*

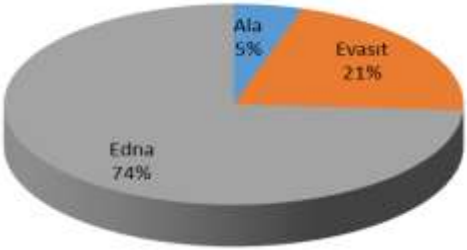

Grafikte görüldüğü üzere kasabada yaşayan gayrimüslimlerin % 74'ü edna sınıfından cizyelerini ödemekteydi. Nüfusun geri kalan % 21'i evsat, % 5'i ise ala sınıfından be vergiyi ödemekle mükellefti. Vergiyi ala sınıfından ödeyenlerin % 25'i bakkallık, evsat sınıfından ödeyenlerin % 24'ünün terzilik yaptığı tespit edilmiştir. Edna sınıfından cizye verenlerin ise % 21'i aylakçı olarak görev yapıyordu.

Sonuç

1831 nüfus sayımında Paşa Sancağı'nın sol kol kazaları içinde yer alan Timurhisar'ın kaza merkezi yine kendi isimi ile anılan Timurhisar kasabası idi. Söz konusu sayımda kasaba halkı müslüman, gayrimüslim ve Kıpti olmak üzere üç gruba ayrılarak ayrı defterlere kaydedilmiştir. Kasabada 448 müslüman, 305 gayrimüslim ve 199 kıpti olmak üzere 952 erkek yaşamaktaydı. Kıptilerin 115'i Müslüman, 84'ü ise gayrimüslimdi. Bu durumda nüfusun % 59,1'i Müslümanlardan, % 40,9'u ise gayrimüslimlerden meydana geliyordu.

Kasabaya ait nüfus defterlerinden hareketle burada yaşayan müslüman erkeklerin boy, sakal ve bıyık gibi bazı fiziki özellikleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Buna göre müslüman erkeklerin büyük çoğunluğu orta boylu, kır sakallı

ve kumral bıyıklıydı. Yaş grupları açısından bakıldığında kasabada müslümanlar ile Kıpti nüfusun büyük bir kısmını 1-10 yaş aralığındaki çocuk nüfusu oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerde ise 11-20 yaş aralığında bir yoğunluk görülmektedir.

Kasabada en fazla kullanılan isimler müslümanlarda Mehmed, gayrimüslimlerde Yorgi; müslüman Kıptilerde Ali, gayrimüslim Kıptilerde ise Atnaş ismi olmuştur. Nüfus defterlerinde müslümanlara ait meslek isimleri fazla yer almaz iken gayrimüslim nüfusun mesleklerinin eksiksiz bir şekilde kaydedildiği görülmektedir. Gayrimüslimlerin en çok yaptıkları meslek aylakçılık olarak karşımıza çıkar. Timurhisar kasabasında yaşayan gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergilerini de yine bu defterlerden hareketle tespit etmek mümkündür. Buna göre kasabanın gayrimüslim sakinleri % 74 oranında edna, % 21 oranında evsat ve % 5 oranında ise ala sınıfından cizyelerini ödemekle yükümlüdür.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

BOA, *NFS.d*. No: 4665, 4667, 4670.

2. Tetkik Eserler ve Makaleler

Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, S. 1, 1941, s. 34.

Başaran, Mehmet - Aysun Sarıbey Haykıran, "H. 1261/M. 1845 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Tire'ye Gelen Müslim ve Gayrimüslimlerin Nitelik ve Nicelikleri", *Turkish Studies*, Kış 2015, s. 153.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.

Bingöl, Sedat, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.

İpek, Nedim-Rıza Karagöz, *Canik Sancağı Samsun Kazası'nın Nüfus Yapısı 1834-1845,* Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

Kiel, Machiel, "Demirhisar", *D.İ.A.*, C. IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 151-152.

Özcan, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 169-170.

Özcan, Tuğrul, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'de Salgın Hastalıklar", *Balkanlarda Savaşlar Göçler ve Günümüze Yansımaları,* Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği, Kültür Yayınları, Samsun 2009, s. 41-49.

Özcan, Tuğrul, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları (Health Problems Experienced During the Ottoman-Russian War of 1828-1829)", *History Studies (İnternational Journal of History),* Samsun, Kasım 2010, s. 263-277.

Ünlü, Mucize-Pelin İskender Kılıç, "Ayandon Kazası'nın 1841 Yılı Nüfus Yapısı", *Turkish Studies,* 9/4, Bahar 2014.

KALKANDELEN KAZASI'NIN YOKLAMA DEFTERİ (1836-1842) ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

An Assessment of "Yoklama Defteri" of Kalkandelen District (1836-1842)

Nimet Ayşe Bakırcılar*

Özet: XIV. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Osmanlı toprağı haline gelen Kalkandelen bugünkü Makedonya'nın kuzeybatısında yer almaktadır. Osmanlılar döneminde idari açıdan Prizren'e bağlı olan Kalkandelen Kazası'na ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci tasnifinde bulunan nüfus yoklaması defteri, tebliğin hareket noktasını oluşturmaktadır. Defter, Nisan 1836-Şubat 1842 tarihleri arasında gerçekleşen Müslüman, gayr-i müslim ahalinin vukuatını konu edinmektedir. Defter üzerinde yapılan tetkikte Kaza merkezinde yer alan mahallelerin yanı sıra Kalkandelen Kazası'nın yukarı ve aşağı kollarında yer alan köylerde meskun nüfusta yaşanan değişimlerin kayda geçirildiği anlaşılmaktadır. Bahse konu defter kazanın idari durumu, kişilerin, doğum ve ölüm kayıtları, kayıtlı oldukları haneden başka bir yere gidenlerin hangi amaçla ne kadar süreyle nereye gittiklerine dair kayıtları içermektedir. Tebliğin amacı bu kayıtları sistematik bir değerlendirmeye tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkandelen, Yoklama Defteri, Balkanlar, nüfus

Abstract: Kalkandelen which became a part of the Ottoman Empire in the 14th century is situated to northwest of today's Macedonia. The starting point of the study is the book of civil registration of Kalkandelen, which administratively depended to Prizren during the Ottoman Empire. The book, classified under the title 'Kamil Kepeci' in the Directorate of Ottoman Archives, includes daily events and register about Muslim and non-Muslim population between April, 1836 and February, 1842. According to the book, the changes in population living in both the downtown neighborhoods and villages on the outskirts of the town were put on record. The book gives detailed information about administrative situation of the town, birth and death records, and people who left their houses, where they went and how long they stayed. The aim of the study is to analyze the records in a systematic way.

Keywords: Kalkandelen, Yoklama Defteri, Balkans, population

* (Yrd. Doç. Dr.), Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/Türkiye, e-mail: nbakircilar@akdeniz.edu.tr

Giriş

Polog Vadisi'nde olup Arnavutlar ve Slavlar arasında "Tetova" ismiyle anılan Kalkandelen, klasik dönemde Rumeli Eyaleti'nde Paşa Sancağı'na bağlı bir kaza hüviyetinde iken[1] idarî açıdan 19. yüzyılda Kosova Vilayeti'nde Prizren'e bağlı bir kaza haline geldiği anlaşılmaktadır.[2] Batıda Loma, güneybatısında Prizren, kuzeydoğusu ve doğusunda Üsküp kazalarıyla ve güneyinde Kırçova Kazası'yla mahdut olan Kalkandelen, Ş. Sami'ye göre 161 köye sahiptir. Nüfusu ise tahminen 40.000 olarak belirtilmiştir.[3]

Çalışma konumuzu teşkil eden Kalkandelen Nüfus Ceridesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci tasnifinde Nüfus Kalemi 6.389 genel, 105 özel koduyla kayıtlıdır. Sayfa numarası sonradan verilen defteri incelediğimizde aslında birbirinden bağımsız 4 defterin ciltlenerek tek defter haline getirilmiş olduğu tespit edilmektedir.[4] Defterin 1-53 sayfaları arası tebliğ konumuzun sınırlarına dahil olan ilk kısımdır. 1 Muharrem 1256-29 Zilhicce 1257 (5 Mart 1840-11 Şubat 1842) tarihleri arasında Kalkandelen Kazası'nda mütemekkin bulunan reayanın doğan, ölen, giden, gelen sayısını ihtiva eden yoklama defteri niteliği arz eder.

Erkek reayanın baba adı, kendi adı, yaşı, ödediği cizyenin türünün belirtildiği bu defterde ayrıca yoklaması yapılan bireylerin nereden döndükleri veya nereye ve hangi amaçla ne kadar süre ile gittikleri çok kısa bir şekilde izah edilmiştir. Bunun yanı sıra yoklaması yapılan bireylerin yeni doğan er-

---

[1] Enver Çakar; "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XII, S. 1, Elazığ 2002, s. 269.

[2] Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s.57-58.

[3] Şemsettin Sami; *Kamûsü'l-A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3556.

[4] Defterin 54-83 sayfaları arasında bu tebliğin konusunun dışında kalan Saruhan Sancağı ile Kalkan Kazası'na ait yoklama defterleri bulunmaktadır.

kek çocukları da doğum tarihleri ile birlikte deftere kaydedilirken ölüm kayıtlarını da defterden takip edebilmek mümkündür.

Konumuzun kapsamında değerlendirdiğimiz ikinci defter 84. sayfadan itibaren başlamaktadır. 1 Muharrem 1252-29 Cemaziyelahir 1252 (18 Nisan 1836-11 Ekim 1836) tarihlerini kapsayan yaklaşık altı aylık bir dönemde Kalkandelen Kazası'nda yaşayan ehl-i İslam reayanın ve Kıbtîyânın doğum-ölüm kaza dışına giden gelenlerinin kaydını bahse konu defterden takip edebilmek mümkündür. Kazanın Hristiyan kesimi ile Müslüman ve Kıbtîlerinin yoklamaları ayrı tarihlerde yapılmış olduğundan her iki defter bir bütünlük oluşturuyor gibi görünse de doğum-ölüm kayıtlarına ilişkin istatistikî bir veriye ulaşabilmek mümkün görünmemektedir.

Her iki defterde de mahalle ve köylerin toplam nüfus miktarı verilmemiştir. Bu nedenle Yoklama defterindeki bilgilerden hareket ederek Kalkandelen Kazası'nın 1836-1842 yılları arasındaki nüfusunu tam olarak tespit edebilmemiz mümkün değildir. Ancak elimizde 1831 tarihli genel nüfus sayımı verileri bulunmaktadır. E.Z. Karal'ın verdiği rakamlara göre Kalkandelen Kazası'nın mahalle ve köylerinin toplamı 122'dir. 3.082 haneden oluşan Müslümanların nüfusu 11.766'dır. 8515 kişi ise Yerli Hıristiyan, Kıbtî ve yabancılardan oluşmaktadır. Kalkandelen'in genel nüfusu ise 20281 kişiden ibarettir.[5]

Söz konusu verilerin yanında Kalkandelen Kazası'nın nüfusunu daha ayrıntılı bir şekilde inceleyebileceğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri katoloğunda 5.624 numarasıyla kayıtlı bulunan bir defterden faydalanacağız. Defter, "Üsküp, Kalkandelen ve Kırçova Kazaları'nda muta-

[5] Enver Ziya Karal; *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1943, s.86-87; Ayrıca bkz., Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.228.

vattın ehl-i İslam ve reaya ve Yahudiyân ve Kıbtîyân ve Yabancıların defteri mufassalları icmâlidir" başlığını taşımaktadır. H.1248 (M. 1832-33) tarihinde yapılan ayrıntılı nüfus tahririnin rakamsal özeti mahiyetindeki bu defterin yardımı ve Kamil Kepeci tasnifinde yer alan Yoklama Defteri'ndeki verilerden yola çıkarak Kalkandelen Kazası'ndaki nüfus hareketliliğinin boyutu, gerekçeleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Yoklama Defteri'nden edindiğimiz bir veri de Kalkandelen'de yaşayan nüfusunun etkileşimde bulunduğu başka bir ifade ile irtibatının olduğu bölgeleri ortaya çıkarabilmektir.

Kalkandelen Kazası kasabada bulunan mahalleler dışında Yukarı, Aşağı, Dereboğazı ve Derbend kolu köyleri olmak üzere 4 kısma ayrılmıştır.[6] Kalkandelen'in 88 adedi Yukarı'da, 50'si Aşağı'da, 14'ü Derbent ve 9'u Dereboğazı kolunda olmak üzere toplam 161 köyü bulunmaktadır.

1. Kalkandelenin Mahalleleri

Kalkandelen'in kaza merkezinde aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi (Tablo. 1) dokuz mahalle yer almaktadır.[7]

Tablo 1: *Kalkandelen Kazası Mahalleleri*

Müslüman	**Müslim/Hristiyan**	**Hristiyan**
Mahalle-i Cami-i Atik	Mahalle-i Köprü	Mahalle-i Varoş

[6] Bu tasnif hem nüfus tahriri icmal defterinde hem de yoklama defterinin Müslüman kısmında kullanılmıştır. Reayanın yoklamasını içeren defterde ise sadece "yukarı" ve "aşağı" tasnifi yapılmış boğaz ve derbent kollarında Hristiyan yerleşimi bulunan köyler de aşağı ve yukarı köylere dahil edilerek yoklaması yapılmıştır. Muhtemelen bu ayrımın yapılmamasının sebebi Derbent ve Dereboğazı köylerinde Hristiyan yerleşiminin çok sınırlı olmasından ileri gelmektedir.

[7] Tablo'da Mahalle-i Cedid/Yeni olarak gösterilmesinin nedeni her iki biçimiyle de kullanımda olmasıdır. Bkz., BOA, *KK*., 6389'un reaya gelen-giden kayıtlarını içeren defter, s.2'de "Mahalle-i Cedid" olarak kaydedilmişken Müslüman gelen-giden defteri s.. 85'de "Mahalle-i Yeni" olarak kaydedilmiştir. Mahalle-i Selçuk Bey ise BOA, *KK*., 6389'da Mahalle-i Selço Bey olarak kayıtlıdır, s.87.

Mahalle-i Selçuk Bey	Mahalle-i Şeyh	
Mahalle-i Ahmed Bey	Mahalle-i Cedid/Yeni	
Mahalle-i Salih Çelebi	Mahalle-i Tekye	

Tabloda görüldüğü üzere Şeyh, Tekye, Köprü ve Cedid mahallelerinde Müslümanlar ve Hristiyanlar birlikte yaşarken Salih Çelebi, Ahmet Bey, Cami-i Atik ve Selçuk Bey mahallelerinde sadece Müslümanlar yaşamaktadır. Varoş Mahallesi'nde ise sadece Hristiyanlar yaşamaktadır. Kalkandelen Kasabası'ndaki en kalabalık nüfusa sahip mahalle Köprü'dür. Toplam 710 nüfusun sayıldığı Köprü Mahallesi'nde 197 Hıristiyan, 513 Müslüman bulunmaktadır. En az nüfus ise 123 Hristiyan nüfusa sahip Varoş Mahallesi'dir.

2.884 nüfusun yaşadığı Kalkandelen mahallelerinde nüfusun 617'si Hristiyan reaya, 6'sı Hristiyan Kıbtî, 20.75'i Müslüman ve 186'sı Müslüman Kıbtî olarak belirlenmiştir. Başka bir ifade ile mahallelerin yaklaşık % 78'unda Müslümanlar, %22'inde Hristiyanlar ikamet etmektedir.[8]

Osmanlı terminolojisinde cizye[9] mükellefleri "âlâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmakta olup gruplara dâhil olanların ödedikleri cizye miktarı, saf gümüş olarak sırasıyla 48, 24 ve 12 şer'i dirhem, altın olarak 4, 2 ve 1 dinar şeklinde tespit edilmişti. 1834'ten itibaren de 60, 30, 15 esedî kuruş olarak toplanmaya başladı.[10]

[8] Bkz., Ek.1. Tablo-4 H. 1248 Nüfus Tahririnin Sonuçları.

[9] Fetihler sonrasında İslam olmayan ahaliden toplanan cizye vergisi karşılığında kişilerin can, mal ve ırzları devletin kefaleti altına alınmıştır. Cizye vergisi, din adamları haricinde, hasta veya sakatlığı bulunmayan ve çalışır vaziyetteki 14-75 yaş arasındaki bütün gayrimüslim erkeklerin kazançları ile orantılı olarak zengin, orta ve fakir olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Ayrıntı için Bkz., Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten,* LV/213, Ankara 1991.

[10] Halil İnalcık; "Osmanlılar'da Cizye", *D.İ.A.*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.47.

Kalkandelen kasabasındaki mahallelerde yaşayan Hristiyan reayanın ödediği cizye türüne göre iktisadî bir değerlendirme yapmak istediğimizde Hristiyan reayanın % 44'ünün evsat, % 22'sinin ednâ, % 4'sının âlâ cizye ödediğini belirtmemiz gerekir. Reayanın cizye ödemeyen kesiminin % 29'unu çocuklar, % 1'ini ise muaf olanlar oluşmaktadır.[11]

Yoklama Defteri'nde mahallelerde icra edilip kaydı tutulmuş meslekler; tabancacı, bakkal, sipahi, delal, kundakçı, namlucu, tüfek takımcısı, tüfek yazıcısı, berber, dülger, kiracı, çarıkçı, rençber, eğeci, cambaz, terzi, celeb, haffaf, eskici, mumcu ve nalbanttır.[12] Kalkandelen kaza merkezinde silahçılık mesleğinin türevlerini icra eden pek çok zanaatkâr bulunduğu belli olmaktadır. Ayhan Doğan'ın çalışmasında kasaba merkezindeki 1087 hane içinde 236 mükellefin tüfekçilikle meşgul olduğu belirtilmektedir.[13] Üretilen silahların ticareti için çoğunlukla İzmir[14] ve Belgrad'ın tercih edildiğini defterden takip edebilmek mümkündür.[15]

---

[11] Bkz., Ek.1. Tablo-4 H. 1248 Nüfus Tahririnin Sonuçları.

[12] BOA, *KK*., 6389, s. 84-88.

[13] Ayhan Doğan; "Osmanlı Dönemi'nde Balkanlar'da Bir Tüfek Üretim Merkezi: Kalkandelen (Tetova)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 212, Ekim 2014, s. 3.

[14] Asakir-i Mansurenin kullandığı tüfeklerin büyük çoğunluğu süngülü olup Belçika, Prusya ve Fransa imaliydi. Bu silahlar çoğu zaman İstanbul ve İzmir limanlarına gelen yabancı tüccardan temin edildiler. Yerli yapım tüfekler, Cephane-i Amire'ye Rumeli'den getirilen mahir ustalar tarafından yapılıyordu. Bunların kundakları da ekseriyetle Kastamonu, Bursa ve Sinop taraflarından temin ediliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Bakımından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 51.

[15] Örneğin, Salih Çelebi Mahallesi, 41 nolu hanede ikamet eden "Tabancacı Hasan bin Ali, Sakallı, Yaş 60, Piştol füruht itmeğe İzmi'e reft, gurre Cemaziyelevvel sene 52", bkz., BOA, *KK*., 6389, s.85; "Ahmet Bey Mahallesi 61 nolu hanede ikamet eden Piştol tüccarı Molla Mahmut bin Ataullah, sakallı, yaş 42, Piştol füruht itmeğe beray-ı ticaret İzmir'e reft. 7 Zilhicce (12)50-amed 15 Rebiülahir (12)52"

Kalkandelenli zanaatkârların bir kısmının "*irade-i seniyye*" ile İstanbul'da tüfenkhanede görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[16]

Kalkandelen'in merkez kazasında yaşayan Müslümanların mahallelerini terk etme sebepleri çoğunlukla ticarettir. Yapılan ticaretin nevi çoğu zaman belirtilmemektedir. Ticaret yapmak için ayrıldıkları evlerine kısa süre sonra döndükleri defterden takip edilebilmektedir. Ticaret dışında ayrılma gerekçelerinden biri de eğitimdir.[17] Kasabada yaşayan 11 Müslüman Kıbtî, yoklama defterine göre Üsküp, Debre ve Priştine taraflarına firar etmişlerdir.[18]

Kalkandelen kasabasında Müslümanların ticaret veya diğer nedenlerden ötürü en fazla Edirne'ye sonrasında sırasıyla Belgrad, Selanik, İzmir, İstanbul, Filibe, Üsküp, Kavala ve Niş'e gittikleri anlaşılmaktadır.[19] Hristiyanların bulundukları mahallelerden ayrılma gerekçeleri yoklama defterine göre sadece ticaretle ilgilidir. Gittikleri yerler ise Müslümanlardan farklı olarak en fazla Belgrad'dır. Belgrad'dan sonra ticaret için gittikleri yerler Sofya, Kumanova, Niş ve Edirne'dir.

Tablo 2: *Kalkandelen Kazası Yukarı Kol Mahalleleri*

Müslüman	**Müslim/Hristiyan**	**Hristiyan**
Reciçe-i Sagir	Reciçe-i Kebir[20]	Jeroyan
Palçişte-i Bala	Palçişte-i Zir	Vrançişte
Kamyan	Novake	Glata

[16] Selçuk Bey Mahallesi 19 nol'lu haneye kayıtlı Yahya bin Bilal, irade-i seniyye ile Âsitane'ye 23 Cemaziyelahir (12)51'de gitmiş, 21 Rebiulevvel sene (12)52'de dönmüştür. Bkz., BOA, *KK.*, 6389, s. 87.

[17] Selçuk Bey Mahallesi 41 no'lu hanede ikamet eden talebeden Molla İlyas 30 yaşında olup tahsil-i ulum için ba-tezkere Âsitâne-i Âliyye'ye gitmiştir. Bkz., BOA, *KK.*, 6389, s. 87.

[18] BOA, *KK.*, 6389, s.116.

[19] Bu şehirlerin dışında gidilen pek çok şehir olmakla birlikte münferit olmalarından ötürü burada zikretmedik.

[20] BOA, *KK.*, 6389'de Hristiyan reayanın gelen-giden defterinde ismi geçmemekle birlikte *Nfs.d.*, 5624'de hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin bu köyde birlikte yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Urviç	Sedlarçe-i bala	Nevesil-i Yanık[21]
Yalovyane	Sencan (?)[22]	Zibofçe
Nevesil Çayla	Graçe	Leşniçe
Salçecik	Goryan	Ravon
Bogovin	Sinakos	Recan
Rakofça	Negotin	Serva
Bergos (?)	Dobridol	Nevesil-i Pirat
Gurgevişte	Pojaran	Taymişte
Lomitiçe?	Vranyofça	İstrankova
Kalişte	Debreşe	Jeleznoreçan
Topliçe	İzdonya	Konova
Sebinçe	Yalofçe-i Zir	Suşiçe
Sırbinova	Yalofçe-i Bala	Mitro Kriste
Padalişte/Badalişte	Vırtok	Falşe-i Bala
Pradişte (?)	Dof	Tomçoşte
İstrayan	Ürküş	Volkovya
Tırnova	Peçkova	İstinçe
Loposnik	Çitviçe?	Radofçe
Çekran	Turcan-ı Kebir	Bileçe
Korbita	Turcan-ı Sagir	Mrava
Sedlarova	Likopçe/Likoyçe	Serakin
Gorgorunçe	Balandol	Sedlarçe-i zir
Tramçeste	Çayla	
	Bançe-i zir	
	Bançe-i Bala	
	Gostivar	
	Korina	
	Nihnova(?)	
	Miltin	

[21] Bu köy, BOA, *KK.*, 6389'da yer almamaktadır. Nüfus oranı bize köyün oldukça küçük bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Buna mukabil BOA, *KK.*, 6389'da s. 13'de Nevesil-i Sagir karyesi de BOA, *Nfs.d.*, 5624'te geçmemektedir. Muhtemelen bu iki farklı yer ismi ile bahsedilen köy aslında aynı yerleşim birimidir.

[22] Bu köy, BOA, *KK.*, 6389'da sadece Müslüman köyü olarak kayda geçmiştir. Gayrimüslim reayanın yoklama defterinde yer almamaktadır. Ancak BOA, *Nfs.d.*, 5624'de hem Müslüman hem de Hristiyan nüfusu belirtilmiştir.

	Celopek (?)	
	Leşniçe-i Zir	
	Jelina	
	Kalişte-i Zir	
	Leşniçe-i Bala	

Yukarı kolda bulunan 88 köyün 26'sında Müslüman, 25'inde Hristiyan yerleşimi mevcuttur. Köylerin 37'si ise Müslim-Hristiyan ortak yerleşim alanıdır. Başka bir ifade ile Yukarı Kol'da bulunan köylerin % 42'lik bölümü Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından ortak yaşam alanı haline dönüştürülmüşken, % 30'unda sadece Müslüman % 28'inde de sadece Hristiyanların yaşadığı anlaşılmaktadır.

Yukarı köylerin toplam nüfusu 10.709'dur. 148'i Kıbtî Hristiyan olmak üzere 4.242 Hristiyan erkek nüfus bulunmaktadır. Müslüman nüfus, 114'ü Kıbtî Müslüman olmak üzere toplam 6.467 kişidir. Kalkandelen Kazası'nın Yukarı köylerinde % 59 Müslüman, % 1 Kıbtî Müslüman, % 38 Hristiyan ve % 2 Kıbtî Hristiyan yaşamaktadır. Kıbtî Hristiyanlar yukarı kolda Jeroyan, Bergos, Graçe, Vrançişte, Radofçe ve Gostivar'da ikamet ediyorlardı. Müslüman Kıbtîler ise Sinakos ve Gostivar'da yaşamlarını sürdürmekteydiler. Sayıca en çok Kıbtî'nin bulunduğu köy Gostivar'dı.[23]

Yukarı köylerde yaşayan Hristiyanların, Kıbtîler haricinde ödedikleri cizye türü de kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardan hareketle Hristiyan nüfusun % 2'si âlâ, % 48'i evsat, % 21'i edna türünde cizye ödemekle yükümlüydü. Nüfusun % 28'i çocuklardan oluşuyordu. Cizyeden muaf olanlar ise nüfusun sadece % 1'ini oluşturuyorlardı.

Yoklama Defteri'ni incelediğimizde Yukarı Kol köylerinde Müslümanların çoğunlukla çobanlık yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında en fazla yapılan meslekler bozacılık, salepçilik, kiracılık, tüfekçilik, mumculuk, berberlik, bıçakçılık,

[23] BOA, *Nfs. d.*, 5624, s. 8.

nalbantlık olarak zikredilebilir. Hayvancılığın çok yaygın yapıldığı yukarı köylerde anlaşıldığına göre Eylül-Ekim arası başlayan hayvan kışlatma süreci Nisan-Mayıs aylarında sona ermekteydi.[24] Sürülerini kışlatmak için en çok seçilen yerler Yenişehir ve Selanik tarafları olmakla birlikte Serez, Kumanova ve Köstendil tarafları da aynı amaca hizmet için kullanılmıştır.

Müslümanlarla meskûn köylerden biri olan Urviç'te H. 1248 (M. 1832/1833) sayımına göre 294 erkek nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun yaklaşık %30'luk kesimi koyun kışlatmak için Yenişehir ve Serez taraflarına gidip dönmüşlerdir.[25] Yine çoğunluğu çobanlıkla geçimini sağlayan Yalovyane'de 179 erkek nüfusun yaklaşık % 30'luk kesimi koyun kışlatmak için Yenişehir ve Selanik taraflarına gitmişlerdir. Eylül-Ekim 1835'te köylerinden sürüleriyle ayrılan çobanların Nisan-Mayıs 1836'da köylerine geri döndükleri de Yoklama Defteri'nde kayıt altına alınmıştır.[26] Nevesil-i Çayla, Rakofça, Kalişte'de yaşayan, hayvancılıkla geçimlerini sağlayanların kışlakları da yine Selanik taraflarındadır. Gurgevişte ve Yalofça-i Bâlâ'nın kışlakları ise Yenişehir'dir.[27] Hayvancılık yanında boza ve salepçilik de Kalkandelen'in yukarı köylerinde geçimleri sağlamak için köylülerin yaptıkları işlerdendir. Boza ve salepçiler kış aylarında Usturumca, Tikveş, Kumanova taraflarına gitmekteydiler.

[24] Koyun kışlatmak için köyünden ayrılanların gidiş-dönüş tarihleri Cemaziyelahir 1251 ile Muharrem 1252 aralığındadır.
[25] BOA, *KK.*, 6389, s.90-91.
[26] BOA, *KK.*, 6389, s.91-92.
[27] BOA, *KK.*, 6389, s. 91, 94, 95, 96, 99.

Yoklama Defteri'nde dikkat çeken bir husus da birçok köylünün "*ba- irade-i vali-i Rumili, ulufe ile Yanya'ya*" gitmeleridir. Bogovin'den[28] 11, Gurgevişte'den[29] 15, Dobridol'dan[30] 16, Çekran'dan[31] 15 kişinin ulufe ile Yanya'ya gittikleri kaydedilmiştir. Yoklama Defteri'nin Hristiyanlar kısmı incelendiğinde hareket halinde olan Hristiyanların genellikle ticaretle uğraştığı anlaşılmaktadır. Sıklıkla gittikleri yerler Belgrad ve İstanbul'dur. Defterde ticaret için köyünden ayrılanların "*ticaretle bir sene müddetle; ticaretle yedi mah müddetle*" gibi ifadelerle hangi süre zarfında gittikleri dikkatle kaydedilmiştir. Kalkandelen'in yukarı köylerinde ikamet eden Hristiyanlar sıklıkla bir yıl süre ile başka şehirlere gitmişlerdir. Nadiren iki yıl, yedi ay müddetle köyünden ayrılanlara da rastlanmaktadır.

Yoklama Defteri'nde kayıtlı olup nüfus sayımında ismi geçmeyen Mavrova, tam nüfusu verilmemiş olmasına rağmen defterde yer alan kayıtlar bize oldukça hareketli bir yerleşim birimi olduğunu göstermektedir[32]. Mavrova'nın sayımın yapıldığı H.1248 (M.1832/33)'de henüz Kalkandelen'e bağlı olmaması ihtimalini düşünmekte fayda vardır.

Dof'un da Mavrova kadar hareketli bir yerleşim birimi olduğunu söylemek mümkündür. Bu köyde İstanbul'a 72 Hristiyan'ın ticaret maksatlı gittiği deftere kaydedilmiştir.[33] Yukarı köylerde ikamet eden Hristiyanlardan ticaretle başka yerleşim yerlerine gidenlerin büyük çoğunluğu ednâ türünde cizye ödemekle mükelleftir. 278 ednâ, 81 evsat sace 4 âlâ türde cizye mükellefi hareket halindedir. Bu durum yaşadığı mahalde geçim sıkıntısı çeken Hristiyan köylülerin hareket halinde olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

2. Kalkandelen'in Boğaz Kolunda Bulunan Köyler

[28] BOA, *KK*., 6389, s. 94.
[29] BOA, *KK*., 6389, s. 95.
[30] BOA, *KK*., 6389, s. 96.
[31] BOA, *KK*., 6389, s.104.
[32] BOA, *KK*., 6389, s. 18-20.
[33] BOA, *KK*., 6389, s. 24-27.

Kalkandelen Kazası'nın Dereboğazı kolunda 9 köy bulunmaktadır. Lahçe dışında Lesiç, Garya, Şebkoviçe, Bozofçe, Vişal, Borodiç, Viçe, Selçe'de sadece Müslümanlar ikamet etmekteydi. 51 Hristiyan erkek nüfusun bulunduğu Boğaz Kolu'nda Müslümanlar 762 kişiydi. 11 Kıbtî Müslüman Garya ve Viçe köyleri dışındaki Müslüman köylerde birer hanede ikamet etmekteydiler. Boğaz Kolu'nda elimizdeki yoklama defterinden anlaşıldığına göre Vişal[34] ve Viçe[35] köylerinde küçükbaş hayvancılık yaygın olup kışlak yerleri Selanik taraflarıdır.

Tablo 3: *Kalkandelen Kazası Aşağı Kol Köyleri*

Müslüman	**Müslim/Hristiyan**	**Hristiyan**
Porvi	Çiçişte-i Sagir	Yadovarçe
Çiçişte-i Kebir	İslatna	Nebroştin/Yenroştin?
Germol	Otoçiste	Setula/Setla
Preşkiçe	Teharçe	Hotvine/Hotvinya
Prefçe	Goloka	Leşka
Golopoçiçe	Dobroşte	Brazne
İstraşka	Yajinçe	Varvara
İvanya	Gorançe	Yaloşnik
Seçişte	Odri /udri?	Blavişte
Rejançe	Kopançe	Vratniçe
Kotline	Şemsova	İstrosil?
Bakıronik?		Rogocova
Oraşe		Yeni Nofça
Radoşe		Poprik?
Niraşte/Traşte??		Rahotniçe
		Yançişte
		Prelobişte
		Uzudmişte?
		Ratay
		Treboş/Tirepoş?
		Poluniçe?
		Jilçe
		Todençe
		Siricina

[34] BOA, *KK*., 6389, s. 107.
[35] *Aynı yer.*

Aşağı kolda bulunan 50 köyden 24'ü Hristiyan, 15'i Müslüman ve 11'i ise Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından ortak kullanılan köylerdir. Aşağı kol köylerini nüfus açısından değerlendirdiğimizde Aşağı kol nüfusunun % 60'ını Hristiyanlar, % 40'ını ise Müslümanlar teşkil etmektedir. Nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Hristiyanlar ödedikleri cizyelere göre değerlendirildiklerinde Hristiyan nüfusun % 3'lük kesiminin âlâ, % 47'sinin evsat, % 20'sinin ise ednâ cizye ödediği sonucuna ulaşabiliriz. Aşağı köy Hristiyan nüfusa % 29'u henüz cizyeye tabi tutulmayan çocuklar ile % 1'lik muaf kesimi de dâhil etmek gerekir.

3. Kalkandelen'in Derbent Kolunda Bulunan Köyler

Kaza'nın Derbent kolunda toplam 14 köy yer almaktadır. Grupçin, Rahovik, Paniçor(?), Leskarçe, Nevesil, Dogle, Kopaçandol, Mrava, Yeni Çiftlik, Zirçe, Lokoviçe, Dobarçe köyleri Müslümanlarla meskûn olup Bokorçe'de Hristiyanlar, Çrava'da ise her iki kesimden de insan yaşamaktaydı. Nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan 738 Müslüman erkek nüfusa sahip olan Derbend kolunda buna karşın Hristiyan erkek sayısı 75'tir. Hristiyanların % 37'si çocuk, % 5'i âlâ, %39'u evsat, %16'sı ednâ cizye vermekle yükümlüdür. % 3'lük kesim ise cizyeden muaftır.

Sonuç

Kalkandelen, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde 9 mahalleden oluşan kasabası, 161 köyü bulunan, 20344 erkek nüfusa sahip bir kaza hüviyetindedir. 8042 Hristiyan, 12302 Müslüman'ın birlikte yaşadığı Kalkandelen'de nüfusun %60'ını Müslümanlar %40'ını ise Hristiyanlar oluşturmaktaydı.

Hristiyan nüfustan 225 kişi âlâ, 3750 kişi evsat ve 1661 kişi ednâ türünde cizye öderken 2250 erkek çocuğu henüz cizye ödeme yaşına gelmemişti. Cizye ödeme muafiyeti olanlar ise 58 kişi ile sınırlıydı. Başka bir ifade biçimiyle Hristiyan nüfusun % 1'lik kesiminin cizye muafiyeti bulunurken %28'lik kesimini çocuklar oluşturmaktadır. % 21'lik kesimin

gelir düzeyi düşük olup % 47'lik kesim orta ve yine % 3'lik kesim üst gelir düzeyine sahiptir.

Müslümanların iktisadî durumuna açıklık getirecek herhangi bir bilgiyi nüfus ve yoklama defterlerinden elde etmek mümkün değildir. Ancak köylerde yaşayanlardan birçoğunun geçim kaynağı olarak küçükbaş hayvancılıkla meşgul olduğunu belirtebiliriz. Mahallelerde ise en önemli zanaat silah yapımıdır. Köylerde nadiren tüfek yapımı ile uğraşanlara rastlanır. Buna karşın köylerde rastlanılan mesleklerden nüfus hareketliliğine neden olan salepçi ve bozacıları zikretmek gerekir. Hıristiyanlar ise büyük oranda nevi belli olmamakla birlikte ticaretle uğraşmaktadırlar. Ticaretle uğraşanların ödemekle mükellef oldukları cizyelere bakıldığında alt gelir grubuna dahil olanların başka mahallere gittiği, orta ve üst düzey gelir grubuna dahil Hristiyanların ise yerlerinden dikkat çekici boyutta ayrılmadıkları gözlenmiştir.

Kasabaya dahil mahallelerde ve Yukarı Kol'da bulunan köylerde yaşayan nüfus oldukça hareketlidir. İstanbul'dan sonra en sık gidilen yerler sırasıyla Selanik, Yanya, Belgrad, Edirne, Kumanova, Vidin ve Üsküp'tür. Buna karşın Aşağı, Derbent ve Boğaz Kolları'nda yaşayanlara ilişkin yoklama defterinde izlenebilen yoğun bir hareketlilik söz konusu değildir.

Genel olarak Kalkandelen Kazası'nda Müslüman nüfus Hristiyanlardan daha fazladır. Hristiyan nüfus kasaba dışında en fazla yukarı ve aşağı köylerde ikamet etmiş görünüyorlar. Derbent ve Boğaz kolundaki 23 köyün sadece 3'ünde Hristiyan yerleşimi bulunmaktadır. Müslüman Kıbtî nüfusunun çoğunluğu kasaba içi ve yakınında ikamet etmekteydiler. Buna karşın Hristiyan Kıbtî nüfusu daha çok yukarı köylerde ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Boğaz, Aşağı ve Derbent köylerinde ise Kıbtî nüfusu yok denecek kadar azdır. Yoklama defterine göre kasabada ikamet eden Müslüman Kıbtîlerin bir kısmının Üsküp, Debre ve Priştine taraflarına firar ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan Kıbtîler hakkında

ise deftere "*vukuat kaydı yoktur*" ibaresi görülmektedir. Kazanın genelinde *"misafir yabancı*" statüsünde 90'ı kasabada, 126'sı köylerde olmak üzere toplam 116 kişi kayda geçmiştir.[36]

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

Kamil Kepeci (KK. d.), No: 6389.

Nüfus Defterleri (Nfs.d.), No: 5624.

2. Araştırma Eserleri

Çakar Enver; "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XI, S. 1, Elazığ 2002, s.261-282.

Doğan Ayhan; "Osmanlı Dönemi'nde Balkanlar'da Bir Tüfek Üretim Merkezi: Kalkandelen (Tetova)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 212, Ekim 2014, s.1-24.

Ercan Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, s.371-391.

İnalcık Halil; "Osmanlılar 'da Cizye", *D.İ.A.*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayonları, İstanbul 1993, s. 45-48.

Karal Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1943.

Karpat Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yay. İstanbul 2010.

[36] BOA, *Nfs. d.* 5624, s.13.

Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Bakımından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Şemsettin Sami; *Kamûsü'l-A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314.

Ünlü Mucize, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Ek.1. Tablo-4: H. 1248 Nüfus Tahririnin Sonuçları[37]

Aded-i Mahallat ve Kurra	Esami-i mahallat ve kurra	Reaya							Kıbtiyan Reaya[37]					Müslüman		Kıbtiyan-ı Müslim[38]			
		Aded-i Büyut	Aded-i nüfus	Âlû	Evsat	Ednâ	Sıbyan	Muaf	Aded-i Büyut	Aded-i nüfus	Dahil-i Cizye	Sıbyan	Muaf	Aded-i Büyut	Aded-i Nüfus	Aded-i Büyut	Aded-i nüfus	Dahil-i Cizye	Sıbyan
1	Mahalle-i Şeyh	20	56	1	29	9	17							38	106				
2	Mahalle-i Tekye	58	186	14	88	32	50	2						57	156				
3	Mahalle-i Köprü	50	197	7	77	43	69	1						165	513				
4	Mahalle-i Cedid/Yeni[39]	19	55	1	22	20	12	1						75	231				
5	Mahalle-i Varoş	36	123	3	56	31	32												
6	Mahalle-i Salih Çelebi													84	314				
7	Mahalle-i Ahmed Bey													98	341				
8	Mahalle-i Cami-i Atik													80	254				
9	Mahalle-i Selçuk Bey[40]													43	160				
	Toplam	**183**	**617**	**26**	**272**	**135**	**18**	**4**						**640**	**2075**				
	Yukarı Kolda Bulanan Kurra																		
1	Receçe-i Kebir	3	10	5	6	3	1							29	122				
2	Receçe-i Sagir													16	76				
3	Palçişte-i Zir	32	87	2	50	17	15							19	77				
4	Palçişte-i Bala													14	60				
5	Novaşe	9	34		13	10	9							2	18				
6	Kamyan													41	203				
7	Sedlarçe-i bala	5	14		10	1	3							5	14				
8	Sencan (?)	1	4		22		2							25	122				
9	Urviç													53	294				

[37] Bu tablo BOA, *Nfs.d.* 5624'den istifade edilerek oluşturulmuştur.

[37] Kıbti reaya her mahallede ayrı ayrı sayılmak yerine bütün kasabadaki nüfusları verilmiştir. Buna göre kasaba içinde oturanlar 3 hanede 6 kişi olmak üzere bunların 6'sı cizyeye tabii ve 1'i çocuktur. Bkz. BOA, Nfs.d. 5624, s.8.

[38] Kıbti Müslümanlar ayrı mahallelerde sayılmak yerine bütün kasabadaki nüfusları verilmiştir. Buna göre kasaba içinde oturanlar 35 hane ve 107 kişidir. Bunların 68'i cizyeye tabii olup 39'u sıbyandır. Kasaba civarında çadırda yaşayanlar ise toplam 22 hane olup nüfusları 47'si cizyeye tabii 32'si çocuk olmak üzere toplam 79 kişidir. Bkz. Nfs. 5624, s.8.

[39] BOA. KK. 6389, s.2'de Mahalle-i Cedid olarak kaydedilmişken s. 85'de Mahalle-i Yeni olarak kaydedilmiştir.

[40] BOA. KK. 6389. s.87'de Selço Bey olarak kayıtlıdır.

10	Yakovyan												45	179					
11	Nevesil Çayla												38	114					
12	Salçecik												11	42					
13	Jeroyan	5	21		12	7	2		6	24	18	6							
14	Bogovin	1	1		1		1						43	264					
15	Rakofca												18	77					
16	Bergos bırgos??	1	7		3	2	2		4	14	9	5	62	288					
17	Graçe	8	42	1	18	8	15		1	5	3		1	49	196					
18	Goryan	10	46	3	16	10	16	1						15	63					
19	Gurgevişte													28	163					
20	Lomitiçe?													12	52					
21	Sinakos	5	19	1	7	5	4	2						12	35	1	7	4	3	
22	Negotin	8	34		18	10	6							33	133					
23	Kalişte													26	139					
24	Dobridol	7	28	1	12	3	12							41	316					
25	Pojaran	53	239	3	125	40	69	2						8	34					
26	Topliçe													11	56					
27	Vranyofça	3	6		4	1	1							19	101					
28	Vrançişte	33	127	4	55	39	28	1	4	7	6	1		64	299					
29	Glata	22	132	6	61	28	36	1												
30	Nevesil-i Yanık[41]	6	20		11	3	5	1												
31	Zibofçe	42	157	4	84	29	40													
32	Debreşe	17	85	3	32	15	16							22	70					
33	Leşniçe	10	36		17	8	11													
34	Izdonya	6	23		13	4	6		2	6	3	3		17	74					
35	Yalofçe-i Zir	35	121	3	65	23	30							3	18					
36	Yalofçe-i Bala	12	76	2	35	19	20							13	85					
37	Ravon													7	40					
38	Recan													38	141					
39	Virtok	17	73	1	32	15	14	1						6	24					
40	Dof	54	239	7	125	45	58	4						17	93					
41	Ürküş	5	17		10	4	3							5	20					
42	Peçkova	17	75		40	10	25							2	13					
43	Sebinçe													24	127					
44	Çitviçe?													10	42					
45	Sırbinova													26	75					
46	Padalişte/Badalişte													4	19					
47	Pradişte (?)													6	15					
48	Istrayan													8	25					
49	Trnova													11	45					
50	Serva	12	69	2	30	18	19													
51	Nevesil-i Pirat	11	65	3	33	15	14													
52	Taymişte	34	125	5	56	68	45	1												

[41] Bu köy K.K. de yer almamaktadır. Nüfus oranı bize köyün oldukça küçük bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Buna mukabil K. K.de s. 13'de Nevesil-i Sagir karyesi de B.O.A. Nfs. D. 5624'te geçmemektedir. Muhtemelen bu iki farklı yer ismi ile bahsedilen köy aslında aynı yerleşim birimidir.

53	İstrankova	23	95	4	38	18	35												
54	Jeleznoreçan	37	157	5	64	39	47	2											
55	Turcan-ı Kebir	16	103	5	43	14	41							4	30				
56	Konova	11	62	3	27	9	31	2											
57	Susiçe	14	65		28	18	19												
58	Mitro Kriste	12	44	2	16	7	19												
59	Turcan-ı Sagir	6	22		12	5	5							3	22				
60	Loposnik													3	29				
61	Likopçe/Likoyçe													22	102				
62	Balandol	5	25		16	5	4							11	46				
63	Çayla	6	39		15	13	11							17	69				
64	Bançe-i zir	13	48	1	24	7	16							38	79				
65	Bançe-i Bala	8	30	1	15	6	8							18	54				
66	Gostivar	32	76	4	36	15	21		29	88	64	23	1	160	499	35	107	68	39
67	Falşe-i Bala	21	66		30	23	13												
68	Tomçoşte	37	118		59	26	31	2											
69	Korina	13	63		29	11	22							32	80				
70	Çekran													55	220				
71	Korbita													11	34				
72	Sedlarova													17	56				
73	Gorgorunçe													9	27				
74	Volkovya	31	152	5	69	26	52												
75	İstınçe	30	163	4	69	34	55	1											
76	Nihnova(?)	15	55	1	30	9	15							8	41				
77	Radofçe	19	55		26	13	16		1	4	3	1							
78	Bileçe	33	129	2	67	26	34												
79	Miltin	29	133	3	70	25	33	2						12	38				
80	Çelopek (?)	49	210	6	109	30	65							57	275				
81	Mrava	2	5		3		2												
82	Leşniçe-i Zir	5	21		13	1	3							3	18				
83	Jelina													32	111				
84	Serakin	14	48		21	14	12	1											
85	Kalişte-i Zir	13	49		21	20	8							1	6				
86	Tramçeste	1	2		2									8	32				
87	Leşniçe-i Bala													5	22				
88	Sedlarçe-i zir	11	27	1	13	5	8												
	Toplam	**990**	**4094**	**103**	**2001**	**879**	**1154**	**24**	**47**	**148**	**106**	**39**	**2**	**1484**	**6353**	**36**	**114**	**72**	**42**
Boğaz Kolunda Bulunan Kurra																			
1	Lahçe	12	51		24	13	12	2											
2	Lesiç													19	79	1	3	3	
3	Garya													18	88				
4	Şebkoviçe													26	124	1	2	2	
5	Bozofçe													7	57				
6	Vişal													31	172	1	2	2	
7	Borodiç													6	43	1	1	1	
8	Viçe													14	75				
9	Selçe													36	124	1	3	3	
	Toplam	**12**	**51**		**24**	**13**	**12**	**2**						**157**	**762**	**5**	**11**	**11**	
Aşağı Kolunda Bulunan Kurra																			
1	Porvi													37	126				
2	Çiçişte-i Kebir													31	134				

3	Çiçişte-i Sağir	9	46	1	22	10	13							1	4				
4	Germol													20	55				
5	Yadovarçe	6	29	1	11	9	8												
6	Nebroştin/Yenroştin?	46	160	4	81	34	38	3						13	47				
7	Setula/Setla	27	125	5	48	25	47												
8	Hotvine/Hotvinya	6	31	1	19	4	7												
9	Leşka	24	99	3	41	16	39												
10	Brazne	27	142	4	56	34	47												
11	Varvara	19	73	3	31	11	27												
12	Islatna	5	19		9	2	8							37	122				
13	Otociste	20	74	2	42	13	16	1						11	21				
14	Teharçe	49	223	8	95	45	72	3	3	8	3	5		34	103				
15	Preskiçe													33	67				
16	Yalosnik	38	120	6	58	20	36												
17	Goloka	21	88	3	43	14	28							4	12				
18	Dobroşte	24	87	2	51	16	17	1						54	150	2	9	4	5
19	Prefçe													2	9				
20	Blavişte	49	187	12	92	37	44	2											
21	Vratniçe	54	224	12	96	52	60	4											
22	İstrosil?	19	83	2	40	23	18												
23	Rogocova	25	143	1	54	45	41	2											
24	Yajınçe	6	33		16	7	9	1						31	143				
25	Gorançe	7	26	2	10	4	10							20	78				
26	Odri /udri?	20	105	3	44	21	35	2						8	37				
27	Golopoçiçe													30	166				
28	İstraşka													6	28				
29	İvanya													12	53				
30	Seçişte													18	62				
31	Rejançe													10	32				
32	Kotline													6	31				
33	Bakıroink?													19	71				
34	Oraşe													22	100				
35	Radoşe													26	123				
36	Nirayte/Trayte??													65	214				
37	Yeni Nofça	15	76		38	19	17	2											
38	Poprik?	14	48		21	14	13												
39	Rahotniçe	32	144	7	72	25	40												
40	Kopançe	10	30		17	6	6	1						4	10				
41	Yançişte	31	129		62	22	45												
42	Prelobişte	23	84		35	22	26	1											
43	Uzudmişte?	7	29		13	8	8												
44	Şemsova	12	44	1	20	7	15	1						10	46				
45	Ratay	13	32		21	6	5									2	4	4	
46	Treboş/Tirepoş?	18	49		29	7	13												
47	Polunişe?	12	30		14	7	9												
48	Jilçe	21	79		49	17	13												
49	Todençe	14	67	3	29	10	24	1											
50	Sincina	21	84	6	45	10	22	1											
	Toplam	**734**	**3042**	**92**	**1424**	**622**	**876**	**26**	**3**	**8**	**3**	**5**		**564**	**2044**	**4**	**13**	**8**	**5**
Derbend Kolunda Bulunan Kurra																			

1	Grupçin													19	91	1	3	3	
2	Çrava													14	41				
3	Rabovik													23	44				
4	Paniçor? /yancar													13	44				
5	Leskarçe													24	76				
6	Nevesil													15	77				
7	Dogle/ Rogle													18	40				
8	Kopaçandol/dal?													11	32				
9	Mrava/Srava/ serava													26	119				
10	Yeni Çiftlik													15	26				
11	Zirçe/Lirçe?													32	68				
12	Lokoviçe	8	33	4	8	4	16	1						1	4				
13	Dobarçe/Doborçe?													36	76	1	3	2	1
14	Bokorçe	14	42		21	8	12	1											
	Toplam	**22**	**75**	**4**	**29**	**12**	**28**	**2**						**247**	**738**	**2**	**6**	**5**	**1**
GENEL TOPLAM[42]		**1951**	**7879**	**225**	**3750**	**1661**	**2250**	**5 8**	**53**	**163**	**115**	**45**	**2**	**3092**	**11972**	**104**	**330**	**211**	**119**

.1. Tablo-4 H. 1248 Nüfus Tahririnin Sonuçları[43]

[42] Genel sayıma ve tabloya Kalkandelen kasaba ve kurrasında misafireten mukim yabancı reaya nüfusu dahil edilmemiştir. Kasabada 90, İzdonya, Gostivar, Kalişte-i Bala, Nebroştin, Leşka ve Grupçin'de 126 olamak üzere H. 1248 sayımında Kalkandelen'in tamamında 216 yabancı bulunmaktadır.

[43] Bu tablo BOA, Nfs.d. 5624'den istifade edilerek oluşturulmuştur.

TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARINDA BOSNA HERSEK: 1854-1878 (SARAYBOSNA ÖRNEĞİ)[*]

Bosnia and Herzegovina in Registrations of the General Directorate of Land Registry and Cadastre:1854-1878 (The Example of Sarejova)

Adnan Torun[**]

Özet: Osmanlı Devletinde askeri, idari, mali ve sosyal amaçlarla yapılan nüfus, arazi kullanımı mahsul ve gelirlerinin tespiti ile belirlenen gelir kaynaklarının görevlilere taksim ve tahsisi işlemine "Nüfus ve Arazi Sayımı" adı verilmektedir. Sayımda görevli olanlara Tahrir Heyeti, tutulan defterlere de Tapu Tahrir Defteri denilmektedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde XV-XVII. yüzyıllarda tutulmuş Tapu Tahrir Defterleri bulunmaktadır. Mülkiyet hakkının tanınarak taşınmazların kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 tarihli bir tüzük ile başlamış ve bu tarih bilahare Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu işlemin yerine getirilmesi için de "Defterhane-i Amire Kalemi" yetkili kılınmıştır. Bahse konu tüzük ile taşınmaz kayıtlarının mahallinde iki nüsha olarak tutulması, birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada korunması usulü getirilmiştir. Daha sonra 6 Haziran 1858 tarihli Arazi Kanunu çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur. "Defterhane-i Hakani Nezareti" bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında "Defter-i Hakani Emaneti" adı altında Maliye Nezaretine bağlanmış, 28 Kasım 1922 tarihinde ise "Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi" adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924 yılında "Tapu Umum Müdürlüğü" adını alan teşkilata 1925 yılında kadastro birimi eklenmiş, daha sonra da bugünkü adına kavuşmuştur. Bu çalışma kapsamında; Saraybosna'da 1854-1878 yılları arasında tutulan tapu kayıtları detaylı bir şekilde taranarak mahalle, köy ve mevkii adları ile taşınmazların tür, miktar ve kıymetleri belirlenip, el değişiklikleri de izlenerek bölgenin ekonomik durumuna ilişkin veriler tablo halinde sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler : Saraybosna, Tapu Kayıtları, Mahalle Adı, Köy Adı, Mevki Adı, Taşınmazın Türü

---

[*] Bu bildiri Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün katkıları ile kurum adına hazırlanmıştır.

[*] (Şube Müdürü), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara/Türkiye: e-mail: torunadnan@hotmail.com

Abstract: In Ottoman Empire, It's called "Count of Population and Land" to determine population, land use, crop and incomes and to disturb these incomes to officials. That was done for administrative, financial, social purpuses. The officials responsible of counting were called " Tahrir Committee". The name of books kept for this process were called " Tahrir Books". There are land registration books written in the 15th-17th centuries in the Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre. It was started with regulations dated May 21st 1847 to give right of property people and to keep record of land register. This date is regard as foundation of the General Directorate of Land Registry and Cadastre. To do this process "Defterhane-i Amire Kalemi" was authorized. According to the regulations it was accepted to keep records of the properties in two copies and to protect these records by sending one of the copy Defterhane-i Hakani (Central Unit). Then property system was built on solid basis with the "Arazi Kanunname-i Hümayunu" dated Jun 6th 1858. "Defterhane-i Hakani Nezareti" was a bureau equal to a ministry before it was attached to Finance Ministry with the name " Defter-i Hakani Emaneti". On 28 November 1922, it was organized under the name ""Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi" once again. The organizations named "Tapu Umum Müdürlüğü" in 1924 was added a cadastre unit. Afterwards the organizations got the names at present time. In this study, economic conditions in region will be introduced in a schedule by looking through the land registrations kept in 1854-1878 at Sarejova and analyzing handover at properties Besides, names of villages, name of neighborhoods and names of places will be determined

Key words: Sarejova, Land Registers, ,Name of Neighborhood, Name of Village, Name of Locality, Type of Property

1. Defter-i Hakani'nin Kısa Tarihçesi

Üç kıta üzerinde ve oldukça geniş bir coğrafyada 600 yıl hâkimiyet kurmuş, çeşitli milletleri ve inançları bünyesinde barındırmış olan Osmanlı Devleti, resmi belgeleri muhafazaya bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir. Bu itibarla sahip olduğumuz arşiv varlığımız, millî olduğu kadar milletlerarası bir değer de taşımaktadır. Bu belgelerin muhafaza edildiği en önemli arşivlerden birisi de Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşividir.

Osmanlı Devleti'nde askerî, idari, mali ve sosyal amaçlarla yapılan nüfus, arazi kullanımı ve gelirlerin tespiti ile bu sayımlara dayanılarak belirlenen gelir kaynaklarının görevlilere taksim ve tahsisi işlemlerine Tahrir-i Memleket veya günümüz deyimi ile Nüfus ve Arazi Sayımı adı verilmektedir. Sayım (Tahrir) işini yapmakla görevlendirilenlere Tahrir Heyeti, tutulan defterlere de Defter-i Hakani veya Tapu Tahrir Defteri denilmektedir. Tapu Tahrir Defterleri'nin bir kısmı İstanbul'da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığında, diğer bir kısmı ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Arşivinde bulunmaktadır. Bu defterler, yalnız XV-XVII. yüzyıl tarihi için önemli arşiv belgeleri olmayıp içerdikleri kayıtlar ve sonradan yapılan derkenar ve ilave pusulalar ile yakın zamanlara kadar uzanan çok önemli bilgileri günümüze ulaştırmaktadır. Bu defterlerin en yaygın olarak kullanılanları Mufassal, İcmal ve Evkaf defterleridir.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün temeli, Defterhane-i Hakani teşkilatına dayanmaktadır. Defterhane'nin, Osmanlı Devleti'nin en önemli üç hazinesinden birisi sayılması, burada muhafaza edilen defterlerin devletin idari, iktisadi, askeri ve sosyal yapısını ortaya koyan ana kütükler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kütükler ayrıca, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki toprakları kayıt altına alması bakımından da tarihî ve hukukî kıymet taşımaktadır.

Tanzimat hareketinin getirdiği yeniliklerin de etkisiyle mülkiyet hakkının tanınarak taşınmazların kayıt altına alınması, (H.) 5 Cemaziyelahir 1263 (Miladi 21 Mayıs 1847) Tarihli "Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizamat" (Tüzük) ile başlamış ve bu tarih, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu işlemin yerine getirilerek hak sahiplerine tuğralı tapu senetlerinin verilmesi için de Defterhâne-i Âmire Kalemi yetkili kılınmıştır. Bu tüzük ile taşınmaz kayıtlarının mahallinde iki nüsha olarak tutulması, bu kayıtların birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne

gönderilerek orada muhafaza edilmesi ve Defterhanece doldurulup mahalline gönderilen tuğralı tapu senetlerinin de mal sahiplerine verilmesi usulü getirilmiştir. Daha sonra H. 23 Şevval 1274 (M.1858) tarihli 132 maddeden oluşan Arazi Kanunname-i Hümayunu (Arazi Kanunu) çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur.

Foroğraf 1: *H. 1274/M. 1858 Tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu*

İlk tutulan tapu kayıtlarına çiçek usulü veya künye usulü tapu kayıtları adı verilmiş ve bu kayıtlar Arazi-i Atik denilen defterlere kaydedilmiştir. Şahısların tapu idarelerine gitmeleri sonucu talepleri üzerine yapılan işlemlere "daimi" tapu kayıtları, arazilerin yetkili memurlar vasıtası ile yerlerinde görülüp, incelenerek kayıt altına alınması sonucu da "yoklama" tapu kayıtları, oluşturulmuştur. Yoklama usulü, günümüzde 3402 Sayılı Kadastro Kanunu'na göre yapılan kadastro çalışmasının daha basit bir şeklidir.

Yoklama Defterleri, yoklamayı yapan yetkili kimselerin haiz oldukları sıfatlara göre ve bu işlerden alınan harçların tahakkuk ve tahsiline göre türlere ayrılmaktadır. Yoklama kayıtlarında, mahalle ve köy ihtiyar heyetleri tarafından tasdik edilmiş olmakla beraber mahalle veya köyün bağlı bulunduğu kaza veya vilayet Meclis İdarelerince tasdik edilmesi ve yoklamaların gerektirdiği harçlarının da tahsili esas alınmıştır. Bu

iki işlemi ikmal edilmemiş ve netice itibariyle örnekleri Defterhane'ye gönderilmemiş olan yoklama kayıtlarına ise "Tasdiksiz yoklama" adı verilmiştir. Hukuki kıymet taşıyan tapu kayıtlarından sayılmayan tasdiksiz yoklama kayıtları, ancak bir ispat vesikası niteliğindedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki tapu kayıtlarının tamamı tasdikli ve muteber kayıtlardandır.

1909 Yılının Ağustos ayından itibaren mal sahiplerine verilen tuğralı tapu senetlerinin Defterhanece doldurularak mahalline gönderilmesi işlemine son verilmiş ve bu yetki günümüzde olduğu gibi mahalli tapu idarelerine bırakılmıştır.

Defterhane-i Hakani Nezareti bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında Defter-i Hakani Emaneti adı ile Maliye Nezaretine bağlanmış, R. 28 Teşrinisani 1338 (M.1922) tarihinde ise "Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi" adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924 senesinde "Tapu Umum Müdürlüğü" adını alan teşkilata, R. 22 Nisan 1341 (M.1925) tarihli ve 658 Sayılı Kanun ile kadastro birimi eklenmiş, 1927 yılında ise "Muvazene-i Umumiye Kanun" unda "Tapu ve Kadastro Müdüriyet-i Umumiyesi" adıyla anılan kurum, 6083 Sayılı Teşkilat Kanunu ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı bir kamu kurumu olarak "Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü" adı altında görevini yürütmektedir.

2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Saraybosna

Çalışma kapsamında; Saraybosna Kazası'na ait toplam 16 adet Tapu Zabıt-Kayıt Defterinde mevcut 47.771 adet tapu kaydı üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu kayıtların aktiflik-pasiflik durumu, taşınmazların bulunduğu yerleşim birimlerinin adı, taşınmazların sahiplerinin cinsiyetlere göre dağılımı ile bölgedeki taşınmaz türleri tek tek tespit edilerek listelere aktarılmıştır.

Tablo 1: *Saraybosna Kazası'na Ait İlk Tapu Kayıtları*

Saraybosna Kazası'na ait Tapu Zabıt-Kayıt Defterleri			
Defter Türü	**Dönemi**	**Cilt Adedi**	**Kayıt Adedi**
Arazi-i Atik	1270-1288 (H.)	9	27.259
Vakf-ı Atik	1283-1293 (H.)	1	331
Arazi-i Cedid	1287-1294 (R.)	2	14.963
Emlak Daimi	1290-1294 (R.)	1	1.485
Emlak Yoklama	1290-1292 (R.) 12…-12… (R.)	2	3.359
Vakf-ı Cedid	1292-1294 (R.)	1	374
TOPLAM	**-**	**16**	**47.771**

Saraybosna'da tapu idaresinin kurulmasını müteakip (H.) 15 Şaban 1270 (M. 1854) tarihinde ilk olarak Lubine Köyünde "Tarla" vasıflı altı adet tapu kaydı oluşturulmuştur. "Nısf-ı tarlaha-i mezkurin ber mahlul Drano oğlu Derviş ve nısf-ı ahirine mutasarrıf ve müştereki tapu senedi dade" iktisabı ile "Mehmed bin-i Abdullah" adına 1854 yılında tescil edilen bu ilk tapu kayıtlarına ait Arazi-i Atik Defteri sayfa görüntüsü aşağıdadır. Bu defterlerin tamamı el yazması olup defterde matbu bir yazı bulunmamaktadır.

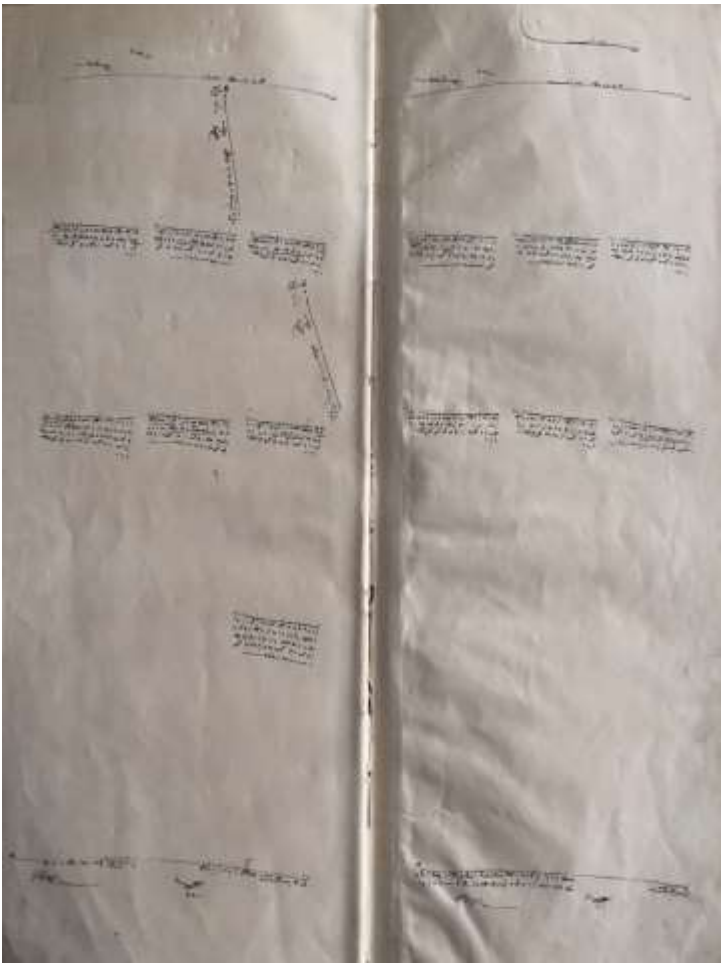

Fotoğraf 2: *Saraybosna'ya ait ilk tutulan tapu kayıtlarını kapsayan Arazi-i Atik Defteri sayfa görüntüsü*

Fotoğraf 3: *Saraybosna'nın muhtelif köylerine ait K. Sani 1289 Daimi tarihli tapu kayıtlarını kapsayan Arazi-i Cedid Defteri sayfa görüntüsü*

Arazi-i Atik Defterlerinden sonra tutulan bu defter türüne Arazi-i Cedit Defteri adı verilmektedir. K. Sani 1289 tarihinde tesis edilen ve Saraybosna'nın muhtelif köylerine ait 38 adet tapu kaydını kapsayan bu sayfadaki kayıtlardan 21 adedinin bilahare bir tapu işlemine tabi tutularak tedavül ettiği görülmektedir.

Bahse konu 38 adet kayıttan 33 adedinin başka bir tapu kaydından geldiği, 5 adedinin ise evveliyat kayıtlarının olmadığı tespit edilmiştir. Arazi-i Cedit Defterlerinde Rumi tarih kullanılmaktadır. Tapu işlemlerinin sıra numarasını gösteren sayılar yıl içerisinde her ay için ayın ilk iş gününde 1 numaradan başlayıp ayın son gününe kadar müteselsilen devam

ederek ayın son iş gününde nihayet bulmaktadır. Döneminde "sıra numarası" adı verilen bu sayılar günümüzde "yevmiye numarası" olarak adlandırılmaktadır.

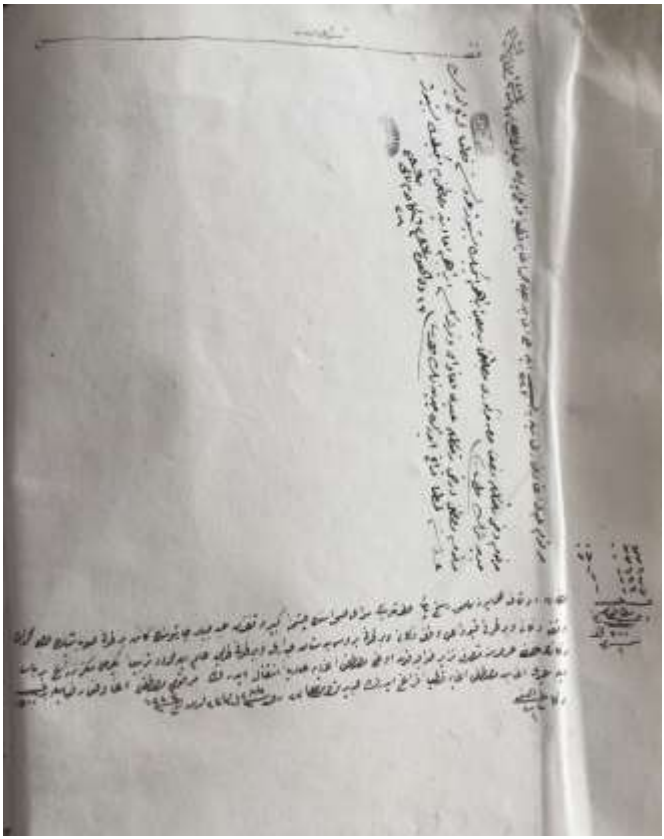

Fotoğraf 4: *Saraybosna Şehir Merkezindeki Abacılar Çarşısında kain Rüstem Paşa Hazretleri Vakfına ait vakıf belirtmesi bulunan Vakf-ı Atik Defteri sayfa görüntüsü*

Yukarıda defter sayfa görüntüsü bulunan (H.) 27 Recep 1283/ (R.) 23 T. Sani 1282 tarihli bu vakıf kaydı; bilahare (H.) 17 Zilkade 1287/ (R.) 27 K. Sani 1286 tarihinde satış yoluyla

işlem görüp el değiştirmiştir. Bu vakıf kaydı üzerinde de Rüstem Paşa Vakfına ait vakıf belirtmesi bulunmaktadır. Vakf-ı Atik Defterlerindeki kayıtlar tesis edilirken Hicri ve Rumi tarihler birlikte kullanılmaktadır.

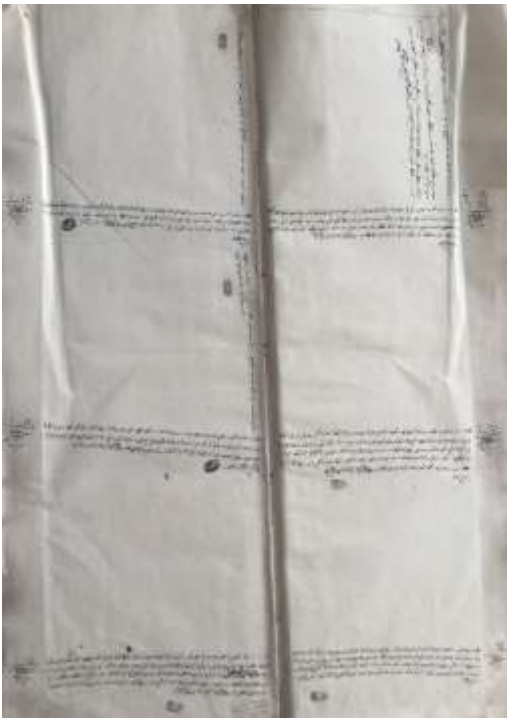

Fotoğraf 5: (*H.) Recep 1283/ (R.) T. Sani 1282 tarihli Vakf-ı Atik Defteri sayfa görüntüsü*

Fotoğraf 6: (*R.) Nisan 1292 tarihli tapu kayıtlarını da kapsayan Vakf-ı Cedit Defteri sayfa görüntüsü*

3. Tapu Kaydı - Vakıf İlişkisi

Saraybosna'da Vakf-ı Atik Defterinde 331, Vakf-ı Cedit Defterinde ise 374 olmak üzere toplam 705 adet tapu kaydı oluşturulmuştur. Bu kayıtlar içerisinde herhangi bir vakfın vakıf tüzel kişiliği adına kayıtlı taşınmaz kaydına ise yapılan araştırmada rastlanamamıştır. Bahse konu kayıtların tamamında aşağıda adları belirtilen vakıflara ait vakıf belirtmesi bulunmaktadır. Ülkemizde vakıf belirtmelerinin terkin edilmesi diğer bir ifade ile vakfiyetin mülkiyete dönüştürülmesi için "taviz bedeli" adı altında taşınmazın emlak değerinin %10'una tekabül eden bir miktar ilgilileri tarafından vakıflar idaresine ödenmektedir.

4. Vakıf Adları

Tablo 2: (*M.) 1866-1878 Dönemi Saraybosna'ya ait Vakf-ı Atik ve Vakf-ı Cedit defterlerinde tespit edilen Vakıf adları*

Sıra	Vakıf Adı	Sıra	Vakıf Adı
1	Ayas Paşa Hazretleri Vakfı	13	İskender Paşa/Bey Vakfı
2	Bozacı Hacı Hasan Vakfı	14	Kemal Bey Vakfı

3	Bozacızade H.Hüseyin Vakfı	15	Minnetzade Mehmetd B.Vakfı
4	Çıkrıkçı Muslihiddin Vakfı	16	Müminzade Mehmed B. Vakfı
5	Ferhad Bey Vakfı	17	Osman Bey Vakfı
6	Firuz Bey Vakfı	18	Rüstem Paşa Vakfı
7	Gazi Hüsrev Bey Vakfı	19	Saraç Hacı Haydar Ağa Vakfı
8	Gazi İsa Bey Vakfı	20	Siyavuş Paşa Vakfı
9	Gazi Mehmed Bey Vakfı	21	Tavil Hacı Mustafa Vakfı
10	Hacı Hasan Vakfı	22	Topal Hacı Mustafa Ef. Vakfı
11	Hoca Kemaleddin Vakfı	23	Yahya Paşa Vakfı
12	İsa Bey Vakfı	24	Yakup Paşa Vakfı

5. Tapu Kayıtları İle İlgili İstatistiksel Veriler

1854-1878 yılları arasında Saraybosna Tapu İdaresi'nce Kaza Merkezi ve köylerine ait toplam 47.771 adet tapu işlemi yapılmıştır. Bu işlemlerin 5.199 adedi kaza merkezindeki, 42.489 adedi de köylerdeki taşınmazlara ait olup ayrıca çalışmalarımız esnasında bunların haricinde çeşitli cemaatlere ait 83 adet taşınmaz kaydına da rastlanmıştır.

Şekil 7: Saraybosna Şehir Merkezi ve Köylerinde 1854-1878 Yılları Arasında Düzenlenen 47.771 Adet Tapu Kaydının Şehir, Köy ve Cemaatlere Göre Dağılımı

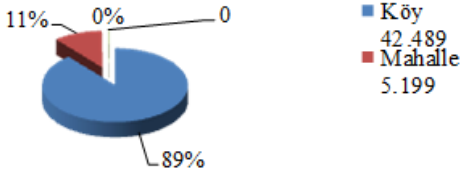

Saraybosna şehir merkezi ve köylerine ait toplam 47.771 adet tapu kaydından 33.970 adedi erkekler, 7.617 adedi kadınlar, 6.184 adedi ise erkek ve kadınlar adına müşterek olarak kaydedilmiştir.

Tablo 3: *1854-1878 yılları arasında Saraybosna'ya bağlı köyler*

Sıra	Köy Adı	Sıra	Köy Adı
1	Abdulhalim Ağa	82	Kavacı
2	Ahreşe	83	Kavak
3	Ahunvik	84	Kazanik
4	Armağancı Sinan	85	Kemanevik
5	Atrasanca	86	Kırdıbaç
6	Avahoci	87	Kıryovgalaycı
7	Avrasubça	88	Kısanik
8	Bacik	89	Kıtoşvik
9	Bakik	90	Koldik
10	Başçı	91	Kolin
11	Beylügorçi	92	Korçe
12	Bilofça	93	Koşova
13	Bocuca	94	Kotorca
14	Boğalik	95	Kulağuz
15	Boşaniçe	96	Küçük Katib
16	Boyoska	97	Küneşte
17	Bukaliçe	98	Ladik
18	Bukavik	99	Lalagraşça
19	Bukaynice	100	Lubine
20	Bulukçu	101	Lubogoşta
21	Buşkavik	102	Lubuci
22	Bürmelik	103	Luka
23	Büyülü Bala	104	Lukaviçe
24	Ceryarika	105	Maleşebik
25	Çiroviçe	106	Mefoniye
26	Çukacı Hacı Selman	107	Mehaldevik
27	Derzgamton	108	Mirşanice
28	Dırbak	109	Mohotina
29	Dicik/Vicik	110	Mokrine
30	Dikobik	111	Morjik
31	Dilbaş	112	Nahoreva

32	Dobrine	113	Naplocin
33	Doğlod	114	Osonik
34	Doğluvi	115	Panalocice
35	Dolak	116	Patmir
36	Dolbek	117	Payoca-i Zir
37	Dolik Köyü	118	Payoska-i Zir
38	Dordavi	119	Perçe
39	Doymobey	120	Petrovik
40	Dragorad	121	Pinezava
41	Dugoşte	122	Pirişce
42	Dukovik	123	Presdeniçe
43	Dulbiç	124	Rabcovaç
44	Durakovik	125	Rakotanca
45	Duymovik	126	Rakovanoğa
46	Emnesence	127	Rakoviçe
47	Erur	128	Ravada
48	Escilevik	129	Reçice
49	Esurak/Esverak	130	Sabancık
50	Esuraka	131	Sevarka
51	Eyvanik	132	Sirvine
52	Ferhad Bey	133	Sototubniçe
53	Folise	134	Sufre
54	Galaviçe	135	Surbile
55	Garbivik	136	Surik
56	Gılavogodine	137	Şah-ı Yakovik
57	Gora	138	Şeyh Bağdari
58	Gortibe	139	Şeyh Haydar
59	Govadevik	140	Şeyh Mağribi
60	Hacı Bey	141	Şirbevik
61	Hacı İdris	142	Tarzan
62	Hacı İsa	143	Tasurva
63	Hacılı	144	Tebşik
64	Hadim Ali Paşa	145	Tırnova
65	Hancı	146	Tobrivencik
66	Himar	147	Torba
67	Hotonca	148	Trebeçay
68	Hraste	149	Tutbice
69	İhmilne	150	Tuyubirdik
70	İlvenice	151	Tuzlu
71	İlvice	152	Veragorad
72	İracanice	153	Vicik
73	İstimorine	154	Viko
74	İtrabeşçe	155	Vilahovik
75	Kadıvoğoşna	156	Vilayiçe
76	Kamaniçe	157	Vileşik
77	Kara Ferhad	158	Voğoşna
78	Kardiç	159	Yakonava
79	Katoraca	160	Yatır

80	Katoriç-i Bala	161	Zagor
81	Katoşvik	162	Zerkiran

1854-1878 Dönemi tapu kayıtlarında geçen Saraybosna'ya ait 162 adet köy ile 100 adet mahalle adı listelerde alfabetik olarak gösterilmiştir. Yapılan çalışmanın kapsamı dışında kaldığından bu köylerin günümüzdeki durumu ile ilgili bir tespit yapılmamıştır.

Transkripsiyon esnasında köy, mahalle, cadde, çarşı ve mevki adları zaman zaman birbiriyle karışabilmektedir. Yani bir defterde köy adı olarak belirtilen bir ifade, başka bir defterde mahalle olarak, bazı mevki adları da farklı defterlerde mahalle ve çarşı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu sebeple yukarıdaki belirtilen köy, mahalle, çarşı ve mevki adları listelere yerleştirilirken tereddütler yaşadığımı da burada ifade etmek istiyorum.

Tablo 4: *1290-1294 Dönemi Saray Bosna Mahalleleri*

Sr.	Mahalle Adı	Sr	Mahalle Adı
1	Abdulhalife	51	Katib-i Divan
2	Arab-ı Atik	52	Kayın Hacı Ali
3	Arab-ı Cedid	53	Kazgani Hacı Ali
4	Aşık Memi	54	Keçeci Sinan
5	Ayas Paşa	55	Kemal Bey
6	Bakır Baba	56	Kepkebir
7	Bali Hacı Mahmud	57	Kolinya
8	Banizade Mehmed Bey	58	Komatin
9	Bezdillü Hacı Ali	59	Köse Sinan
10	Bozacı Hacı Hasan	60	Kulübeyanı
11	Cami-i Atik	61	Küçük Katip
12	Canozade	62	Mimar Sinan
13	Çelebi Davud	63	Mukrazade
14	Çıkrıkçı Muslihiddin	64	Müftü Süleyman
15	Çizmeciler	65	Nakıbzade H.İbrahim
16	Çoban Hasan	66	Nalçacı Hacı Osman
17	Davud Çelebi	67	Oruç Pehlivan
18	Debbağ Hacı Süleyman	68	Paçacı Nasuh
19	Divan-ı Katip	69	Pala
20	Duracağa	70	Pehlivan Hasan
21	Duracık	71	Petek Hüsameddin
22	Elçibey Sinan	72	Pişman Hacı Hasan
23	Evirğan	73	Sağır Hacı Mahmud

24	Ferahçı Mustafa Ağa	74	Sahtiyancı H. Mahmud
25	Ferhad Bey	75	Saraç İsmail
26	Frenkli	76	Şeyh Ferah
27	Gazi Hüsrev Bey	77	Şeyh Ferruh
28	Gazi Mehmed Bey	78	Şeyh Kara
29	Gerdani Hacı Hüseyin	79	Şeyh Kurbi
30	Hacı Ahmed	80	Şeyh Muslihiddin
31	Hacı İdris	81	Tabanlı Hacı İbrahim
32	Hacı Seydin	82	Terzibaşı
33	Hacı Turhan	83	Tezzade
34	Hacı Yahya	84	Timurhan
35	Hadim Ali Paşa	85	Tirdülü
36	Hallaç Davud	86	Tokçuzade
37	Haseki Hatun	87	Topal H.Mustafa Efen.
38	Helvacıyan	88	Topal İnhan
39	Hoca Hacı Ahmed Bey	89	Torba
40	Hoca Hacı Haydar	90	Tutibula
41	Hoca Hacı Mustafa	91	Tüccar Hacı İbrahim
42	Hoca Sinan	92	Üsküdar Ahmed Çelebi
43	Hubyar Ağa	93	Varoş
44	İskender Ahmed Çelebi	94	Varoş-ı Bala
45	İskender Paşa	95	Vekil-i Harç
46	Kadı Ahmed Efendi	96	Yağcızade Hacı Ahmed
47	Kadıbali	97	Yahya Paşa
48	Kalın Hacı Ali	98	Yakup Paşa
49	Kartal	99	Zağar Bey
50	Kasapzade H. İbrahim	100	Zihad Bey

Tablo 5: *(M.) 1854-1878 yılları arasında Saray-bosna'daki cemaat adları*

Sr	Cemaatin Adı	Sr	Cemaatin Adı
1	Balya	10	Ocak
2	Boşaniçe	11	Pazarlı
3	Cemelli	12	Pazaryeri
4	Eğridere	13	Preseniçe
5	Hacıbey	14	Rakoviçe
6	Kıyova/Koyun	15	Tırnova
7	Kolin	16	Voğoşne
8	Koşova	17	Yatır
9	Nahorova	18	

Tablo 6: (M.) 1854-1878 yılları arasında Saraybosna tapu kayıtlarında tespit edilen çarşı, han ve mevki adları

Sr	Çarşı, Han ve Mevki Adı	Sr	Çarşı, Han ve Mevki Adı
1	Abacılar Çarşısı	18	Kovacılar Çarşısı
2	Aşçılar Çarşısı	19	Kömürcüler Çarşısı
3	Baş Çarşı	20	Kuyumcular Çarşısı
4	Bedestan-ı Kebir	21	Kürekçiyan Çarşısı
5	Bezirgan	22	Mücellidlik Çarşısı
6	Çizmeciler Çarşısı	23	Pazar Yolu Çarşısı
7	Debbağ Çarşısı	24	Saraç Çarşısı
8	Eskihan	25	Saraçhane Çarşısı
9	Hacı Beşir Ağa Hanı	26	Soğukpınar
10	Hallaç	27	Tabak Çarşısı
11	Hünkar Çarşısı	28	Tarakçılar Çarşısı
12	İmaret Çarşısı	29	Taşlıhan
13	Kasab Çarşısı	30	Tir Caddesi
14	Kasab-ı Bala Çarşısı	31	Tokmakzade
15	Kavacı Çarşısı	32	Tüccarlar Çarşısı
16	Kazazlık Çarşısı	33	Zergiran Çarşısı
17	Kazgancılar Çarşısı	34	Zilciler

Tablo 7: *(M.) 1854-1878 Dönemi Saraybosna Köy ve Mahallelerine ait Tapu Kayıtlarında Geçen Taşınmaz Türleri*

Taşınmazın Türü	Sy	Taşınmazın Türü	Sy
Abacı dükkânı	2	Dükkân maa odaları	5
Ahır arsası	4	Dükkân ve fırın ve oda	3
Ahır zemini	2	Dükkân ve mağaza (1 Bab)	46
Ahur (1 Bab)	54	Dükkân ve mağaza arsası (1Bab)	49
Ahur maa bahçe	4	Dükkân ve mahzen arsası	3
Ahur maa bostan	1	Ebniyye zemini	1
Ahur maa havlu	1	Ekmekçi fırını (1 Bab)	17
Anbar (1 Bab)	12	Fırın (1 Bab)	2
Anbar dam	1	Fırın maa oda	6
Arazi-i boz ve hali	43	Han, hane ve dükkân (1 Bab)	2
Arsa (1 Bab)	116	Hane (1 Bab)	1481
Arsa (Hali)	3	Hane (1 Bab) bahçe ve fırın	1
Arsa zemini	5	Hane arsası maa kahve	1
Asiyab (1 Bab)	5	Hane arsası (1 Bab)	172
Asiyab arsası (1 Bab)	7	Hane arsası maa bahçe	8
Bağ	2	Hane maa ahur - dükkân (1 Bab)	1

Bahçe (Bir kıta)	186	Hane maa ahur (1 Bab)	42
Bahçe (Eşcar-ı müsmireli)	1	Hane maa anbar (1 Bab)	1
Bahçe arsası (1 Bab)	2	Hane maa arsa (1 Bab)	5
Bahçe maa bostan (1 Bab)	4	Hane maa bahçe	2.100
Bakkal dükkânı (1 Bab)	18	Hane maa bahçe ve ahur (1 Bab)	10
Belirsiz	24	Hane maa bostan (1 Bab)	16
Bezirgân dükkânı	1	Hane maa bostan arsası	1
Bostan (Bir kıta)	41	Hane maa dam (1 Bab)	1
Çalılık	2	Hane maa dükkân (1 Bab)	12
Çardak (1 Bab)	8	Hane maa ekmekçi-dükkânı (1 Bab)	7
Çayır	10911	Hane maa fırın	4
Çifçihane (1 Bab)	8	Hane maa havlu (1 Bab)	164
Çiftçi damı	1	Hane maa kahve	1
Çiftçi zemini	1	Hane maa mağaza (1 Bab)	31
Çiftlik (1 Bab)	2	Hane maa mağaza arsası	1
Çiftlik arsası	2	Hane maa mağaza ve oda (1Bab)	2
Dam (1 Bab)	52	Hane maa müştemilat (1 Bab)	7
Dam arsası	3	Hane maa oda (1 Bab)	9
Debbağhane (1 Bab)	1	Hane maa samanlık (1 Bab)	4
Değirmen (1 Bab)	14	Hane maa selamlık	1
Değirmen arsası	1	Hane maa selamlık ve bahçe	6
Değirmen maa mahzen	4	Hane ve ahır	1
Dolap (1 Bab)	2	Hane ve bahçe ve ahır	1
Dükkân (1 Bab)	367	Hane ve fırın (1 Bab)	14
Dükkân (Müştemil)	2	Hane ve havlu	65
Dükkân arsası (1 Bab)	179	Hane ve kahve (1 Bab)	2
Dükkan maa ahur	1	Hane, ahır ve dükkân (1 Bab)	1
Dükkân maa mahzen (1 Bab)	5	Hane, bahçe, çiftlik (1 Bab)	1
Hane, bahçe ve bostan (1 Bab)	2	Mahzen (1 Bab)	2
Hane, bahçe, ekmekçi dük. (1 Bab)	2	Mahzen, oda, bahçe, havlu (1 Bab)	1
Hane, samanlık, bahçe, değirmen	1	Menzil (1 Bab)	7
Harman	7	Menzil arsası (1 Bab)	1
Havlu (1 Bab)	1	Menzil ve müştemilatı (1 Bab)	1
Hoşabhane (1 Bab)	2	Mera	16

Hoşabhane maa müşt. (1 Bab)	1	Meyhane (1 Bab)	1
İmlahane	1	Meyhane maa havlu	3
Kahve dükkânı	1	Meyhane ve hane	1
Kahve maa ahur	1	Meyhane ve oda	3
Kahve maa bahçe	1	Mülk (Bir kıta)	2
Kahvehane (1 Bab)	9	Nalbant dükkânı	9
Kahvehane arsası (1 Bab)	1	Oda (1 Bab)	3
Kasap dükkânı (1 Bab)	5	Oda arsası	1
Kasap dükkânı arsası (1 Bab)	1	Oda maa arsa	1
Kebirhane ve bahçe (1 Bab)	1	Oda maa fırın	2
Kerestehane	1	Oda maa kahve (1 Bab)	1
Kirahane	2	Oda ve mutfak (1 Bab)	2
Koru	1	Oda, mağaza ve dükkân arsası	3
Kulübe (1 Bab)	13	Salon (1 Bab)	31
Kulübe arsası	2	Samanlık (1 Bab)	6
Kuyumcu dükkânı (1 Bab)	2	Samanlık arsası	3
Mağaza (1 Bab)	49	Sebze bahçesi (Bir kıta)	3
Mağaza arsası (1 Bab)	12	Selamlık	2
Mağaza maa dükkân arsası	34	Tarla	31087
Mağaza ve dükkân	3	Terzi dükkânı	2
Mağaza, oda, matbah ve kiler	2	Yaylak	2
Mağaza, otluk, kahve ve dükkân arsası **Toplam**	1		**47.771**

1854-1878 yılları arasında Saraybosna'da tesis edilen tapu kayıtlarının vasıflarında ilk sırayı "tarla", ikinci sırayı "çayır", üçüncü sırayı da "hane maa bahçe" almıştır. Bu bağlamda çalışma yaptığımız yirmi dört yıllık dönemde Saraybosna'da taşınmazların % 65'inin "tarla", % 23'ünün "çayır" vasıflı olması ve çok sayıda değirmen kaydına rastlanması bölgede tahıl üretiminin ve hayvancılığın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Dört yüz civarında dükkan kaydının bulunması ticaretin canlılığına işaret etmektedir. Ayrıca bölgedeki 8 adet müştemilatlı meyhane kaydının varlığı ise yöre halkının eğlenceye olan düşkünlüğünü göstermektedir.

Saraybosna'da; abacılar, aşçılar, çizmeciler, kasaplar, kovacılar, kömürcüler, kuyumcular, mücellidlik, saraçhane, tarakçılar, tüccarlar ve zilciler çarşısının mevcudiyeti bölgede ticari faaliyetlerin yanında el sanatlarının da yaygınlığına işaret etmektedir. Kahvehane sayısının azlığı da dikkat çekici bulunmuş, bu durumun; bölge halkının kahvehanelerde geçirecek kadar boş vaktinin olmadığı şeklinde yorumlanabileceği kanaatini taşımaktayım.

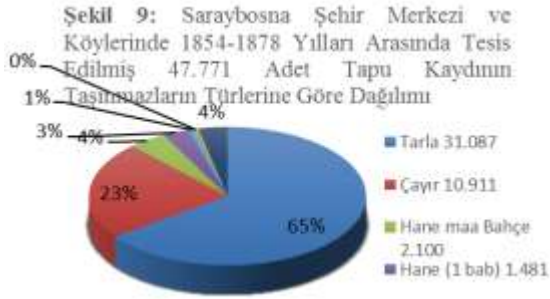

Şekil 9: Saraybosna Şehir Merkezi ve Köylerinde 1854-1878 Yılları Arasında Tesis Edilmiş 47.771 Adet Tapu Kaydının Taşınmazların Türlerine Göre Dağılımı

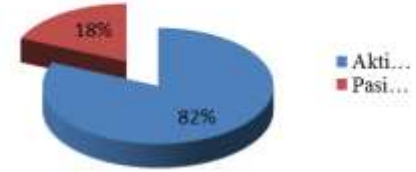

Şekil 10: Saraybosna Şehir Merkezi ve Köylerinde 1854-1878 Yılları Arasında Düzenlenen 47.771 Adet Tapu Kaydının Aktif/Pasif Durumu

Tablo 8: *(R.) 1290-1292 Dönemi Saraybosna Mahallerindeki "Bahçeli Ev" Vasıflı Taşınmazların Değerleri*

Sıra No	Mahalle Adı	Cinsi	Tahmini Kıymeti (Kuruş)	Miktarı	Tescil Tarihi (Rumi)

				(Zira)[1]	
1	Arab-ı Cedit	Hane maa bahçe	13.000	800	K.Evvel 1292
2	Ayas Paşa	"	35.000	800	K.Sani 1290
3	Bozacı Hacı Hasan	"	3.000	800	Şubat 1290
4	Cami-i Atik	"	25.000	800	Şubat 1290
5	Çıkrıkçı Muslihiddin	"	14.500	800	Şubat 1290
6	Çoban Hasan	"	10.500	800	Temmuz 1291
7	Debbağ Hacı Süleyman	"	3.500	800	T.Sani 1292
8	Gazi Mehmed Bey	"	6.500	800	Nisan 1292
9	Hacı İdris	"	1.500	400	Eylül 1292
10	Hacı İsa Bey	"	8.000	800	Mart 1292
11	Hoca Hacı Mustafa	"	500	800	Şubat 1290
12	Hoca Kemaleddin	"	17.000	800	Temmuz 1291
13	Kartal	"	2.500	400	Temmuz 1291
14	Katib-i Divan	"	600	400	Temmuz 1291
15	Kazgani Hacı Ali	"	1.000	800	Nisan 1292
16	Keçeci Sinan	"	3.500	800	Eylül 1292
17	Oruç Pehlivan	"	20.000	800	Temmuz 1291
18	Şeyh Ferah	"	16.000	800	Şubat 1290
19	Şeyh Muslihiddin	"	7.500	800	K.Evvel 1292

[1] (1) Zira (Atik) = 0,5625 m2

20	Tüccar Hacı İbrahim	“	6.000	800	Temmuz 1291
21	Vekil-i Harç	“	40.500	800	K.Sani 1290
22	Yahya Paşa	“	500.000	1200	Şubat 1290
23	Yakup Paşa	“	3.500	800	Temmuz 1291

6. Taşınmaz Değerleri

Tablo 8’de gerek Saraybosna şehir merkezinde bulunan büyük bir kısmı 800 zira miktarlı emlaka ilişkin “hane maa bahçe” vasıflı taşınmazların değeri tescil tarihleri ile birlikte yer almaktadır.

M.1874-1877 yılları arasında “800” zira miktarlı bahçeli bir evin fiyatının Hoca Hacı Mustafa Mahallesinde 500, Hacı İsa Bey Mahallesinde 8.000, Çoban Hasan Mahallesinde 10.000, Arab-ı Cedit Mahallesinde 13.000, Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesinde 14.500, Hoca Kemaleddin Mahallesinde 17.000, Oruç Pehlivan Mahallesinde 20.000, Vekil-i Harç Mahallesinde ise 40.500 kuruş olduğu görülmüştür. Bu bağlamda Yahya Paşa Mahallesinde “1.200” zira miktarlı bir bahçeli evin fiyatının 500.000 kuruş olması bu mahalledeki taşınmaz fiyatlarının diğer mahallelerdeki taşınmaz fiyatlarına göre çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. “800” zira miktarlı ve aynı vasıflı en düşük taşınmazların ise Hoca Hacı Mustafa ve Katib-i Divan mahallelerinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Saraybosna şehir merkezi ve köylerinde tesis edilen 47.771 adet tapu kaydından 8.810 adedi tedavüle konu olmuş yani el değiştirmiş geriye kalan 38.961 adet tapu kaydı ise tesis edildikten sonra herhangi bir tapu işlemine konu edilmemiştir. Bu tespit de taşınmazlarda orta düzeyde bir hareketlilik olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışma, stratejik ve jeopolitik konumu bugün bile tartışılmaz derecede önemli olan Bosna-Hersek’te 1854-1878 tarih aralığında çok hassas ve itinalı bir taşınmaz kayıt sistemi

tutulduğunu göstermektedir. Diğer taraftan belirtilen tarih aralığı içerisindeki tapu kayıtları detaylı bir şekilde ele alınıp mahalle, köy ve belirgin isim taşıyan mevkii adları, taşınmazların türü, miktarı, kıymeti ve sahiplerinin cinsiyetlerine göre dağılımı belirlenip, taşınmazlardaki el değişiklikleri de izlenerek Saraybosna'nın ekonomik ve sosyal durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

29 NUMARALI SARAYBOSNA TİMAR YOKLAMA DEFTERİ

The Number of 29 Sarajevo Timar Yoklama Book

Yılmaz Kurt*

Özet: Bu tebliğde Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûdı Kadîme Arşivi'nde 29 numara ile kayıtlı Saraybosna Timar Yoklama Defteri verileri değerlendirmeye alınacaktır. XVI. Yüzyıl Tahrir Defterleri serisinden sonra Saraybosna Tarihi'nin aydınlatılması için önemli arşiv belgeleri Ruznâmçe Defterleri ve Timar Yoklama Defterleri gibi serileridir. Tahrir Defteri tutma geleneği XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren değişmeye başlamış ve timar değişikliklerini göstermek üzere Rûznâmçe Defterleri ve Timar Yoklama Defterleri tutulmuştur. Değerlendirmeye çalıştığımız timar yoklama defteri Saraybosna ve çevresinde bulunan timarların eski ve yeni sahiplerini, yapılan değişikliğin sebeplerini açıklamakta, timar gelirinin nereden veya nerelerden tahsis edildiğini belirtmektedir. Defterde yapılan timar değişikliklerinin 1240- 1268 / 1824- 1851 yılları arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Timar ve zeamet tasarruf edenlerin kişi ve baba adları, akrabalık ilişkileri yapılacak daha detaylı çalışmalar için yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Saraybosna, Timar Yoklama Defteri, Tahrir, zeamet

Abstract: In this paper, Sarajevo Timar Registers registered the number 29 in the Kuyud-i Kadime Archive of Ankara General Directorate of Land Registry and Cadastre will be evaluated. Ruznamce registers and Timar registers are of the most important series so as to enlightened the history of Sarajevo after the series of tax registers in XVIth century. The tradion to keeping the tax registers would had been started to changed since the end of the XVIth century. Afterwards, Ruznamce and Timar registers had been kept in order to show the changes in timars. The Timar registers we are trying to evaluate describes the old and new owners of the timars in and around of Sarajevo, explaining the reasons for the changes, and where timar's income is allocated from. It seems that the timar changes in the registers were concentrated the years between 1240-1268/1824-1851. The name of people who saves timar and zeamets, their fathers' names and the kinship relations will provide guidance for more detailed studies.

Keywords: Sarajevo, Timar Yoklama Book, tahrir, zeamet

* (Prof. Dr.), Ankara Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, e-mail: yilmazkurt2002@yahoo.com.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda timar sistemi genel olarak çökmüştü. Bazı stratejik kalelerde müstahfız timarları ve Bosna-Hersek gibi sınır boylarında askerî timarlar yaşatılmaya çalışılıyordu. Ölüm veya görevden feragat gibi sebeplerle bir dirlik boşaldığında, çoğu zaman dirliğin geliri "mahlûl"e kayd olunarak merkezî hazineye aktarılıyordu. Bu bakımdan timar sisteminin çok yakın zamanlara kadar uygulandığı Saraybosna'ya ait Timar Yoklama Defterleri bize faydalı ve değişik bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 29 numara ile kayıtlı Yoklama-i Liva-i Saraybosna Defteri üzerinde durulacaktır.

1. 29 Numaralı Saraybosna Timar Yoklama Defteri

132 sayfa olan defter diğer yoklama defterlerinin çoğu gibi 17x49 cm ebadında, meşin cilt ile ciltlenmiştir. 29 numaralı *Bosna Timar Yoklama Defteri* aslında iki ayrı defterden oluşmaktadır. Birinci defter 107 nolu sayfada: "Tahrîren fi şehri Cemaziye'l-ahire sene isnâ ve sebʿîn ve mieteyn ve elf (1.C.1272/ 08.02.1856 Mühür: Hüseyin Penah) kaydı ile bitmektedir.

İkinci defter 3 sayfalık bir boşluktan sonra yeniden 1-2 diye numaralandırılmış ve 24. sayfada son bulmuştur. Birinci defterin kâtibi olan Hüseyin Penah Efendi, 24. sayfada ikinci defterin de bittiğini göstermek üzere "Tahriren fi şehri Cemaziye'l-âhir sene isnâ ve seb'în ve mi'eteyn ve elf (1.C. 1272/08.02.1856 Mühür: Hüseyin Penah)" kaydını düşmüştür. Bu kayıttan sonra yazmayı unuttuğu Bosna'nın Klis sancağında Neretva kazasında Hüseyin ve İbrahim'e ait iki timarı da aynı sayfada bu kaydın altına eklemek gereği duymuştur. Defter sonradan eklenen bu iki timar kaydı ile bitmiştir.

Birinci ve ikinci defterlerin yazım şekillerinde farklılık bulunduğu halde defterin bitiş tarihleri Cemâziye'l-âhir ayı olarak gösterilmiştir. Verilen bu tarihte Cemâziye'l-âhir'in kaçıncı günü olduğu belirtilmemiş olduğundan tarafımızdan

ilk günü olduğu var sayılmış, buna göre 8 Şubat 1856 tarihi bulunmuştur. 29 numaralı Bosna Timar Yoklama Defteri'nde daha önceki defterlere de atıf yapılmaktadır. Bunlardan birisi Yenipazarlı Eyüp Paşa zamanında tutulmuş olan yoklama defteridir.[1] Yenipazarlı Eyüp Paşa'nın sözü edilen bu defteri, TKGM Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde TKG.KK.RUZ.d.7 fon kodu ile kayıtlı 1251-1256/1835-1840 tarihleri arasını kapsayan Ruznamçe Defteri olmalıdır.[2]

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde yer alan diğer Rûznâmçe defterleri ise 1202-1203/1787-1788 tarihli Defter-i Rûznâmçe-i Livâ-i Bosna Hersek; 1242-1244/1826-1828 tarihli Abdurrahman Paşa'nın zamanında hazırlanan Bosna Ruznamçe Defteri; 1244- 1247/1828-1831 yılları arasını kapsayan Ali Namık Paşa zamanında hazırlanan Rûznâmçe Defteri; 1248/1832 tarihli Mahmud Hamdi Paşa zamanında hazırlanan 5 sayfalık bir defter; 1249-1251/1833-1835 tarihli 80 sayfalık bir defter; 1251- 1256/1835-1840 tarihli Mehmed Vecihi Paşa Defteri; 1256- 1259 tarihli Mehmed Hüsrev Paşa Defteri; 1260/1844 tarihli Muhammed Kâmil Paşa Defteri; 1261- 1262/1845-1846 tarihli Osman Nuri Paşa Defteri (3 sayfa); 1262-1263/1845-1846 tarihli El-hâcc Halil Kâmilî Paşa Defteri (4 sayfa); 1263- 1270/1846-1853 tarihli Tahir Paşa Defteri (9 sayfa). TKGMA Ruznâmçe Defterleri Kataloğu'nda yer alan 12 defterden sadece 1042- 1043/1632-1633 tarihli ilk defter Adana eyaletine ait olup diğer 11 defterin tamamı Bosna eyaletine ait irili ufaklı defterlerdir. Buradan çıkarılması gereken sonuç ise Bosna eyaletinde timar sisteminin Tanzimattan sonra bile yaşamaya devam etmiş olduğu gerçeğidir.

TKGM Kuyud-ı Kadîme Arşivi Has, Zeamet ve Timar Yoklama Defteri Kataloğu'nda yer alan 39 defterden ise 9, 10, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36 sıra numaralarında kayıtlı defterler Bosna ve Bosna'ya

[1] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 100.
[2] Mehmet Yıldırır, Sevgi Işık, Songül Kadıoğlu, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, TKGM Yayınları, Ankara 2012, s. 474.

bağlı sancaklara ait defterlerdir. 16 sıra numarasında kayıtlı Timar Yoklama Defteri 79 sayfa olup 1252/1836 yılında Mehmed Vecihi Paşa'nın Bosna Valiliği döneminde hazırlanmıştır. Aynı şekilde 17 sıra numarasında kayıtlı 54 sayfalık defter de 1252/1836 yılında Mehmed Vecihi Paşa tarafından hazırlattırılmıştır.[3] 1272/1856 tarihli Timar Yoklama Defterinde sözü edilen Vecihi Paşa defteri bu defterlerden birisi olmalıdır.

2. 29 Numaralı Saraybosna Timar Yoklama Defterine Göre Bosna'da Timara Dair Bazı Uygulamalar

1826 yılında Yeniçeriliğin kaldırılması üzerine büyük bir asker ihtiyacı doğmuştu. 1827 tarihlerine doğru Rumeli ve Anadolu'daki 53 sancaktan 5.200 kadar timarlı sipâhi kendi timarları geliriyle "Asakir-i Mansûre süvârisi" adıyla İstanbul'a getirtildi. Kabiliyetli olanlar subay ve diğerleri er olarak talimlere başladı. Ancak bir süre sonra timarlarının geliri bu süvarilerin masraflarına yetmediğinden bunlara aylık bağlanması yoluna gidildi.[4]

Timarlı sipahilerin İstanbul'a getirilerek eğitilmeleri başarılı olmayınca bunlardan bir kısmı "cebelü bedeli" adı altında devlete bir miktar para ödemek şartıyla timarları ellerinde bırakılarak 1841 yılında emekli edildiler.[5] 1844 yılından sonra tımarlı sipahilerin bir kısmının jandarma ve mahkeme polisi olarak atanmasına başlanıldı. Timarlılardan bir kısmı ise vergi tahsili işinde; bir kısmı da inzibat ve kalelerin korunması işinde görevlendirildiler.

Tanzimat uygulamasında bütün gelirlerin devlet hazinesinde toplanması ve hak sahiplerinin haklarını devlet hazinesinden almaları esası kabul edildiğinden tımarlı sipahiler saygınlığı olmayan birer inzibat görevlisi veya köy korucusu durumuna düşmüşlerdi. Timar toprakları ortadan kalktığı için

[3] Mehmet Yıldırır, Sevgi Işık, Songül Kadıoğlu, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, s. 446- 447.
[4] Ömer Lutfi Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, İstanbul 1979, s. 331.
[5] Ömer Lutfi Barkan, "Timar", s. 331.

artık bu topraklar üzerinde mülkî bir idareci konumunu da yitirmişlerdi. Artık kimseye yeni timar verilmediği için bu son timarlı sipahilerle sipahi nesli "tamamıyla" tasfiye edilmiş olmaktaydı.[6] Ancak hemen belirtelim ki Barkan'ın bu genellemesi Anadolu ve Rumeli'nin birçok toprakları için doğru olsa bile Bosna için pek de doğru görünmemektedir.

1530 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi'nde timarların ne şekilde satıldığı "beyne't-tâlibin nidâ itdirilub her kim ziyâde itdü ise anın üzerine mukarrer olunub ve tapuları alınub hızâne-i âmireye teslîm olunub ve yerler sâhibleri üzerlerine kayd olundu"[7]ifadesiyle anlatılmaktadır. Aynı Kanunnamede "baştina" tasarruf eden "pirimikürler" ve bunların sahip oldukları muafiyetler anlatılmaktadır.1272/1856 tarihli timar yoklama defterinde artık "baştina" ve "pirimikür" deyimlerine rastlamıyoruz.

III. Murad devri (1574-1595) kanunnamelerinde: "Ve dahi bir raiyyet fevt olsa, yeri oğluna intikal eder; oğlu yok ise karındaşına intikal etmez; lâkin el verdiği tapuyu sipahiye verirse karındaşına vereler. Meğer ki bunlar rağbet etmeyeler, ol vakit sipahi kime verirse vere" denilmektedir. Devamında ise "ve dahi birkaç karındaş ataları yerini müşâʿ tasarruf ederken birisi fevt olsa, sipahi karındaşlarından hissesi içün resmi tapu talep eylemek caiz değildir" hükmü yer alır. Bir raiyyet öldüğünde küçük yaşta oğlu kalsa, toprak ekip biçmeye güç yetiremese, sipahi ondan vergi talep etmeyecektir. Çocuk büyüyüp olgun bir kişi haline gelinceye kadar bir başkasına verip ziraat ettirecekler, yetim yetişkin hale gelince tekrar babasının toprağı yetime teslim edilecektir.[8] Ölen timar sahibinin oğlu olmasa sadece kızı olsa, kız "atam yeridir hakkından gelirim" dese sipahi bu toprağı kıza verecektir. Ancak önceden yer tasarruf etmeyen ve ölen kişi ile bir akrabalığı bulunmayan herhangi bir hatun kişi "el verdiği tapuyu ben veririm"

---

[6] Ömer Lutfi Barkan, "Timar", s. 331.
[7] BOA, *TT.*, 157; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VI, İstanbul 1993, s. 426.
[8] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri..*, C. VIII, s. 116 ve 123.

diye talep eylese "avrete yer vermek kanun değildir" diye verilmeyecektir.[9] Kanunnamelerdeki bu açık ifadelere rağmen 29 numaralı Bosna Timar Yoklama Defteri'nde hiçbir kadına timar verildiği görülmemiştir.

III. Murad dönemi kanunnamelerinde timar sahibi öldüğünde belli şartlar dâhilinde amcasına da hak verildiğini görmekteyiz.[10] Ölen timar sahibinin oğlu kalmayıp oğlunun oğlu (torunu) kalsa, dedesinin yerinin ona intikal etmesi kanundur.[11]

Saraybosna'da Fatih Sultan Mehmed adına yaptırılmış olan camide (Careva/Hünkar Camii) ferraşlık görevini yapmakta olan Mustafa 1435 akçalık gedik timarın 1/3'üne mutasarrıf bulunmaktaydı. Mustafa 1250/1834 tarihinde vefat edince oğulları Mehmed, Abdullah, Mustafa ve Hasan bu görevi yerine getirmek şartıyla babalarının gedik timarına sahip olmuşlardı. Bu caminin ferraşlık ciheti daha sonra anlaşmazlık konusu olacak ve bununla ilgili 1270/1854 tarihli Yoklama Defteri'nde yer alan 1290/1874 tarihli ilmühaber verilecektir. Bu ilmühaberde belirtildiği üzere gedik timara mutasarrıf olan bir kişi öldüğünde üzerindeki gedik timarın 2-3 oğlu arasında paylaştırılması kanun ve nizama aykırıdır. Bir timar sahibi öldüğünde çocuklarına verilecek olan kılıç timar veya çekirdek timar denilen başlangıç timarıdır.[12] Buna rağmen "her nasılsa" bu gedik timarın birkaç kişiye paylaştırılmış olması hatasından dönülerek gedik timarın Maliye Nezareti'ne gereken paranın yatırılması karşılığında Hasan'ın torunu olan Salih veled-i Abdi'ye verilmesi istenilmiştir.[13]

Bosna Hersek'te fethin ilk yıllarında Hıristiyan sipahilere timar veya baştine verildiğini başta Halil İnalcık olmak

---

[9] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri..*, C. VIII, s. 117.
[10] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri..*, C. VIII, s. 123.
[11] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri..*, C. VIII, s. 124.
[12] Ömer Lutfi Barkan, "'Feodal Düzen' ve Osmanlı Timarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 889.
[13] TKGMA, *29 numaralı Bosna Timar Yoklama Defteri (TMR-YOK, 29*), s. 11-12 arasında yer alan ilmühaber.

üzere birçok Türk ve Boşnak bilim adamı yazmıştır.[14] Ama artık 1272/ 1856'lara gelindiğinde bu Hıristiyan sipahilerin torunları çoktan Müslüman olmuşlardı. Bu yüzden 29 numaralı Yoklama Defteri'nde Hıristiyan birisine timar verildiği yolunda hiçbir kayda rastlanmamaktadır.

29 numaralı Yoklama Defteri'nde dikkatimizi çeken bir timar tevcihi kaydı Yayçe nahiyesinde İsmail oğlu Süleyman'a verilen timar ile ilgilidir. 1266/ 1849 yılında yapılan ilhaklarla 5.000 akçalık timara sahip olan İsmail ölünce timarı oğulları Numan, Malik, Mustafa ve Süleyman'a Bosna beylerbeyi tezkiresi ile tevcih olunmuştur. Ancak bu tarihte Süleyman henüz 6 yaşında bir çocuktur.

Çocuk yaşta olmasına rağmen babasının ölümü üzerine timar tasarruf eden başka kimseler de vardır: Saraybosna'da Küçük Kâtip Mahallesi'nde oturmakta iken 12 Zilkade 1263/22 Ekim 1847 tarihinde vefat eden Derviş Hasan'ın timarı oğulları Abdullah ve Mustafa'ya Bosna tezkiresi ile tevcih olunmuştur. Ancak Mustafa bu tarihte henüz 7 yaşındadır. Ağabeyi Abdullah da Mustafa gibi 8 yaşında "sabi" bir çocuk olduğu için 1.600 akça timardan kendilerine düşen 800 kuruşa 160 kuruş zam yapılıp "cebelü" itibar olunarak "takaüd" olmuşlardır.[15]

Küçük yaştaki çocuk, timara sahip olabildiği gibi bazı özel durumlarda zeamete bile sahip olabilmekteydi. 1270 /1853 yılında Mustafa Paşa öldüğünde oğlu Ahmed Tevfik henüz 8 yaşındaydı. Mustafa Paşa'nın babası Ömer 1236 /1820 yılında öldüğü zaman Višegrad kasabasında Derin (Drina) nehri üzerindeki köprünün müruriyye vergisi ve civar nehirlerde olan iskelelerin vergilerinden sağlanan toplam 20.000 akçalık gelir kendisine intikal etmişti. 1251/1835 senesinde zeametine "çürük" olduğu gerekçesi ile yeni ilhaklar

[14] Bu konuda son ve kapsamlı bir çalışma için bkz., Hatice Oruç, "Christian Sipahis in the Bosnian Sandjak (15th Century)" *Archivum Ottomanicum***,** 26 (2009) Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2010, 5- 16.
[15] TKGMA, *TMR.YOK*, 29, s. 59.

yapılmıştı. 1270 senesinde Mustafa Paşa ölünce zeameti 8 yaşındaki oğlu Ahmed Tevfik'e verilerek çocuğun istikbali garanti altına alınmış oldu.[16]

Küçük yaştaki çocuklara timar veya zeamet verilmesi sadece Mustafa Paşa'nın oğlu Ahmed Tevfik için yapılmış olan bir istisna, bir kayırma değildi. Ölen paşanın küçük yaştaki oğullarına timarlar verildiği gibi, hazinedar, kapucubaşı, sübaşı gibi çoğu köle asıllı olan kapı halkının ileri gelenlerine de timarlar verilirdi.[17] Timar gelirinin ölen kişinin küçük yaştaki çocukları arasında taksimi sıradan halk için de geçerli idi. Bosna eyaletinde İzvornik sancağının Koray nahiyesinde yaşayan ve keçecilik yapan Mehmed isimli vatandaş 1263/ 1846 senesinde öldüğünde 22.150 akçalık zeametinin yarım hissesi oğulları 11 yaşındaki Ali ile 14 yaşındaki Ömer'e kalmıştı. Zeametin diğer yarısına sahip olan Abdullah oğlu Salih'in isminin "sehven" yazılmamış olmasından doğan karışıklık da bu zeamet tevcih kaydına işlenmiş ise de biz sadece küçük yaşta timar tasarrufu üzerinde durmaktayız.[18]

"22.150 akça zeʿâmetin nısfına mutasarrıf Mehmed'in fevtinden 1263 senesi Cemaziye'l-ahirin 27. … oğulları merkūmân Ömer ve Ali'ye tevcih olunmuş ve nısf-ı âherine mutasarrıf Abdullah oğlu Salih'e 53 senesi kasr-ı yed etmiş iken sehven tezkireye Abdullah yazılub oğlu Salih yazılmamış ise de sehv olmuş olduğu musarrahdır ve... her ne kadar sabî iseler de Abdullah'ın oğlu Salih bu zeʿâmetler içün alaya gidüb bunlar iʿâne etmişlerdir. Tahmînen 11 yaşında Ali; şabb emred Ömer sinn 14" [19]

---

[16] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 93.
[17] Ömer Lutfi Barkan, "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 846.
[18] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 7.
[19] Araştırmamıza konu olan 29 Numaralı Timar Yoklama Defterinin dijitalleştirme sırasında ciltlemeden kaynaklanan çekim hatası dolayısıyla satır sonlarında bazı kelimeleri okunamamaktadır. Bu hatanın giderilmesi için TKGMA Arşiv Dairesi'nde ikinci kez tarama işlemi yapmışsa da sorun tam olarak giderilememiştir. Bu yüzden metinde eksik çıkmış olan bazı kelimeler (…) şeklinde gösterilmiştir.

Küçük yaşta çocuklar dirlik tasarruf ettikleri gibi, ak sakallı dedeler de dirlik tasarruf edebilmekteydi. 1856 yılında Bosna'da timar tasarruf eden en yaşlı tımarlı sipahi 99 yaşındaki Mehmed Şakir veled-i Mehmed idi. Mehmed Şakir'e Saray'ın Foyniça nahiyesindeki bu timar 1248/ 1832 senesinde tevcih olunmuştu. Mehmed Şakir babasının ölümü üzerine "ehliyetine binaen" Bosna müftülüğüne getirilmiş ve kendisine bu timar tevcih olunmuştu Mehmed Şakir ölünce de öz oğlu Mehmed'e kalmış ve onun da bu görevden el çekmesi üzerine görev ve timar, 1292 (1875) senesinde erbab-ı istihkakdan Abdullah bin Hafız İbrahim'e tevcih olunmuştu. Mehmed Şakir veled-i Mehmed, müftülük görevi yanında Saraybosna'da bulunan Ebu'l-feth (Hünkar/ Careva) Camii'nde müderrislik de yapmaktaydı.[20]

95 yaşında olup 3.000 akçalık timar tasarruf eden Hasan veled-i Mustafa, Visoka nahiyesinde yaşamaktaydı. 1173/ 1759 yılında bu timara tasarruf etmekte olan kimseler çocuksuz olarak (bilâ-veled) ölmüşler veya bir kısmı da bu timara rağbet etmemişti. Bu şekilde 1198/1783 yılında Hasan'a geçen 3.000 akçalık timar 1272/ 1855 yılında 95 yaşına basmış olan Hasan'ın elinde bulunmaktaydı. İşin ilginç olan yanı ise Hasan, Bosna Alayında 3. Bölük, 3. Kısımda 3 numaralı neferdi. Defterde, bunun bir takaüd timarı olduğu yazmasa da 95 yaşındaki pir-i fani bir dedenin "neferlik" yapamayacağını var sayarak bu 3.000 akçanın kendisine takaüd timarı olarak verilmiş olduğunu kabul edebiliriz. Kayıttan, Hasan veled-i Mustafa'nın bu timarı, 1198/ 1783 yılından 1272/ 1855 yılına kadar elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.[21]

Foyniça kazasından Hüseyin Veled-i Hasan da 95 yaşında timar tasarruf eden bir başka Bosnalı idi. 1.600 akçalık timara Hüseyin'in babası Hasan, Abdullah adlı bir kimse ile müşterek olarak mutasarrıftı. 1218/ 1803 yılında Hasan ölünce oğlu Hüseyin'e "ba-berât-ı Asitâne" tevcih olunmuştu. 1243 / 1827senesinde bu defa da Abdullah ölmüş ve timar

[20] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 106.
[21] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 42.

hissesi oğlu Mehmed'e tevcih olunmuştur. Bu ikisinin timarı "bir kılıç timar olmak üzere" adı geçen Hüseyin veled-i Hasan ve Mehmed veled-i Abdullah'a 1272/ 1855 senesinde Bosna tezkiresi ile verilmişti.[22]

Visoka nahiyesinin Radole köyünde yaşamakta olan Salih'in oğulları Ali ve Muharrem babalarının timarına yarı yarıya (münâsefeten) sahip olmuşlardı. Ancak Muharrem çocuksuz olarak ölünce timarının kardeşi Ali'ye verilmesi gerekmişti. Ancak Ali'nin hem dilsiz ve hem de zihinsel özürlü olduğu anlaşıldığından timar Muharrem'in kızının oğlu Hasan veled-i İbrahim'e Bosna valisi Tahir Paşa'nın 1264/1847 tarihli tezkeresi ile "akreb akrabası" olması bakımından tevcih olunmuştu. Hasan veled-i İbrahim bu tarihte sabi çocuk olup 9 yaşlarında idi. Hasan'ın müştereki olan Ali ve Hasan ise "ahraz ve meslûbü'l-akl" olduğundan timarın 5.000 akçalık geliri 2.096 kuruş itibar olunarak yıllık 419 kuruş zamm-ı hasıla cebelü bedeliyyesini Bosna Hazinesine eda etmek şartıyla her iki engelli de takaüd olmuşlardı. Adı geçen Ali daha sonra ölünce hissesi kimseye verilmeyerek "mahlûl"e kalmış; 5.000 akçalık hisse 9 yaşındaki Hasan veled-i İbrahim üzerine kayd olunmuştu. Hasan için hem "şabb emred" hem de "sabi" deyimlerinin birlikte kullanılmış olması da dikkat çekmektedir.

"Şabb emred" deyimi genellikle bıyığı yeni terlemeye başlamış 14-17 yaşlarındaki genç delikanlılar için kullanılmaktadır. Burada 9 yaşındaki Hasan'a "şabb emred" denilmesi belki de bir yasağı delmek içindi.

Timar Yoklama Defteri'nde kullanılan para birimi "akça" olmakla birlikte uygulamada hesapların akça üzerinden değil 1687'lerden beri devletin yeni para birimi olan "guruş: kuruş" üzerinden yapılmakta olduğunu anlamaktayız[23]. 10.000 akçanın 2.096 kuruş kabul edilerek hesap yapıldığını

---

[22] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 107.

[23] Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğunda Para 1326- 1914" , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914*, Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, C. II, Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s. 1086.

görmekteyiz.[24] Klasik Osmanlı döneminde 2 akça = 1 para; 40 para = 1 kuruş; 1 kuruş = 80 akça olarak hesaplanmaktaydı. Daha sonra 3 akça = 1 para üzerinden rayiç belirlendi. Sultan Abdülmecid döneminde yapılan ıslahat sonucunda 1 kuruş, 1,2 gr ağırlığındaydı ve 0,830 gr hâlis gümüş değerindeydi.[25]

29 numaralı Saraybosna Timar Yoklama Defteri'nde yapılmış dirlik tevcihlerinin tarihçesi verilirken Bosna'da valilik yapmış olan paşaların veya kendisine dirlik verilen paşa çocuklarının da adı geçmektedir. Bunlar:

1227/ 1812 Yenipazarlı Eyüp Paşa,
1233/ 1817 Osman veled-i Tuzlalı Mahmud Paşa,
1250/ 1834 Es-seyyid Mehmed Fazıl Paşa,
1251/ 1835 Vecihi Paşa,
1252/ 1836 Mehmed Pertev veled-i İzvornikli Mahmud Paşa,
1258/ 1842 Hüsrev Paşa,
1261/ 1845 Saraylı Fazıl Paşa,
1264/ 1847 Tahir Paşa,
1267/ 1850 Fazıl Paşa (Saraylı Fazıl Paşa'nın adamlarından birisine 1267'de dirlik tevcihi),
1270/ 1853 Ahmed Tevfik veled-i Mustafa Paşa.

Defterimizde adı geçen bu paşaların lakaplarının da "Yenipazarlı", "İzvornikli", "Tuzlalı", "Saraylı" şeklinde belirtilmiş olmasını Bosna eyaleti yönetiminde yörenin yerli halkından yetişmiş devlet adamlarına öncelik verilmekte olduğu şeklinde yorumlayabiliriz.

Bosna Sancağı'nda 1856 yılında timar büyüklüklerine baktığımızda 1.000 akça ile 1.500 akça arasında 65 timar bulunduğunu (% 9,04) ve bunlardan 26 tanesinin 1.000 akça ve altındaki timarlar olduğunu görmekteyiz. 2.500- 3.000 akça arasında 31 timar (% 45,31); 6.000- 6.900 akça arasında geliri olan 28 timar (% 3,89); 10.598- 14.920 akça arasında geliri olan 29 timar (% 4,03) bulunmaktadır. 20.000 akçadan daha

[24] TKGMA, *TMR-YOK*, 29, s. 7.
[25] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Akçe", *İA*, C.I (1978), s. 232 ; E.V. Zambaur, "Kuruş (Guruş)", *İA*, C.VI, İstanbul 1977, s. 1025.

fazla geliri olan dirliklerden bir kısmı defterimizde zeamet yerine timar olarak adlandırılmış olsa bile biz genel sınıflandırmaya uyarak bunları da zeamet olarak aldık. Buna göre 20.000 akça ile 28.559 akça geliri olan 21 dirlik bulunmaktadır (% 2,92).

Geliri 30.000 akçadan büyük olan zeametler ise 10 tane olup bunlardan en büyüğünün yıllık geliri 54.400 akçadır. 54.000 ve daha üzeri geliri olan zeametlerin sayısı ise 3 olarak tespit edilmektedir. Yaptığımız sayımlara göre 1272/ 1856 yılında 476 timar ve 36 zeamet görülmektedir. Bunlardan bir kısmının üzerine *Mustahfız timarı* olduğu bilgisi düşülmüştür.

1272/ 1856 yılında kayıtlı 701 timar ve zeamet sahibinin kimler olduğuna bakacak olursak Bosna ve İzvornik alaylarında görevli olan 129 nefer (er) ilk sırayı almaktadır. Diğer askerler de çok düzenli şekilde bölükleri, kısımları ve yaşları ile ayrıntılı şekilde yazılmışlardı. Onbaşı, onbaşı vekili, çavuş, çavuş vekili, mülazım-ı evvel, mülazım-ı sani, yüzbaşı, birinci yüzbaşı, ikinci yüzbaşı, üçüncü yüzbaşı, birinci binbaşı, ikinci binbaşı, bölük emini, borızan-ı evvel, borızan çavuşu vs.

Bir de dinî görevleri dolayıyla kendilerine timar tevcih edilen kişiler vardı. Bunlar Saraybosna'da Fatih Sultan Mehmed Han Camii'nde imam, ferraş, müezzin olan kimselerdi. Bunun dışında köy ve mahalle cami ve medreselerinde görevli olanlara timar tevcihi pek görülmemektedir. Görev timarı sahipleri genellikle askerler ve subaylardır. Bunlar da kale müstahfız timarı sahibi değil, doğrudan Bosna ve İzvornik alaylarında görevli askerlerdir. Bu yüzden de timarları müstahfız timarları gibi 1.000 akçalık küçük timarlar değil, çoğunlukla geliri yüksek, hatırlı timarlardır. 1256/ 1840 yılında bu şekilde hizmet timarı kullanan kimselerin sayısı 129'u nefer olmak üzere 200 kişi olarak tespit edilmiştir.

701 kişiden 200 kişisi görev timarı tasarruf etmekte iken geriye kalan 501 kişi genellikle babasından intikal etmek suretiyle timar sahibi olmuşlardır. Klasik dönem timar bilgi-

lerimize göre 5.000 akçadan daha fazla gelire sahip olan timarlar büyük timarlar sayılmakta ve bu timarların beratları İstanbul'dan verilmektedir. Ancak 1272/1856 tarihli 29 numaralı Saraybosna Timar Yoklama Defterinde 8.000- 10.000 akça geliri olan timarların bile Bosna Beylerbeyisinin tezkiresi ile sahiplerine verildiği görülmektedir. Bazı timarlar ise daha küçük gelire sahip olsalar bile "âsitane tezkiresi" ile veriliyor ve bu durumun deftere işlenmesine ayrı bir özen gösteriliyordu. Bosna Beylerbeyi tarafından verilen tezkirelere kısaltma ile "Bosna tezkiresi" denilmekteydi.

Bosna'da bir kimseye timar verildiği zaman bu kişinin vücut özellikleri ve saç, bıyık rengi muhakkak belirtiliyordu. Ancak 7-8 yaşındaki çocuklar için böyle bir fiziki betimleme fazla önem taşımayacağı için bunlar hakkında "sabi" kelimesinin yazılması yeterli olmakta ama yaşı yine de genellikle yazılmaktaydı. Şabb emred genellikle 14-17 yaşlarındaki bıyığı yeni terlemeye başlamış gençler için kullanılmasına rağmen burada 11 yaşındaki bir çocuk için bile şabb emred deyimi kullanılabilmekteydi.

Bosnalı erkekleri genellikle orta boylu olduğu anlaşılıyor. 621 kişi orta boylu yazılırken, 43 kişi de uzun boylu olarak kayıtlara geçmiştir. Defterde hiç "kısa boylu" kimsenin kayıtlı olmayışı dikkatimiz çekmiş ve bir istisna gibi görülmüştür. Renk özellikleri bakımından bugün olduğu gibi bundan 150 yıl önce de Bosna halkının çoğunlukla sarışın olduğunu görmekteyiz. Nitekim 719 kişiden 248 kişi (% 34,4) sarı bıyıklı, 31 kişi sarı sakallı, 18 kişi kumral sakallı olarak kayıt edilmişti. Kara sakallı olanlar ise 45 kişidir. Timar tasarruf edenler içerisinde oldukça fazla yaşlı sipahi bulunmaktadır. Ak sakallı 132 kişi (% 18,3), kır sakallı 46 kişi kayıtlıdır. Ter bıyıklı olan genç delikanlı sayısı ise 18 olarak görünmektedir.

Timarlı sipahilerin yaş sınıflandırmasını incelediğimizde ise 60 yaşında olan 64 kişi (%8,9) oranı ile en baş sırada gelmektedirler. 40 yaşında olanlar ise buna çok yakın olup 63 kişidir. 35 yaşında olan 59 kişi, 50 yaşında olan 58 kişi, 30 yaşında olan 51 kişi tespit edilmiştir. Burada 35, 40,

50 gibi yaşlarda daha çok insan bulunması yaş tespitinin tahmini olarak yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Bosna'da insanların yaşlarının nüfus sayım defterlerine göre daha titiz bir şekilde yazılmış olduğunu söyleyebiliriz. Örnek olarak 27 yaşında 8 kişi, 28 yaşında 12 kişi, 36 yaşında 12 kişi tespit edilmektedir.

6 yaşında 1, 7 yaşında 1, 8 yaşında 2, 9 yaşında 2, 11 yaşında 2, 13 yaşında 1, 14 yaşında 3, 15 yaşında 5 kişi en genç sipahiler olarak deftere geçmiştir. Bu çocuklardan bir kısmı "sabi" oldukları için belirli şartlarla "takaüd" olmaları sağlanmış ve babaları ölmüş olan bu yetimler korunmuştur. Bosna'nın yaşlı sipahileri ise 80 yaşında 9 kişi, 82 yaşında 1 kişi, 85 yaşında 2 kişi, 95 yaşında 2 kişi, 99 yaşında 1 kişi olarak tespit edilmektedir. 95 yaşında, 99 yaşındaki bu yaşlı sipahiler için her ne kadar "takaüd" sözcüğü kullanılmamış olsa da bunların bu timarları belki cebelü eşdirmek karşılığında takaüd timarı olarak tasarruf ettiklerini düşünmek gerekir.

Bosna'da 1272/ 1856 yılında timar tasarruf edenlerden 21-30 yaş arasında 138 kişi (% 19,1); 41-50 yaş arasında 109 kişi (% 15,1); 51-60 yaş arasında ise 121 kişi (% 16,8) bulunmaktaydı. Buna göre çocuk yaşta ve ileri yaşta olup timar tasarruf edenler doğal olarak daha az sayıda bulunmaktaydı. (70- 80 yaş arası 14 kişi % 14 oranında idi).

Timar yoklama defterlerinden çıkarabileceğimiz bir başka somut bilgi de kişi ve yer adları (onomastik) konusunda olacaktır. Ancak bölge dilinin özelliklerini taşıyan yer adlarını ne kadar doğru okuyabildiğimiz konusunda fazlasıyla kuşkulu olduğumuz için yer adları konusuna hiç girmedik. Kişi adlarını değerlendirmeye aldığımızda XVI. Yüzyıla göre oldukça önemli sayılabilecek değişiklikler tespit edebilmekteyiz. Yine Mehmed ve Mustafa isimleri birinci ve ikinci sıraya yerleşmiş durumdadır. Ancak Balı, Balı Bey, Durdu, Durak, Durmuş gibi isimler artık neredeyse unutulmuş gibidir. Sadece Salih ismi her nasıl olmuşsa Bosna'da revaç kazanmış ve hem kişi adlarında hem de baba adlarında 3. sıraya gelip

yerleşmiştir. Bunun kendiliğinden olduğunu düşünmüyoruz. Ama Bosna halkına Salih ismini sevdiren bir asker veya bir şeyh, bir dervişin varlığı konusunda da pek şüphe duymuyoruz. Yoksa XVII. yüzyıl başında 13. sırada yer alan Salih isminin 3. sıraya gelip oturmasını başka türlü açıklayamayız. 1604 yılında 15. sırada yer alan ve Bosnalılar tarafından çok sevilen Balı isminin unutulup gitmesinde sanıyorum Sırpların Balı ismi konusunda oluşturdukları çağrışım etkili olmuştur.[26] Konumuz timar yoklamaları olduğu için çok sevdiğimiz, özel ilgi alanımız olan isimler konusunu burada noktalamak istiyoruz.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VI, İstanbul 1993.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, III. Murad ve III. Mehmed Devri Kanunları, C. VIII, İstanbul 1994.

Barkan, Ömer Lutfi, "Timar", *İA*, XII/1, İstanbul 1979.

Barkan, Ömer Lutfi, "'Feodal Düzen' ve Osmanlı Timarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.

Barkan, Ömer Lutfi, "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.

Kurt, Yılmaz, "Onomastic Study of The Names Employed in Sarajevo at The Beginning of The 17th Century", *Archivum Ottomanicum*, Edited by György Hazai, 25 (2008), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, p. 113- 126.

[26] Yılmaz Kurt, "Onomastic Study of The Names Employed in Sarajevo at The Beginning of The 17 Th Century", *Archivum Ottomanicum,* Edited by György Hazai, 25 (2008), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, p. 115.

Oruç, Hatice, "Christian Sipahis in the Bosnian Sandjak (15th Century)" *Archivum Ottomanicum***,** 26 (2009) Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2010, s. 5- 16.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğunda Para 1326-1914" , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914*, Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, C. II, Eren Yayınevi, İstanbul 2004.

TKGMA, *29 numaralı Bosna Timar Yoklama Defteri* (TMR-YOK, 29).

Uzunçarşili, İsmail Hakkı, "Akçe", *İA*, C.I, İstanbul 1978.

Yıldırır, Mehmet, Işik, Sevgi, Kadioğlu, Songül, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, TKGM Yayınları, Ankara 2012.

Zambaur, E.V., "Kuruş (Guruş)", *İA*, C.VI, İstanbul 1977

III BÖLÜM /*CHAPTER VIII*

MODERNLEŞME DÖNEMİNDE BALKAN ŞEHİRLERİ

BALKAN CITIES IN THE MODERNIZATION PERIOD

TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE TANZİMAT DÖNEMİNDE BALKAN ŞEHİRLERİNİN SORUNLARI

The Problems of The Balkan Cities According to The Inspection Reports in The Tanzimat Period

İbrahim Serbestoğlu*

Özet: Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti idari, hukuki, askeri, mali değişimle birlikte kalkınmayı da hedefliyordu. Bu çerçevede Babıâli, eksikleri tespit etmek için hem taşraya müfettişler gönderdi hem de İstanbul'a taşradan temsilciler çağırdı. Vergi adaletsizliği, ulaşım sorunları, yerel idarecilerin hukuk dışı uygulamaları gibi pek çok konunun yansıdığı raporlar Osmanlı Balkan şehirlerinin durumunu ortaya koyuyordu. Çalışmamız, halkı isyan ettiren bu tür uygulamalar ve bunlara karşı merkezi yönetimin almaya çalıştığı tedbirleri incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Reform, Balkan Şehirleri

Abstract: The Tanzimat also aimed to develop with the administrative, legal, military, financial changes in the Ottoman State. Babıali sent inspectors to the provinces to identify the missing, and called representatives to Istanbul from the province. Tax injustice, transportation problems, illegal practices of local administrators and many other issues reflected the situation of the Ottoman Balkan cities. Our work examines these kinds of practices that revolt the public and the precautions the central government has taken against them.

Keywords: Tanzimat, Reform, Balkan Cities

Giriş

3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı can, ırz ve namusun korunmasını dünyadaki en aziz şey kabul ederken; bunların tehlikede olması halinde insanların devlete ve memlekete zarar verecek ölçüde harekete kalkışabileceklerini belirtiyordu. Mal emniyetinin bulunmaması halinde insanların devlet ve milletine ısınamayacaklarından memleketlerinin kalkınmasına ilgi gösteremeyecekleri ifade ediliyordu.

* (Doç. Dr.), Amasya Üniversitesi Tarih Bölümü, Amasya/Türkiye, e.mail: ibrahimserbest53@gmail.com

Mülkiyet güvencesi olan kişilerin vatan sevgilerinin de artacağı öne sürülüyordu. Keyfi davranışlara mahal vermeyecek, baskıdan uzak ortamda herkesin emlak ve kudretine uygun vergi vermesi planlanıyordu. Bir başka ifadeyle şeriata uygun olarak konulacak Tanzimat kanunlarıyla *din û devlet ve mülk û millet* kalkınacaktı.[1]

Ferman, ilanının ardından valilere ve mütesellimlere tebliğ edildi. Tanzimat'ın esaslarının derhal icrasına başlanması için sancak merkezlerinde ahalinin hazır bulunduğu bir merasimle okunması, kaza ve kasabalarda ahaliye anlatılması isteniyordu. İdari yapıda valilerin mali yetkileri muhassıllara bırakıldı. Ahalinin yönetime katılım aracı olan taşra meclisleri oluşturuldu.[2]

Yapılan değişiklikler taşrada yerel hanedanların nüfuzunu kıramadığı gibi ahalinin üzerindeki vergi ve angarya yükünü de ortadan kaldırmadı. Böylece halkın huzur ve refahını sağlayıp, üretimi arttıracağından vergi gelirlerini de yükseltecek olan Tanzimat'ın taşrada merkezin beklentilerinden oldukça uzak kaldığı anlaşıldı. Çünkü Anadolu ve Rumeli'nde çok geçmeden Tanzimat'a tepkiler gelmeye başladı.[3]

Tanzimat Fermanının uygulanmasına dair *talimata rağmen mealini layıkıyla anlayamayub bazı karışık şeyler vuku bulmakda olduğu işidilmekde olduğunu* ifade eden Babıâli, ilk defa 1840 yılında sudur-i azamdan Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliye azası Arif Hikmet Beyefendi Rumeli'nin teftişiyle görevlendirdi. Teftiş memurlarının fetanet-i zatiyye ve dirayet-i fıtriyeleri üzere görevlerini layıkıyla yapacakları, doğruluktan ayrılmayacaklarına olan inanca vurgu yapılıyordu. Görevlerinin biraz zaman alacağı, tez elden muhassıl

---

[1] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed: Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2011, s. 99-101.

[2] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880),* Ankara 2011, s. 15-89; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, Ankara 2007, s. 60-61.

[3] Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnis,* İstanbul 2002, s. 9-38.

ve sair memurları denetleyip, beldelerin gelişmesi için gereken incelemeyi yapıp merkezi bilgilendireceklerdi. Müstakil memurlar gönderilmesinden amaç Tanzimat'ın Memalik-i Şahane'de tesis ve icrasıyla ahalinin fayda görmesi ve de bazı zararların ortadan kaldırılmasıydı.[4] Böylece kendileri için yapılanlardan ve gösterilen merhamet ve *şefkat-i hazret-i şahanenin kadr u şükranını* bilecek olan ahalinin, hamiyet ve insaniyetleri gereği vatanlarının imarı için çaba göstereceklerine inanılıyordu.[5]

İlk teftiş heyetinin ardından 1842 yılında yeni bir teftiş heyeti görevlendirildi. Bu heyet Tanzimat'ın ruhuna aykırı uygulamaları ortadan kaldırıp, taşra idaresine yön verecekti. Bu teftişte Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Rumeli'ye gönderildi. Ancak bu görevlendirmeler paşaların İstanbul'dan uzaklaştırılma amacı taşıdığı dedikodusunu beraberinde getirdi. Bunun üzerine sadaret değişikliğiyle birlikte taşra temsilcileri İstanbul'a çağrılarak sorunları bildirmeleri istendi. Ancak İstanbul'a gelenlerin yerel güçlerin temsilcisi olmaları halkın sorunlarının gündeme gelmesini engelledi.[6]

1850 yılında Babıâli'nin, *artık böyle kanunsuz işlere cesaret eden olur ise günahı boynuna diyerek*, haklarında ceza kanununa göre işlem yapılacağını belirttiği taşra yöneticilerini teftiş için Mısırlı Sami Paşa Rumeli ve Şekip Efendi de Tuna sahillerinin teftişiyle görevlendirildi. Bir yıl süren bu görevlendirmenin ardında 1860 yılında Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa bizzat Rumeli teftişine çıkarak, muhtemel dış müdahaleleri önlemeye çalıştı. Tanzimat'ın uygulanması, gaspodarlığın kaldırılması, idareci, mültezim ve çorbacıların suiistimalleri, yabancı devletlerin müdahalelerinin önlenmesi ve çiftlik meselesi paşanın denetleyeceği ve de çözüm bulması gereken konular arasındaydı. Halkı Osmanlı idaresine ısındırma hedefi taşıyan bu teftiş de Şam ve Lübnan'da ortaya

[4] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun*, 1423/58170.
[5] BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*.10/485.
[6] Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmâr Maclisleri", *OTAM,* S. 3, 1992, s.323-332.

çıkan olaylar nedeniyle yarıda kalmıştı.[7]

1863 yılına gelindiğinde, Tanzimat'ın ilanından yirmi yıldan uzun bir süre geçmiş olduğu halde uygulamaya dair içten ve dıştan tepkiler geliyordu. Taşra meclislerinde özgürce düşüncelerin ifade edilemediği, yolsuzlukların artarak devam ettiği, vergi adaletinin sağlanamadığı, yolların, köprülerin ve sair kamu binalarının harap durumda olduğu, köylülerin arazilerinin yerel hanedanlarca ele geçirilmeye çalışıldığı gibi pek çok şikâyet İstanbul'a ulaşmıştı. Sultan, sorunların yerinde görülmesi ve çözülmesi için Anadolu ve Rumeli'ye yeni teftiş heyetleri gönderme kararı aldı.[8] Subhi Bey ile Ziya Bey de Rumeli'yi teftiş edeceklerdi.[9] Vali, mutasarrıf ve kaymakamları denetleyecek olan teftiş heyetleri kaza müdürü ve meclis azalarının görevlerini layıkıyla yapmadıklarına kanaat getirirse azletme yetkisine de sahiptiler. Ayrıca halkın mal ve mülkünün gasp edilmesi, angarya, işkence ve rüşvet gibi gayr-i meşru eylemler sonlandırılacaktı. Vergi adaletini sağlayacak, bakaya kalmış olan devlet gelirlerini tahsil edeceklerdi. Tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi için imar faaliyetlerine önem verilecekti. Medeniyetin gereği ve kalkınmanın şartı olan nüfusun arttırılması için evliliklerin kolaylaştırılmasına çalışılacaktı. Uzun tutuklulukları önleyici tedbirler alacak ve Rus zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına ulaşmayı başarabilen muhacirlerin iskan edilmesini organize edeceklerdi.[10]

---

[7] Yonca Köksal- Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007, s. 13- 27; Yonca Köksal, "Tanzimat Döneminde Bulgaristan Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli Teftişi", *Toplumsal Tarih*, S.131, Kasım 2004, s. 56-62.

[8] *Archives Diplomatiques: Recueil de Diplomaitie et d'Historie*, C.IV, Paris 1864, s. 313-324.

[9] BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi*, 264/82.

[10] BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 26/1150.

1. Teftiş Raporlarına Balkan Şehirlerinden Yansımalar
a. Yolsuzluk Kıskacında Hazine
a.1. Vergi ve Sandık Hesapları

Tanzimat reformlarının gerçekleştirilmesinde en önemli sorunların başında mali yetersizlikler geliyordu. Tanzimat, devlet ve millet için bir sorun olarak gördüğü iltizam sistemini kaldırmış, muhassıllık uygulaması başlatmıştı.[11] Ancak beklenen fayda görülmediğinden eleştirilen iltizam sistemine geri dönmek zorunda kalınmıştı. Babıâli, vergilerin her bir mahalin gelişmişliğine ve tahammülüne göre toplanacağını ilan etmişti.[12] Ahaliden tahammüllerinden fazla vergi alınmasının önlenmesini teftiş heyetlerini bildirirken, vergilerin de toplanmasındaki aksaklıkların giderilmesini istiyordu.[13] Bu minvalde Silivri'de temettüat sayımında bir hanenin 300 kuruşluk gelirinin 4.000 kuruş yazıldığı tespit edilmişti. Aynı sorunla Çorlu'da da karşılaşılınca, kaza meclislerinin temettüat sayımlarındaki *cüzi ve nice* yanlışları düzeltmeleri isteniyordu.[14]

Vergi konusunda temel sorunlardan birisi vergi tahsili için görevlendirilmiş memurların maaşlarının toplanan vergi gelirinden fazla olmasıydı. Kavala'da damga vergisinin yıllık hasılatı 2.500 kuruş iken memurlara 9.000 kuruş maaş ödeniyordu. 1863 yılında müfettiş Subhi Efendi'nin müdahalesiyle memuriyetler lağvedilerek yerlerine aylık 100 kuruş maaşla bir kişi görevlendirildi. Aynı durum Drama kazasında da geçerliydi. Burada da kaimakam maiyetine 100-150 kuruş maaşla görevlendirmeler yapılıp, memuriyetler kaldırıldı.[15]

---

[11] Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı,* (Basılmamış Doktora Tezi- Anadolu Üniversitesi), Eskişehir 2002.
[12] Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek,* Ankara 2010, s. 90.
[13] İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara.
[14] Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı,* Ankara 2013, s. 102-106.
[15] BOA, *İ.DH*. 509/34625.

Bir diğer yolsuzluk da sandık hesaplarının incelenmesiyle ortaya çıkmıştı. Selanik'te sandık hesaplarının incelenmesinde ise yolsuzluklar tespit edilmişti. Sandık muhasebecisi Naşid bey, defterlerde masraf gösterip hazineye göndermediği meblağ 300 bin kuruş civarındaydı. Bunun haricinde hakkında pek çok rüşvet söylentisi olduğundan sorguya alınan Naşid bey suçlamalardan bazılarını kabul etmişti. Mührü alınan Naşid beyin yerine Drama'dan Besim Efendi görevlendirildi.[16]

Siroz'da da incelenen sandık hesaplarında düzensizlikler ve yolsuzluklar tespit edildi. Kaimakam Pertev Efendi ile Mal Siroz'da da incelenen sandık hesaplarında düzensizlikler ve yolsuzluklar tespit edildi. Kaimakam Pertev Efendi ile Mal Katibi Ali Rıza Efendi bu durumun sorumluları olarak görülmekteydiler.[17] Florina kazası sandık hesaplarında da usulsüzlük olduğu şikayetleri üzerine inceleme yapılmıştı. Eski sandık müdürü ve azaların bu usulsüzlükte parmağı olduğu tespit edilmiş, durum yargıya intikal ettirilmişti. Haklarında somut bilgi/belge bulunanlar ise bizzat teftiş heyetlerince sorgulanarak yüzleşmeleri sağlanmıştı.[18]

Sandık hesaplarında yolsuzluğun kaynağı olarak veya yolsuzluk yapılmasına imkân sağlayan durum olarak defterlerin Rumca ve Yahudice tutulmaları gösteriliyordu. Sandık defterleri Rumca ve Yahudice yazıldığından mal kalemiyle sandık arasında gelir-gider hesaplarında sorunlar yaşanmasına sebep oluyordu. Hesaplarda karışıklığa ve hazinenin gelir kaybına mahal vermemek için sandık defterlerinin Türkçe tutulması kararı alınmıştı. Sandık Defterlerinin Türkçe tutulması konusunda Tırhala valiliği, Golos sandık emininin Türkçe bilmediği ancak değiştirilmesi durumunda aylık 150 kuruş maaşla yerine başka birinin bulunmasının mümkün olmadığı dile ifade edildi. Manastır'da Filorino, Eğri, Bucak ve

[16] *Aynı Belge*.
[17] *Aynı Belge*.
[18] *Aynı Belge*.

Cuma kazaları sandık eminlerinin Hristiyan olup maaş almadıkları tespit edilmişti.[19]

Bazı mahallerde kocabaşılar, muhtar ve eski tahsildarların ahaliden mükerrer vergi ve saire tahsiline ve daha başka kanunsuz işlere giriştikleri ortaya çıkmıştı. Halkla hesabın görülmesi için teftiş bölgesindeki eyaletlerin tümünde girişimler başlatıldı. Muhtar, kocabaşı ve eski tahsildarlar bakayayı teslim edip sandıkla ilişkilerini kesmişlerse dahi yine ahali ile hesaplarının görülmesi ve bakaya kalan gelirin durumu tayin olunmuş olan tahsildarlara hesap devrinde bildirilmelidir. Çoğu mahallerde gelirden tahsil edilememiş gösterilip muhtar, kocabaşılar veya eski tahsildarlar veyahut memleketin ileri gelenleri zimmeti bulunduğu anlaşılacak akçeler hakkında hesaplar üzerine yapılacak tetkikat ahaliden mükerrer veya fazla alınmış olan meblağ ortaya çıkartılacaktır. Yolsuzlukları sübut edenlerin hatır ve gönüle bakılmaksızın tahsilatı yapılacak ve de gerekli cezai süreç başlatılması için sorgulanmalarını yapılması ve evrakların gönderilmesi isteniyor.[20]

a.2. Vakıf Gelirleri

Yolsuzluğun bir diğer boyutu vakıflarda görülüyordu. Bazı yerlerde vakıf malları özel mülkiyete geçirilmiş bazı yerlerde de gelirler tahsil edilemiyor gerekçesiyle merkeze gönderilmiyordu. Bu bağlamda Manastır'da pek çok vakıf mülkü özel statüye dönüştürülmüş, vakıflarda yolsuzluk alabildiğine yaygınlaşmıştı. Müfettiş Subhi Efendi'nin maiyetinde bulunan evkaf dairesi memurları ile Manastır evkaf müdürü ve sair kişilerden oluşan bir komisyon kurularak vakıfların düzeltilmesine çalışıldı. Aynı şekilde Siroz evkaf müdürü Raşid Efendi'nin de vakıf gelirlerinin tahsilindeki rehaveti, masraflarının fahiş derecede olması ve bazı kötü hallerinden dolayı azliyle yerine vekâleten birinin tayinine karar verildi. Bu tayin sonrasında bakaya gösterilen vakıf gelirlerinin yarısı 3-4 gün

[19] *Aynı Belge*.
[20] BOA, *İ. DH*. 517/35201.

içinde tahsil edilmiş olup, kalan yarısının da yakın zamanda tahsil edilmesi beklenmekteydi.[21]

b. Ticarileşen Şehirlerin Ulaşım Ağları: Yollar ve Köprülerin Tamiri

18. yüzyıla kadar bir düzen ve disiplin altında yürütülen yol yapım ve tamir çalışmaları diğer kurumlarda olduğu gibi bozulmaya yüz tutmuştu. Derbentçi köylüler köylerini boşaltmış, yollar bataklığa dönüşmüş, köprüler yıkılmış veya harap olmuştu. Üstelik araba teknolojisinin kullanılması yolların elden geçirilmesini zorunlu kılıyordu. 1839 yılında yayınlanan ilmühaber ile kent içi yolların 20, 15, 12 ve 10 zira genişliğinde ve geometrik esaslara uygun olması, çıkmaz sokak bulunmaması şart koşuluyordu. Bu şartlar Avrupaî tarzda bir kent özlemini ifade ediyordu. Fakat uygulanması zordu. Nitekim 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi 10, 8 ve 6 zira genişliğini yeterli kabul ediyordu.[22]

Yol sorununun çözümü düşünüldüğünden daha zordu. Hazinenin kaynak ayıramamasından daha öte, yol yapımı konusunda bilgi sahibi kişilerin yokluğu üzerinde düşünülmesi gereken bir konuydu.[23] 1861 yılında yolların düzenlenmesine dair bir nizamname çıkartıldı. Dört sınıfa ayrılan yolların ilki eyaletlerden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına gidenlerdi. İkincisi eyaletler arasında ve sancakları eyaletlere bağlayan yollardı. Üçüncüsü bir kazadan başka kazaya veya iskele ile demiryoluna; dördüncüsü de üçüncü sınıf kapsamında olup arabaların işlemediği yollardı.[24] Nizamnameye

[21] BOA, *İ. DH*. 509/34625.

[22] İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağını Yakalayan Osmanlı*, Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 431.

[23] İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde", s. 432-433.

[24] Şenay Atam, "Osmanlı Devleti'nde Bir Yol Çıkmazı: İzmit-Ankara Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/1, Nisan 2012, s. 122-123.

göre bir ve ikinci sınıf yollar devlet-halk işbirliğiyle üçüncü sınıf yollar ise sadece halk tarafından yapılacaktı. Nizamnamenin 17-19. maddeleri 18'den 60 yaşına kadar sağlıklı tüm erkeklere yol inşaatında ücret almaksızın çalışma zorunluluğunu getiriyordu. Memurlar, mektep hocaları, Müslüman ve gayrimüslim din adamları ile hasta ve sakatlara muafiyet tanınıyordu. Çalışma süresi yılda dört gün olarak belirlenmişti.[25]

Tanzimat döneminde Balkan şehirlerinde de yollar sorunluydu. Bakım ve onarım gerekiyordu. Bazı yerlerde yeni yapılan yollar kısa sürede bataklığa dönüşmüştü. Köprüler ise harap olmuştu. Teftiş heyetleri bu sorunları ortadan kaldırmak içinde uğraştılar. Ohri Sancağında İlbasan yolu işlek olduğu ve İşkodra tarafına giden askerlerin dahi ana yolu olduğu halde yol çok bozuktu. İlbasan-Manastır, Manastır- Ohri hududuna kadar giden yollarda yapılmaya muhtaçtı. Gerekli malzemelerin devletçe karşılanarak ahali tarafından yapılması yerel idareye tavsiye edilmiştir. Kavala'dan Selanik'e, oradan Vidin'e kadar yolların yapımına başlandı. Subhi Efendinin maiyetinde bulunan mühendisler başka işlerde görevlendirilmiş olduklarından Ohri yolunun "*usul-i hendese*"ye uygun olarak yapılması bakacak kimse bulunmadığından İstanbul'dan bir mühendis gönderilmesi talep edilmişti. Selanik-Manastır arasında 1862 yılında yapılmış olan yol ve köprülerinde bozuk ve harap olması nedeniyle müdahale edilmiş, bakım ve onarımları gerçekleşmişti. Manastır- Yanya arasındaki yolun bozuk kısımları onarılmıştır.[26]

Siroz'da yıkılmaya yüz tutmuş köprüler ve bakımsız yollar nedeniyle ahali mahsullerini nakletmekte güçlük çekiyordu. Köprülerin tamiri ve yolların bakımı için her köyden

---

[25] Selahattin Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)", *Osmanlı*, C.III, Ed: Güler Eren, Ankara 1999, s. 650; Emrah Çetin, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi- Ankara Üniversitesi), Ankara 2013, s. 108-116.
[26] BOA, *İ. DH*. 517/35201.

gerekli amelelerin temin edilmesi ve kazma- kürek gibi aletlerin de mal sandığından karşılanmasıyla yollar en azından araba işleyecek şekle getirilecekti.

Vardar köprüsü yaptırılmıştır. Fakat daimi surette işlemesi için karşılık gösterilmesi gerekmektedir. Kışın nehrin taşması nedeniyle ayak tarafında işletilen kayıklardan alınıp, şimdiye kadar gelir kaydı olmayan ücretlerin bundan sonra kaydıyla karşılık gösterilmesi planlanmaktadır.[27]

Yanya'ya 12 saat mesafedeki yolun bozukluğuna rağmen yapılamamıştı. Çünkü bazı hamallar yolun bozukluğunu geçim kapısı yapmıştı. Müfettiş Subhi Efendi'nin yaptığı inceleme sonucunda yolun yapımından sonra hamalların ihlal etmemesine dair tedbir alınması isteniyordu. Bütün ahali birlikte hareket ederek yolun hızla yapımı ve hamal takımından muhafazası için dahi meclisçe daimi uygulanacak bir karar alınması Yanya valisine söylendi.[28]

c. Devletin Temsilcileri: Memurlar

Devletin taşrada temsilcileri olan memurlar veya görevlilerin suiistimalleri de teftiş raporlarında yer almıştı. Müfettişler, zaman zaman başta kaza müdürleri olmak üzere görevlileri değiştiriyordu. Örneğin Kavala kazası müdürü görevini yapacak vasıflarda görülmediğinden müfettiş Suphi Efendi tarafından görevinden alınarak yerine Mekteb-i Mülkiye mezunu Salih Efendi tayin edildi. Yine bu minvalde vergi kayıplarının önüne geçmek için de meclis azalığına ve muhtarlıklara muteber, muktedir ve afif kişilerin seçilmesiyle işin ehil kişilerce yapılmasına önem verilmesi yetkililere tembih edildi.[29]

Drama gereksiz görülen emlak-ı hümayun memuriyeti lağv edilerek, idaresi kaimakamın uhdesine verildi. Tahrirat

[27] *Aynı Belge*.
[28] BOA, *İ. DH*. 512/34817.
[29] BOA, *İ. DH*. 509/34625.

katibi Süleyman Efendi de ihmal ve yetersizliği dikkate alınarak azledilip, yerine Ömer Şevki Efendi tayin edildi. Ömer Şevki Efendi'nin maaşına lağvedilen emlak-ı hümayun memurlarının maaşından kalan 600 kuruştan 350 kuruş zam yapıldı. Böylelikle 250 kuruş da hazineye aktarıldı.[30]

Drama'da yapılan incelemede asakir-i zaptiyeden 150 neferin bir kısmının hayali kişiler olduğu bir kısmının da isimleri zabtiye listelerinde bulunduğu halde yerel eşraf ve azanın yanında hizmetli olarak çalıştıkları görülmüştü. Bu şekilde defterde kayıtları bulunan zabtiyelerin isimleri silindiği gibi azalar da meclisten çıkartılmışlardı. Ohri ve Körice'de zabtiye neferinin de *eski usulde* istihdam edildiği tespit edilmiş, bunların yerine Manastır'daki taburdan askerler geçici olarak görevlendirilmişti. Bu süreçte Ohri ve Körice'de düzenleme yapılacak, zabtiye neferleri de yerel halktan karşılanacaktı.[31]

Manastır eyaletinde çoğu köyde bulunan ve poylak denilen bekçilerin hakkında çeşitli şikayetler vardı. Bunlar bekçilikleri ellerine geçirmişler, kaldırılmaları söylentileri karşısında adamlar tayin ederek fesat çıkartıyorlardı. Ahali de bunların isteklerini yapmazsa yol kesme, ırza geçme gibi türlü kötülük yapıyorlardı. Eğer zabtiye idaresi kurulursa şikayetlerin sona ereceği düşünülüyordu. Poylakların yol açtığı sorunları çözmek için memurlara şu talimat verildi: mevcut poylakların yoklaması alınacak, içlerinden kefil gösterecek ve kendilerine güven duyulacak olanlar istisna tutularak diğerleri kovulacaktır. Kovulanların yerine hükümet kanalıyla sağlam kefilleri olanlar seçilecektir. Bunların denetlenmesi ve idarelerinin mesulü olmak fakat ücret bakımından diğerlerinden farkları olmamak üzere içlerinden onbaşı ve çavuşlar tayin edilecektir. Bundan başka her kazada 250 kuruş maaşla birer yüzbaşı ve sancakbaşlarında 500 kuruş maaşla kolağaları ve eyalet merkezlerinde 1000 kuruş maaşla binbaşı bulunacaktır. Poylak ismi kaldırılarak bekçi askeri ismi verilecektir. Bunlar

[30] *Aynı Belge*.
[31] BOA, *İ. DH*. 512/34817.

köylerin, mezraların ve ahalinin mallarının korunmasının yanında gerekirse eşkıya takibi veyahut hükümetin yardımlarına gerek göreceği sair hizmetlerde zabtiye askerleriyle birlikte görev alacaklardı. Düzenli birlikler olmaları için hükümetçe bir kıyafet belirlenecek ve yine hükümetin belirlediği silahları taşıyacaklardı. Onbaşı ve çavuşlar ahali tarafından şimdiye kadar nasıl idare edilirse öyle devam edecek, büyük rütbelilerin maaşları da vergiye ilave edilecekti. Selanik eyaletinde bu poylaklar varsa Manastır'daki gibi kontol altına alınmaları Selanik valisine söylenmiştir.

Poylakların gece askeri adıyla düzenli ve güvenilir hale getirilmesi hakkında Manastır eyaleti memurlarına talimat verilmesi üzerine Ohri kaimakamı Celal paşa ahalice de onaylanan faydasından hareketle düzenlemeyi birkaç gün içinde uygulamaya koymuştur. Ohri'de 1.200'den fazla ve Manastır ile Köriçe livalarında da 2 bine yakın köy bulunduğundan Rumili eyaleti toplam 3 bin köyden oluştuğundan ve çoğu köy 2 poylaktan eksik olmayıp buna göre teşkil edilecek kuvvet 4-5 bin kişiden az olmayacaktır. Yalnız zabıtlar maaşlarından başka idarece düşünülür yönü olmayıp onu da vergiye ilave ederek ahali memnuniyetle karşılayacağından ıslahatlarla devletin iyi bir zabıta kuvveti külfetsiz ortaya çıkacak ve ahalinin de memnuniyeti artı mutluluk sağlayacaktır.[32]

Siroz mahalli memurlar ve adamları işleri için halktan aldıkları yük ve binek hayvanları için ücret ödemiyorlardı. Bunun yasak olduğu yetkililere hatırlatılarak, bundan böyle memurlar için gerekli hayvanları mahalli hükümet ve köylerde muhtarların temin edeceği; asker-sivil tüm memurlara hayvan tedarikinde kurallara uyulması gerektiği hatırlatılıyordu.[33]

d. Hapishaneler ve Uzun Tutukluluk Sorunu

Tanzimat reformları arasında hapishanelerin ıslahı da

[32] BOA, *İ. DH*. 517/35201.
[33] BOA, *İ. DH*. 509/34625.

yer alıyordu. 19. yüzyıl öncesinde zindanlara atılan veya şehrin en müstahkem mekânı kalelere hapsedilen suçlular muhakeme sürecinde kanun önünde eşitlik, adil yargılanma, cezalarda keyfiliğin ortadan kaldırılması ve tutukluluğun cezaya dönüştürülmemesi gibi temel haklara "sahiptiler". Üstelik dünyaya "modernizmi" yayan Batılı diplomatlar bu tür hakların uygulanması konusunda "titizdiler". 1850'de teftişe çıkan ve gördüğü eksiklikleri Meclis-i Vâlâ'ya rapor eden Filibe Valisi İsmet Paşa'nın mahalli idarecilere Tanzimat gereği yargısız hapis cezası verilemeyeceği uyarısına rağmen İngiliz sefiri Stratford Canning, Osmanlı topraklarındaki konsoloslarına gönderdiği ankette hapishanelere dair bilgi talep ediyordu. Ancak Canning'in anketinden daha etkili bir durum vardı ki o da hapishanelerde yaşanan ölümlerin ‚Avrupalı dostlar' arasında bilinmesi ve tepki toplamasıydı. Nitekim Kırım Savaşı sırasında Zabtiye hapishanesinde kalabalık nedeniyle bazı tutukluların ölmesi üzerine hapishaneler üzerinde reform çalışmaları hızlandı. Artık Osmanlı idaresi taşrada hapishanelerdeki yaşam koşullarına dair anketler yaptırıyor, tedbirler almaya çalışıyordu.[34]

Babıâli'nin aldığı tedbirlerden birisi sıkı denetim ve müfettişlerin tespitleri doğrultusunda hapishanelerin fiziki koşullarını iyileştirmekti. Manastır hapishanesi oldukça harap durumda olup, mahkumların içinde barınmaları adeta imkansızdı. Hapishane yıkılarak usulüne uygun yenisinin yapılacaktı. Mahkûmlar ve polisler için sorgu ve tevkif odaları inşa edilecekti. Yaklaşık 120 bin kuruş masrafı tespit edilen inşaatın H.1279 yılının Martından başlayarak Haziranında bitirilmesi hedefleniyordu. Siroz'da ve Selanik'te uzun tutukluluğun önlenmesi için de bazı önlemler alınmasına çalışılmıştı. Hapishanelerde henüz haklarında hüküm verilmemiş hatta mahkemeye çıkartılmamış kişiler tespit edilmiştir. Bunların bir kısmının yargılamaları gerçekleştirilmiş olup, idarecilere

[34] Gültekin Yıldız, *Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012, s. 25-261.

tutukluluğun cezalandırmaya dönüştürülmemesi talimatı verildi.[35]

e. Evlilikleri Arttırma Teşebbüsü

Evlenirken kız tarafına verilen meblağlar geleneksel toplumlarda bireyin erken yaşlarda işgücü olarak kullanılması ve bir bakıma bu işgücünün kaybı karşılığıdır. Ayrıca bu ödeme Osmanlılarla sınırlı da değildir. İslamiyet'ten önce Türklerde, Hristiyan ve Musevilerde benzer uygulamalar vardır. İslam, kendisinden önce kadının satış bedeli olarak yorumlanabilecek mehr uygulamasını kaldırmamış; ancak kadının almasını emrederek, velilerine verilmesini yasaklamıştır.[36] Mehr uygulaması kadın için adeta "*sosyal güvenlik"* unsuru olarak düşünülmüştür.[37]

Evlilik esnasında kız tarafının talepleri mehirle sınırlı kalmazdı. Evlilikler esnasında kız tarafının başlık, yolluk, kol bağı, kuşak ve ter biye adlarıyla erkek tarafından talep ettiği meblağlar oldukça fazlaydı. Evliliği zorlaştıran bu duruma merkezi hükümet zaman zaman müdahale ediyor, düzenlemeler yapıyordu. Naip, mütesellim ve ayanlardan da uygulamaların denetlenmesi isteniyordu.[38]

1863 baharında Anadolu ve Rumeli'yi teftiş için görevlendirilen Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Efendi, Ali Rıza Efendi ve Subhi Bey'e verilen talimatta mamuriyet ve medeniyetin gereği olarak arzu edilen *mevadd-ı nafiadan* görülen nüfusun arttırılması için evliliklerin kolaylaştırılması yönünde faaliyetlerde bulunmaları isteniyordu. Açıklamada bazı

---

[35] BOA, *İ. DH*. 512/34817.
[36] İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, S. I, İstanbul 1980, s.33-38.
[37] Mehmet Beşirli, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu", *Samsun Araştırmaları "Mimari ve Kültürel Miras, Efsane, Dil, Sanat, Edebiyat ve Siyaset"*, III. Kitap, Yayına Hazırlayan: Cevdet Yılmaz, Samsun 2013, s. 283.
[38] Mehmet Beşirli, a.g.m, s. 282-283.

yerlerde fazla çeyiz ve başlık parası talep edildiğinden evliliklerin ertelendiği, bunun da tarım, sanayi ve ticaretin ilerlemesinde gerekli olan erkek nüfusun azalmasına sebep olduğu belirtiliyordu. Üstelik evlilik için yapılan masraflardan iki tarafın da zarar gördüğü tespitine yer veriliyordu. Bu masrafların yerine arazi, ev eşyası, ziraat ve zanaat aletleri hediye edilmesinin hem aileler hem de toplum adına daha faydalı olacağı fikri ortaya atılmaktaydı. Teftiş memurları masrafları azaltacakları gibi yoksulluktan dolayı evlenemeyenlerin düğün masraflarını varlıklı kişilerin karşılamasını sağlayacaklardı.[39] Teftiş memuru olarak Bosna'ya giden Cevdet Paşa, evliliklerin masraflar dolayısıyla ertelendiğini gördü. Yoksul ahali arasında, sözlenen kızın, kaçarak nikâh işlemleri yapılıyordu. Bu esnada evin olmazsa olmaz eşyaları alınıyordu. Böylece cüzi masrafla evlilik gerçekleştiriliyordu. İstisna olarak tanımlanan bu durum üst ve orta sınıfça benimsenmemişti. Ailelerin aşırı masrafla düğünlerini yaptıkları ve akabinde zorluk çektikleri görülüyordu. Bu durum İstanbul'dan gönderilen emirlere rağmen uygulanmaya devam ediliyordu.[40]

Bosna'da Cevdet Paşa'nın bir başka tespiti de gençlerin birbirleriyle uzun süren âşıklık dönemiydi. Bu tarz bir ilişki Cevdet Paşa'ya ilginç gelmişti. Bir *serbestlik* olarak gördüğü konuya dair Müslüman kızların evleninceye kadar açık kıyafet- lerle gezmelerinin toplumda normal karşılandığından bahsediyordu. Bazı ulemanın karşı çıkmasına rağmen toplum yasaklamaya gitmemişti. Erkekler, kızların evlerinin önüne gidip pencereden görüşür ve konuşurlardı. Bu görüşme/âşıklık esnasında elin ele değmesi nikâh kıyılmasını elzem kılar. Birbirlerini uzun süren âşıklık dönemlerinde iyi tanıyan Bosnalı gençler, mahkeme huzurunda evlenirler. Anne- babaları

[39] İbrahim Serbestoğlu, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XVII, S. 31, Haziran 2014, s. 262.

[40] Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi- Ankara Üniversitesi), Ankara 2010, s. 119-121.

karşı çıksa da bu küskünlük uzun sürmez. Çünkü normal surette düğün yapanların masrafları yüksek meblağlar tutmaktaydı. Düğün yapıp kızlarını evlendirenlerin sayısı azdı. Düğün hediyeleri ve ziyafetler ailelerin üzerinde ciddi bir yük teşkil etmekteydi.[41]

Hristiyan ailelerde ise kız vermede çok yüksek başlık parası alındığından kızların evlenmeleri daha zordur. Tüm bunlara rağmen varlıklı aileler kızlarının kaçarak evlenmesini onur meselesi yaptıklarından düğün yapmayı tercih ederlerdi. Dolayısıyla bu düğünler ailelerin servetlerini tüketirdi. Pahalı elbise ve aşırı masraflarla Hristiyan kızlarının yüksek başlık parası ödenerek "*satılması"*nın önüne geçilmesi için Bosna ve İzvornik despotlarına yazı yazılmıştı.[42]

Cevdet Paşa, Bosna'da sadece durum tespiti ve bazı talimatlarla görevini geçiştirmemiş, bizzat gençlerin evlenmesini de organize etmiştir. Bosnalılar güzel havaları fırsat bilerek mesire yerlerine akın ediyorlardı. Kızların amaçlarından birisi âşıklarıyla sohbet edebilmekti. Cuma ve Pazartesi günleri Saraybosna'nın genç kızları şarkılar söyleyerek mesire yerlerine giderlermiş. Hep bir ağızdan şarkılar söylenmesinden amaç âşıklarına görüşme günü olduğunu hatırlamak imiş. Cevdet Paşa, vali ile birlikte kızların okudukları Boşnakça şiirleri dinlemiş, oyunlarını izlemişti. Cevdet Paşa, çalgıcılar getirtip müzikler çaldırmış ve tatlı şeyler ikram ettirmişti. Paşa, mesire alanından dönerken büyük bir hanenin önünde kalabalıkla karşılaşmıştı. Çok geçmeden kalabalığın mesireden dönen kızlar olduğu anlaşıldı. Kızlar evin sokak kapısını ve pencerelerini açmış, şarkılar söylüyorlardı. Erkekler de sokakta dizilmişlerdi. Cevdet Paşa ve valiyi gören gençler hemen sokak kapılarını kapatıp dağıldılar. Ancak geride kalıp, evin önünde beklemeye devam eden erkeklerden birisinin üç yıldır sevdiği kızla, her gün çarşıya gidip gelirken görüştüğü

[41] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 24-25.
[42] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 25-26.

öğrenilir. Cevdet Paşa iki gencin anne-babalarının da evlenmelerine engel olmalarına rağmen, "*ben emrediyorum"* diyerek evlenmelerini ister. Kısa süre sonra evliliğe engel asıl şeyin fakirlik olduğu tespit edilir. Delikanlı kazandığı para ile üç yıldır ancak kendini bakabilmiş, bir gram dahi altın alamamıştı. Cevdet Paşa, bu defa gençlerin düğünlerini yapması için maddi destek de sağlar.Bu esnada mesire yerinden dönen Bosna Mollası eve girerek iki gencin nikâhını kıyar. Düğün yerine gelip şaşırmış bir şekilde ne olduğunu soran kızın annesine, müfettişin emriyle düğün yapıldığı cevabı verilip, susturulur. Kadın *memnun ve müteşekkir* bir şekilde kızına ve damadına sarılır. Böylece Cevdet Paşa'nın talimatıyla gerçekleşen ilk düğün akşama kadar devam eder.[43]

Bunun dışında birçok gencin düğün masrafları karşılanarak yeni nikâhlar kıyılır. Hatta mesire günleri olan cuma ve pazartesi günleri nikâh kıymak neredeyse adet haline gelir. Zamanla ebeveynler kızlarının sevdikleriyle evlenmelerine ses çıkartmamaya başlarlar. Tüm bunların yanında Cevdet Paşa evlenmenin önündeki engelleri ortadan kaldırmak için yeni tedbirleri uygulamaya koyar. Evlilikte aşırı harcama yasağına uymayan nüfuz sahibi ve tüccardan ileri gelenlerin vergisi iki katına çıkartılır. Ayrıca düğünlerde pahalı elbiseler yaptırılmaması, yalnızca akrabaya ziyafet verilmesi ve akraba haricindekilere birer kahve ile şerbet verilmesine dair tavsiye kararı alınır. Hatta tavsiye ile yetinilmeyerek bizzat düğün törenlerine iştirak edilir ve sadece şerbet içilir. Bu şekilde halka örnek olunmaya çalışılır. Gidilen düğünlerde yalnızca şerbet içilerek de örnek olunmaya çalışılır. Bütün bu çabalar sonucunda düğün masrafları ancak onda bir oranında düşer. Bu uygulamalar kısa vadede ekonomik açıdan çok da etkili olmamakla birlikte toplumun düşüncesini olumlu etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim Cevdet Paşa'nın evliliğe yönelik tedbirleri ve uygulamaları Bosna'da "*Hünkâr, Müfettiş efendiye emir vermiş ve buyurmuş ki paranın gittiğine bakma. Altınları*

[43] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 45-47.

su gibi akıt. Kızları tezvic et. Tâ ki gazi yiğitler ve yeşilli askerler doğursunlar" sözleriyle kişiden kişiye aktarılmıştır.[44]

Cevdet Paşa'nın bu uygulamalarından sonra Subhi Efendi'nin Selanik'teki uygulamalarına baktığımızda; Subhi Efendi Selanik'te yaptığı inceleme sonucunda evlilik masraflarının şer'en ve aklen israf derecesine vardığını söylüyordu. Bu konuda herhangi bir kısıtlama getirilmemiş olması büyük masrafların yapılmasını sözde gelenekhaline getirmişti. Bu uygulamalar nüfus artışının önündeki en büyük engel olarak görülüyordu. Gayrimeşru ilan edilmesine rağmen sosyal boyutları dikkate alındığında kaldırılması mümkün gözükmeyen düğünmasrafları hakkında ahalinin ileri gelenleriyle görüşmeler yapılmış ve ardından konu Selanik Meclis-i Kebir'inde müzakere edilmişti. Meclisteki müzakereler sonucunda oybirliğiyle karar alınarak ahali, ailelerin "*derece-i haysiyet ve kudretlerine"* göre beş sınıfa ayrılmıştı. Her sınıf kendisi için belirlenen üst limitten fazla harcama yapmayacak, kız arafı da böyle bir talepte bulunamayacaktı. Düğünlerde mücevher ve sair ev eşyası getireceklere engel olunmayacaktı. Bununla birlikte birinci sınıf için mehr-i muaccel 10 bin, çeyiz bahası 20 bin ve nikâh 2.500 kuruştan toplam 32.500 kuruşu geçmeyecekti. İkinci sınıfın toplam masrafı 19.500, üçüncüsünün 12.500, dördüncüsünün 2.300, beşincisinin de 1.900 kuruş olacaktı. Selanik Meclisinin almış olduğu bu kararın, teftiş mahallerinin tümünde uygulanması için Subhi Efendi, yöneticilere yazı göndermişti.[45]

Yanya'da ise yeni bir komisyon oluşturularak Selanik Meclisinin almış olduğu karara paralel uygulamanın yürürlüğe girmesi sağlanmıştı. Yanya'daki komisyon da ahaliyi beş gruba ayırmış, ve evliliklerde yapılacak masrafların üst limitlerini belirlemişti. Aksi takdirde ahalinin çoğunun malını mülkünü satarak düğün yapmalarının daha büyük sorunlara

[44] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 47.
[45] Erkan Tural, "Rumeli Taşrası Teftiş Raporu, 1860'larda Osmanlı Maliyesi ve Emperyalist Âdab", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16/1, Ocak 2007, s. 120.

yol açabileceği, kısıtlamanın gerekçesi olarak ifade edilmiştir.[46]

Sonuç

Şehirler ilk oluşumlarından itibaren birtakım sorunların da merkezi konumunda olmuşlardır. Bu sorunların birçoğu ekonomik içerikli olarak yaşanmıştır. Zira ilk oluştukları andan itibaren kentler ekonomik ilişkilerin de merkezi konumunda olmuş[47] ve bu bağlamda Tanzimat Döneminde de Balkan şehirlerinde ifade edilen, sıkıntıların yanında ekonomi, eğitim, içme suyu, mecrasını değiştirdiğinden tarım alanlarını su altında bırakan göller ve akarsular gibi pek çok soruna çözüm aranmıştır. Ekonomik sıkıntılar, kalifiye eleman eksikleri ve biran evvel sorunların çözülmesini tahammülsüzlükle bekleyen ahalinin baskıları Babıâli'yi en çok uğraştıran etkenler olmuştur. Devlet bu sorunları uzun zaman alsa da çözmeye çalışıp, devletle halkı bütünleştirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hatt-ı Hümayun, 1423/58170.
İrade Dahiliye (İ.DH).10/485.
Sadaret Mühimme Kalemi, 264/82.
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 26/1150.
İ. DH. 509/34625; 512/34817; 517/35201.

b. Kitap ve Makaleler

Adıyeke, Nuri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Evlilikleri", *Pax Ottomana Studies in Memorian*

[46] Nuri Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Evlilikleri", *Pax Ottomana Studies in Memorian Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ed: Kemal Çiçek, Haarlem- Ankara 2001, s.135-136.
[47] Mim Sertaç Tümtas & Cem Ergun, "Making Space for Capital", *The Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, Edit. Emin Atasoy,St. Kliment Ohridski Press, Sofia 2014, s. 328.

Prof. Dr. Nejat Göyünç, Ed: Kemal Çiçek, Haarlem-Ankara 2001, s. 121-129.

Archives Diplomatiques: Recueil de Diplomaitie et d'Historie, C.IV, Paris 1864.

Atam, Şenay, "Osmanlı Devleti'nde Bir Yol Çıkmazı: İzmit-Ankara Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/1, Nisan 2012, s. 119-138.

Aydın, Mahir, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, Ankara 2013.

Beşirli, Mehmet, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu", *Samsun Araştırmaları "Mimari ve Kültürel Miras, Efsane, Dil, Sanat, Edebiyat ve Siyaset"*, III. Kitap, Yayına Hazırlayan: Cevdet Yılmaz, Samsun 2013, s. 277-294.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, Ankara 2007.

Çetin, Emrah, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi- Ankara Üniversitesi), Ankara 2013.

Efe, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı,* (Basılmamış Doktora Tezi-Anadolu Üniversitesi), Eskişehir 2002.

Ercoşkun, Tülay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi- Ankara Üniversitesi), Ankara 2010.

Gölen, Zafer, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Ankara 2010.

İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*,

Ed: Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2011, s. 89-109.

Köksal, Yonca - Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007.

Köksal, Yonca, "Tanzimat Döneminde Bulgaristan Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli Teftişi", *Toplumsal Tarih*, S.131, Kasım 2004, s. 56-62.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011.

Ortaylı, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, S. I, İstanbul 1980, s. 33-40.

Serbestoğlu, İbrahim, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XVII, S. 31, Haziran 2014, s. 255-273.

Serbestoğlu, İbrahim, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş", *XVII. Türk Tarih Kongresi* 15-17 Eylül 2014, Ankara.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi İmâr Maclisleri", *OTAM*, S. 3, 1992, s. 323-332.

Tekeli, İlhan- Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağını Yakalayan Osmanlı*, Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 395-440.

Tozlu, Selahattin, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)", *Osmanlı*, C.III, Ed: Güler Eren, Ankara 1999, s. 644-662.

Tural, Erkan, "Rumeli Taşrası Teftiş Raporu, 1860'larda Osmanlı Maliyesi ve Emperyalist Âdab", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16/1, Ocak 2007, s. 101-124.

Tümtas, Mim Sertaç & Cem Ergun, "Making Space for Capital", *The Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, Edit. Emin Atasoy,St. Kliment Ohridski Press, Sofia 2014.

Uzun, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnis*, İstanbul 2002.

Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012

PRİŞTİNE KAZASININ TANZİMAT SONRASI GELİŞİMİ

The Development of Pristina District in the Tanzimat Era

Mucize Ünlü[*]

Özet: Osmanlı Devleti için XIX. yüzyıl özellikle de Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki dönem birçok alanda değişim ve dönüşümün yaşandığı bir süreç olmuştur. Bu süreçte idari, sosyal, kültürel ve ekonomik sahalarda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişimin yansımalarını Balkanlar'da önemli bir konumda bulunan Priştine'de de gözlemlemek mümkündür. Eski bir yerleşim merkezi olan, Ortaçağ Sırp Devleti'ne başşehirlik yapan Priştine, II. Mehmet devrinde kesin şekilde Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1878 yılında Kosova Vilayeti'nin merkezi olan ve bu statüsünü on yıl sürdüren kaza, Balkan Savaşları ile Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Bu bildiride Priştine kazasının mülki yapısı, kültürel ve demografik durumu ele alınarak Tanzimat sonrası gelişimi değerlendirilmeye çalışılacaktır. Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler yeni kurum, kuruluş ve yapılara ihtiyaç doğurmuş, bu ihtiyaç Priştine'de de hissedilmiştir. Bu çerçevede kazada 1860 yılında telgrafhane açılmış, Niş, Prizren, Saray Bosna yönüne telgraf hatları çekilmiştir. Bir taraftan yol düzenlemeleri ile alt yapı çalışmaları yapılırken bir taraftan da kaza dâhilindeki cami, köprü, hamam gibi yapılar tamir edilmiştir. 1860'lı yılların başı ve 1870'li yılların sonlarında muhacirler için yeni evler yapılmış, asker için kışla ve hastane, mahpuslar için hapishane inşa edilmiştir. İmar faaliyetleri ile kazanın fiziki yapısı gelişirken eğitim alanındaki yenilikler de sosyal ve kültürel yapının gelişimine katkı sağlamıştır. Bu çalışmada, İmparatorlukta Tanzimat sonrasında yaşanan değişimin bu küçük Balkan şehrindeki izleri sürülecek ve bu süreçte izlenen yol ve karşılaşılan güçlükler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Priştine, Tanzimat, imar

Abstract: For Ottoman State the 20th century, especially after the declaration of Gülhane Hatt-I Hümayunu , had been a period in which many evaluations had been lived. In this period important arrangements were made in the social, economical, cultural fields. It is possible to observe of these reflections in Pristina which had an important situation in the Balkans. Pristina has an old history, it had been capital of the Medieval Serbian State and it was an-

[*] (Doç.Dr.) , Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun/Türkite, e-mail: mucizeunlu@hotmail.com.

nexed to Ottoman Empire in the reign of Mehmed II. Pristina became the centre of Kosovo province in 1878 and kept this situation for ten years. Then by the Balkans Wars, the city leaved from Ottoman Empire. In this paper we will try to study the civil administration, cultural and demographical structure of Pristina in the Tanzimat period. The reforms of the Tanzimat required some novel administrations and structures and felt the need of these reforms in Pristina, too. As a result of this, in 1860 a telegraph office was established. The streets and sewerage were reconstructed. In the meantime the mosques, bridges and bathhouses of the district were rebuilt. In the early of 1860s and late of 1870s new households were built for the immigrants, barracks and a hospital for the military and a new one prison were built in these years, too. While the reconstruction operations were developing the physical structure of the district the reforms for the education supported the development of cultural and social structure. In this study we will try to trace the effects of Tanzimat reforms in this little Balkan city, the policies of the Ottoman government and the difficulties faced will be examined.

Keywords: Priştina, Tanzimat, public works

Giriş

Bir Roma kasabası ve eski bir yerleşim merkezi olan Priştine, MÖ. 168'deki Makedonya Seferi sonrasında "Vicianum" adıyla bir konaklama yeri olarak kurulmuştur. 9. yüzyılda Bulgar istilasına uğradığı sırada adı Priştine'ye dönüştürülmüştür. Sırp kralı Duşan'ın ölümünden sonra Vuk Brankovic tarafından idare edilen Sırp Devleti'nin başşehri yapılan Priştine, I. Kosova Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin vasalı haline gelen Sırp Krallığı'na bırakılır. 1412'de Musa Çelebi Priştine'yi ele geçirse de I. Mehmet şehri tekrar Sırp yönetimine bırakmıştır. Daha sonra 1439-1444 yılları arasında doğrudan Osmanlı idaresinde yönetilmiş ve 1444'te tekrar Despot Brankovic'e teslim edilmiştir. II. Kosova Savaşı'ndan sonra ise kesin şekilde Osmanlı topraklarına katılarak Rumeli Beylerbeyliği dâhilinde bir kaza merkezi yapılmıştır.[1]

[1] Machiel Kiel, "Priştine", *D.İ.A.*, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 346; Raif Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri* I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 203.

Orta Çağ'da tahta barakalardan oluşan bir kasaba olarak tanımlanan Priştine, Orta Çağ`ın sonlarında cami ve kervansarayları bulunan güzel bir kasaba şeklinde tasvir edilmiştir. Evliya Çelebi 1660'ta burada hepsi bahçe içinde tek veya iki katlı, taş yapılı evlerden bahseder ve tüccar için 11 han, 300 dükkân bulunduğunu belirtir. Şehir, 1689'daki Avusturya işgalinde ve 1737-1739 yıllarındaki savaşta büyük tahribata uğramıştır.[2] 1813'te Kosova'yı gezen bir Fransız subayı Priştine'nin kuzeyinde tepelik bölgelerin tarım ve köy hayatı ile güneyinin ise olması gerekenden çok daha az nüfusu ile dikkat çektiğini, uzaktan etkileyici görünen şehrin yakından bakınca çamurlu sokaklar ve toprak evlerden oluşan bir yığın olduğunu ifade eder.[3]

Kosova Sahrası'nın hâkim bir noktasında ve geniş bir vadinin başında yer alan, kuzeyindeki tepelerden bakıldığında gayet güzel bir manzaraya sahip olan[4] Priştine, Balkan Savaşları ile Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Bu çalışmada Tanzimat dönemi ve sonrasında Priştine'nin gelişimine katkı sağlayan icraatlar devlet yazışmalarına fazlaca yansıyan örneklerden hareketle ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1. Tanzimat Döneminde Görülen Gelişmeler

Tanzimat dönemine kadar küçük bir kasaba olarak görülen ve bu dönemde önemli gelişme kaydedecek olan Priştine, dönemin başlarında Üsküp eyaletinin önemli merkezlerinden biridir. 1844 yılında Yararçeribaşı, Pirnazır, Alaüddin, Hasan Bey, Cami-i Sagir, Hasan Emin, Hatuniye, Yusuf Çelebi, Mehmet Bey, Ramazaniye, Yunus

[2] M. Kiel, a.g.m., s. 346.
[3] Noel Malcolm, *Kosova, Balkanlar'ı Anlamak İçin*, Türkçesi: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1998, s.219.
[4] *Kosova Vilayet Salnamesi (KVS.)*, H.1304, s. 82.

Efendi, Cami-i Kebir adlarında 12 mahalleyi ihtiva etmektedir.[5] Kazanın 1845 yılı nüfusu 5.725'tir. Nüfusun 4.205'i Müslüman, 1.490'ı Hıristiyan, 30'u Yahudi'dir. Müslümanların nüfus oranı % 74, gayrimüslimlerinki %26'dır.[6]

1847 yılında Priştine kaymakamlığının Üsküp eyaletinden ayrılarak Niş eyaletine ilhak edilmesi ve beylerbeyi Mahmut Paşa'nın yönetimine verilmesi düşünülmüştür. Daha önce Kigalık bölgesinin güvenliğini sağlamak düşüncesiyle yapılan düzenlemeler kapsamında Leskofça, Ürgüp ve Kurşunlu kazaları Niş eyaletine, Priştine kaymakamlığı da Üsküp eyaletine katılmıştı. Priştine kaymakamlığı zikredilen üç kaza ile hem hudut olduğundan ve Mahmut Paşa'nın vukufiyeti o bölgelerce bilindiğinden bu değişikliğin idari açıdan iyi olacağı düşünülmüştür. Ancak bu düşünce hayata geçirilememiş, zikredilen üç kaza ile Priştine'nin mevcut haliyle bırakılmasına karar verilmiştir.[7]

1850 ve 1860'lı yıllarda ülke genelinde Tanzimat yenilikleri kapsamında yapılan düzenlemelerin yansımaları Priştine'de de görülecektir. İmparatorlukta can ve mal güvenliğini korumanın yanında ülkenin bayındırlığını sağlamayı görev kabul eden Sultan Abdülmecit döneminde, 1839-1845 yılları arasında Tanzimat'ın uygulanmasında beklenen başarının sağlanamaması üzerine eyaletlerden Müslüman ve gayrimüslimleri temsilen birer kişi başkente davet edilmiş ve davetlilerin bölgeleriyle ilgili şikâyet ve talepleri dinlenmiştir. Görüşmelerde tespit edilen en belirgin sorun vergilerin fazlalığı, toplanmasındaki yolsuzluk

---

[5] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, İstanbul 2007, s. 363-403.

[6] Gülin Öztürk-Şenay Karaçam Atam, "Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine", *TÜBAR*-XXX/2011, s. 306. 1530 yılında 2.000 civarında nüfusu bulunan Priştine'de 144'ü Müslüman, 309'u Hıristiyan olmak üzere 453 hane vardır. Kazanın 18. yüzyıl sonundaki nüfusu ise 7-8 bin civarındadır. (M. Kıel, a.g.m., s. 346).

[7] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ* (*MVL*.), Dosya No: 55, Gömlek No:72, Tarih: 21 Cemaziyelevvel 1263 (7 Mayıs 1847).

ve haksız uygulamalar, ikinci önemli sorun ise yol ve köprü yapımı ile içme suyu meselesi olmuştur. Bunun üzerine "Geçici İmar Meclisleri" oluşturulmuş[8] ve şikâyet ve talepler dikkate alınarak imar faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu çerçevede Priştine'de de bir takım çalışmalar yapılmıştır. 1 Mayıs 1852'de Priştine kazası caddesinde harap vaziyette olan köprülerin tamir ettirilmesi için irade çıkmıştır.[9] 1853 yılı sonlarında Çifte Hamam tamir edilmiştir. 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen ve Fatih Hamamı, Büyük Hamam gibi isimlerle de anılan[10] hamam için ruhsatta belirtilenden fazla masraf yapmak gerekmiştir. Bunun için irade çıkması zaman alacağından irade beklenmeden hamam tamir edilmiştir. Bu gibi mîrî yapıların tamirine ihtiyaç olduğunda önce izin alınarak keşfinin yapılması gerekmekteydi. Ancak söz konusu tamiratın ertelenmesinin mümkün olmadığı anlaşıldığından ve masrafı cüzi bulunduğundan tamirat gerçekleştirilmiş ve daha sonra masrafının hazineden karşılanması yönünde irade çıkmıştır.[11] Üç dört yıl sonra zikredilen hamamın tamirine tekrar ihtiyaç duyulmuş ve tamiratın 10.804 kuruş masrafla gerçekleştirilmesi yönünde irade çıkmıştır.[12] İleriki yıllarda Çifte hamamın tamiri tekrar gündeme geldiğinde mahalli yönetime hazinenin mevcut durumu sebebiyle bu tür tamiratın ertelenmesi kararı hatırlatılacaktır. Ancak tamiratın ertelenmesinin ilerde daha fazla masraf etmeyi gerektireceği üstelik tamirat yapıldıktan sonra hamamın senelik kira bedelinin arttırılması suretiyle inşa masrafının

---

[8] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 199-201.
[9] *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 204.
[10] R. Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I*, s. 256-158. Çifte Hamamın bitişiğinde sonradan ilave edilen bir de Küçük Hamam vardı. Bu hamamı kentte bulunan yüksek zatlar ve aileleri kullanmaktaydı. (Raif Vırmiça, *Kosova Hamamları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 67).
[11] BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ* (*İ.MVL*), Dosya No: 305, Gömlek No: 12551, Tarih: 4 Safer 1270 (7 Kasım 1853).
[12] BOA, *MVL*, 355/49, Tarih: 7 Cemaziyelevvel 1274 (24 Aralık 1857); *İ.MVL*, 387/16893, Tarih: 15 Cemaziyelevvel 1274 (1 Ocak 1858).

gelirinden çıkarılabileceği hesaplanınca tamire dair irade çıkmıştır.[13]

1860'ların başında kasabada idari işleri yürütmek üzere bir müdür konağı yoktur ve resmi işler geçici olarak kiralanan ve pek de uygun şartlarda olmayan bir hanede yürütülmektedir. Hapishane de dar olduğundan kasabanın ortasında bulunan bir arsaya müdür konağı ile hapishane inşası düşünülmüş, bunun için 30.480 kuruş sarf etmek gerektiği tespit edilmiştir. Priştine kasabası Üsküp sancağının önemli mevkilerinden biri olduğu için burada memurlar için bir konak ve hapishane yapılması elzem görülmekteydi. Belirlenen meblağ da makul derecede bulunduğundan 1863 yılı sonunda bu yönde irade çıkmıştır.[14]

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut döneminde 1832 yılından itibaren haberleşme alanında yenilikler yapılmaya başlanmıştır. İlk etapta İstanbul ve çevresinden başlayarak menzil teşkilatı dışında yeni bir örgütlenme için faaliyete geçilmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile konu yeniden gündeme gelmiş, 1840 yılında Posta Nezareti kurulmuştur. Osmanlı yöneticileri Kırım Savaşı sırasında, 1832 yılında bulunan ve 1843'ten itibaren Amerika ve Avrupa'da haberleşme aracı olarak kullanılan telgrafla tanışmışlar ve Ağustos 1855'te Edirne-İstanbul, Edirne-Şumnu ordu merkezleri arasında telgraf hattı döşenmiştir. İlk telgraf muhabereleri Fransızca olarak Latin harfleriyle yapılmış, 1861 yılından itibaren ise Türkçe yapılmaya başlanmıştır.[15]

1860 yılında İstanbul'dan Priştine'ye ve Saraybosna'dan Mostar'a kadar telgraf hattı çekilmişti. Buna rağmen Hersek ve Saraybosna'nın İstanbul ile olan muhaberatı Avusturya'nın Hersek sancağıyla hemhudut olan Metkoviç'te bulunan telgraf hattı vasıtasıyla yapıldığından

---

[13] BOA, *İ.MVL*, 559/25116, Tarih: 22 Rebiülahir 1283 (3 Eylül 1866).
[14] BOA, *İ.MVL*, 500/22632, Tarih: 29 Kanun-ı Evvel 1279 (21 Ocak 1863); *MVL*, 976/24, Tarih: 8 Recep 1280 (19 Aralık 1863).
[15] M. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 294, 297.

hem güçlük çekilmekte hem de fazla masraflı olmaktaydı. Bunun yanı sıra İstanbul'dan gönderilen önemli telgrafların yabancı memleketlerden geçirilmesi uygun bulunmamaktaydı. Bu çerçevede 65 saat mesafesi bulunan Saraybosna ile Priştine arasına telgraf hattı çekilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Priştine ve Saraybosna'da 30 saatten fazla mahalle yetebilecek tellerin mevcut olduğu, Manastır ile Selanik'te de hayli fazla tel bulunduğu, dikilecek direklerin ahali tarafından verileceği dolayısıyla zikredilen hattın az bir masrafla yapılabileceği tespit edilmiştir. Saraybosna'da bulunan telgrafhaneden iyi kazanç elde edileceği de düşünüldüğünden 1861 yılı ortalarında söz konusu hattın çekilmesine dair irade çıkmıştır.[16] Bir süredir Mostar ile Bosna telgrafhaneleri arasında Türkçe muhabere edilmekteyse de Bosna ile Priştine arasında telgraf hattı olmadığından İstanbul'ca yapılacak muhaberat Fransızca olarak Nemçe hatlarından verilmekteydi. Dolayısıyla Bosna-Priştine telgraf hattı ile Türkçe muhabere de mümkün olacaktır.[17] Saraybosna-Priştine hattının inşası için gerekli olan tel ve diğer malzemelerin Avrupa'dan getirtilmesi ve bunların masrafı olan 22.965 frankın ödenmesi için Ekim 1861'de irade çıkmıştır.[18] Bosna-Priştine telgraf hattı için gereken malzemenin 22.965 franka mal olacağı hesaplandığından o yönde irade çıkmıştır. Ancak söz konusu eşyanın daha çabuk getirilmesi için şimendifer kullanılmış ve bu sebeple 4.671 frank fazladan masraf edilmiştir. Bu meblağın da hazineden karşılanmasına dair irade çıkacaktır.[19]

Priştine'den Saraybosna'ya kadar yapılması kararlaştırılan telgraf hattının daha sonra Priştine'den Prizren'e

---

[16] BOA, *İrade Hariciye (İ.HR*), Dosya No: 333, Gömlek No: 21404, Tarih: 26 Zilkade 1277 (5 Haziran 1861); *Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı* (*A}MKT.NZD*), Dosya No: 400, Gömlek No: 99.
[17] *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 210-211.
[18] BOA, *A}MKT.NZD*, 393/63, Tarih: 11 Rebiülahir 1278 (16 Ekim 1861); *İrade Dahiliye (İ.DH*), Dosya No: 488, Gömlek No: 33038, Tarih: 29 Şevval 1278 (29 Nisan 1862); *A}MKT.NZD*, 372/30.
[19] BOA, *İ.HR*, 198/11299, Tarih: 9 Ramazan 1279 (28 Şubat 1863).

kadar uzatılması gerekli görülmüştür. Bunun için gereken eşya ve malzemenin masrafı 17.600 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu meblağ içinde tel, izolatör, menteşeli makara, telgraf makinesi ve edevatı, telleri bağlamak için kullanılacak porselen makara bedeli ve telgraf edevatının Paris'ten İstanbul'a kadar nakliye masrafı bulunmaktadır.[20] Bölge bu sıralarda fazla hassasiyet kazandığından hattın bir an önce tamamlanması için gayret gösterilmesi istenmiştir.[21] Priştine-Prizren telgraf hattı yaklaşık bir senede tamamlanmıştır. 1863 yılı başında Priştine-Saraybosna hattı üzerinde bulunan Yenipazar telgrafhanesi de açılarak muhabereye başlanmıştır.[22]

1860'ların başında kazada dikkat çeken bir diğer faaliyet askeri hastane yapma çalışmalarıdır. Ordugâh olarak kullanılan Kosova sahrasında 15.000 kuruş masrafla asker için inşa edilen hastane aşırı yağışlar sebebiyle yıkılmıştır. Kasabada başka hastane bulunmadığından ve bölgenin mevki olarak önemi sebebiyle sürekli asker bulundurmak gerektiğinden böyle bir hastanenin yapılmasının zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda zikredilen hastanenin tamirinden vazgeçilerek mevcut kereste ve diğer malzemeler kasabaya nakledilmiş ve redif taburunun yanında hem hastane olarak kullanılmak hem de ilerde askeri malzeme koyulmak üzere 30.000 kuruş masrafla bir hastanenin inşasına başlanmıştır. Yapının dayanıklılığına dikkat edilmesi ve masrafının belirlenen tutarı aşmaması kaydıyla tamamlanması için 1860 yılı sonlarında irade çıkmıştır.[23]

22 Ağustos 1862'de kasaba sakinlerinden bakkal Hasan'ın dükkânında çıkan yangın büyüyerek bitişiğindeki dükkânlara sıçramış, birkaç tanesi dışında büyük dükkânların tamamı bu yangında yanmıştır.[24] Daha önce

---

[20] BOA, *İ.HR*, 191/ 10738, Tarih: 23 Ramazan 1278 (24 Mart 1862).
[21] BOA, *A}MKT.NZD*, 427/29.
[22] BOA, *MVL*, 852/64, Tarih: 11 Recep 1279 (2 Ocak 1863).
[23] BOA, *MVL*, 920/1, Tarih: 10 Rebiülahir 1277 (26 Ekim 1860); *İ.MVL*, 439/19459, Tarih: 1 Cemaziyelevvel 1277 (15 Kasım 1860).
[24] BOA, *MV*L, 954/62, Tarih: 25 Safer 1279 (22 Ağustos 1862).

1859 senesinde çıkan yangında da şehrin büyük bir bölümü yandığından bu yıllarda yangınların tahribatı da giderilmeye çalışılmıştır.[25] Aynı dönemde bir taraftan da muhacirlerin iskânı yönünde çalışmalar yapılmıştır. 1860'lı yıllarda kazaya çok sayıda Çerkes muhaciri yerleştirilmiştir. Bunlardan ilk etapta gelenlere verilen arazi ve yaptırılan hanelerin masrafı ile Tuna vilayeti tarafından yeni gelenler için yeniden inşa edilen hanelerin masrafı 109.674 kuruş tutmuştur. Bu meblağın 16.609 kuruşu Priştine mal sandığından karşılanmış, kalan 93.065 kuruş da kaza halkı tarafından hazineye bağışlanmıştır.[26]

1860'lı yıllarda Priştine kasabasında açılan panayır kazanın ticari bir canlılığının olduğunu düşündürmektedir. Burada eskiden beri panayır açılmaktadır. Ancak Kigalık meselesi sebebiyle büyüyen ihtilâldan dolayı panayıra gelen sanayi erbabının malları yağmalanmış ve panayır alanında öldürme, yaralama gibi olaylar yaşanmış olduğundan halkın gözü korkmuş ve o tarihten sonra panayır açılmamıştır. Bu tür olayların sona ermesi üzerine 1863 yılı sonlarında kasabada on beş gün müddetle Mayıs ayı içinde senede bir kere panayır açılması için izin talep edilmiştir. Bu dönemde Üsküp eyaleti kazalarında yapılan ve giderek gelişen ıslahat dolayısıyla halkı tedirgin eden emniyet problemi tamamen ortadan kalkmış ve her tarafta düzenli yollar açılmış durumdadır. Priştine kazası birçok yere giden yolların merkezinde ve özellikle Bosna gibi büyük bir hattın üzerinde bulunduğundan burada senede bir kez panayır açılması halinde Üsküp eyaletine bağlı kazalar ve çevresinde yaşayan ahalinin bundan maddi yarar sağlayabileceği düşünülmüş ve Priştine'de panayır tekrar açılmaya başlanmıştır.[27] 1867 yılı Mayıs ayında panayıra önceki seneden bir kaç kat daha fazla tüccar gelmiş ve güven içinde alış verişlerini yapmışlar, gerek tüccar gerekse halk

[25] M. Kıel, a.g.m., s. 346.
[26] BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme* (*A}MKT.MHM*), Dosya No: 352, Gömlek No: 38, Tarih: 20 Ramazan 1282 (6 Şubat 1866).
[27] BOA, *MVL*, 973/62, Tarih: 24 Cemaziyelevvel 1280 (6 Kasım 1863).

yollarda ve panayır alanında sıkıntı yaşamamıştır. Panayıra katılanlar kaza yönetimi tarafından alınan tedbirler sayesinde güvenli ve rahat bir ortamda ticaret yaptıklarını belirterek memnuniyetlerini dile getirmişler ve bir sonraki yıl da panayıra gelme arzusunda olduklarını bildirmişlerdir.[28] 1871 yılı başlarında Priştine kasabasında her yıl Mayıs ayı başında açılıp ayın 15'ine kadar süren panayırın ayın 15'inde açılıp sonuna kadar devam etmesi talep edilecektir. Bu isteğin tüccar ve halkın zamanında panayır mevkiinde bulunabilmeleri maksadını taşıdığı anlaşıldığından talep uygun görülmüştür.[29] Bölgede çeşitli zanaat ve el işi ürünlerin sergilendiği bu panayırların şehrin tanınmasına önemli katkısı olmuştur.[30]

19. yüzyıl ortalarında başlayan Priştine'deki gelişim 1870'li yılların ilk yarısında da devam etmiş, 1873'te demiryolu yapımının bu gelişime katkısı olmuştur. Selanik'ten başlayıp Üsküp üzerinden Mitroviça'ya uzanan hat, 1874 yılı sonlarında hizmete açılmıştır. Bu hat Priştine'nin batısından geçmekteydi.[31] Kasabaya bir saat mesafeden geçen demiryolu, bölge ticaretinin Avrupa ticareti ile bütünleşmesinde etkili olmuştur.[32]

1874 yılında kazada 17 cami, 1 kilise, 1 sinagog, 1 tekke, 1 medrese, 1 saat kulesi, 14 han, 3 hamam ve 28 dükkânın yer aldığı bir bedesten bulunmaktadır.[33]

2. Meşrutiyet Döneminde Görülen Gelişmeler

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi kapsamında yapılan düzenleme uyarınca Priştine, Üsküp eyaletinden ayrılarak Prizren sancağına bağlanmıştı. Şubat 1877'de ise

---

[28] BOA, *A}MKT.MHM*, 385/25, Tarih: 26 Muharrem 1284 (30 Mayıs 1867).
[29] BOA, *Şura-yı Devlet* (*ŞD),* Dosya No: 1997, Gömlek No: 17, Tarih: 18 Zilkade 1287 (9 Şubat 1871).
[30] R. Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I,* s. 205.
[31] N. Malcolm, *a.g.e.,* s. 237.
[32] *KVS.*, H. 1304, s. 86.
[33] *Prizren Vilayet Salnamesi*, H. 1291, s. 73-74.

Priştine kazası, Gilan, İvranya, Vulçitrin ve İpek kazalarıyla birlikte bir sancak itibar edilerek Niş, Prizren, Üsküp ve Yenipazar sancaklarının da ilavesiyle Kosova vilayeti teşkil edilmiştir. Priştine kasabası yeni oluşturulan bu vilayetin merkezi yapılmıştır. Manastır'da bulunan Prizren vilayeti matbaasının Priştine'ye nakline karar verilmiştir.[34] 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre her vilayet merkezinde bir matbaa kurulacaktı. İlk vilayet matbaası ve gazetesi Tuna vilayetinde tesis edilmiş, yararı anlaşılınca da 1867 yılından itibaren Anadolu'daki bütün vilayet merkezlerinde matbaalar açılmıştır.[35]

Kosova vilayeti kurulduğu sırada vilayet merkezi Priştine'de görev yapacak olan memurların tahsisatı, lağvedilmiş olan Manastır vilayeti memurlarının tahsisatı aktarılmak suretiyle karşılanmıştır. Priştine, pahalı ve memurların geçim sıkıntısı çektiği bir yer olduğu için ilk evrede memur bulmakta güçlük çekilmiş, memuriyete özendirmek için burada çalışanların maaşları civar vilayetlerin merkezlerinde görev yapanlarınkinden yüksek tutulmuştur.[36]

Priştine, yeni oluşturulan vilayetin merkezi yapıldıktan sonra zaman zaman merkezin değiştirilmesi yönünde girişimler olmuştur. 4 Ağustos 1878'te Prizren ileri gelenleri ile diğer sancakların temsilcileri vilayet merkezinin Prizren olması için müracaat etmişlerdir. Başvuru sahipleri Priştine'nin küçüklüğü sebebiyle işlerini görmekte güçlük çektiklerini ve Niş'in Sırbistan'a katılmasından sonra Priştine'nin öneminin kalmadığını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra burada hükümet konağı ve memurlar için kalacak yer olmadığından memurların han ve medrese köşelerinde oturduğunu, Prizren daha önceden vilayet mer-

[34] BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi* (*DH.MKT),* Dosya No: 1325, Gömlek No: 87, Tarih: 3 Şubat 1292 (15 Şubat 1877).
[35] M. Çadırcı, *a.g.e.,* s. 291.
[36] Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877-1912),* Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 226.

kezliği yaptığından ihtiyaç duyulan binalara sahip olduğunu ve vilayetin merkezinde yer aldığını belirtmişlerdir. Başvurunun duyulması üzerine telaşa kapılan Priştine halkı ise kazalarının vilayet merkezi olarak kalması için hükümete telgraflar çekmişlerdir. Bu telgraflarda kasabalarının mevkien öneminden, Yenipazar ve Üsküp sancakları ile İpek ve Yakova kazalarına yakın olduğu için günlük işlerde kolaylık sağlanabileceğinden bahsetmişlerdir.[37] 1883 yılı Mart'ında merkezin Prizren'e nakledileceği söylentisi tekrar çıkmış ve bu duyum Priştine, Yenipazar, Taşlıca ve Üsküp sancakları halkında üzüntü yaratmıştır. Bu dönemde de hükümete vilayet idare heyetinin Priştine'den kaldırılmamasını talep eden telgraflar göndermişlerdir. Bu sırada bu tür bir değişiklik yapılması merkezce uygun bulunmadığından böyle bir düşünce varsa da hemen vazgeçilmesi ve vilayet yönetiminin Priştine'de bırakılmasına dair irade çıkmıştır.[38]

Kosova vilayetinin merkezi 1888 yılında Üsküp'e taşınacaktır. Bu süreçte Kosova valisi merkeze Niş ve Şehirköy'ün Sırbistan'a bırakılmasından sonra Priştine'nin coğrafi ve mülki idare bakımından merkez olma özelliğini yitirdiğini, hududa yakın olmayan Üsküp'ün merkez olabilecek öneme sahip olduğunu ve devlet hizmetlerinin buradan daha kolay bir şekilde yürütülebileceğini iletmiştir. Valinin ilettiği bilgilerin etkili olup olmadığını, etkili olmuş ise ne derecede olduğunu bilemiyor isek de bu tarihte Üsküp, Kosova vilayetinin merkezi olmuştur. Vilayet heyeti Üsküp'e, Üsküp mutasarrıflığı heyeti de Priştine'ye nakledilmiş, vilayetin adında değişiklik olmamıştır.[39] Üsküp, vilayet merkezi olduktan sonra merkezin tekrar Priştine'ye taşınması yönünde bazı girişimler olacaktır. 1901 yılında kaza ileri gelenleri kazalarının eskisi gibi vilayet merkezi olması için hükümete telgraf çekerek bazı çıkar sahibi kişilerin kaygıları yüzünden merkezin, kenarda ve

[37] M. Ünlü, *a.g.e.,* s. 52-57.
[38] BOA, *İ.DH*, 877/69987, Tarih: 25 Rebiülahir 1300 (5 Mart 1883).
[39] BOA, *A.MKT.MHM*, 498/66, Tarih: 29 Safer 1306 (4 Kasım 1888).

Arnavutluk'un idaresi için mahzurlu bir noktada olan Üsküp'e nakledildiğini ifade etmişlerdir. Eskiye dönüşle birlikte umumi düzen ve asayişin sağlanacağını ve maddi faydalar temin edilebileceğini belirtmişlerdir.[40] Savaştan sonra vilayet merkezinin Priştine'de bulunması gerekli görülmüşse de daha sonra askeri kurum ve hastaneler Üsküp'te olduğundan ve Üsküp, demiryollarının birleşme noktasında bulunduğundan buranın fırka ve vilayet merkezi yapılması zorunlu görülmüştür. Dolayısıyla vilayet merkezinin Priştine'ye nakledilmesi talebi uygun bulunmamıştır.[41]

Priştine kazasının 1878-1879 yılları nüfusu 13.575 Müslüman, 4.686 Hıristiyan, 1.272 Kıpti ve 50 Yahudi olmak üzere 19.583'dür.[42] Nüfusun %65'i Müslüman, kalanı gayrimüslimdir. Müslüman nüfus oranı 1912'ye kadar % 10 nispetinde artacaktır.[43] 1880 yılında nüfusta büyük bir artış olduğu görülmektedir. Kazanın bu tarihteki nüfusu 29.716'dır. Nüfus dağılımı Müslüman: 13.653, Hıristiyan: 6.149, Yahudi: 62, Müslüman erkek muhacir: 9.852 şeklindedir.[44] Nüfustaki 10 bine yakın artışın 93 Harbi sonrasında gelen göçmenlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. 1882-1883 yıllarında kaza nüfusunda küçük bir düşüş olmuştur. 28.258 olan nüfusun 19.905'i Müslüman, 8.353'ü gayrimüslimdir.[45] Kaza merkezi ise 1890'ların başında

---

[40] M. Ünlü, *a.g.e.*, s. 52-57.
[41] BOA, *Bâbıâli Evrak Odası (BEO*), Dosya No: 1475, Gömlek No: 110568, Tarih: 21 Zilhicce 1317 (22 Nisan 1900).
[42] *KVS.*, H.1296, s. 121.
[43] Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1998, s. 94-95.
[44] *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 333-334. Aynı tarihte vilayet nüfusu 312.969'dur. 154.839 Müslüman, 116.670 Hıristiyan, 475 Yahudi, 40.985 Müslüman erkek muhacir nüfus vardır. Priştine sancağının nüfusu ise 117.508'dir. Müslüman: 59.810, Hıristiyan: 31.363, Yahudi: 62, Müslüman erkek muhacir: 26.273.
[45] *KVS.*, H. 1300, s. 138-139; *KVS.*, H. 1311, s. 220-223.

10.638[46], 1890'ların sonunda 12.000'in üzerinde nüfusa sahiptir.[47]

1860'lı yıllarda olduğu gibi 1870'li yılların sonlarında da çok sayıda muhacirin akınına uğrayan Kosova vilayetinde muhacirleri yerleştirmek için önemli çalışmalar yapılmıştır. Priştine'de bulunan muhacirlerin iskânı için yaptırılacak hanelerin inşası için 100 bin kuruşa ihtiyaç olduğu belirlenmiş ve bu meblağın muhacirin masrafları arasında hazine tarafından karşılanması istenmiştir. Muhacirin Talimatnamesi'nin 29. maddesine göre muhacirler için yapılacak hanelerin kerestesinin kesilmesi ve evlerin inşasında kendileri, kerestelerin naklinde halk istihdam edilecek, birbirlerine yardım etmek suretiyle ve bölge ileri gelen ve yardımseverlerinin de katkılarıyla inşaatlar tamamlanacaktır. Nizamnameye uygun şekilde kazada muhacirler için inşa edilecek evlerin kereste ve taş gibi malzemeleri halk tarafından tedarik edilmiştir.[48] Kosova vilayetine gönderilmiş olan muhacirlerin bir kısmı için evler yapılmışsa da Priştine kazasında bulunan muhacirlerin önemli bir kısmı meccanen halkın hanelerinde ya da ahır ve samanlık gibi yerlerde ikamet ettiklerinden sefalet çekmekteydiler. Kış yaklaştığından bunlar için iki yüz kadar hanenin inşasına başlanmıştır. Dülger yevmiyesi, çivi ve kiremit bedeli için sarfı gereken 100 bin kuruşun mahallince karşılanması mümkün olmadığından maliye hazinesinden karşılanması için irade çıkmıştır.[49] Evleri yapılarak kalıcı olarak yerleşen muhacirler yeni mahalle ve köyler kurmuşlardır. Priştine'nin Hasan Bey Mahallesi bitişiğinde muhacirlerin iskânıyla oluşturulmuş olan mahallenin Hasan Bey Mahallesi'nden ayrılarak şehzade Abdülkadir Efendi'nin

---

[46] Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül-A'lâm,* C. II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 1498. Nüfusun 8.365'i Müslüman, kalanı Rum, Ermeni, Bulgar, Latin, Yahudi ve Kıpti'dir. (*KVS*. H. 1304, s. 86).

[47] Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı,* Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313, s. 235.

[48] BOA, *ŞD*, 2425/35, Tarih: 9 Ramazan 1296 (27 Ağustos 1879).

[49] BOA, *İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş)*, Dosya No: 48, Gömlek No: 2658, Tarih: 15 Şevval 1296 (2 Ekim 1879).

adına atfen Kadiriye olarak isimlendirilmesi yönünde irade çıkmıştır.[50] Muhacirlerin gerek Priştine kazası gerekse Kosova vilayeti genelindeki varlığı ve buraya muhacir akışı bölge Osmanlı hâkimiyetinden çıkıncaya kadar sürecektir. 1910 yılı sonlarında vilayette 400 hane muhacir bulunmaktadır. Bunların iskân masrafları için ayrılan ödeneğin tamamı kullanıldığından sene sonuna kadar iskân ve iaşeleri ile tohum ve zirai aletleri için 25 bin lira takviyede bulunulması talep edilmiştir.[51]

Hükümet konağı, telgrafhane, hastane, depo, cephane, 15 cami, 2 tekke, 1 kilise, 1 havra, 557 dükkân, 8 mağaza, 18 fırın, 13 han, 3 hamam ve 2 değirmenin yer aldığı kazada[52] 1878 yılı içinde çok sayıda köprü, kanalizasyon ve su kanalının onarımı yapılmıştır. Priştine'den Prizren'e giden cadde üzerinde ve kaza genelinde 31 köprü, 8 su kanalı ve kanalizasyonun tamire muhtaç vaziyette olduğu tespit edilmiştir. Köprülerin bulunduğu cadde posta, asker ve askeri mühimmat güzergâhında olduğundan kış basmadan tamir edilmemesi halinde nakliyat konusunda sıkıntı yaşanacağı anlaşılmıştır. Kamu ve vakıf binalarının inşaat ve tamiratı ile ilgili yeni nizamnamenin 13. maddesinde köprü, hapishane, kışla, zahire ve mühimmat ambarı gibi yapıların tamirine ihtiyaç duyulması ve bunun ertelenmesinde sakınca görülmesi halinde tahmini masrafları nizamnamede belirtilen meblağdan fazla olsa bile hemen keşfi yapılarak tamirine başlanması belirtilmektedir. Tamir masrafı fazla olsa da bu yapıların umuma ait olması sebebiyle taş ve kereste gibi malzemelerin civarda bulunan halk tarafından meccanen verilmesi halinde yalnız kireç, çivi gibi malzemelerin masrafının mal sandığından karşılanması gerekecektir. Zikredilen yapıların ta-

[50] BOA, *DH.MKT*, 73/44, Tarih: 25 Zilkade 1310 (10 Haziran 1893); *BEO*, 220/ 16498, Tarih: 3 Haziran 1309 (15 Haziran 1893).
[51] BOA, *Dahiliye Nezareti İdarî Kısım* (*DH.İD)*, Dosya No: 85, Gömlek No: 6, Tarih: 14 Zilkade 1328 (17 Kasım 1910).
[52] *KVS*, H. 1296, s. 124-125.

miratının ertelenmesi sakıncalı olacağından gereğinin yapılması hazineye havale edilmiştir.[53] 1879 yılı ortalarında da Çifte Hamamın suyolları ile kubbe, tavan ve mermer döşeme gibi yerlerinin tamir edilmesi ve masrafın vilayet bütçesinde yer alan tamirat kaleminden karşılanması talep edilmiştir. Hazineye gelir getiren binaların harap halde bırakılması uygun olmayacağı gibi hamamın tamir edilmemesi halinde ilerde daha büyük masraf yapılarak tamiri gerekeceğinden talep edilen izin verilmiştir.[54]

Kazada imar faaliyetleri 1880'li yıllarda da sürdürülmüştür. Fatih Sultan Mehmet'in hayratından Büyük Cami harap vaziyette olduğundan ve kasabada cuma ve bayram namazı kılmak için bundan daha büyük cami bulunmadığından binanın hemen inşası için 19 Mayıs 1884'te irade çıkmıştır.[55] Bölgedeki en eski ve en tanınmış Osmanlı mimari eserlerinden biri olan, Fatih Camii, Cami-i Kebir ve Büyük Cami olarak da anılan bu cami, 1460-1461 yıllarında inşa edilmişti.[56] 1895 yılı ortalarında da II. Murat zamanında başlanıp Fatih Sultan Mehmet zamanında tamamlanan caminin tamiri için irade çıkacaktır.[57] Söz konusu cami, içinde namaz kılınamayacak derecede harap olup kapanacak duruma geldiğinden tamiri ertelemek mümkün olmamıştır.[58] 1902 yılında ise Sultan Murat Camii tamir edilerek önüne iki katlı ekleme bir son cemaat yeri ve minare yapılmıştır.[59]

---

[53] BOA, *ŞD*, 270/3, Tarih: 4 Ramazan 1295 (1 Eylül 1878); *İ.ŞD*, 41/2190, Tarih: 5 Cemaziyelevvel 1295 (7 Mayıs 1878).
[54] BOA, *İ.ŞD*, 47/2586, Tarih: 19 Şaban 1296 (8 Ağustos 1879).
[55] *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 267.
[56] R. Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I,* s. 210.
[57] BOA, *BEO*, 643/48210, Tarih: 19 Zilhicce 1312 (13 Haziran 1895); *KVS.*, H. 1304, s. 84.
[58] BOA, *BEO*, 1179/88367, Tarih: 4 Cemaziyelahir 1314 (10 Kasım 1896).
[59] R. Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I,* s. 215-217. Priştine halkı tarafından Çarşı Camii, Muradiye Camii, Taş Camii şeklinde de isimlendirilen, minaresi tamamen taştan yapılmış olan bu caminin temeli Yıldırım Bayezit tarafından atılmış, II. Murat tarafından yapımı başlatılmış, Fatih Sultan Mehmet zamanında da tamamlanmıştır. (R. Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I,* s. 215).

1880'li yıllarda inşa ve tamiri üzerinde durulan önemli yapılardan biri de hükümet konağı olmuştur. Üç katlı ve 43 odalı hükümet konağının uygun bir şekilde inşa ve tefrişine ihtiyaç duyulmuş ve bunun için yapılacak masraf 637.116 kuruş olarak belirlenmiştir.[60] Halkın yardımı olan 575.116 kuruş konağın inşa ve tefrişi için sarf edilmiştir. Daha sonra konağın merdivenleri, avlu duvarları ve üzerine çekilmesi gereken demir parmaklıklar, kapılar ve kapının iki yanına yapılacak nöbetçi odaları için ayrı bir para sarfı gerekmiştir. Ayrıca hapishane ile zabit ve jandarma daireleri için de harcamalar yapılmıştır.[61] Yeniden inşa edilen hükümet dairesinde adliye mahkemeleri için ayrılan on odanın mefruşat ödeneği olan 3.000 kuruşla tefrişi mümkün olmadığı, zikredilen yerlerin tefrişinin en uygun şekilde 10.800 kuruşla mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Hazinenin durumu nedeniyle fazla masraf yapmaktan sakınmak gerekse de diğer dairelerin odaları 60.000 küsur kuruş sarf edilerek devletin şanına uygun surette tefriş edilmişti.[62] Bu sebeple konağın tefrişi için gereken 10.800 kuruştan daha önce sarf edilen 3.000 kuruşun düşürülerek kalan 7.800 kuruşun bütçede yer alan umumi ödenekten ödenmesi için de irade çıkmıştır.[63]

Mevkisi gereği daima asker bulundurmak gereken yerlerden biri olan Priştine'de askerin ikamesi için uygun bir yer bulunmadığından 1883 yılı ortalarında bir kışla inşa edilmesi düşünülmüştür. Vilayet yönetimi, kışla ile hastanenin inşa masraflarının halktan yardım suretiyle toplanan paradan karşılanması için izin istemiştir. Kış yaklaşmakta olduğundan ve kışla ile hastane için gerekli kereste ve diğer malzeme hayırsever halkın yardımı ile temin edildiğinden mevsim geçmeden gereken emrin verilmesi talep edilmiştir. İrade gereği halk tarafından yapılan yardımların

[60] BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (YA-RES.*), Dosya No: 21, Gömlek No: 49, Tarih: 29 Kanun-ı Evvel 1298 (10 Ocak 1883).
[61] BOA, *İ.ŞD,* 73/4283, Tarih: 17 Rebiülahir 1302 (3 Şubat 1885).
[62] BOA, *ŞD*, 2498/9, Tarih: 4 Muharrem 1303 (13 Ekim 1885).
[63] BOA, *İ.ŞD*, 77/4560, Tarih: 10 Safer 1303 (18 Kasım 1885).

hastane, mektep gibi umuma ait hayrata sarf edilmesi gerekmekte, varlıklı ve muktedir kişilerin gönüllü olarak yaptıkları yardımlar da kabul edilmektedir. Kazada gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde bu yardımlardan önemli oranda istifade edilmiştir.[64] 1883 yılı ortalarında inşası talep edilen kışlanın yapımı yaklaşık on yıl sonra mümkün olacaktır. İki tabur piyade, bir alay süvari ve bir batarya top alacak kapasitede olmak üzere bir kışla inşa edilmesi için 1892 yılı ortalarında irade çıkmıştır. Halkın yardımları dışında kışlanın yapılabilmesi için 2.500 lira kadar paraya ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Cülusa denk gelen günde inşasına başlanan kışlaya padişahın adının verilmesine dair irade çıkmıştır.[65] Asker için inşası gerekli görülen kışla ile birlikte hastane ve ahırın inşasına da başlanmıştır.[66] 1893 yılı ortalarında kışlanın süvari alayına ait kısmına çatı yapılmış ancak askeri ödenekten karşılanması için irade çıkan meblağ gönderilmediği için kalan kısımlar yapılamamıştır.[67]

Priştine'nin sahip olduğu önem derecesinde gelişmesi ve refah kazanması bayındırlık hizmetlerine de bağlıydı. Kasaba 1870'lerin başında fazla gelişmemiş iken Mitroviçe'ye çekilen şimendifer hattı açıldıktan sonra gözle görülür bir gelişme kaydedilmiştir. Ancak şimendifer istasyonu kasabaya bir buçuk saat mesafede bulunduğundan beklenen gelişmenin sağlanamadığı düşünülmüş ve 1903 yılı başlarında istasyonun kasabanın yakınında uygun bir yerde bulundurulması talep edilmiştir. Bu değişikliğin ticaretin gelişmesi ve maddi kazanç sağlanması

[64] BOA, *YA-RES*, 21/49, Tarih: 29 Recep 1300 (5 Haziran 1883).
[65] BOA, *BEO*, 64/4781, Tarih: 19 Ağustos 1308 (31 Ağustos 1892); *BEO*, 65/4842, Tarih: 14 Safer 1310 (7 Eylül 1892); *BEO*, 62/4586, Tarih: 19 Ağustos 1308 (31 Ağustos 18929; *İrade Hususî* (*İ.HUS)*, Dosya No: 3, Gömlek No: 64, Tarih: 12 Safer 1310 (5 Eylül 1892).
[66] BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları* (*A.MKT.UM*), Dosya No: 223, Gömlek No: 2.
[67] BOA, *İ.HUS*, 14/11, Tarih: 5 Muharrem 1311 (19 Temmuz 1893).

noktasında yararı olacağı ve askeri açıdan da kolaylık sağlayacağı tespit edilmiştir.[68]

1906 yılı sonlarında kazanın mülki yapısında değişiklik talebine dair bazı yazışmalar gerçekleştirilmiştir. 1890'ların başından itibaren Priştine'ye bağlı olan ve Kolaşin adıyla bilinen köyler bu tarihte Priştine'den ayrılarak Mitroviçe kazasına ilhak edilmiştir. Ancak bu köylerin halkı vergi ve benzeri uygulamalarda zorluk çektiklerini belirterek tekrar Priştine'ye bağlanmak istemektedirler. 40 köyden oluşan Kolaşin nahiyesinin nüfusu tamamen Hıristiyan'dır. Nahiye halkı Mitroviçe'ye bağlı olmaktan hoşnut olmadıklarından vergilerini vermekten imtina etmişler ve ilk andan itibaren Priştine'ye bağlanmayı istemişlerdir. Mitroviçe memurlarına güvensizliklerini dile getirmekte fakat bunun için somut deliller gösterememektedirler. Nahiyeleri Mitroviçe kaza merkezine çok yakın olduğundan asıl niyetlerinin yönetimin teftiş ve denetiminden kurtulmak düşüncesiyle uzak bir kazaya bağlanmak ve vergi vermemek olduğu anlaşılmıştır. Nahiye halkı adına papaz imzasıyla Priştine mutasarrıflığına çekilen telgrafta daha önce Vulçitrin ve Mitroviçe kazalarından ayrılarak Priştine'ye bağlanmışlarsa da nüfus kayıtlarının eskisi gibi Mitroviçe kazasında kaldığı, yeni tahrirde kayıtlarının Priştine'ye nakledilmesini istedikleri halde Mitroviçe nüfus memurları tarafından kayıtlarının yine orada yapılmak istendiği belirtilmiştir. Mahalli yönetim ise Kolaşin'in doğrudan Priştine kazasına irtibatının idari, adli ve mali açıdan uygun olmadığını düşündüğünden Kolaşinlilerin talebi uygun bulunmamış ve kendilerine en iyi ihtimalle Vulçitrin'e bağlanabilecekleri bildirilmiştir.[69]

Meşrutiyet döneminde kazada eğitim alanında da önemli gelişmeler olmuştur. Tanzimat döneminde maarif alanında başlatılan ve Sultan II. Abdülhamit döneminde

[68] BOA, *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı* (*TFR.1.KV*), Dosya No: 8, Gömlek No: 755, Tarih: 11 Zilkade 1320 (9 Şubat 1903).
[69] BOA, *BEO*, 2955/221560, Tarih: 16 Şevval 1324 (3 Aralık 1906).

genişletilerek sürdürülen çalışmaların yansımalarını Priştine'de de görmek mümkündür. 1878-1879 yıllarında kazada 1 medrese, 1 rüştiye, 8 Müslüman, 2 Hıristiyan ve 1 Yahudi mektebi bulunmaktadır.[70] Rüştiye mektebi 1869-1870'lerde Priştine hanedanından Abdurrahman Paşa tarafından kurulmuştur. Bu tarihe kadar burada eğitim yalnız bir medresede verilmekteydi. 1880-1881 yıllarında yanan Rüştiye binası Abdurrahman Paşa'nın oğulları tarafından yeniden inşa edilmiştir. 1882-1883 yıllarında kazada ilk ibtidai mektebi açılmıştır. Eski vali Abdi Paşa zamanında inşasına başlanan ibtidai binası vali Faik Paşa zamanında tamamlanarak açılabilmiştir. İnas İbtidai Mektebi de Faik Paşa'nın eseridir.[71] 1887 yılı Nisan'ında Priştine'de yeniden inşa edilen kız ibtidai mektebine senelik 5.840 kuruş tahsis edilmesi talep edilmiştir.[72] 1887-1888 yıllarında Priştine'de 2 ibtidaide 207 öğrenci öğrenim görmekte, 8 öğretmen görev yapmaktadır. 1893-1894 yıllarında ibtidai sayısı 17 olmuştur. 19 öğretmenin görev yaptığı bu okullara 1.014 öğrenci devam etmekteydi.[73]

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak 1885 yılında Bursa, Edirne, Yanya ve Çanakkale'de birer idadi açılmıştır. Aynı yıllarda İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Konya, Üsküp, Priştine gibi şehirlerde de idadi açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır.[74] 1900'lerin başında rüştiyeden dönüştürülen idadi mektebinin tamirat ve tesisatının yapılması için bütçeye ilave yapılmıştır.[75] Daha sonraki yıllarda Priştine İdadi Mektebi'nin öğrenci sayısı her geçen gün artmasına rağmen eğitimi talep edilen derecede olmadığından yeni bir bina inşası zorunlu görülmüştür. Bu süreçte Rüştiye mektebinin kurucusu olan Abdurrahman

[70] *KVS*., H. 1296, s. 124-125.
[71] *KVS*., H. 1304, s. 88-89.
[72] BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* (*MF.MKT)*, Dosya No: 93, Gömlek No: 82, Tarih: 26 Mart 1303 (7 Nisan 1887).
[73] M. Ünlü, *a.g.e.*, s. 166-168.
[74] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 119.
[75] BOA, *MF.MKT*, 800/78, Tarih: 19 Eylül 1320 (2 Ekim 1904).

Paşa'nın oğulları Daniş Bey ve Fuat Paşa tarafından mektep için yeniden bir arsa bağışlanmıştır.[76] İdadi mektebi yeterli genişlikte olmadığından kasabanın en uygun noktasında olup karşılıksız bağışlanmış olan bu arsa üzerine idadi inşa edilmesi, inşaatın bir komisyon vasıtasıyla usul ve nizamı dairesinde yaptırılması ve masrafının mahalli maarif gelirinden karşılanması için 1907 yılı sonlarında irade çıkmıştır.[77]

1893-1894 yıllarında kazada 2 medrese bulunmakta, 100 talebenin devam ettiği bu kurumlarda 2 müderris görev yapmaktadır. Yaklaşık on yıl sonra kazada 51 talebenin devam ettiği tek bir medrese bulunmaktadır.[78] 1905 yılı sonlarında Priştine'ye bağlı ve halkı çoğunlukla Katolik cemaatine mensup bulunan Yanova köyünde Müslüman halka dini ilimler öğretilmek amacıyla yardımlarla inşasına başlanılan medrese tamamlanmış, padişaha dualar edilerek açılış töreni yapılmış ve Kosova vilayetinden sadarete bu bilgileri içeren bir telgraf gönderilmiştir.[79] Priştine'nin Osmanlı hâkimiyetindeki son yıllarına kadar eğitimin geliştirilmesi yönündeki çabalar sürdürülmüştür. 1911 yılı başlarında kazada inşası tasarlanan medresenin eğitim süresinin 7 yıl olması, ibtidai ve rüştiye tahsilini tamamlamış olan talebenin imtihan ile kabul edilmesi, diğer medreselerin programlarından iktibas edilerek hazırlanan cetvele göre tedrisat yapılması ve bu cetvele diğer yeni ilimler ve yabancı dillerden uygun olanların ilavesi yönünde yazışmalar gerçekleştirilmiştir.[80]

1905 yılında Priştine Darülmualliminine devam eden talebelerin mevcudunun 50'den 100'e çıkarılması ve

[76] BOA, *BEO*, 2994/224499, Tarih: 29 Zilhicce 1324 (13 Şubat 1907).
[77] BOA, *MF.MKT*, 1026/74, Tarih: 30 Teşrin-i Evvel 1323 (12 Kasım 1907).
[78] *KVS*, H. 1311, s. 224-227; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, H. 1321, s. 635-636.
[79] BOA, *DH.MKT*, 1033/43, Tarih: 1 Kanun-ı Evvel 1321 (14 Aralık 1905).
[80] BOA, *BEO*, 3890/291740, Tarih: 24 Nisan 1327 (7 Mayıs 1911).

bunun için 50 kişilik daha tahsisat verilmesi talep edilmiştir.[81] Bu tarihlerde kazada bir de kütüphane bulunmaktadır. Vilayetteki 13 kütüphaneden biri olan Cami-i Kebir bitişiğindeki Celalettin Paşa Kütüphanesi'nde 180 kitap bulunmaktadır. Priştine'nin vilayet merkezi olduğu dönemde Kosova gazetesi de burada yayınlanmıştır. Türkçe olarak yayınlanan bu gazete Mostar, Saray Bosna ve Manastır'da olduğu gibi Sırpça olarak da basılmıştır.[82]

Sonuç

Türk Edebiyatı'nın ilk mizah şiirini yazdığı kabul edilen ve ünlü bir divanı bulunan Osmanlı şairlerinden Mesihi'nin[83] yanı sıra Rûhî, Levhî, Azmî, Mustafa Çelebi gibi şairlerin de doğum yeri[84] olan Priştine, Sultan I. Murat'ın türbesine (Meşhed-i Hüdavendigâr) iki saat mesafededir. Bu yönleriyle kültürel ve manevi önemi haiz olan şehir, Kosova sahrasının hâkim bir noktasında olması ve önemli yolların güzergâhı üzerinde bulunması dolayısıyla stratejik açıdan da önem taşımaktaydı.

İlkçağlardan itibaren yerleşim yeri olan ve Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra kaza merkezi olarak mülki yapıda yerini alan Priştine, Üsküp eyaletinin önemli merkezlerinden biri iken 1864 Vilayet Nizamnamesi çerçevesinde yapılan düzenlemeler kapsamında Prizren vilayeti dâhilinde yer almıştır. 1877 yılında Kosova vilayeti kurulunca bu yeni vilayetin merkezi olmuş ve 1888 yılına kadar merkez statüsünü sürdürmüştür. 1888'de vilayet merkezinin Üsküp'e taşınmasıyla Priştine livasının merkezi olarak kalmış ve bu yapı, vilayet Balkan Savaşları ile Osmanlı idaresinden çıkıncaya kadar sürmüştür.

---

[81] BOA, *TFR.I.KV*, 82/8133, Tarih: 23 Kanun-ı Sani 1320 (5 Şubat 1905).
[82] M. Ünlü, *a.g.e.*, s. 213-215, 220.
[83] N. Malcolm, *a.g.e.*, s. 138.
[84] M. Kıel, a.g.m., s. 347.

Gerek kaza gerekse vilayet merkezi olduğu dönemlerde ülkede gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat ve yenileşme hareketlerinden imkânlar nispetinde Priştine de istifade etmiştir. Bu süreçte dönemin ruhuna uygun olarak yol, köprü, kanalizasyon, su kanalı gibi yapılar başta olmak üzere alt yapı hizmetleri öncelenmiş, demir yolları, telgraf hat ve istasyonları açılmış, hükümet konağı, hapishane, kışla, hastane gibi kamu binalarının yanı sıra hamam, cami gibi sivil yapıların inşa ya da tamiri gerçekleştirilmiştir. Eğitim ve kültür alanında yapılan düzenlemeleri hayata geçirmek adına yeni açılan okullar için binalar inşa edilmiş, harap olanlar tamir edilmiştir.

1860'larda ve 93 Harbi sonrasında Kosova vilayetine gelen muhacirlerin bir kısmı Priştine kazasına nakledilmiştir. Dolayısıyla kazada muhacirlerin iskanı için yeni haneler inşa edilmiştir. Yeni mahalle ve köyler oluşturan muhacirler kaza nüfusunun artmasında etkili olmuştur. Büyük şehirler kadar geniş bir alana sahip olan kasaba, alanına nispetle az bir nüfusa sahipti. Vilayet merkezi yapıldıktan ve özellikle 93 Harbi sonrasında muhacirler geldikten sonra nüfusu artmıştır. Söz konusu dönemde Priştine şehri, mevcut imkânlar dâhilinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile fiziki, eğitim alanında yapılan çalışmalar ile kültürel, ulaşım hizmetleri ile de ticari bakımdan geliştirilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâbıâli Evrak Odası (BEO.)

Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım (DH. İD.)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)

İrade Dâhiliye (İ.DH.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

İrade Hususî (İ.HUS.)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Meclis-i Vâlâ (MVL.)

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. I.KV.)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme (A.MKT. MHM.)

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT. NZD.)

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT. UM.)

Şura-yı Devley (ŞD.)

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (YA-RES.)

2. Salnameler

Kosova Vilayet Salnamesi, H.1296, 1300, 1304, 1311.

Prizren Vilayet Salnamesi, H. 1291.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H. 1321.

3. Matbu-Araştırma Eserler ve Makaleler

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313.

Bartl, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1998.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti,* İstanbul 2007.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kiel, Machiel, "Priştine", *D.İ.A.*, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 346-348.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Malcolm, Noel, *Kosova, Balkanlar'ı Anlamak İçin*, Türkçesi: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.

Öztürk, Gülin-Şenay Karaçam Atam, "Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine", *TÜBAR*-XXX/2011, s. 283-310.

Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül-A'lâm*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.

Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayeti (1877-1912),* Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Vırmiça, Raif, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri* I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Vırmiça, Raif, *Kosova Hamamları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

TARİHSEL OLARAK KENT VE MODERNLEŞME SÜRECİNDE SELANİK

Historically the City and Thessaloniki in the Process of Modernization

Mehmet Ali Karaman* & **Mim Sertaç Tümtaş****

Özet: Yerleşik yaşama koşut olarak ortaya çıkan ve insanlığın gelişimi açısından başat bir mekânsal birim olan kentlerin önemi, ilk oluştukları andan itibaren artarak devam etmektedir. Şüphesiz ki bu önem, kentlerin oluşum ve gelişim süreçleri açısından zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterse de, antik dönemden itibaren kentler, medeniyetlerin gelişimi noktasında hep etkili olmuştur. Bu etki Osmanlı İmparatorluğunda da gözlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda sözü edilen etkilerin görüldüğü en önemli kentlerden biri de, Büyük İskender'in kız kardeşi Thessalonike'nin adını taşıyan ve tarihi M.Ö. 4. Yüzyıla dayanan, Selanik olmuştur.1430 yılından itibaren Osmanlı kontrolüne geçen Selanik'in ilerleyen yıllarda demografik yapısı dışarıdan aldığı göçlerle ve Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı göç ve iskân politikaları neticesinde oldukça karmaşık bir hal almıştır. Bu çalışmada kentlerin oluşum tarihi üzerine tartışmalar yapıldıktan sonra, Osmanlı kentlerinin genel özelliklerine kısaca değinilmekte ve Osmanlı İmparatorluğu döneminin en önemli kentlerinden biri olan Selanik'in modernleşme sürecindeki sosyo-demografik özellikleri ve kentin mekânsal ve siyasi yapısı, Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen belgelere dayanarak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kent Tarihi, Osmanlı Kentleri, Selanik

Abstract: The importance of the cities that emerged due to settled life and which represent a dominant spatial unit for the development of humanity has increased since the first days of its existence. Undoubtedly, this importance has always been influential in the development of cities and civilizations from antiquity, although it varies according to time and place in terms of formation and development processes of the cities. This effect was also observed within the Ottoman Empire. One of the most important cities in which the influences

* (Yrd. Doç. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/Türkiye, e-mail: malikaraman@hotmail.com

** (Yrd. Doç. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Burdur/Türkiye, e-mail: mimsertac@gmail.com

of the Ottoman Empire are seen is Thessaloniki, named after the sister of Alexander the Great. The city fell under the control of Ottoman Empire after 1430 and its demographical structure became rather complicated as a result of different immigrant and settlement policies undertaken by the Ottoman Empire. This study is structured as follows: a discussion based on the formation timeline of the cities and the general features of the Ottoman cities; an analysis of the socio-demographic features of Thessaloniki, one of the most important cities of the Ottoman Empire period. The spatial and political structure of the city is examined from the Ottoman Archives of the Prime Ministry.

Keywords: City, Urban History, Ottoman Cities, Thessaloniki

Giriş

Ortaya çıktıkları andan itibaren sosyo-ekonomik devingenlikleri ve mekânsal gelişimi ile ön planda olan kentler, tarihsel olarak taşıdıkları önemi, günümüzde de artırarak devam ettirmektedirler. Yerleşik yaşam, tarım devrimi ve araç gereçlerin kullanımı ile başlayan süreç, günümüzde küresel kentler olarak adlandırılan megapollere kadar ulaşmıştır.

Kuşkusuz ki her kentin oluşum ve gelişim süreci farklılıklar sergileyebilmektedir. Zira her kentin oluşum ve gelişiminde birbirinden farklı faktörlerin etkisi olabilmektedir. Daha farklı bir ifadeyle, zaman ve mekâna göre kentlerin kökeninde, büyümesinde ve yayılmasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu kapsamda kentlerin ortaya çıkış dönemlerine bakıldığında, kimi kentlerin kökeninde tarım, artı ürün ve pazar yer alıyorken; kimi kentlerin kökeninde ise kale, dinsel inanışlar veya ticaretin yer aldığı görülmektedir. Kentlerin kökenine koşut olarak ise kentin mekânsal konumlanışı ve kent sakinlerinin profili değişkenlik gösterebilmektedir.

Bu bağlamda Osmanlı kentlerine bakıldığında ise bir yandan devir aldığı topraklardaki Bizans ve Selçuklu motiflerinin izleri kentlere hâkimken, öte yandan ise İslamiyet'in ve buna bağlı olarak da kısmen Arap kültürünün yansımasını kentlerde bulmak mümkündür. Zira Osmanlı İmparatorluğu fetih ettiği topraklardaki kentlere ve o kentlerin sosyo-kültürel

yapısına yıkıcı yaklaşmamış, daha dengeleyici bir tutum ile süreç içerisinde kenti ve toplumsal yapıyı dönüştürmeyi yeğlemiştir. Bu anlayış sonucu Osmanlı kentleri nevi şahsına münhasır bir görünüm sergilemiştir. Bu görünümlere sahip kentlerden biri de XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu kontrolüne geçen ve yaklaşık olarak 480 yıl Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde kalan Selanik kenti olmuştur.

Bu çalışmada kentlerin oluşum tarihi üzerine tartışmalar yapıldıktan sonra, kısaca Osmanlı kentlerinin genel özelliklerine değinilmekte ve Osmanlı İmparatorluğu döneminin en önemli kentlerinden biri olan Selanik'in 19. yüzyıldaki etnik ve dini yapısı, o dönemde kent ahalisinin mesleki özellikleri, kentin coğrafi ve mimari yapısı, kentteki eğitim kurumları ve kentin siyasi yapısı, Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen belgelere dayanarak sunulmaktadır.

1. Kentlerin Oluşum Tarihi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

İnsanlığın yerleşik hayata geçmesi ve akabindeki gelişmelerle, Antik dönemde ortaya çıkan kent tipi yerleşimler, tarih boyunca insanlık için önemli bir mekânsal birim olmuştur. Yerleşik yaşam tarımsal üretimin başlamasıyla, ilk olarak Mezopotamya ve Doğru Akdeniz bölgelerinde başlamış, daha sonra Ege, Anadolu, Hindistan ve Kuzey Afrika gibi bölgelere yayılmıştır. Anadolu'da ilk yerleşimler yine Milattan önce on binlerde Yukarı Mezopotamya'da başlamış ve Milattan önce yedi binlerden sonra Anadolu'nun değişik yerlerine yayılmıştır.[1] Ancak bu yerleşim alanlarının kent diye nitelendirilebilmesi birden bire gerçekleşmiş bir süreç olmamış; binlerce yıllık bir sürecin sonunda kent diyebileceğimiz yerleşim yerleri oluşmuştur. Bu bağlamda kentlerin tarihte ilk olarak

[1] Hüseyin Gül-Cem Ergun, "Kentin ve Kentsel İşlevlerin, Mekânın ve Yapının Tarihsel Gelişimi ve Dönüşümü", *Kente Dair…* Editör Mim Sertaç Tümtaş vd., Bağlam Yayınları, İstanbul 2016, s. 54.

ne zaman ortaya çıktığını belirlemek güçtür. Literatüre bakıldığında yazarlar, ilk kentlerin oluşumu ile ilgili farklı dönemlere vurgu yapılmaktadır. Buna göre Bookchin[2] Cilalı Taş Devri'nde (Neolitik) teknolojik yeniliklerin oluşumu kaynaklı olarak Milattan önce sekiz bin ile beş bin beş yüz arasındaki bir sürece vurgu yaparken, Hatt ve Reiss[3] kentlerin ilk olarak Milattan önce altı binli yıllarda belirmeye ve milattan önce dört binli yıllarda da tam olarak kendisini göstermeye başladığını belirtmiş, Benevelo[4] ve Giddens[5] ise Milattan önce üçüncü binyıl civarında Mezopotamya ile Nil, İndus ve Sarı Irmak vadilerinde verimli tarım ürünlerinin toplanması ve fazlasının takas edilmesi için bir komuta merkezi olarak ortaya çıkmasını kentlerin oluşum süreci olarak değerlendirmektedir.

Antik kentler, genelde küçük, günümüzdeki kasabalar boyutunda olmuştur. Bu dönemde nüfusu otuz bin civarında olan kentler büyük kent olarak görülmüştür. Nüfusu yüz bini geçmiş olan kentler ise o dönemin gelişmiş medeniyetlerine başkentlik yapmış ya da en önemli kentleri olarak öne çıkmıştır. Babil, Antakya, Atina, Syracuse ve Efes gibi kentlerin nüfusu birkaç yüz bini bulurken, daha yakın binyıllarda sadece Roma, Bağdat ve İstanbul gibi kentlerin nüfusu beş yüz bini aşmış ve bir milyona ulaşmıştır. Fakat kent yaşamı gelişirken, kırsal yaşam ve tarımsal üretim çok yaygın olarak devam etmiş, kent ancak elit bir azınlığa ev sahipliği yapmıştır. Kentin varlığı ve sürdürülebilirliği de büyük ölçüde kırsal alanda gerçekleştirilen tarımsal üretime bağlı olmuştur.[6]

---

[2] Murray Bookchın, *Kentsiz Kentleşme Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, Çeviren B., Özyalçın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 46.
[3] Paul Hatt K. and Albert. J. Reiss, *Kentsel Yerleşimlerin Tarihi*, İçinde 20. Yüzyıl Kenti, Çev. B. Duru ve A. Alkan, İmge Yayınları, Ankara 2002, s.29.
[4] Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler* Çev. N. Nirven, Literatür Yayınları Avrupa'yı Kurmak Dizisi: 10, Literatür Yayınları, İstanbul 2006, s. 7.
[5] Antony Gıddens, *Sosyoloji,* Yayına Haz., C. Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2008, s. 954.
[6] Hüseyin Gül- Cem Ergun, *a.g.e.* s. 54.

Her ne kadar ilk kentsel yaşamın başlamasının temelinde, yerleşik yaşam ve tarımsal üretimin yani yiyecek üretiminin ortaya çıkmasının etkin olduğu[7] konusunda literatürde görüş birliği olsa da, sonraki dönem kentlerin oluşum nedenleri üzerine birbirinden farklı yorumlar doğrultusunda kuramlar ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede kentsel mekânın oluşum sürecinde Weber[8] kale ve pazarın, kentlerin oluşumunda temel bir rol oynadığına; Mumford[9] ve Bookchin[10] kentin oluşum ve gelişiminde kutsallığın, dinin ve dini birlikteliklerin önemine; Dobb [11] ve Benevelo[12] askeri örgütlenmelerin de de önemli bir faktör olduğuna; Martindale[13] ve Harris ve Ulman[14] kent oluşumlarında nehirler kenarlarının, tepelerin ve ovaların buluşma noktalarının öneminden hareketle coğrafi konumun kentin oluşumunda temel faktör olduğuna; Childe[15] bunu, kentlerin ortaya çıkmasında, ticaret ve zanaat üretimine dayanan bir ekonomik gelişmenin etkili olduğuna, Pirenne[16] de kentlerin ticaretin ayak izlerinden doğmuş olduğunu ve ticaretin yayılmasıyla, kentlerin gelişiminin denk düştüğünü ve kentlerin, ticaretin yayıldığı tüm doğal yollar boyunca belirdiklerini belirtmişlerdir.

---

7 Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. M. Tuncay ve A. Şenel, Alan Yayınları, İstanbul 1990, s.31; LeonardoBenevelo, *a.g.e.* s.. 7; Murray Bookchin, *a.g.e.* s. 52.

8 Max Weber, *Şehir/Modern Kentin Oluşumu*, Çev. M. Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2003, s. 99.

9 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent / Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Çev. G. Koca ve T. Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, s. 21.

10 Murray Bookchin, *a.g.e.*, s. 46.

11 Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler Geçiş Tartışmaları,* Çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul 2007, s. 68.

12 Leonardo Benevelo, *a.g.e.,* s.7.

13 Don Martındale, "Şehir Kuramı", *Şehir ve Cemiyet*, Çev. F. Oruç, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 44.

14 Chauncy D. Harrıs-Edward E. Ullman, "Kentin Doğası", *20. Yüzyıl Kenti*, Der. B.Duru ve A.Alkan İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 60.

15 Gordon Childe, *a.g.e.*, s. 84.

16 Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması,* Çev. Ş. Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 100.

Dolayısıyla kentlerin oluşumunda, birbiri ile ilişkili beş temel faktörün etkili olmuştur. Yerleşik hayata geçiş ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için yapılan tarım; bu kapsamda oluşan artı ürün ve bu ürünlerin el değişimi için oluşan pazar; aynı süreçte oluşan savunma ihtiyacı; dinsel inanışlar ve son olarak bunların nihai sonucu ticaret ve ticari faaliyetlerin etkileşimi kentlerin kökenindeki etkili faktörler olmuştur. Şüphesiz ki bunlardan hangi faktörün baskın olduğu yer ve zamana göre değişkenlik göstermiştir. Bununla birlikte yine süreç içerisinde uygarlığın gelişimi ile birlikte kentlere ivme kazandıran yeni gelişmeler de olmuştur.[17]

Her ne kadar nevi şahsına münhasır özellikleri olsa da, Osmanlı kentleri de yukarıda yapılan tartışmalardan bağımsız oluşum ve gelişim süreci geçirmemiştir. Çalışmanın bu noktasında Selanik örneği üzerine tartışmalar sunmadan önce kısaca genel olarak Osmanlı kentleri hakkında bilgi vermek olacaktır.

2. Osmanlı Kentlerine Kısa Bir Bakış

Yedinci yüzyılda İslam'ın yayılmasına koşut olarak İslam kentleri, kendine has özellikleriyle öne çıkmaya başlamıştı. İslam kentlerinin en önemli özellikleri, dar ve dolambaçlı yolları, çıkmaz sokakları, pazar yerleri gibi fiziksel mekânların bulunmasının[18] yanı sıra yönetsel, dini ve ekonomik bir merkez konumunda olmasıydı. Osmanlı kentleri de kısmen bunlardan etkilenmişti. Her ne kadar Weber[19] bütün İslam şehirlerini, belirli bir kalıp içerisinde ve birbirinin aynı

---

17 Mim Sertaç Tümtaş, *Kent, Mekân Ayrışma*, Detay Yayınları, Ankara 2012, s. 30

18 Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul,* Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 1.

19 Max Weber, *a.g.e.*, s. 114; Max Weber, "Şehir ve Cemiyet", *Şehrin Doğası*, Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Don Martindale, Türkçesi: F. Oruç, Yayına Hazırlayan: A. Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 126-127.

olarak tanımlasa da, Ergenç'in[20] de vurguladığı gibi Osmanlı şehirleri aslında bir sentezdi ve bu sentezde İslami öğeleri, Orta Asya Türk uygarlığının yansımalarını bulmak mümkündü. Zira Baykara'nın[21] da vurguladığı gibi, Selçuklu ve Bizans şehir kültürü ile Arap-İslam şehir kültürü, Osmanlı şehirlerinin temelini oluşturmuştu. Osmanlı şehirleri de bu kültürlerin bir sentezi olarak belirmişti. Ancak Osmanlı şehirlerini karakterize eden ve diğer İslam şehirlerinden ayıran bir husus bulunmaktaydı, bu da, dinsel ve sosyal yapılar topluluğu olan imaretler tesis ederek şehirleri geliştirmekti.[22]

Bu kapsamda Osmanlı bakış açısından kent, "Cuma kılınur, bazar durur" yer konumundaydı. Bir dinî merkez ve pazar yeri bulunmaktaydı.[23] Bu nedenle Osmanlı kentleri genelde cami, kale ve çarşı etrafında yapılanırdı.[24] Vakıflar da kentin önemli bir uzvunu oluşturmaktaydı.[25] Bu bağlamda Osmanlı kentlerinin yerleşim düzenini dört ana grup halindeydi. Bunlar aynı zamanda geleneksel Osmanlı kentlerinin karakteristik özellikleriydi. İlk olarak Osmanlı şehirlerinde genellikle haftanın belirli günleri pazar olarak kullanılan bir meydan bulunmaktaydı. Çarşamba bu söylenilenlerin iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Çünkü Çarşamba kenti bir pazar etrafında gelişmiştir.[26] Osmanlı şehirlerinde görülen ortak

---

[20] Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 48.

[21] Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir*?", Osmanlı: Toplum*, C. V, Ankara 1999, s. 528-529.

[22] Özer Ergenç, *a.g.e*., s. 48.

[23] Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri"*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 6, İstanbul 2005, s. 60.

[24] Suraiya Faroqhi, *Krizler ve Değişim 1590-1699, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914,* C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 700.

[25] Suraiya Faroqhi*, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* Çeviren Neyyir Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 39; Halil İnalcık ve Bülent Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 6, 2005, s. 52.

[26] İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat Döneminde Çarşamba(Canik) Kazası", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Canik Belediyesi Kültür yayınları, Samsun 2016, s. 117.

özelliklerden birini teşkil eden, eski şehrin merkezini oluşturan ve pazar olarak da kullanılabilen bu meydanlar, şehrin önemli bir unsuru konumundaydı.[27] Meydanlar, Osmanlı şehir düzeninde birden fazla işlevin bir arada bulunduğu alanlardı. Aynı zamanda şehrin idari, ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonlarının büyük bir kısmının gerçekleştirildiği alanı ifade etmekteydi. Bunun yanında kentin önemine göre büyük veya küçük bir camii bulunurdu. Cami, Osmanlı kentlerinin önemli bir noktasıydı. Öyle ki hem dini hem de sosyo-kültürel birçok hizmetin yerine getirildiği bir mekân olarak cemaatin toplandığı bir merkezdi. Cami ve meydanın yanında kentin büyüklüğüne göre değişen bir çarşı, kentin önemli parçaları arasındaydı. Kentte çarşı sadece ekonomik açıdan önemli değildi aynı zamanda toplumsal ilişkiler açısından da önemliydi. Nihayetinde kent meydanında camiden ve çarşıdan ışınsal şekilde yayılan eski ana caddeler ve bu caddeleri kesen dolambaçlı ve çıkmaz sokaklar Osmanlı kentlerinin genel karakterini ortaya koymaktaydı.[28] Kentte, yönetici elitin yanı sıra, din adamı, askerler gibi gruplar ile tüccar, esnaf, zanaatkâr, imalatçı vb. gibi zümreler de yaşardı. Askeri ve siyasi bir örgütlenme olarak Osmanlı, merkeziyetçi bir yapıya sahip olduğu için kentler, merkeze yani başkente bağlı idi. Kentlerin özerk bir statüsü olmadığı gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gerçek anlamda bir belediye örgütlenmesi de bulunmuyordu. Dönemin önemli Osmanlı kentleri arasında; İzmit, İznik, Bursa, Edirne, İstanbul, Kütahya, Afyon, Konya, Manisa, Amasya, Belgrat, Sofya, Bosna, Üsküp, Halep, Bağdat, Basra, Süveyş, Kahire, İskenderiye ve Selanik bulunmaktaydı.[29]

---

[27] Osmanlı İmparatorluğu fetih ettiği topraklardaki şehirlerin eski merkezinin yanında yeni bir merkez kurarak buraya "Yenişehir" adını verdiği de olmuştur. Larissa bu tür bir şehirleşmenin örnekleri arasındadır. Bkz: İbrahim Serbestoğlu, "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu", *Belleten*, C.LXXVIII, S.283, Ankara, 2014, s. 1075.

[28] Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S. 13, İstanbul 2005, s. 88.

[29] Hüseyin Gül, Cem Ergun, *a.g.e.,* s.65-66.

3. Bir Osmanlı Kenti Selanik

Selanik şehri oldukça eski bir tarih ve medeniyeti bünyesinde barındırmaktadır. M.Ö. 315 yılında Makedonya Kralı Kasandros tarafından eski Potidaea civarında kurulan şehir, adını Büyük İskender'in kız kardeşi, Philip'in kızı Thesalonike'den almıştır[30]. Osmanlı kontrolüne ise ilk olarak Çandarlı ve Gazi Evrenos dönemlerinde giren Selanik, fetret devrinde tekrar Bizans'ın kontrolüne girmiş ve akabinde de korunamama kaygısıyla Venediklilere satılmıştır. Kronolojik olarak gitmek gerekirse Osmanlı şehir tarihinin en önemli unsurlarından olan Selanik, devletin başta siyasi gündeminin olmak üzere ekonomik ve nüfus bakımından önemli bir merkezi olmuştur. İlk olarak XIV. yüzyıl sonlarında Osmanlı kontrolüne giren şehir, kısa sürede el değiştirse de nihai olarak 1430 itibarıyla Osmanlı şehri hüviyeti kazanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren şehrin nüfusunun ezici üstünlüğünün Yahudilerin elinde olması ve Ortodoks Hıristiyanların Selanik'i kendilerine ait kabul etmeleri, Müslüman egemenliği altında yaklaşık beş asır yaşaması gerçeğini engelleyememiştir. Şehri farklı kılan ve tarihinin değişmesinde etkili olan olaylardan belki de en önemlisi, Avrupa'da Katoliklerin uyguladığı katliamdan kurtarılmak suretiyle, 1492 yılından itibaren bölgeye getirilen Yahudi yerleşimciler olmuştur. XV. yüzyılın sonları itibarı ile bölgeye gelen ve Selanik nüfusunun çoğunluğunu kontrolüne alan Yahudi göçmenler, sonraki yıllarda devletin Yahudi azınlık tebaasını oluşturmuş, bölgenin ve zaman zaman devletin ekonomik ve siyasi anlamda belirleyici unsuru olmuştur. Önemli bir ticaret merkezi olması şehrin diğer dünya merkezleri ile ilişki kurması sürecini kuvvetlendirmiştir. Şehirde hayatlarını sürdüren zengin ailelerin Avrupa'nın diğer önemli şehirleri ile irtibatta olması Avrupa'da olan bitenin Selanik'e taşınması için ayrı bir araç teşkil etmiştir. Özellikle Londra,

[30] William Miller, "Salonika", *The English Historical Review*, Vol. 32, Nu. 126, 1917, s. 162.

Paris, Roma, Manchester ve Marsilya bu şehirlerin başında gelmiştir[31]. Bu özelliğinden dolayı Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin yanında siyasi ve sosyal anlamda bütün gelişmelerden öncelikli olarak Selanik haberdar olmuştur. Coğrafi konum itibarı ile değerlendirildiğinde, Selanik bu konuda İstanbul'dan daha şanslı bile olmuştur.

Osmanlı egemenliği altında yaklaşık olarak 480 yıl yaşayan şehir son dönem Osmanlı siyasal yaşamında da adından fazlaca söz ettirmiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurulduğu merkez olması münasebetiyle Cemiyet üyeleri tarafından "*Kâbe-i Hürriyet*" diye anılmıştır. Osmanlı coğrafyasında makes bulan özgürlük söylemlerinin filizlendiği ve pek çok farklı örgütün kendine rahat alan bulduğu Selanik, Osmanlı kontrolünde kaldığı son üç yılında da, sürgüne gönderilen Sultan II. Abdülhamid'e ev sahipliği yapmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucularından olan Mustafa Kemal'in doğduğu bir şehir olması münasebetiyle de şehir, Türk tarihi açısından önem arz etmektedir.

Tablo 1: *Selanik Sancağı Kazaları*[32]

Kaza İsmi	**Bölgesel İsmi**	**Bulunduğu Ülke**
Selanik	Thessaloniki	Yunanistan
Aynaroz	Mount Athos	Yunanistan
Avret Hisarı	Plaio Gynaikokastro	Yunanistan
Karaferye	Veria	Yunanistan
Kesendire	Kassandreia	Yunanistan
Ustrumca	Strumica	Makedonya
Toyran	Dojran	Makedonya
Katerin	Katerini	Yunanistan
Gevgili	Gevgelija	Makedonya
Langaza	Lagkadas	Yunanistan
Yenice	Giannitsa	Yunanistan

[31] Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.
[32] Hatice Oruç, *1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi*, TTK, Ankara 2014, s. XIX.

Tikveş	Tikves	Kavadarci	Makedonya
Vodine	Edesa		Yunanistan

a. Şehrin Etnik ve Dini Kimlik Yapısı

Şehrin etnik yapısı tarih boyunca ciddi değişikliklere maruz kalmıştır. Ortodoks Rum kontrolündeki şehir, XV. yüzyılda Müslümanların fethi ile birlikte bir anda değişiklik göstermemiştir. Ancak süreç içerisinde uygulanan iskân politikası dâhilinde, fetih itibarı ile ağırlıklı bir Müslüman nüfus varlığı kentte oluşmuştur. Aynı yüzyıl içerisinde bölgeye getirilen çok sayıda Yahudi muhacir bir anda dengeleri değiştireceği gibi baskın nüfusu da kendi kontrolüne almıştır. Hali hazırda Ortodoks Rum, Müslüman, Katolik ve Protestan Bulgarların yaşadığı bir şehir iken, Yahudi sığınmacıların da eklenmesi ile bütün dinlerin temsil edildiği bir merkez halini almıştır. 1875 yılında şehirde birkaç gün kalan Fransız mimarlık tarihçisi A. Choisy'nin bu cümleleri aslında durumu özetler niteliktedir. "*Buradaki kadar farklı ve birbiriyle asla kaynaşmayan ve hatta birbirinden nefret eden ancak aynı toprak üzerinde yaşamak zorunda oldukları için birbirlerine tahammül etmek zorunda olan başka bir millet yoktur.*"[33]

XVII. yüzyılın ikinci yarısında ise şehirde farklı bir etnik unsur varlık göstermiştir. 1666 yılında mesih olduğunu iddia eden ve Musevilerin arasından çıkan İzmirli "*Sabatay Sevi'nin*" Osmanlı Devleti'nin duruma el koyması ile "*Mehmet Aziz Efendi*" adını alarak görünüşte İslami bir kimliğe bürünmesi ve destekçilerinin de Müslüman olmaları ile şehirde "*dönme*" adı verilen yeni bir kimlik oluşumuna neden olmuştur.[34] Dönmeler her ne kadar Müslüman ahaliden gibi görünse

---

[33] Aguste Choisy, *L'Asie Mineure et les Turcs en 1875, Souvenirs de Voyage*, Librairie de Firmin, Paris 1876, s.14.

[34] Semavi Eyice, "Atatürk'ün Doğduğu Yıllarda Selanik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s.467. Dönmelerin durumu ilerleyen zaman içerisinde oldukça farklı bir hal alacaktır. Öyle ki zaman içerisinde Müslümanlıkla alakalı Sünni geleneklerini uygulayacak, Ramazan orucu tutacak, Muharremin 10'unda aşure yiyecekler, erkek çocuklarını sünnet ettirdikleri gibi, kuran okuyarak bayramları

de, aslında bu her zaman için çeşitli farklılıklar arz etmiştir. Kendileri Müslüman gibi yaşamaya çalışmış ancak Selanik'te Müslüman cemaatten her zaman ayrı tutulmuşlardır. Dini liderleri, okulları, mahalleleri hatta yargılanma esas ve usulleri dahi ayrı olmasına rağmen farklı olmayan tek şey isimleri olmuştur.[35] Adbilimden yola çıkarak farklı bir cemaat hakkında yargıya varılmak istendiğinde dönmeler için bunun mümkün olamayacağını belirtmek gerekir. Şehre ilk gelenlerin önce cemaatler etrafında birleşerek topluluklar halinde yaşadığı, daha sonra bu toplulukların bir araya gelmesiyle mahalleleri oluşturduğu arşiv kayıtlarında mevcuttur.

Mahalleler daha ziyade ibadethaneler etrafında oluşmuştur. Müslüman mahalleleri, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, bir cami veya imarethane etrafında kurulmuş ve ilk yerleşen Müslüman cemaatler, adlarını devam ettikleri cami veya mescitlerden almıştır. Hıristiyanların kayıtları, şehrin eski yerleşimcileri olduklarından, mahalleler halinde gerçekleşmiştir. Yahudiler ise geldikleri ülkenin adını taşıyan cemaat veya taifeler hâlinde yazılmışlardır.[36] XVI. yüzyılda Selanik sınırları dâhilinde 48 Müslüman, 21 Musevi ve 14 Hristiyan mahallesi bulunduğu görülmüştür.[37] Öte yandan Selanik içerisinde birbirlerinden farklı tarikatların da yapılanmıştır. Kentin tüm kapı ve girişlerini koruyan yirmiden fazla türbe ve tekke var olmuş ve bu tarikatların her biri önemli derecede temsil edilmiştir. XVI. yüzyıl itibarı ile bölgede Halvetiler temsil edilmiş ve I. Dünya Savaşı yıllarında dahi Rufailer törenler yapmış ve bu ayinlerin turistler tarafından izlenmiştir.[38]

---

kutladılar. Ancak bayramlarını Yahudi takvimine göre hesapladılar. Öte yandan Mesih'e İsrail'in Tanrısı olarak ibadet ettiler ve farklı ritüellere de ayak uydurdular. Zaman içerisinde orta yerde kalmış Tasavvuf tarikatlarından fazlaca etkilenmiş, Sapkın bir mezhep haline doğru gidiyorlardı. Bkz., Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013, s. 109.

35 Meropi Anastassiadou, *a.g.e.,* s.69.

36 Nuri Yavuz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış,* C. I, S. 2, Yaz 2008, s.140.

37 BOA, *Tahrir Defteri*, No: 70.

38 Mark Mazower, a.g.m., s. 114.

Ayrıca Kadiri Tarikatı ehillerinin de bölgede varlık göstermiştir. Tarikat ehillerinden bölgeye ziyaretlerde bulunacak şeyhlere gerekli destek sağlanmıştır. Anadolu üzerinden bu meyanda bir hareketlenme gözlenmiştir.[39] Çok sayıda tekkenin yer aldığı şehirde, 1911 yılındaki Rumeli seyahati esnasında, Sultan Reşad'ın da ziyaret ettiği, Mevlevihane, Salı tekkesi, Rufai tekkesi Kadir Baba tekkesi, Fethiye tekkesi, İki Lüleli tekkesi ve Gayrimüslim unsurlar günlük hayatlarında pek çok alanda eşit bir hayat tarzı sürmüşlerdir. Günlük sosyal, siyasi ve iktisadi hayatlarıyla ilgili planlamalar ortak bir şekilde yürütülmüştür.[40] Farklı kültürlerin ortak coğrafyada yaşamlarındaki önemli unsurlardan biri de mezarlıklar olmuştur.

Selanik üzerinde de mezarlık kültürünün bu ayrılık içerisindeki yerini görmek mümkün olmuştur. Gayrimüslim Cemaatleri ölülerini defnetmek için devletten arazi talep etmişler ve bunlara cevaben devlet olumlu yaklaşmıştır. Vardar Kapısı mevkiinde Katolik Cemaate ait bir mezar yeri tahsis edildiği dönemin Hariciye Nezareti tarafından kayıt altına alınmıştır.[41] Yine Gevgili'de Bulgar Katolik cemaatine kabristan ittihazına ruhsat verilmiştir.[42] Kendi kültürlerini yaşayabildiklerinin önemli bir göstergesi olan Cemaatlerin aralarındaki husumetler de yine merkezin kontrolü altında olup yakından takip edilmiştir. Cemaatlere ait yayın organlarının ayrılıkçı yayınlarına müdahale edilmek suretiyle gereken tedbirler alınmıştır.[43] Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında

---

[39] BOA, *DH. MKT.* 69/3, (25 L 1312-21 Nisan 1895); BOA, *DH. MKT.* 1817/102 (29 B 1308- 10 Mart 1891); BOA, *DH. MKT.* 1893/113 (23 R 1309- 26 Kasım 1891).

[40] Edirne, Selanik, Yanya ile İşkodra vilayetlerine Rum, Manastır ve Kosova Vilayetlerine Buşgar Cemaatleri muteberanından münasib üç zat ile İslam'dan üç zatın Adliye Müfettişi olarak tayin edildiği BOA, *MV*, 37/37, (10 Ra 1306-14 Kasım 1888).

[41] BOA, *HR. MKT.* 306/ 9, (23 S 1276 – 21 Eylül 1859).

[42] BOA, *İ.AZN.* 103/39 (13/N/1329 -7 Eylül 1911)

[43] BOA, *BEO.* 3565/267307 (13 Ca 1327 - 2 Haziran 1909).

Rum ve Musevi Cemaatleri arasında beliren uyuşmazlık basında yer bulmuş ve ahalinin tahrik edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından alınan tedbirlerle engellenmeye çalışılmıştır.[44]

Şehir içerisinde mevcut nüfus yapılarını farklı dönemler halinde vermek gerekirse;

Tablo 2: *1890 Yılı Selanik Nüfusu*[45]

1890 Nüfus Sayımına Göre	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
Müslümanlar	11677	12452	24129
Yahudiler	23215	23583	46798
Ortodoks Rumlar	5300	5313	10613
Ermeniler	72	66	138
Bulgarlar	752	700	1452
Katolik Bulgarlar	13	11	24

Tablo 3: *1905-1906 Yılı Selanik Nüfusu*

1905-06 Salnamesine Göre	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
Müslümanlar	11749	12950	24699
Yahudiler	23510	20821	44331
Ortodoks Rumlar	4951	5643	9902
Ermeniler	33	43	76
Bulgarlar	124	109	233
Katolik Bulgarlar	27	21	48

Tablo 4: *1913 Yılı Selanik Nüfusu*

1913 Nüfus Sayımına Göre[46]	Erkek-Kadın Toplam Nüfus
Müslümanlar	45867

[44] BOA, *DH. MKT.* 2843/89 (25 Ca 1327- 14 Haziran 1909).

[45] 1890 Belediye'nin hazırladığı nüfus tablosu, Anastasiadou mezkûr belgeyi Selanik'teki tarih arşivi içinde bulduğunu aktarmaktadır. Bkz., Meropi Anastasiadou *a.g.e.*, s. 89.

[46] Meropi Anastasiadau, *a.g.e.*, s.90.

Yahudiler	61439
Rumlar	39956
Bulgar	6263
Diğer	4364

b. Selanik Ahalisi ve Meslekleri

Bir liman şehri olan Selanik her şeyden önce bu özelliği üzerine meslek anlamında ağırlığını hissettirmiştir. Kozmopolit nüfus yapısı ve barındırdığı milletlerin istidatları doğrultusunda meslek gruplarının karakteristik özelliklerini taşıdığı gibi, Osmanlı şehir kültürüne ait açık yansımalara da rastlamak mümkün olmuştur. Liman şehri olması, deniz yoluyla gelen her emtianın öncelikle Selanik'te işlem görüp daha sonra iç taraflara nakledildiği gerçeğini karşımıza çıkarmıştır. Kente hemen her türlü emtia girişi olmuştur.

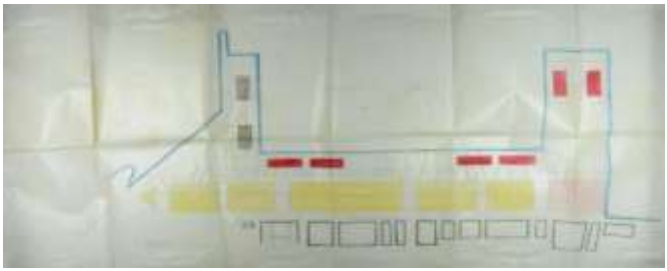

Plan 1: *Selanik'te inşa edilmekte olan limanın Planı*.[47]

[47] BOA, *BEO,* 884/27 (21/Ra/1320-28 Haziran 1902)

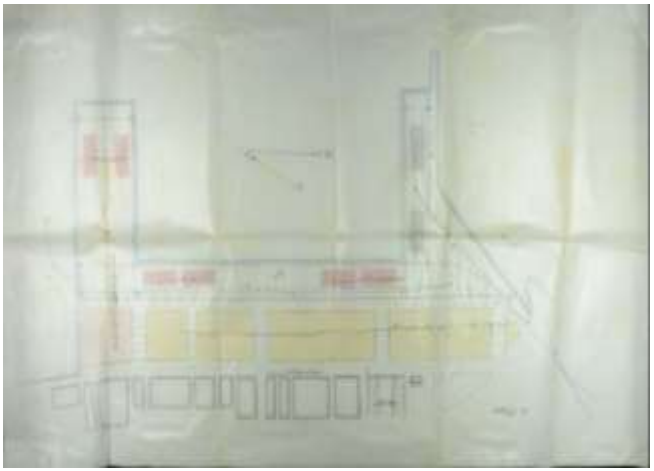

Plan 2: *Selanik'te inşa edilmekte olan limanın Planı*.[48]

Ticaretin haricinde stratejik olarak da önemli bir unsur olan liman Osmanlı donanmasının her dönem için önemli bir üssü olma vazifesini ifa etmiştir. Osmanlı deniz kuvvetlerinin istihkâm noktasında eksiği Selanik limanı vasıtasıyla giderilmiştir.[49] Öte yandan limana yanaşan ve ayrılan bütün askeri, ticari ve yolcu gemileriyle devlet erkânlarını taşıyan donanmaların kayıtları tutulmuştur. Yanaşan gemilerin bütün detayları Dersaadet'e bildirildiği gibi gemilerin limandan ayrılışları da aynı şekilde bildirilmiştir.[50] 1895 sonrası dönemlerde Selanik limanına yanaşan Savaş gemilerinin artışı dikkat çeker nitelikte olmuştur. Dolayısıyla kayıtları tutulan bu gemilerin

[48] BOA, *BEO,* 884/27 (21/Ra/1320-28 Haziran 1902)

[49] BOA, *HAT*, 841/37863 (20/S/1239-26 Ekim 1823); BOA, *A.}*, 13/10 (22/Za/1261-22 Kasım 1845)

[50] BOA, *Y..A..HUS*. 317/10 (18/B/1312-15 Ocak 1895); BOA, *Y..A..HUS*. 318/46 (23/B/1312-20 Ocak 1895; BOA, *Y..A..HUS*. 318/46 (04/Ş/1312-31Ocak 1895); BOA, *Y..A..HUS*. 318/75 (06/Ş/1312-2 Şubat 1895); BOA, *Y..A..HUS*. 217/18 (06/M/1306-12 Eylül 1888); BOA, *Y. PRK.UM.*. 20/60 (26/R/1308-9 Aralık 1890); BOA, *İ..DH*.. 1205/94312 (26/R/1308-9 Aralık 1890)

hareketleri hakkında Yıldız evrakı arasında oldukça fazla evraka rastlamak mümkün olmuştur.[51] 29 Zilkade 1242 tarihli cetvelde Selanik'te bulunan han, dükkân ve mahzenlerde iştigal eden esnaflara ait bilgiler aktarılmıştır.[52]

Mezkûr cetvelde;

Meslek Adı	**Esnaf Sayısı**	**Meslek Adı**	**Esnaf Sayısı**
Sarraf	14	Tüfenkçi Esnafı	14
Nalbant	54	Bedesten ve Civarında Kapamacı	12
Debbağ	144	Kazaz Esnafı	115
Camcı	7	Hurdacı	11
Habbazan (Fırıncı)	64	Papuşçu	22
Kasap	20	Poşucu	4
Bezirci	12	Duhan Kıyıcı	35
Şerbethaneci	31	Sebzeci	26
Bakkal	96	Helacılar	13
Attar	21	Semerci	15
Keresteci	23	Astarcı	34
İstanbulinci	20	Alacacı	30
Keza Yeni Çarşı Esnafı	40	Kalaycı	21
Çukacı	60	Demirci	5
Diğer Yeni Çarşı Esnafi	11	Balıkçı	11
Bacacı	14	Destici	6
********	**	Yoğurtçu	13
Aşçı Ve Kebapçı	10	Saatçı	11
Saraçlar Esnafi	38	Çerçici	50
Urgancı	11	Terzi	148
Mı'ytablar Çul Dokuma	11	Bilici	9

[51] BOA, *Y.A..HUS* 320/12 (21/Ş/1312-17 Şubat 1895)
[52] BOA, *HAT.* 736/34936 (29/Z/1242-24 Haziran 1827)

Sandıkçı	8	Mısır Çarşısı Kıyyeci	5
Kepeci	22	Çorapçı	41
Eğerci	24	Menzillerinde İşleyen Kürkçü	22
Havlucu	5	Arabacı	15
Hurdacı	21	Mestçi	18
Şekerci	14	Çubukçu	24
Taşraya Aba Gönderen Abacı	16	Helvacı	20
Peştamalcı	35	Basmacı	13
Berberler	54	Kazancı ve Dökmeci	6
Mumcu	5	Çarkçı	11
Kahvehane	14	Tarakçı	2
Kurukahve ve Duhancı	76	Çıkrıkçı	7
Dakik Kıyyeci	*****	Kuyumcu	26
Doğramacı	9	Çilingir	4
Boyacı	13	Şehriyeci	3
Attarlar	14	Tavukçu	3
Mısır Çarşısı Esnafı	18	Miskçi	8
Üzümcü Ve Leblebici	66	Şişeci	10
Koltuk Sarrafı	35	Fişenkçi	14
Mahallede Gezen Bohçacı	31	Tenekeci	14
Kürkçü	51	Bıçakçı	11
Oturakçı	28	Tamburacı	3
Lök Yemeni Ve Çizmeci	41	Limoncu	11
Efrenc İşi Yemenci	13	Eskici	14
Rum Yemenicisi	52	Keresteci	9
Bileyici	20		

Selanik'teki ticari hayatta özellikle varlıklı Musevi aileler de dikkat çekmiştir. Bu aileler büyük işletmelerin de sahibi olmuştur. Bunlardan en önemlilerinden birinin de Alatinilerin olduğu görülmüştür. Bu aile pek çok işletmenin sahibi olduğu gibi çevreleri tarafından oldukça saygı görmüştür. Zaman zaman devlete borç para vermişlerdir. Bu aileden bayram maaşlarının ödenmesi için borç alınmış ve alınan borç faiziyle geri ödenmiştir.[53] Orduya ait inşaatlar da yine bu aile tarafından yürütülmüş, "Ordu müteahhidi" namı ile kendilerine ödenek çıkartılmıştır.[54] Ailenin serveti dönemin şakilerinin de dikkatini çekmiş, aile mensupları kaçırılarak fidye istenmişse de devletin sıkı takibi sonucu duruma müdahale edilmiştir.[55]. Alatinilere ait buğday öğütme[56], vapur fabrikası[57], İspirto fabrikası[58], Aspik fabrikası, tuğla ve kiremit fabrikası, bira fabrikası[59] ile birlikte kısacası Selanik ticaret hayatının hemen her noktasında etkilerini görmek mümkün olmuştur. Öte yandan başka Musevilere ve diğer gayrimüslimlere ait çeşitli işletmeler de mevcut olmuştur. Bunlar; Ester binti Yaşova'ya ait ipek fabrikası, İtalyan uyruklu Yahudi Şalom Saliaz'a ait iplik fabrikası, Şalom ve Bünyamin'e ait mismar (çivi) fabrikası[60], Mişon Lui'ye ait züccaciye fabrikası[61] gibi. Bunların yanında reji fabrikası, duhan fabrikası, iplik fabrikası, Ermeni Manukyan biraderlere ait İplik fabrikası ve bu fabrikalarda üretilen emtianın önemli bir kısmı vergiden

---

53 BOA, *BEO*. 1460/109489 (11/Za/1317-13 Mart 1900); BOA, *BEO*. 1452/108894 (6/Za/1317-8 Mart 1900)
54 BOA, *BEO*. 1353/101447 (25/Ra/1317-3 Ağustos 1897); BOA, *BEO*. 1410/105718 (27/B/1317-1 Aralık 1899)
55 BOA, *DH.MKT*. 1630/47 (22/L/1306-22 Mayıs 1889)
56 BOA, *MVL*. 942/46 (18/B/127819 Ocak 1862)
57 BOA, *A.}MKT.MVL*. 140/9, (25/B/1278-26 Ocak 1862)
58 BOA, *ŞD*. 2457/31 (27/R/1301-25 Şubat 1884)
59 BOA, *BEO*. 2131/159797 (10/Ca/1321-4 Ağustos 1903)
60 BOA, *ŞD*. 504/33 (23/S/1303-1 Aralık 1885)
61 BOA, MV. 7/95 (17/Ca/1303-21 Şubat 1886)

muaf tutulmuştur. Zaman zaman gümrükte ya da nakliye esnasında vergi talebine uğrayan mallar ile alakalı sıkıntı yaşanılmış, sorun çeşitli yazışmalarla düzenlenmiştir.[62] Şehirde bulunan fabrikalar arasından en önemlilerinden birisi askerin ciddi manada kıyafet ihtiyaçlarının karşılandığı çuka fabrikasıdır. Yün üretimi ve bunun işlenmesi için devletin teşvik politikaları olduğu gibi, Yahudiler, Osmanlı coğrafyasına gelişlerinden itibaren bu alanda çalışmaları için devlet tarafından görevlendirilerek vergiden muaf tutulmuşlardır.[63] Bu fabrikalarda çok sayıda kişi çalışmakla beraber hem fabrikanın muhafazası hem de bazı kısımlarda yeniçerilerin çeşitli bölüklerine mensup kişiler görevlendirilmiş ve aldıkları yevmiye kayıtları görülmüştür.[64] Ayrıca bu dönemde şehirde Ziraat-Osmanlı ve Selanik bankaları mevcuttur.

Harita 1: *Selanik Şehri Haritası*[65]

[62] BOA, *DH.MKT*. 1352/2 (21/N/1303-23 Haziran 1886); BOA, *ŞD*. 310/58 (20/L/1303-22 Temmuz 1886); BOA, *DH.MKT*. 1398/121 (16/Ca/1304-10 Şubat 1887); BOA, *BEO*. 2419/181354 (14/B/1322-26 Ağustos 1904)

[63] Ahmet Uzun, "İslimye Çuka Fabrikası", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yayın No: 21-22, Ekim 1999-Mart 2000, s.77.

[64] BOA, *MAD.d.* 21222; BOA, *MAD. d.* 16476.

[65] BOA, *HRT. H.* 1099

Harita 2: *Selanik Körfez*[66]

c. Şehrin Mimari ve Yerleşim Yapısı

Selanik şehir mimarisini, Roma, Bizans ve Osmanlı olmak üzere üç ana dönem etrafında incelemek mümkündür. Her nedense modern anlamda batılı pek çok tarihçi ve yazar, Osmanlı dönemini görmezden geldiği gibi bunu eserlerine de yansıtmışlardır[67]. Bu cümleden yola çıkarak Osmanlı dönemlerine ait pek çok yapının günümüzde izini ya kaybettiği ya da Hristiyan unsurlara devşirildiğini söylemek mümkündür.

Selanik, deniz kıyısında uzanan bir düzlük alan üzerine ve kuzeye doğru yükselen bir tepe üzerinde kurulmuştur. Tepe üzerinde Bizans döneminden kalan ancak daha sonra Türkler tarafından tahkim edilmiş bir kale bulunmaktadır. Müslüman unsurlar daha ziyade şehrin yüksek kesimlerine doğru yerleşmişlerdir. Kıyı kesim ve liman bölgesi Musevi nüfus tarafından yerleşim olarak seçilmiştir. Deniz kıyısındaki surların hemen yakınında inşa edilmiş olan Yahudi ma-

66 BOA, *HRT. H.* 1099
67 Semavi Eyice, a.g.m., s.462.

hallesindeki evler oldukça küçük olmakla beraber evlerin içerisinde genellikle iki üç aile aynı anda yaşamıştır. Rutubetli bu evlere daha ziyade akşamları girilmiş ve gün içerisinde kadınlar ve çocuklar genellikle sokakta olmuşlardır. Sokaklarda ise yüksek çöp tepeleri üzerlerinde fare ve bol miktarda sineklerin olduğu aktarılmıştır[68]. Ortodoks Hıristiyanlar orta bölgeleri tutmakla beraber, bu keskin bir ayrım olmamıştır. Meşgul oldukları işlerle alakalı işyerleri civarında da ikamet ettikleri görülmüştür. Şehir tipik bir İslam şehri hüviyeti taşımıştır. Özellikle deniz tarafından bakıldığında şehrin neredeyse her tarafında yükselen ve sadece bu bölgeye has bir mimari üslupta çok ince ve beyaz minareleri görmek mümkün olmuştur.[69] O kadar çok minare vardı ki o dönemde, görenlere İslamiyet'in güçlü olduğu bir yerde olduğu hissi vermiştir[70]. Ancak bu eserlerden günümüze kalan bir görüntü kalmadığı gibi, şehirde bulunan bütün camiler ibadete kapatılmıştır. Bazı eserler kiliseye dönüştürülmüş bazıları ise farklı mekânlar olarak kullanılmıştır. Hatta bunların arasında sinemaya dönüştürülmüş camiler bile görülmüştür.[71] Hristiyan mahallelerinde farklı mezheplere ait çok sayıda kiliseye rastlamak mümkün olmuştur. Bizans döneminden kalma kilise yapılarının olduğu şehirde Osmanlı yönetimi altında da kiliselerin yapıldığını görülmüştür.

Şehrin sembolü haline gelmiş önemli bir yapı "*Beyaz Kuledir*". Surlar üzerine sahilin muhafazası için inşa edilmiş ve daha sonraları hapishaneye dönüştürülmüş olan yapı hala varlığını koruduğu gibi şehrin siyasi ve sosyal hayatının önemli bir öğesi konumunda olmuştur.[72]

---

[68] Meropi Anastasiadau, , *a.g.e.*, s. 56.

[69] Semavi Eyice, a.g.m., s. 470.

[70] Meropi Anastasiadau, *a.g.e.*, s.48.

[71] Hamza Bey Camii minaresi yıktırılmış bir halde esas mekânı sinemaya dönüştürülmüş, diğer bölümleri de dükkân olarak kiraya verilmiştir. Bkz., Semavi Eyice, "Hamza Bey Camii", *DİA*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 508.

[72] Beyaz Kule ile ilgili olarak Meşrutiyet tohumlarının atılmaya çalışıldığı dönemlerde İttihatçıların kuleden denize karşı içkilerini yudumlarken özgürlük ve

Fotoğraf 1: *Selanik şehrinin kıyıdan görünüşü*

hürriyet planlarını yaptıklarını ifade ederler. Öte yandan kule bir dönem hapishaneye dönüştürüldüğünden içeride bulunan mahkûmların rıhtımda dolaşan yerli ve yabancıları rahatsız ettikleri ve bu konuda hapishane inşasına lüzum görüldüğü belirtilmiştir. BOA, *DH.MKT*. 1464/19 (29/S/1305-16 Kasım 1887)

Plan 3-4: Selanik Planı BOA,*Y.E.E.* 64/4 (6 R 1327); BOA, *PLK.p* 3037

d. Şehirde Eğitim Kurumları

Yirminci yüzyıl başında, Selanik'te yaklaşık dört bin civarında Türk ve Müslüman öğrencinin eğitim aldığı okul var olmuştur. Çok sayıda anaokulu iptidai ve Rüşdiye (ilk - ortaokullar) Bunlar daha ziyade şehrin yukarı kesimlerinde yer almıştır. Okulların çoğunluğu şehrin Türklerin yoğunlukta olduğu yerlerde yer aldığı bölümlerde, Yılan mermer, Ahmet Subaşı, İshak Paşa, Çavuş Manastır mahallelerinde bulmuştur. Ali Paşa, Zihni Paşa, Yadigâr-ı Hamidiye semtlerinde dönme çocukları eğitim almıştır.[73] 1908 yılında Selanik'te Rum Ortodoks cemaatinin beş ilkokul ve iki lisesi olmuştur. Gerçek manada Alliance İsraelite Universile'in desteklediği on beş okul ve kırk özel kurum, Selanik'te karşımıza çıkmış ve Yahudilere bu alanda çok güçlü bir eğitim vermiştir.

9 Temmuz 1908 tarihli *Journal de Selanik* gazetesinde ki habere göre de Alliance tarafından desteklenen ku-

[73] *Selanik Vilayet Salnamesi* 1902 – 1903.

rumlar modern eğitim görürken, Yahudilere ait diğer cemaatler bu konuda daha ibtidai şartlarda eğitim almışlardır. Yahudi mektepleri için söylenecek başka bir şey de bir yandan Siyonist idealler yaymanın yanında, katı Alman hayranı ve Almanca konuşan bireyler yetiştirmek iken, buna karşılık yine Yahudi ilkeleri ve prensipleri dâhilinde Fransız kültürüne ait bir yakınlık göze çarpar.[74] 1908 yılı itibarı ile Selanik Hukuk Fakültesi Konak semtinde açılmıştı. İdadiden diplomalı herkesin sınavsız kabul edildiği bir okul olma özelliği gösterdiğinden, Artık hukuk okumak isteyenler Avrupa'ya ya da İstanbul'a gitmek zorunda kalmamıştır.[75] Öte yandan Selanik'te eğitim veren Ticaret mektebi de mevcut olmuştur. Sedes köyü yakınlarında eğitim veren Ziraat mektebi Selanik'in Osmanlı kontrolünden çıkmasının arsından kapanmış, öğrencileri Halkalı ziraat mektebine nakledilmiştir.[76] İtalyanların da lise düzeyinde eğitim veren Umberto meslek ve ticaret okulu karşımıza çıkmıştır.[77]

Fotoğraf 2: Beyaz Kule

[74] Anastasiadau, *a.g.e.,* s. 166.
[75] BOA, *MF.MKT.* 1017/27 (11/Ş/1325-29 Eylül 1907)
[76] Sevtap Kadıoğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi ", *Kutadgubilig*, S. 8, İstanbul Ekim 2005, s. 239-257.
[77] Meropi Anastasiadau, *a.g.e.* s. 167.

e. Siyasi Yapısı

Selanik şehri pek çok özelliğinde olduğu gibi siyasi olarak da adından söz ettirir bir yere sahiptir. Şehrin etnik yapısındaki çok renklilik özellikle milliyetçilik hareketlerinin şehir üzerinde çeşitli programlar uygulanmasında etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan coğrafyasını kaybetmesi süreci devletin İmparatorluk vasfından sıyrılması ile aynı anlama gelir. İmparatorluk vasfından devlet haline dönüşen bu rücuat çerçevesindeki en önemli aşamada şüphesiz Selanik şehrinin rolü büyüktür. Şehir yukarıda da zikrettiğimiz pek çok özelliği bünyesinde barındırdığından Şark meselesi kapsamında Osmanlı üzerindeki projelerin hayata geçirilmesi için oldukça uygun bir saha olma özelliği göstermiştir. Ekonomik anlamda döneminin devi sayılacak proje ve fabrikaların bulunduğu Selanik, sektörel anlamda gayrimüslim özellikle de Musevi kesimin kontrolü altında olmuştur. Öte yandan diğer bir unsur ise Selanik'te bulunan Ortodoks kesimin bölge üzerindeki Rusya merkezli sıcak politikaların direk muhatapları olmasıdır. Son dönem Balkan ayrışmasının önemli sebeplerinden olan Rusya bölgedeki ideallerini hayata geçirmenin merkezlerinden olarak Selanik Ortodoks ahalisi ile yakın temas içerisinde olmuştur. Şehrin liman, maden, sanayi, dokuma, tarım alanındaki dikkat çeker miktardaki öncülüğü ve bu alanlara hükmeden Musevi zengin ailelerin Avrupa ile iç içe bir duruş sergilemeleri ile birlikte Musevi azmi ve ideallerinin merkezi olma özelliğini de bu şehre yüklemiştir.

Osmanlı hürriyet hareketinin merkezi kabul edilen ve "*Kâbe-i Hürriyet*" diye adlandırılan Selanik son dönem Osmanlı devlet politikalarının belirlenmesinde etkili olan merkezi meşgul eden en önemli merkezlerdendir. İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularının Selanik'i merkez seçmelerinin önemli nedenleri arasında her şeyden önce Ortodoks ve Yahudi ideallerine karşı duruş sergileme alanı olabileceği gibi,

bölgenin etnik yapısındaki karmaşa ve Avrupa ile iç içe olmanın getirdiği esnek hava sayılabilir. Selanik sahip olduğu bütün bu özelliklerinin yanında, Cemiyet ileri gelenlerinin Balkan menşeli olmasının da etkisi ile darbe hareketinin başkenti olma vasfı kazandı. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile birlikte Selanik'te hapse mahkûm edilmesi, mahkûmiyetini de Musevi Alatini ailesinin köşkünde geçirmesi aslında Selanik şehrinin XIX. yüzyıldaki genel durumuna ayna tutar mahiyettedir.[78] Öyle ki Sultana karşı girişilen darbe ardından gelen sürgün hayatı ve mahkûmiyetin Musevilere ait bir mekânda geçmesi manidar bir haldir.

Sonuç

Kentler tarih boyunca medeniyetlerin vazgeçilmez unsurları olduğu gibi, devletlerin kültür, siyaset, ticaret ve günlük hayatları hakkında bilgi aktaran en önemli sembolleridir. Uygarlıklarla birlikte anılan kentler farklı özellikleri ile çağdaş şehirler aralarında farklılıklar göstermektedirler. Sahip oldukları coğrafik yapı, iklim koşulları, ticaret güzergâhlarının üzerinde bulunması ya da o şehirde dünyaya gelen ve dönemine damgasını vurarak adından söz ettiren şahsiyetler çıkarması, tarihsel olarak kentleri farklı kılan özelliklerdir. Selanik kenti bu detayların neredeyse hepsini sahip olduğu gibi, kent tarihinin en önemli örneklerinden biri olarak araştırmacılar için iyi bir saha olmuştur.

Balkan coğrafyasının Osmanlı devletinden tasfiye sürecinin en önemli adımlarından olan Selanik, Osmanlı kontrolünden çıktığı 1912 yılına kadar Türk Tarihi için önemli bir kültür ve siyaset merkezi olma özelliğini korumuştur. Son zamanlarını Selanik'te sürgün olarak geçiren Sultan II. Abdülhamid'in şehrin işgal edilmesi tehlikesine karşılık can güvenliği nedeni ile tekrar İstanbul'a geri götürülme günlerinde sarf

[78] BOA, *MV*. 127/49 (19/R/132710 Mayıs 1909)

ettiği "*Selanik giderse İmparatorluk gider*" sözleri aslında Selanik şehrinin Osmanlı için ne anlama geldiğinin açık bir göstergesidir. Müslüman nüfusun bölgeye gelmesinden önceki dönemlerde de oldukça önemli bir kent olma özelliği gösteren Selanik, şehir tarihi çalışmalarının vazgeçilmez bir sembolü niteliğindedir. Çok uluslu yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun karakteristik özelliklerinin neredeyse tamamını üzerinde taşıyan Selanik, yüzlerce yıl farklı din ve mezheplere ev sahipliği vazifesi yapmıştır.

Son dönem Osmanlı siyasi ve iktisadi düzeninin en önemli merkezlerinden birisi olduğunu gördüğümüz Selanik, limanı ve aktif sanayi ve ticari hayatı ile iktisadi anlamda, başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere, diğer unsurların yapılandığı ve bu oluşumların harekât merkezi olma özelliği bakımından da siyasi anlamda çok ciddi bir öneme haiz olmuştur. Bunların yanı sıra, Selanik'te yaşayan halkın Avrupa ile irtibat halinde bulunması, kente Avrupa'nın ticaret, kültür, sanat başta olmak üzere pek çok alanda doğuya açılan penceresi olma niteliği de yüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu açısından da tam tersini söylemek mümkündür. Batılılaşma cereyanları çerçevesinde Selanik, batılılaşma serüveninin önemli bir merkezi olmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.}, nr.13/10

A.} MKT.MVL. nr.140/9

BEO, nr. 884/27; 1353/101447; 1410/105718; 1460/109489; 2131/159797; 2419/181354; 3565/267307; 14562/108894

DH.*MKT*. nr. 1464/19; 1817/102; 1893/113; 2843/89; 69/3; 1352/2; 1398/121; 1630/47

HAT, nr. 841/37863; 736/34936

HR. MKT. nr. 306/9

İ..DH. nr. 1205/94312

İ.AZN. nr. 103/39

MAD. d. nr. 16476; 21222.

MF.MKT. nr. 1017/27

MV, nr. 37/37; 127/49; 7/95.

MVL. nr. 942/46

ŞD. nr. 2457/31; 310/58; 504/33.

Tahrir Defteri, No: 70.

Y. PRK.UM. nr. 20/60.

Y..A..HUS. nr. 217/18; 317/10; 318/46; 318/46; 318/75; 320/12.

Kitap ve Makaleler

Bayartan, Mehmet, *Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, S. 13, İstanbul 2005.

Baykara, Tuncer, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?", *Osmanlı*, C. V, Ankara 1999.

Benevolo, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, Çeviren: N. Nirven, Literatür Yayınları Avrupa'yı Kurmak Dizisi: 10, Literatür, İstanbul 2006.

Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. B., Özyalçın, Ayrıntı, İstanbul 1999.

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, Çevirenler: M. Tuncay ve A. Şenel, Alan Yayınları, İstanbul 1990.

Choisy, Aguste, L'Asie Mineure et les Turcs en 1875, Souvenirs de Voyage, Librairie de Firmin, Paris 1876.

Dobb, Maurice, *Kapitalizminn Gelişimi Üzerine İncelemeler Geçiş Tartışmaları,* Çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul 2007.

Eldem, Edhem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul,* Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve* Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayını, 1995.

Eyice, Semavi, "Atatürk'ün Doğduğu Yıllarda Selanik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Eyice, Semavi, "Hamza Bey Camii", *DİA*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Faroqhi, Suraiya, *Krizler ve Değişim 1590-1699, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914,* C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* Çeviren Neyyir Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Gıddens, Antony, *Sosyoloji,* Yayına Haz., C. Güzel, Kırmızı Yayınevi, İstanbul 2008.

Gül, Hüseyin; Cem Ergun, "Kentin ve Kentsel İşlevlerin, Mekânın ve Yapının Tarihsel Gelişimi ve Dönüşümü", *Kente Dair…* Editör Mim Sertaç Tümtaş vd., Bağlam Yayınları, İstanbul 2016.

Harrıs, Chauncy D.. ve Edward E. Ullman, *Kentin Doğası*, İçinde 20. Yüzyıl Kenti, Duru, B. ve A.Alkan (der.), İmge Kitabevi, Ankara 2002.

İnalcık, Halil ve Bülent ARI, *Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. III, S. 6, 2005.

K., Paul Hatt and Albert. J. Reiss, *Kentsel Yerleşimlerin Tarihi*, İçinde 20. Yüzyıl Kenti, Çeviri: B. Duru ve A. Alkan, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

Kadıoğlu, Sevtap "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi ", Kutadgubilig, S. 8, İstanbul Ekim 2005.

Martindale, Don, *Şehir Kuramı,* İçinde. Şehir ve Cemiyet, Türkçesi: F. Oruç, İz, İstanbul 2000.

Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şehri*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013.

Meropı, Anastasiadau, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Miller, William, "Salonika", *The English Historical Review*, Vol. 32, No. 126, 1917, s. 161- 174.

Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent / Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Çev. Koca G. ve T. Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007.

Oruç, Hatice, *1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi*, TTK, Ankara 2014.

Öz, Mehmet, *Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri,* Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. III, S. 6, İstanbul 2005.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması,* Çeviren. Ş. Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Serbestoğlu İbrahim, "Tanzimat Döneminde Çarşamba(Canik) Kazası", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.

Serbestoğlu İbrahim, "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu", *Belleten*, C.LXXVIII, S.283, Ankara, 2014, s. 1075.

Tümtaş, Mim Sertaç, *Kent, Mekân Ayrışma*, Detay Yayıncılık, Ankara 2012.

Uzun, Ahmet, "İslimye Çuka Fabrikası", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yayın No: 21-22, Ekim 1999-Mart 2000.

Weber, Max, *Şehir/Modern Kentin Oluşumu*, Çeviren: M. Ceylan., Bakış Yayınları, İstanbul 2003.

Weber, Max, *Şehrin Doğası*, İçinde Şehir ve Cemiyet, Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Don Martindale, Türkçesi: F. Oruç, Yayına Hazırlayan: A. Aydoğan, İz Yayınları, İstanbul 2000.

Yavuz, Nuri, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış,* C.I, S. 2, Yaz 2008.

EK

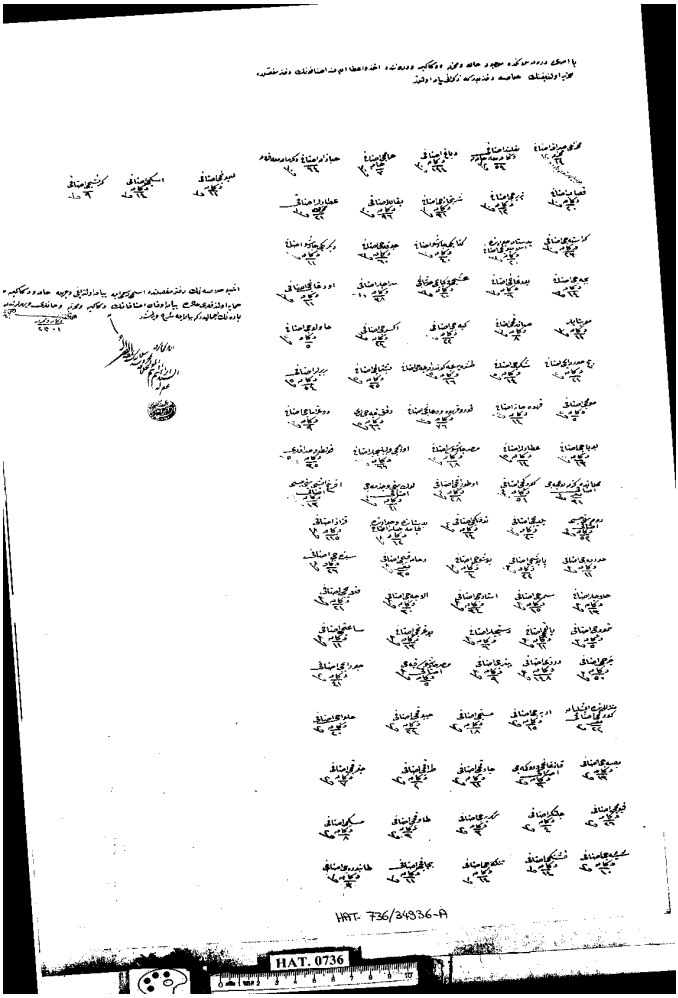

BOA, *HAT*, 0736

UBTAS'IN SARAYBOSNA'DA DÜZENLEDİĞİ

SEMPOZYUMDAN KARELER

METİN AYIŞIĞI

IV.

IV. ULUSLARARASI BALKAN TA
UBTAS
IV

IV.
INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON
BALKAN HISTORY STUDIES
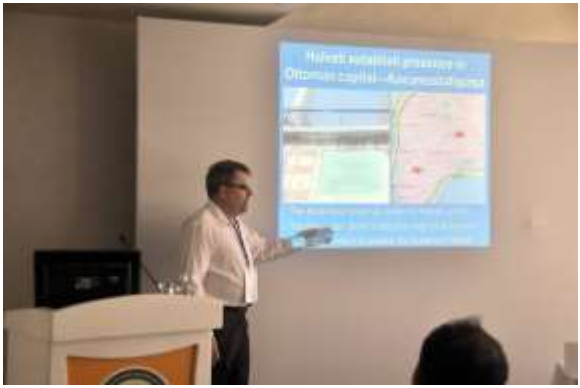
UBTAS
UBTAS